TV
41493

DE WOORDSOORTEN IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

dr. G.R.W. Dibbets

Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam
Nodus Publikationen Münster
1995

VUBL

De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica

34630 450485

DE WOORDSOORTEN IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

dr. G.R.W. Dibbets

Stichting Neerlandistiek VU Amsterdam
Nodus Publikationen Münster
1995

© 1995 G.R.W. Dibbets, Malden

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

G.R.W. Dibbets

De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica /
G.R.W. Dibbets. - Amsterdam : Stichting Neerlandistiek VU;
Münster : Nodus. - Ill. - (Uitgaven / Stichting
Neerlandistiek VU ; 18)
Met lit.opg., reg.
ISBN 90-72365-43-7
Trefw.: zeventiende-eeuws Nederlands.

DIE DEUTSCHE BIBLIOTHEK - CIP-EINHEITSAUFNAHME

Dibbets, Gerardus R.W.:
De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica /
G.R.W. Dibbets. - Amsterdam : Stichting Neerlandistiek VU ;
Münster : Nodus-Publ., 1995
(Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU ; 18)
ISBN 3-89323-420-9
NE: Stichting Neerlandistiek VU: Uitgaven Stichting Neerlandistiek ...

INLEIDING

Sinds G.G. Kloekes *Hollandsche expansie* (1927) worden met 'de oude Nederlandse grammatici' de zestiende- tot negentiende-eeuwse schrijvers aangeduid van wie bekend is dat ze een "spraakkonst" van het Nederlands tot stand hebben gebracht. Dat begrip "spraakkonst" wordt daarbij ruim geïnterpreteerd: schoolboekjes of werken met een meer wetenschappelijke doelstelling, handelend over de spelling, de uitspraak, de woordsoorten of de syntaxis van onze moedertaal; ook boekjes die bedoeld waren om Nederlandssprekenden een vreemde taal bij te brengen of vreemdelingen Nederlands, vinden daaronder een plaats.

Van de 'grammaticale geschriften' over het Nederlands die in de periode ca. 1550 tot ca. 1650, gewoonlijk de triviumperiode genoemd, tot stand zijn gekomen, zijn de belangrijkste inmiddels (her)uitgegeven. Joas Lambrechts *Néderlandsche spellijnghe* uit 1550 heeft in 1882 als heliotypisch facsimile, voorzien van een zeer beknopte bio- en bibliografische inleiding, een heruitgave beleefd, en van Antonius Sexagius' *De orthographia linguae belgicae* uit 1576 is door L. Goemans in *Leuvensche bijdragen* 3 (1899-1900) en 4 (1900-1901) een hereditie verschenen die voorzien is van een uitstekende introductie. Het proefschrift van K. Kooiman, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals* uit 1913, was de eerste monografie over een spraakkunst van het Nederlands, en bevatte onder meer een heruitgave van de tekst van de *Twe-spraack* uit 1584.

Van de belangstelling voor de orthografische en de grammaticale teksten uit de zestiende en de zeventiende eeuw zijn onder andere publikaties van L.P.H. Eijkman, A. Verschuur, C.G.N. de Vooys en W.(Gs.) Hellinga sprekende getuigen uit de periode tot 1940, maar in de kwart eeuw na het verschijnen van Kooimans dissertatie heeft alleen de tekst van de *Voorreden van de noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* een heruitgave mogen beleven, door J.W. Muller ingeleid en bezorgd in het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 38 (1919). In F.L. Zwaans proefschrift uit 1939, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst* (in 1974 herverschenen), zijn twintig jaar later "grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en Reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht". Ongetwijfeld is de ontwrichtende Tweede Wereldoorlog er mede de oorzaak van geweest dat eerst in 1953 de 'Triviumreeks' kon starten, waarin van 1953 tot 1972 zes delen (zeven banden) verschenen zijn met uitgaven van grammaticale teksten uit de genoemde periode: 1a. Christiaen van Heules *Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* uit 1625; 1b. diens *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* uit 1633, beide ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron (1953; heruitg. 1971) die zich voor zijn proefschrift *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici* (1947) diepgaand met de bestudering van een facet van de oude grammatica's had beziggehouden; 2. Jacob van der Schueres *Nederduydsche spellinge* uit 1612, ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan (1957); 3. H.L. Spiegels *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst* uit 1584-1587, een uitgave van de teksten door W.J.H. Caron (1962); 4. Petrus Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* en *Naaberecht* uit 1653 resp. 1654, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron (1958); 5. Petrus Montanus' *Spreeckonst* uit 1635, een teksteditie met korte inleiding door W.J.H. Caron

(1964); 6. Pontus de Heuiters *Nederduitse orthographie* uit 1581, toegelicht door G.R.W. Dibbets (1972), een uitgave die nauw aansloot bij het proefschrift uit 1968 van de uitgever: *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter (1581); een inleiding*. Nadat de 'Triviumreeks' bij gebrek aan baten een einde had genomen, heeft de laatstgenoemde editor in de serie 'Studia theodisca' nog een tweetal tekstuitgaven bezorgd: A.L. Kóks *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* uit 1649, met inleiding en aantekeningen (1981), en (in 1985) de derde uitgave in de twintigste eeuw van de eerste Nederlandse spraakkunst, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* uit 1584; in deze laatste editie is de oorspronkelijke tekst fotografisch weergegeven en van een uitgebreide inleiding, van verklarende aantekeningen en van kommentaar voorzien. Daarnaast heeft K. Bostoen in 'Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica', gepubliceerd in *Archief van het koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* (1984; ook separaat verschenen), een uitgave bezorgd van de *Voorreden* die in 1919 door Muller aan Coornhert was toegeschreven: Bostoen, die over het oorspronkelijke handschrift kon beschikken -Muller had het moeten stellen met een negentiende-eeuws afschrift-, wist Johan Radermacher als de schrijver ervan te ontmaskeren.

Naast deze tekstuitgaven, al dan niet met inleiding, toelichting, etc., heeft in de loop der jaren een aantal monografieën het licht gezien, alsmede een aantal boeken en artikelen waarin op gegevens uit de triviumgrammatica's is ingegaan; de bibliografische informatie in de *BNTL* en -in internationaal verband- in *Renaissance linguistic archive 1350-1700*, sinds 1987 te Ferrara verschijnend onder de leiding van Mirko Tavoni van het 'Instituto di studi rinascimentali', getuigt daar van. Ook het bestaan van nuttige hulpmiddelen moet hier worden vermeld: E. Ruijsendaals *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken* (1989) en de reeks *Alfabetische concordanties van vroegnieuwnederlandse grammaticale geschriften* (sinds 1987), bezorgd door B.J.P. Salemans en F.A.M. Schaars, die zich overigens niet tot de vroegnieuwnederlandse werken beperkt zoals de titel wil doen geloven, maar zich ook met achttiende-eeuwse teksten inlaat.

Er kan niet worden gezegd dat met dit alles de afzonderlijke werken uit de periode tot ca. 1650 uitputtend zijn bestudeerd: Van Heules spraakkunsten verdienen bijvoorbeeld, ondanks het goede door Caron verrichte onderzoek, opnieuw bestudering, en Peter Heyns' *Cort onderwijs van de acht deelen der Fransoischer talen* (1605) is een heruitgave waard, waarbij nauwgezet speurwerk naar de Franse en Nederlandse bronnen, én de invloed die van dit schoolboek is uitgegaan, interessante invalshoeken lijken te vormen. Uit de periode na 1650, en met name uit de achttiende eeuw zijn tal van werken te noemen die uitstekend als object van studie gekozen kunnen worden.

Nadat in het verleden de belangstelling vooral was uitgegaan naar de informatie die de oude grammatici verschaft hebben omtrent de spelling en de klankleer van het Nederlands (vgl. publicaties van Hellinga en Caron) of naar onderdelen uit de *etymologia* of woordsoortenleer (bijv. de studie van Geerts (1966) over het naamwoordelijke *genus* of die van De Vriendt (1965) over het sterke werkwoord), wordt het tijd dat er een samenvattende beschrijving geleverd wordt van de al genoemde *etymologia* of woordsoortenleer. Ook een inventarisatie van de syntactische opmerkingen, met name van die op het gebied van de woord- en zinsdeelvolgorde, zou wel eens tot verrassende gegevens kunnen voeren.

In dit boek is samengebracht wat de triviumgrammatici in hun woordsoortenleer hebben geschreven. Als zij dus daarbij 'onze' grenzen van de woordsoortenleer overschreden hebben en zich bewogen op het gebied van de syntaxis, kon dat in dit boek ook gebeuren (vgl. bijv. hst. 3). Omdat de aanpak van de oude grammatici als uitgangspunt is

gekozen, is ook uitgegaan van hún woordsoortenindeling (zie 2.2). De gegevens uit de Nederlandse spraakkunsten zijn steeds ingeleid door zeer globale informatie met betrekking tot de behandeling van de onderhavige woordsoort door de Latijnse grammatici die in het onderwijs in de Nederlanden van de zestiende en de zeventiende eeuw grote invloed hebben gehad: Donatus en Priscianus, en hun belangrijkste epigonen in de schoolgrammatica van de (vooral Noordelijke) Nederlanden: Despauterius, Valerius, Lithocomus, Vossius. In de introducerende paragraaf, steeds 'Terminologie - Voorgeschiedenis' getiteld, is ook in het kort ingegaan op de Nederlandse terminologie en op de behandeling van de woordsoort in gelijktijdige spraakkunsten van het Duits, het Engels en het Frans. Vooral bij dit laatste is gebruik gemaakt van de vóórbeeldige studies van I. Michael (1970) en E. Vorlat (1975) over de Engelse, van M.-H. Jellinek (1913-1914) en S. Barbarić (1981) voor de Duitse spraakkunsten. Ook heb ik me veelvuldig bediend van de tekstedities of reprints, in de reeksen 'Ältere deutsche Grammatiken' en 'Deutsche Grammatiken des 16. bis 18. Jahrhunderts', 'English linguistics 1500-1800' en, voor het Frans, 'Slatkine reprints'. Een aantal malen is ook een vergelijking getrokken met gegevens omtrent het hedendaags Nederlands; er is echter niet systematisch naar de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* of *ANS* uit 1984 verwezen.

Het doel was, in dit boek de voornaamste gegevens bijeen te brengen die in de triviumgrammatica's van het Nederlands met betrekking tot de woordsoorten te vinden zijn. Op deze wijze wordt aankomende en gevorderde Neerlandici inzicht verschaft -zoals Michael (1970) en Vorlat (1975) dat bijvoorbeeld voor het Engels hebben gedaan- in de taalkundige opvattingen uit de beginperiode van de Nederlandse spraakkunst. De triviumgrammatici hebben de grondslag gelegd voor het vigerende systeem van de tien woordsoorten in het Nederlands; getracht wordt, duidelijk te maken hoe men in de aanvang dit systeem heeft ontwikkeld en waarop het is gebaseerd. Met name voor hen die in het onderwijs werkzaam zijn, kan deze studie inzicht bieden in een traditie van eeuwen die ten grondslag ligt aan althans een deel van het taalonderwijs.

Uiteraard is bij de beschouwing van de onderdelen uit de oude grammatica's ook voortgebouwd op publicaties van anderen: boeken en artikelen, overzichtstudies als het driedelige breed georiënteerde standaardwerk van Padley of studies over een onderdeel, zoals Geerts' al gememoreerde werk over het woordgeslacht. Ook met deze interpretatoren en commentatoren is soms in discussie getreden.

Zoals dit boek is opgezet volgens de woordsoortenleer van de Nederlandse triviumgrammatici, zo is ook de compositie van de hoofdstukken bepaald door wat zij hebben aangereikt. De bespreking van wat er in de Nederlandse spraakkunsten tot rond 1650 aangaande een bepaalde woordsoort te vinden is, opent steeds met een beschouwing van de definities of omschrijvingen, waarna de behandeling volgt van eigenschappen die de woordsoort zijn toegekend; bijna steeds betreft het hier de zogenaamde *accidentia* of toevallen (zie 2.3). Bij de woordsoorten die een uitvoerige bespreking vergden, is een korte afrondende paragraaf toegevoegd. In een tweetal inleidende hoofdstukken is ingegaan op enkele algemene zaken die voor de lezer van de daarop volgende hoofdstukken van belang kunnen zijn. In een slothoofdstuk wordt teruggeblikt op het geheel.

De tekst van mijn overzicht is gelardeerd met aanhalingen uit grammaticale werken. Ik heb me daarbij over het algemeen bediend van de teksten zoals ons die uit twintigste-eeuwse (her)uitgaven ter beschikking staan, en daarnaast gebruik gemaakt van (kopieën van) de oorspronkelijke edities. Daarbij is in de aanhalingen tussen < > een toelichtende verkla-

ring of een opmerking toegevoegd, die dus geen onderdeel vormt van het citaat. Bovendien heb ik evidente zetfouten uit de oorspronkelijke editie of de heruitgave verbeterd, en een enkele maal (met name in teksten van Van Heule) leestekens weggelaten, toegevoegd of gewijzigd ter verhoging van de toegankelijkheid van de tekst.

Deze studie is in de afgelopen jaren tot stand gebracht binnen het onderzoeksprogramma van de vakgroep Nederlands, dat deel uitmaakt van het facultaire zwaartepunt 'Transmissie van Cultuur en Ideeën' van de Faculteit der Letteren te Nijmegen, en in 'vrije tijd'.

Ik dank hier dr Geert Claassens en dr Dick Klein, die belangstellend een deel van een eerdere versie van dit boek hebben willen doorlezen en mij hun kritiek niet hebben gespaard; vooral drs Roland de Bonth, die conscientieus de voorlaatste versie heeft doorgenomen, weet ik hier dank. Ook hij zal bij herlezing kunnen vaststellen dat de meeste van zijn kritische noten zijn gehonoreerd.

'Van je vrienden moet je 't maar hebben'. Dank zij de technische hulp van drs Ben Salemans ziet dit boek het licht; hij heeft daarmee het gegeven spreekwoord van zijn ironie ontdaan. Hem geldt hier mijn laatste dankbetuiging. Maar de eventuele vormelijke onvolkomenheden reken ik - evenals de inhoudelijke - mijzelf toe.

Malden-Nijmegen

G.R.W. Dibbets

1. TRIVIUM - GRAMMATICA - REGELS

1.0. INLEIDING

In de titel van dit boek is sprake van *triviumgrammatica*. Waarom deze term wordt gebruikt ter aanduiding van de zestiende- en zeventiende-eeuwse geschriften waarin de grammatica (i.c. die van het Nederlands) behandeld is, zal in 1.1 van dit inleidende hoofdstuk worden aangegeven. In 1.2 worden in chronologische volgorde de voornaamste Nederlandse spraakkunstige geschriften uit de triviumperiode beschreven waaruit voor deze studie is geput. In 1.3 wordt ingegaan op de omschrijving van grammatica in het materiaal, op de opbouw van de triviumgrammatica's, op de inhoud van de verschillende onderdelen, en op gegevens uit het materiaal omtrent de herkomst van de gepresenteerde grammaticaregels.

1.1. GRAMMATICA EN TRIVIUM

> Wilt ghy Rhetoricam leeren -dit wel aenmerct-, Soo moet ghy daer by Grammaticam leeren En Dialecticam.
> Silvius (1562: Vv4r)

Na een ontwikkeling in de klassieke periode waren *arithmetica* (grootheid als zodanig), *geometria* (onbeweeglijke grootte), *astronomia* (beweeglijke grootte) en *musica* (verhouding tussen de verschillende groottes) in de middeleeuwen samen het cluster gaan vormen dat, waarschijnlijk voor het eerst door Boëthius in zijn *Arithmetica*, met *quadruvium* werd aangeduid[1]; wat later werd de term gewijzigd tot *quadrivium*. Binnen dit mathematisch viertal stond *numerus* (getal) of *quantitas* (grootheid) centraal, waarbij we ons moeten realiseren dat deze begrippen in de middeleeuwen niet slechts wiskundig maar ook metafysisch geladen waren (Klinkenberg 1959).

Naast deze zogenaamde *artes reales* stonden *grammatica, dialectica* en *rhetorica* die, met een term uit de Karolingische tijd (uit de omgeving) van Alcuinus (Rajna 1928), gezamenlijk als het *trivium* werden aangeduid. Aangezien deze vakken op de taal waren gericht, en dan met name op het gebruik van het Latijn, werden en worden ze de *artes de sermone* of *artes sermocinales* genoemd. De *artes reales* van het *quadrivium* en de *artes sermocinales* van het *trivium* vormden te zamen de *septem artes liberales*, de zeven 'vrije kunsten', en stonden naast de *artes mechanicae* als krijgskunst en medicijnen die op praktijk en techniek gericht waren, en de verboden kunsten als necromancie en magie, die wel de *artes incertae* werden genoemd.

---

1 "Hoc igitur illud quadruvium est, quo his viandum sit, quibus excellentior animus a nobiscum procreatis sensibus ad intelligentiae certiora perducitur"; Friedlein 1867: 9-10.

De zeven profane *artes* werden onontbeerlijk geacht voor een goede opvoeding en ontwikkeling en voor een verdere wetenschappelijke vorming. De term *ars*, ter weergave waarvan men in het Nederlands zowel *kunst* als *wetenschap* gebruikt ziet, moet vooral worden opgevat als aanduiding voor een stelsel van regels, gebaseerd op empirie, dat bestudeerd wordt via de individuele aanleg (*ingenium*) en wordt eigen gemaakt door oefening (*exercitatio*) ter verwerving van bepaalde vaardigheden[2] (Lausberg 1960: 25-28). Deze vaardigheden worden gewoonlijk in de definitie van elke *ars* expliciet aangegeven. Zo is de *ars grammatica* vanouds veelal de "ars bene loquendi" of de "ars recte loquendi": de kunst van het correct zeggen, de *ars dialectica* de "ars bene disserendi": de kunst van het correct redeneren, en de *ars rhetorica* de "ars bene dicendi": de kunst van het correct spreken.

In de humanistische periode bleef men in het onderwijs de vakken van het trivium in samenhang beoefenen, wat met name moge blijken uit de programma's en de leermiddelen voor het onderwijs dat toegang verleende tot de universiteiten. In de Nederlanden werd dit verzorgd op de zogenaamde Latijnse of grote scholen, waar het trivium "de hoofdschotel van het middelbaar onderwijs" vormde (Peeters 1966: 147). Daarbij dienen we voor ogen te houden dat deze scholen er vooral op gericht waren, de leerlingen een goede beheersing van het Latijn bij te brengen, zodat dezen met vrucht het onderricht in de wetenschappen aan de universiteiten konden gaan volgen dat hier, tot in de negentiende eeuw, in het Latijn werd gegeven. De Latijnse scholen hielden zich dus bezig met het trivium waarin het Latijn en niet enige volkstaal centraal stond. In het *Exercitium puerorum grammaticale* uit 1488 zien we grammatica dan ook als nuttig aangeprezen voor alle talen en alle volkeren ("omnibus linguis et nationibus") voor de (aankomende) beoefenaar van de wetenschappen opdat deze niet in strijd met de regels van het Latijn en op onbehoorlijke wijze, maar op passende manier en naar de voorschriften van het Latijn zijn gedachten zal uitdrukken[3].

Onder invloed van geleerden als Agricola, Erasmus en Vives richtte de grammatica zich in de humanistische periode meer en meer op de *bonae litterae* (Peeters 1982: 10). Deze zelfde geleerden raakten daarnaast overtuigd van het belang van de moedertaal; Vives beschouwde het Latijn als internationaal communicatiemiddel maar de moedertaal als de basis voor een rationele en coherente kennis (McLean 1972: 55), en Erasmus deed

---

2 Zie b.v. Coornhert 1586: 9: "Nadien nu blyckt (na 'tspreeckwoord) dat niemand met kunste en werd gheboren, ... zo behoeft daer toe, zal deze inden mensche komen, oeffening ende verzochtheyd <ervaring>, die beyde in niemand en moghen wezen zonder tyd".

3 *Exercitium* 1488: a1v: "ut non barbare non inepte sed apte latineque mentis conceptum exprimere sciat". De tekst van dit boek (vgl. voor de verschillende edities Van der Wal 1988a: 244-245) vertoont duidelijke klassieke invloed, minder van Quintilianus 1.5.1 ("Iam cum omnis oratio tris habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit ..."; Butler 1969 I: 78) dan van Cicero 3.10.37 ("Ergo haec et agenda sunt ab oratore quae explicavit Antonius et dicenda quodam modo. Quinam igitur dicendi est modus melior ... quam ut Latine, ut plane, ut ornate, ut ad id quodcumque agetur apte congruenterque dicamus?"; Kumaniecki 1969: 276-277). In het *Exercitium* 1488: a1v wordt de grammatica beschreven als de fundamentele *ars* en wordt alle inspanning ter verwerving van wetenschappelijke kennis vruchteloos genoemd wanneer niet de grammatica de grondslag heeft gelegd: "Tolle grammaticam, et certe omnium studiorum labor inanis est Quintiliano dicente. Grammatica nisi studiis gravioribus fundamenta fideliter iecerit, quicquid superstruxeris corruet. igitur grammatica ceteris artibus sane potest dicere, sine me nichil potestis facere". Dezelfde opvatting vinden we al vanaf de klassieke periode en gedurende de middeleeuwen.

in *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus* van 1528 de vele malen gememoreerde uitspraak, het een schande te achten wanneer iemand zijn moedertaal niet beheerste[4].

Hoewel het onderwijs dat op de universiteit voorbereidde, sterk op het Latijn was georiënteerd en dat nog geruime tijd zou blijven, verschenen er in de zestiende eeuw in West-Europa ook geschriften op het gebied van het trivium die niet op het Latijn maar op een volkstaal waren gericht. Ter informatie volgt hier een overzicht van de eerste grammatica's die voor enkele Westeuropese volkstalen tot stand werden gebracht[5].

±1443 Leon Battista Alberti, *Regole della volgar lingua fiorentina*
1492 Antonio de Nebrija, *Gramática de la lengua castellana*
1516 Francesco Fortunio, *Regole grammaticali della volgar lingua*
1530 John Palsgrave, *Lesclarcissement de la langue francoyse*
1573 Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatick oder Sprach-kunst*
1584 anoniem, *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*
1586 William Bullokar, *Bref grammar for English*

In een aantal gevallen blijkt dat de volkstaalgrammatica's in *artes*verband werden uitgebracht. Een wel sprekend voorbeeld daarvan vinden we in de opdracht van de tweede druk

---

4 "Foedum est enim hominem in ea lingua videri hospitem, in qua natus est"; Cytowska 1973: 50. In de zestiende en de zeventiende eeuw vinden we deze uitlating vele malen herhaald, dikwijls zonder bronvermelding. Sylvius 1531: A5r-v: "ac nostrae aetatis hominibus animos excitem, ut horis saltem succisivis, intermissa paululum linguarum exoticarum disquisitione tam solicita, sui sermonis rationem condiscant, ne picarum aut sturnorum more à parentibus audita, sed nunquam animadversa, nunquam perpensa, nunquam intellecta, semper effundant: quum sit foedum, hominem in ea lingua videri hospitem, in qua natus est". Valentin Ickelsamer, *Eine Teütsche Grammatica* (Marburg, 1534: B3v-4r): "billich ist es allen Teutschen ein schand und spott, das sie andrer sprachen meyster wollen seyn, und haben ire eigne angeborne muter sprach noch nie gelernet oder verstanden". Albertus 1573: a6r: "sicut ridiculum valde est peregrinis et exoticis linguis summam curam et diligentiam impendere, nostram vero interim neglectam, spretam, incultamque relinquere". *Twe-spraack* 1584: 10: "*Erasmus* (onzer aller roem) heeft wel verstaan *foedum esse hominem in ea lingua videri hospitem, in qua natus est*". Ampzing 1628: 2: "'Tis schande dat een mensch niet wel en is gegrond En vreemd selfs in de tael van sijnen eygen mond". Burghersdijk 1646: B5r: "'t Is schande dat een mensch een vremdeling schijnt in dat landt, daar in hy ghe-bóoren is". Hofman 1650: *2v: "het is leelijck (seydt Erasmus erghens) dat een Mensch een vreemdelingh schijnt in die Tale daer in hy gheboren is". Dirkz. van der Weyden, *Inleydinge tot een vast-gegronde Nederduytsche letterstellinge* (Utrecht, 1651): 3: "Alzo men dagelijx bevindt dat vele, ook zelfs bejaarde personen, hoe wel in verscheyde uytheymsche spraken t'huys zijnde, in onze Nederduytsche ende niit tegen-staande hare Moederstale, niid-te-min als vremdelingen en zijn". Leupenius 1653: A2r: "Gelyk het niet alleen droeuvig, maar ook schandelyk is, datter soo weinig acht genoomen wordt op de suiverheid van onse Neederduitsche taale, in de welke wy gebooren en opgevoedt syn". Petrus Francius, *Gregorius Nazianzenus. Van de mededeelzaamheidt. Uit het Grieks in 't Nêerlands overgebragt* (Amsterdam, 1699: 25): "Is 't niet loffelijk, vremde taalen te leeren, ... en ondertusschen in zijn' eigen', in zijn' geboortetaal onbedreven te zijn?". Ook bij Radermacher 1568: 4r-v zijn reminiscenties aan Erasmus' uitspraak te vinden.

5 Vgl. hiervoor Padley 1976-1988 III. Het werk van Alberti werd in handschrift bewaard en eerst in 1908 gepubliceerd; de oudste overgeleverde versie stamt uit 1508. De geringe ruimte die in Valentin Ickelsamers *Eine Teütsche Grammatica* uit 1534 aan woordsoortenleer en syntaxis is besteed, deed dit werk buiten dit overzicht vallen. Vgl. ook *Histoire Epistémologie Langage* 9 (1; 1987) dat geheel is gewijd aan "Les premières grammaires des vernaculaires européens".

van Ramus' *Grammaire*, gememoreerd in *Ruygh-bewerp* (1585)[6]; de auteur getuigt dat hij van de Franse koning opdracht heeft ontvangen de *artes liberales* alle in het Frans te beschrijven[7].

In de Nederlandstalige teksten waarvan we voor deze studie gebruik maken, ontbreekt het niet aan uitspraken betreffende de samenhang tussen de *sermocinale artes*. Radermacher (1568: 4v) merkte op:

> Ende om dat in onse moedertale alle de nootelixten kunstreghels <de meest noodzakelijke regels op het gebied van de *artes*> gebreken <ontbreken>, woorden reghel <grammatica>, Reden reghel <dialectica>, ende kunste van uit sprake <rhetorica> (latende de andere vyer vrye consten staen <buiten beschouwing>, die dese 3. noch tans oik helpen, ende vandesen geholpen worden) so en kan de duitsche leser der gheleerden overgesette <vertaalde> of duitsgeborene schriftuiren <rechtstreeks in de moedertaal geschreven geschriften> niet verstaen.

En de Amsterdamse rederijkerskamer In liefde bloeyende kondigde in de Toe-eyghenbrief van de *Twe-spraack* (1584: A3v) aan, dat de lezer te maken had met een "*Voorlóperken*, dat als een bode voor uytghezonden wordt. om voor het vólghende ghezelschap gheleyde te verwerven". Coornhert liet in zijn voorwoord in dezelfde *Twe-spraack* eveneens doorschemeren dat deze spraakkunst haar triviale vervolg zal hebben:

> ghy Eglentierkens vaart manlyck vóórt, met deze uwe zó <even> nutte als lóflyke arbeyd in deze anleydinghe <inleiding; begeleiding> der jonckheyd, van den nederen trappe des welspellens tót de hóóghte vande welsprekentheyd

(p. A7v). Voor hem, evenals voor bijvoorbeeld Erasmus[8] en Ramus[9], was de *ars grammatica* de eerste onder de triviale *artes*, dienend ter

> opening vande duere der kunsten <artes>, zó vant cierlyck als vant bewyslyck spreken ende schryven

(p. A7r), dat is: van de mondeling en schriftelijk beoefende *ars rhetorica* en *ars dialectica*! In 1585 publiceerde dezelfde rederijkerskamer uit Amsterdam haar *Ruygh-bewerp vande redenkaveling* en *Kort begrip des redenkavelings*, in 1587 haar *Rederijck-kunst*, waarmee een uitvoerige en een beknopte dialectica en een beknopte rhetorica in het Nederlands het licht zagen; de vier teksten zouden in 1614 en 1649 in één band worden heruitgegeven (zie Dibbets 1985: 4-5). Allard Kók vertaalde o.a. Vossius' *Elementa rhetorica* en enkele van Burghersdijks publicaties op het terrein van de logica, en gaf in 1649 een

---

6 In deze Nederlandse tekst is die taak op p. 6-7 beperkt tot de *sermocinale artes*: "want P. Ramus tuight in zyn Fransse Letterkunst, dat hy vanden Koning last hadde de drie Redenlycke, ende andere d'ander Vrye kunsten in Fransois te vertólcken".

7 Ramus 1572: *2r-v: "... le Roy ma commande de poursuivre le cours des arts liberaulx non seulement en Latin, pour les doctes de toute nation, mais en Francois pour la France, ou il y a une infinite de bons espris capables de toutes sciences & disciplines, qui toutesfois en sont prives, pour la difficulte des langues".

8 Zie het motto van 1.3.

9 Ramus 1572: *2v-*3r: "Car la Grammaire est non seulement la premiere entre les ars liberaulx, mais elle est la mere nourrice de tous, qui les nourrit comme au berceau & leur apprend a parler & declairer ce quils scavent: & sans elle seroyent muets & inutiles".

Nederlandse spraakkunst uit onder de titel *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. In de voorrede tot zijn vertaling van Burghersdijks *Idea philosophiae naturalis* uit 1648 vermeldt hij "de Reden-konst, de Letter- en Reden-rijk-konst" <dialectica, grammatica en rhetorica> in één adem als "de nóódighe konsten" voor de "Wijs-ghierigheidt" <filosofie> (zie Dibbets 1981: xxvii).

Rond 1650 raakte het trivium in de Latijnse-schoolopleiding gedesintegreerd, als gevolg van een aantal factoren die door Klifman (1983: 60-63) zijn aangegeven. Ook de grammaticastudie van het Nederlands komt los te staan van de studie van dialectica en rhetorica. Na Leupenius' *Aanmerkingen* uit 1653 verschenen er in de zeventiende eeuw nog wat spellingboekjes betreffende het Nederlands, en Nederlandse spraakkunsten die met name voor buitenlanders bestemd waren. In de grammatica's uit de achttiende eeuw is van triviale samenhang geen sprake meer (zie voor een uitvoeriger overzicht o.a. Klifman 1983: 31-63 en de daar vermelde literatuur).

1.2. MATERIAAL

> wat *Grammatica* isser van de Nederduytsche taele die ick *schyne* niet gheleert te hebben? In de schoolen, daermen hier te land sijn moeders tael leert lesen, is sy niet bekent, ende gekomen zijnde in andere schoolen, Franse of Latijnse, daer leert men die oock niet. Sy is noch te maecken ende het sal vry wat snaps in hebben eer alle reghelen en exceptien sullen opghemaeckt zijn.
> *Boden-brood* (1655: 50-51)

In deze paragraaf zijn de voornaamste spraakkunstige geschriften betreffende het Nederlands opgenomen die het materiaal hebben geleverd waarop deze studie is gebaseerd; andere teksten waaruit incidenteel is geput (zoals grammatica's voor het onderwijs in het Nederlands aan anderstaligen en voor het onderwijs in vreemde talen aan Nederlanders), zijn hier dus buiten beschouwing gebleven, evenals de gehanteerde grammatica's van het Frans, het Duits of het Engels. Na een titelbeschrijving, bestaand uit de naam van de auteur, de titel van het werk, de plaats van uitgave, de uitgever, en het jaar van uitgave, zijn nog vermeld: sub a) een aanduiding van heruitgave(n) en de naam of namen van de bezorger(s) daarvan; sub b) het formaat van de eerste uitgave, en het aantal pagina's voor zover het zelfstandig verschenen taalkundige geschriften betreft; sub c) een korte kwalificatie van het geschrift; sub d) relevante literatuur, waarin veelal andere literatuur is genoemd; sub e) een korte karakteristiek. Uiteraard geldt steeds: 'voor zover van toepassing'.

ca. 1530 *Die tafele van orthographia,* door Christiaan (van) Varenbraken (misschien slechts kopiist)

a) in *VMVA* 1978: 306-339 door W.L. Braekman
b) handschrift in bibliotheek Rijksuniversiteit Gent, sign. 2141; 51 beschreven bladzijdes
c) spel- en leesmethode Nederlands en Latijn
d) zie sub a) Braekman 1978: 297-306; 340-351
e) een prozatractaat over het spellen en het lezen van het Nederlands (Vlaams) en het Latijn, onvolledig overgeleverd.

ca. 1530 *Orthographia,* door Christiaan (van) Varenbraken (misschien slechts kopiist)
a) in *VMVA* 1978: 353-378 door W.L. Braekman
b) handschrift in bibliotheek Rijksuniversiteit Gent, sign. 2141; 20 beschreven bladzijdes
c) spel- en leesmethode Nederlands en Latijn
d) zie sub a) Braekman 1978: 297-304; 352-353; 378-387
e) een onvolledig bewaard gebleven tractaat op rijm over het spellen en het lezen van het Nederlands (Vlaams) en het Latijn, ten dienste van oud en jong.

1550 *Néderlandsche spellijnghe,* uutghesteld by vrághe ende andwoorde, duer Joas Lambrecht lettersteker. Tot onderwijs der jonghers voor haar earste beghin. Gent (Lambrecht), 1550
a) Gent, 1882 (Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen) met een inleiding van J.F.J.H<eremans> en Fd. V<ander> H<aeghen>
b) in-8: A - D 8 E 4 (71 blz. + [1])
c) spellingboek Nederlands
d) J. Taeldeman, 'Joas Lambrechts *Nederlandsche Spellijnghe* (1550) als spiegel van het (Laat-) Middelgentse vokaalsysteem', in W.J.J. Pijnenburg e.a. (eds), *Feestbundel voor Maurits Gysseling.* Leuven, 1984: 325-334 (= *Naamkunde* 16 (1984) en 17 (1985))
e) eerste gedrukte orthografie van het Nederlands. Met het Gents als uitgangsdialect wordt beoogd een spelling te ontwerpen waarmee de klanken van de Nederlandse dialecten alle kunnen worden genoteerd. De onwelluidendste dialectklanken moeten worden vermeden en men dient de klanken te noteren zoals men ze uitspreekt, en uit te spreken zoals ze geschreven staan.

1568 *Voorreden vandn* <sic> *noodich ende nuttichеit der Nederduytscher taelkunste* door Johan Radermacher
a) in *TNTL* 38 (1919): 9-20 door J.W. Muller, en in *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1984: 24-34 door K. Bostoen (ook separaat verschenen)
b) handschrift in bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden, sign. Ltk. 2148; 14 beschreven bladzijdes
c) aanzet tot een Nederlandse spraakkunst
d) zie sub a) de editie door Bostoen
e) in een relatief uitvoerige inleiding tracht de auteur o.a. aan te geven waaruit regels voortkomen en waartoe ze dienen. Het spraakkunstige deel bevat slechts de definities van de grammatica en van bijna alle woordsoorten.

1576 *De orthographia linguae Belgicae,* sive de recta dictionum Teutonicarum scriptura, secundum Belgarum, praesertim Brabantorum, pronuntiandi usitatam rationem. Auctore Antonio Sexagio. Leuven (Masius), 1576
a) in *Leuvensche bijdragen* 3 (1899-1900): 167-245 door L. Goemans
b) in-8: A - D 8 (64 blz.)
c) spellingboek Nederlands
d) L. Goemans, 'Antonius Sexagius' De orthographia linguae Belgicae, herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien', in *Leuvensche bijdragen 4* (1900-1901): 65-123
e) een poging om de spelling van het Nederlands, met name van het Mechels, overeen te doen komen met de vaste spelling van het Latijn zodat leerlingen in de moedertaal en in het Latijn dezelfde klanken met dezelfde tekens zouden leren schrijven.

1581 *Nederduitse orthographie*, dat is: maniere houmen opreht Nederduits spellen ende schriven zal, niet alleen nut ende nootelic die opreht begeren te schriven, maer al die zulx de ioincheit zouken te leren. By een vergaert door Pontus de Heuiter van Delft, canonic van Gorinchem. Antwerpen (Plantijn), 1581
a) Groningen, 1972 (= Trivium 6) door G.R.W. Dibbets
b) in-8: A - G 8 (= 1-111 + [1])

c) spellingboek Nederlands
d) G.R.W. Dibbets, *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuiter (1581); een inleiding*. Assen, 1968 (= Studia theodisca 8)
e) eerste poging een algemeen, beschaafd Nederlands te realiseren door samenvoeging van de beste elementen uit verschillende Nederlandse dialecten, zoals die door de bovenlaag van geleerden en adel werden gesproken. Overeenkomstig het grondbeginsel ('schrijf zoals je spreekt') van het boekje zou die algemene, beschaafde taal door allen op dezelfde wijze worden genoteerd zodat in spelling en uitspraak uniformiteit zou ontstaan bij alle Nederlandssprekenden. Het boekje bevat goede beschrijvingen van de vorming van de spraakklanken.

1584 *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst,* ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals; uytghegheven by de kamer In liefde bloeyende, t'Amstelredam. Leiden (Plantijn), 1584
a) Amsterdam, 1614; Amsterdam-Wormerveer-Zaandam, 1649, als eerste deel van *Kort begrip, leerende recht Duidts spreken;* Groningen, 1914 door K. Kooiman; Groningen, 1962 (= Trivium 3) door W.J.H. Caron; Assen-Maastricht, 1985 (= Studia theodisca 17) door G.R.W. Dibbets
b) in-8: A - H 8 (= 16 pp. ongepagineerd + 1-112)
c) spraakkunst Nederlands
d) zie sub a) de edities door Kooiman en Dibbets; G.R.W. Dibbets, 'Het begin van de Nederlandse spraakkunst: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst',* in *Gramma* 8 (1984): 169-178, 'De *Twe-spraack* en enkele tijdgenoten', in *Gramma* 8 (1984): 225-246, en 'De Twe-spraack bespiegeld', in *TNTL* 105 (1989): 22-48
e) oudste gedrukte Nederlandse spraakkunst, waarin veel aandacht besteed is aan de leer omtrent de correcte spelling en uitspraak van het Nederlands; hierbij is gebruik gemaakt van gegevens van Erasmus (1528) en Lambrecht (1550). Na een beknopte prosodia volgt de etymologia, die aansluit bij de Donatiaanse Latijnse schoolgrammatica, zoals van Valerius (1562) en Despauterius (1573); de syntaxis is zeer beknopt en grotendeels te herleiden op Clajus (1578). Uitgangspunt is dat het Nederlands onder de talen een zeer voorname plaats inneemt, die te vergelijken is met die van Latijn, Grieks en Hebreeuws, maar in de loop van de tijd in verval is geraakt. Deze teruggang moet en kan ongedaan worden gemaakt door middel van een goed trivium, waarbinnen de grammatica de eerste van de drie *artes* is. Via een Nederlandstalig trivium levert de Amsterdamse kamer het bewijs dat de moedertaal zeer geschikt is om te fungeren als meta-taal voor alle wetenschap.

1612 *Nederduydsche spellinge,* ofte Een korte verklaringe, zoo van elke letter in't byzonder, twee-klanken ende drie-klanken, als van de spellinge in't gemeen. By een gebracht duer liefhebbers der zelver. Haarlem (De Keyzer), 1612
a) Groningen-Djakarta, 1957 (= Trivium 2) door F.L. Zwaan
b) in-8: A - D 8 E 2 (= 1-68)
c) spellingboek Nederlands
d) zie sub a)
e) beknopte verhandeling, geschreven door Jacob van der Schuere, over de spelling van het Nederlands, waarin van verschillende, soms onderling strijdige spellingprincipes wordt uitgegaan.

1624 *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale*, in *De Psalmen des propheeten Davids, in't Hebreeuz genaamd Het Lof-bouk,* door Antonis de Hubert, rechtsgeleerde. Leiden (Muller), 1624

a) door J. van Lennep in *De werken van Vondel in verband gebracht met zijn leven,* dl 2. Amsterdam, 1856: Nalezing en aanteekeningen op het tweede deel: 16-20 (gedeeltelijk); Groningen-Batavia, 1939 door F.L. Zwaan, in Zwaan 1939: 123-132
b) in-8: (10 ongepagineerde bladzijden)
c) taalkundige opmerkingen betreffende het Nederlands
d) zie sub a) Zwaan 1939: 1-20 en 257-272
e) een aantal opmerkingen vooral betreffende de spelling en de verbuiging van de moedertaal.

1625 *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst,* waer in de gemeyne deelen der Nederduytsche spraeke (nae de manier der Grieken ende Latijnen) beschreven zijn. Door Christiaen van Heule, mathematicus. Leiden (Roels), 1625

a) Groningen-Djakarta, 1953 (= Trivium 1,1; repr. Groningen, 1971) door W.J.H. Caron
b) in-8; A - I 8 (= 8 pp. ongepagineerd + 1-136)
c) spraakkunst Nederlands
d) zie sub a)
e) een spraakkunst van het Nederlands, geënt op de Latijnse schoolgrammatica, met name van Lithocomus (1592), met slechts bescheiden aandacht voor orthographia en uitgebreide informatie betreffende de woordsoortenleer waarin het boek heel wat vollediger en systematischer is dan de *Twe-spraack* (1584). Het werk registreert binnen de syntaxis een aantal goede waarnemingen betreffende de woordvolgorde.

1628 *Nederlandsch tael-bericht.* Aen den goedwilligen, ende verstandigen leser, ende liefhebber van onse Nederduytsche tale, in *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland, in rijm bearbeyd,* door Samuel Ampzing, van Haerlem. Haarlem (Rooman), 1628

a) Wormerveer en Alkmaar 1649 door Christiaan van Heule, onder de titel *Taelbericht der Nederlandsche spellinge,* en Groningen-Batavia, 1939 door F.L. Zwaan, in Zwaan 1939: 135-191
b) in-8: A - F 8 G 2 (51 pp. ongepagineerd, met daarbinnen 2 pp. prenten)
c) taalkundige opmerkingen betreffende het Nederlands
d) zie sub a) Zwaan 1939: 21-39 en 273-315
e) vooral een verantwoording van Ampzings spelling, en verbuiging van lidwoord en naamwoord. De schrijver had geenszins de bedoeling een volledige grammatica te leveren.

1633 *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe,* waer in alle gemeyne veranderingen der woorden, ende spreuken grondelic vertoont ende geleert worden, door Christiaen van Heule, mathematicus. De tweede druc verbetert. Leiden (Roels), 1633

a) Groningen-Djakarta, 1953 (= Trivium 1,2; repr. Groningen, 1971) door W.J.H. Caron
b) in-8: A - L 8 (= 8 pp. ongepagineerd + 1-168)
c) spraakkunst Nederlands
d) zie sub a)
e) een herziene uitgave van Van Heule 1625, waarin een veel zelfstandiger opstelling te zien valt ten opzichte van de Latijnse grammatica dan in 1625. Het gedeelte omtrent de orthographia is wat uitgebreider dan in 1625 maar de woordsoortenleer blijft het voornaamste deel. Hierbinnen wordt, sterker dan in 1625, gestreefd naar differentiatie van vormen, waartoe zelfs kunstmatige vormen worden voorgesteld (*denn* naast *den*, *hebben* naast *hebbeën*, enz.).

1635 *Bericht van een niewe konst, genaemt de Spreeckonst,* door Petrus Montanus van Delft, bedienaer van Goots Woort inden Niewen Hoorn. Delft (Waalpot), 1635

a) Groningen, 1964 (= Trivium 5) door W.J.H. Caron
b) in-4: 2* - 3* 4 3*ú 4 A - V 4 X 2 (= 4 + 32 ongenummerde pp. + 1-164)
c) universele klankleer
d) zie sub a), en L.E. Wirth-van Wijk, *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus.* Assen, 1980; J.L.M. Hulsker, *Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken.* Renkum, 1991
e) een universele uitspraakleer, waarin m.n. vele mogelijke spraakklanken uitvoerig en zeer nauwkeurig beschreven zijn. Het Nederlands neemt hierin een voorname plaats in, maar Montanus' werk handelt zeker niet slechts over het Nederlands.

1649 *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst,* uit de natuur der Neder-duitsche taal, de redelijke ghe-woonte en 't ghe-bruik der ghoede schrijvers, ten besten van alle lief-hebbers der zelve in de noódighste uyt-beeldingen, schiftingen en ghrondt-reeghelen t' zaâm-ghe-stelt, door A.L. Kók. Amsterdam (Troost), 1649

a) Assen, 1981 (= Studia theodisca 14) door G.R.W. Dibbets
b) in-8: A - C 8 D 4 (= 1-55 + [1])
c) spraakkunst Nederlands
d) zie sub a)
e) een spraakkunst van het Nederlands waarin zeer schematisch de vier onderdelen van de spraakkunst worden besproken, met nauwelijks aandacht voor uitzonderingen. Het boekje is voor een groot deel de vertaling van gedeelten uit de Latijnse spraakkunst van Vossius (1648); ook gaat het terug op Van Heule (1625 en 1633) en de *Twe-spraack* (1584).

1653 *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale.* Int licht gegeven door Petrum Leupenium, bedienaar des Godlyken woords tAmsterdam. Amsterdam (Donker), 1653

a) Groningen, 1958 (= Trivium 4) door W.J.H. Caron
b) in-8: A - E 8 (= 8 ongenummerde pagina's + 9-80)
c) taalkundige opmerkingen
d) zie sub a)
e) taalkundige aantekeningen bij eerder verschenen taalkundige geschriften van anderen. Leupenius getuigt van een eigen kijk, vooral op de spelling van het Nederlands; het boekje is ten dele een herhaling van wat de al genoemde voorgangers hadden geschreven, ten dele ook een correctie ervan.

1657 *Ni'uwe noodeliicke orthographie,* tot het schrijven en't drucken van onse Neder-duytse tale, door Guilielmus Bolognino, S(anctae) T(heologiae) L(icentiatus) canonic van de cathedrale kerk tot Antwerpen. Antwerpen (Mesens), 1657

b) in-8: A - D 8 E 4 (= 4 pp. ongenummerd + 5-40)
c) spellingboek Nederlands
d) L. Goemans, 'G. Bolognino. Een bijdrage tot de kennis van het Antwerpsch dialect in de XVIIe eeuw', in *Donum Natalicium Schrijnen.* Nijmegen-Utrecht, 1929: 600-605
e) bezig met het vervaardigen van een Nederlandse bijbelvertaling werd Bolognino geconfronteerd met spellingproblemen. Zijn poging deze op te lossen is gebaseerd op de gedachte dat het geschrevene de klank van het gesprokene dient te verbeelden. Zijn boekje is vooral voor het onderwijs bedoeld.

1.3. GRAMMATICA

> Primum illud constat grammaticen esse disciplinarum omnium fundamentum.
> Erasmus, *Ecclesiastes* (1535)

De Griekse aanduiding ἡ γραμματικὴ τέχνη werd in het Latijn veelal weergegeven met *ars grammatica;* daarnaast vinden we, o.a. bij Quintilianus[10], *litteratura* verscheidene malen gebezigd.
In de Nederlandse grammaticale geschriften uit de triviumperiode, maar ook daarbuiten, is aanvankelijk de term *letterkunst* gebruikelijk geweest (*Twe-spraack* 1584: titelblad en passim) of *letterkonst* (Van Heule 1625 en 1633: 1; Montanus 1635: 1; Kók 1649: titelblad en passim; Leupenius 1653: A3v en passim); in de woordenboeken is hij voor het eerst aangewezen in de *Thesaurus Theutonicae linguae*, in 1573 te Antwerpen verschenen (Weijnen 1971: 141). Deze term, waarin we het Griekse γραμματικὴ en τέχνη en het Latijnse *littera* en *ars* woordelijk vertaald zien, heeft met name in de Nederlandse lexicografie tot in de achttiende eeuw stand gehouden ter aanduiding van de (*ars*) *grammatica*[11]. Nadat Van Heule in 1625 *spraec-konst* had geïntroduceerd, kreeg *letterkonst* of *letterkunst* vooral de betekenis 'orthografie, spellingleer of -geschrift' (Weijnen 1971: 145):

> Die verder lust heeft, van de Spellinge te lezen, die wijzen wy tot de Letterkonst van *Pontus Huyterus*, ooc van *Iacob van der Schure*, ende *David Mostaert*,

zo verwijst Van Heule (1633: 12) zijn lezers[12].

Radermacher (1568) gebruikt een tweetal termen ter weergave van *ars grammatica*: *taelkunste* (p. 1r) en *woortreghel* (p. 4v, 7r). De eerste vinden we in de zeventiende eeuw een enkele maal terug (WNT xvi, kol. 670); de andere duikt in het onderzochte materiaal eerst een eeuw later weer op.

Nadat in Duitsland[13] in 1573 de *Teutsch Grammatick oder Sprach-kunst* van Albertus was verschenen, en in 1619 de *Sprach-künste* van Helwig, gebruikte in 1625 Christiaen van Heule, in wiens werk invloed van Helwig is aangewezen (Caron 1953: xxv-xxvi), op het titelblad van zijn eerste taalkundige werk de term *spraakkunst*: *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Van Heule was zich ervan bewust dat deze term nieuw was, want op p. 1 van zijn boekje vermeldt hij:

---

10 Quintilianus 2.1.4: "Et grammatice (quam in Latinum transferentes litteraturam vocaverunt) ..."; Butler 1969 I: 206.

11 Zie Weijnen 1971: 142; ook Coigneau 1988 en Dibbets 1992.

12 De Heuiter had in 1581 de *Nederduitse orthographie* laten verschijnen, en in 1612 was van Van der Schuere de *Nederduydsche spellinge* en van Mostart *Het licht der Neder-duytsche schrijfkonst* uitgekomen.

13 Zie voor de daar gebezigde terminologie Vortisch 1910: 7-10, Leser 1912: 28 en Barbarić 1981: 62-65.

> De spraeckonst wort in het latijn *Grammatica* genaemt, welk op het duytsch Letterkonst beteykent, maer om dat in dit werk de spraeke meer aengeroert wort, als wel het gene dat den letteren aengaet, so heeft ons het woort *Spraeckonst* best behaecht

(hetzelfde in Van Heule 1633: 1). Getuige het voortbestaan van *letterkonst* of *letterkunst* ter aanduiding van de *ars grammatica*, en een aantekening van Plemp in diens (thans Leidse) exemplaar van Van Heules werk uit 1633 bij het woord *Spraeckonst*: "moet Letterkonst genaemt werden", kan worden aangenomen dat de nieuwe term niet allerwege bijval heeft gekregen. Toch vond Van Heule al vrij spoedig navolging: Dafforne[14] en Ampzing[15] zijn de eerste medegebruikers van Van Heules term die vanaf het begin van de achttiende eeuw nauwelijks concurrentie meer zal ondervinden. Maar iemand als Montanus (1635: 1) gebruikt nog "*Grammatica* en Letterconst" als synoniemen.

De term *tael-beschrijvinghe*, gebezigd in de titel van Van Heules tweede boek: *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, wordt niet verder toegelicht en zien we verder niet in gebruik. Meijer (1672: 1), wiens werk buiten de hier beschreven periode valt, heeft enkele synoniemen bijeen gezet:

> Der Woorden ... Uitspraak en Samenschikkinge leert men uit Boeken, die de Latynen *Grammaticae* noemen, dat is eigentlijk *Letterkonsten*, gelijk zy in Duitsch van veelen ook geheeten worden: hoewel wy oordeelen, dat de naam van *Spraakkonsten*, of *Taalkonsten* hunne natuure, en eigenschappen duidelijker uitdrukt.

De laatste term, die we slechts voor Radermacher (1568) hadden geregistreerd, zou deze spinozist ontleend kunnen hebben aan Comenius (1673).

Vanuit de Stoïsche, filologische *lexisgrammatica* -zo genoemd omdat zij een taalbeschrijving leverde die gericht was op het (primair: gesproken) woord of *lexis*- met als onderdelen de leer aangaande 1) de klanken, 2) de rededelen, en 3) de stijlfouten en -deugden (voor ons vooral een literair element!) ontwikkelde zich bij de Romeinen een grammatica waarbinnen de rededelen (*partes orationis*) het voornaamste deel vormden en waarin het syntactisch deel, dat bij de Grieken in zeer bescheiden mate aanwezig was, werd uitgebreid. Wat de Grieken als doel hadden: het correcte, zuivere gebruik (ortho-epeia) van de Griekse taal (hellenismos), werd voor en door de Romeinen 'omgezet' in het foutloze, zuivere gebruik van de eigen taal (*latinitas*, noemde Cicero het), waarvoor *natura* (het wezen van de woorden), *ratio* (regelmaat, systematiek, op het denken gebaseerd), *consuetudo* (spraakgebruik) en *auctoritas* (gezag, vooral van goede redenaars) volgens Varro als criteria moesten gelden[16].

De reconstructie van de verloren gegane *ars grammatica* van Quintus Remmius Palaemon door Barwick (1922) laat zien dat deze enerzijds nauw verbonden is geweest met de Griekse spraakkunstverhandeling van Thrax, anderzijds de basis heeft gevormd voor de grammaticastructuur van later tijd, zoals die in het werk van Palaemons leerling

---

14 Dafforne 1627: 7: "dewelke ... (na Schools-wyze) de *Spraekkonst* in vier deelen verdeeld heeft".

15 Ampzing 1628: 47: "ik en neme mij hier niet voor eene *Grammatica*, ofte Spraekkonste te beschrijven".

16 Vgl. ook Quintilianus 1.6.1: "Sermo constat ratione vel vetustate, auctoritate, consuetudine"; Butler 1969 I: 112.

Quintilianus, en van Donatus en Priscianus, die alle drie gedurende de middeleeuwen en de humanistische periode grote invloed hebben gehad.

Uit het werk van deze Latijnse grammatici groeide een vierdeling binnen de grammatica, die in de dertiende eeuw (Roos 1952: 138) als *orthographia, prosodia, etymologia*[17] en *syntaxis* werd aangeduid. Deze delen omvatten:

orthographia,
met als onderdelen: *de voce* (over de klank), *de littera* (over de letter, met de aspecten *nomen* (benaming), *figura* (letterteken) en *potestas* (klank)) en *de syllaba* (over de lettergreep);

prosodia,
met als onderdelen: *de pedibus* (over de versvoeten), *de tonis* (over de accenten), en *de posituris* (over de pauzes en de daarmee samenhangende leestekens);

etymologia,
de leer van de (geschiedenis van de) woordvorm is al bij Donatus geworden tot de leer van de *partes orationis* (rededelen) met als onderdelen: *de nomine* (over het naamwoord), *de pronomine* (over het voornaamwoord), *de verbo* (over het werkwoord), *de adverbio* (over het bijwoord), *de participio* (over het deelwoord), *de coniunctione* (over het voegwoord), *de praepositione* (over het voorzetsel), *de interiectione* (over het tussenwerpsel). Donatus vermeldde hierbij, zoals eerder Palaemon, dat het Latijn geen *articulus* (lidwoord) bezat, in tegenstelling tot het Grieks, maar dat de Griekse grammatica de *interiectio* (het tussenwerpsel) tot het *adverbium* (bijwoord) rekende, en dus ook tot in totaal acht woordsoorten kwam;

syntaxis,
waarin vooral wordt gesproken *de vitiis et virtutibus orationis* (over de stijlfouten en -deugden).

Deze vierdeling is duidelijk structurerend aanwezig in de humanistische (school)spraakkunsten van het Latijn. Vandaaruit werd ze overgenomen in de meeste volkstaalgrammatica's van de zestiende en de zeventiende eeuw (zie voor het Duits Barbarić 1981: 63).

De belangrijkste uitzondering op deze structurering is te vinden bij Ramus (1572), die zich op zijn beurt heeft georiënteerd op Priscianus, wiens *Institutiones* bestaat uit 16 boeken over de woordsoorten (de zgn. *Priscianus maior*) en 2 over de syntaxis (*Priscianus minor*). Ramus heeft in zijn boek van 1572 vanuit een dichotomische systematiek herordend wat hij voor zijn moedertaal al eerder, in 1562, en voor het Latijn reeds in 1559 had neergeschreven: grammatica bestaat uit twee delen: "Etymologie & Syntaxe". Ramus' opvatting kan, met gebruikmaking van zijn eigen woorden, als volgt worden voorgesteld:

---

17 Vgl. voor de betekenisontwikkeling van dit woord Zumthor 1958 en Koerner 1989: 18-21 en de daar vermelde literatuur. Dat het gebruik van *etymologia* in de zin van 'vormleer' en vandaaruit ook als de leer omtrent de woordsoorten van oude datum is, getuigt Quintilianus 1.6.30: "Nonnunquam etiam barbara ab emendatis conatur discernere"; Butler 1969 I: 124. Philip Melanchton heeft in zijn invloedrijke *Grammatica latina* (1525: 8-9) stilgestaan bij dit gebruik van de term *etymologie*: "Etymologia est, quae discrimina casuum in dictionibus tradit, hoc est, quae casus & inclinationes dictionum à se mutuò discernit, & quo pacto aliae ab aliis differant, ostendit... ἐτυμολογίαν Cicero Latinè veriloquium, eo quòd dictionum proprietatem tradat ... Est autem ἔτυμον, idem quod verum, rectum sive certum: ab ἐπω, quod ab ἐιμι deducunt Grammatici. λόγοσ, idem quod sermo".

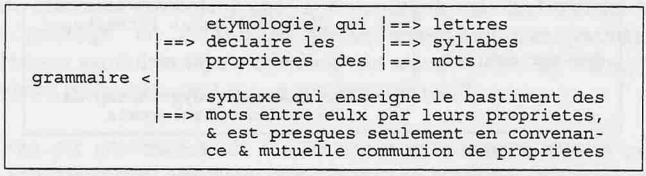

(zie ook Padley 1976-1988 I: 77-96). De Spanjaard Sanctius heeft in 1587 in zijn *Minerva* Ramus gevolgd, door de grammatica in te delen in *etymologia* en *constructio* (zie voor verdere invloed van Ramus, met name in Engeland, Padley 1976-1988 I: 93-96). In Duitsland vinden we dezelfde indeling o.a. bij Ritter (1616) en, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, bij Schottel (1663), die haar fundeerde op de overwegingen van Vossius (1635). Voor een dergelijke tweedeling te onzent vergelijke men Montanus (1635: 2): "<de> twe delen *Etymologia* en *Syntaxi*, die andere, willende het voorgaende <= de "gewoonlijke vier delen diemen inde *Grammatica* stelt, te weten de *Orthographia, Prosodia, Etymologia* en *Syntaxis*"> verbeteren, inde Grammatike stellen", en de anoniem verschenen *English schole-master* (Amsterdam, 1646, 1658: 1): "Alle 't welcke ick hier stellen sal onder dese twee Gramaticale hooft-stucken, *Etymologie* ende *Syntaxis*"; tot het eerste zijn *orthographia* en *etymologia* gerekend, tot het tweede "de behoorlijcke en rechte connexie ende vastbindinghe van de deelen der sprake aen en onder hun selven, na de rechte vorme ende ordre" (p. 33).

De overige Nederlandse triviumgrammatica's waarin een indeling van de grammatica wordt gepresenteerd, vermelden alle de Donatiaanse vierdeling. Onderling verschillend is slechts de Nederlandse terminologie voor de onderdelen, de volgorde van opsomming en bespreking, en de (relatieve) hoeveelheid aandacht die aan elk onderdeel is besteed. In het volgende overzicht zijn de gebezigde termen opgenomen.

	Radermacher (1568)	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)
orthographia	spellinghe	spelling	spellinghe	spellinge; het schrijven	spelling
prosodia	uitspraake	maatklanck	klankmaet	klank-maet; het spreken	maat-klank
etymologia	beduitsele	oorspronck-lyckheid	oorspronke-lickheyt	oorspronkelik-heyt; het veran-deren of buigen der woorden	oórspronk-lijkheidt
syntaxis	vergaderen	t'samenvoe-ghing	t'samenvou-ginge	samen-vouginge; het redenen	t'zaamen-voeghing

Met betrekking tot de indeling van de grammatica moet nog een tweetal opmerkingen worden gemaakt; ze betreffen de *Twe-spraack* (1584) en Van Heules werk uit 1633.

De *Twe-spraack* (1584: 13) vermeldt de zojuist beschreven vierdeling; ook in de structuur van het werk is zij gevolgd. Het titelblad van het boek kan evenwel aanleiding geven tot de veronderstelling dat er een andere opzet is gevolgd. De titel *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* wordt gevolgd door "ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals" waarin "ófte" de betekenis 'anders gezegd' draagt. De gegevens die uit de titel en de ondertitel kunnen worden afgeleid, zijn als volgt weer te geven:

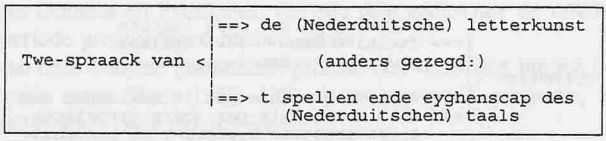

Na eliminering van het gemeenschappelijke "Nederduitsche(n)" zou dus aan "letterkunst" een tweeledig geheel beantwoorden: "t spellen des taals" en de "eyghenscap des taals". Plaatsen we deze tweedeling van de titelpagina naast de gegevens aangaande "letterkunst" op p. 13 van de *Twe-spraack*:

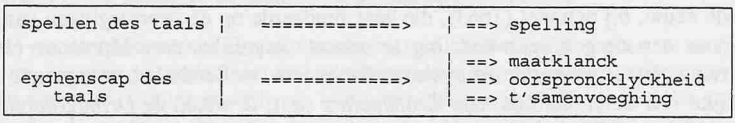

dan lijkt "eyghenscap" de drie traditionele onderdelen van de grammatica: prosodia, etymologia en syntaxis te omvatten, aangezien "spellen des taals" en "spelling" als corresponderend zullen moeten worden beschouwd[18]. Aan "eyghenscap" beantwoordt evenwel de Latijnse term *proprietas* (zie o.a. *Rederijck-kunst* 1587: 29), die we in verschillende humanistische grammatica's gebruikt zien ter aanduiding van de klassieke *etymologia*, de leer van woordsoorten en -vormen. Op grond hiervan zullen we mogen aannemen dat de nadrukkelijke vermelding van spelling en woordsoortenleer op het titelblad van de *Twe-spraack* eerder attendeert op de relatief uitvoerige aandacht die in het boek is besteed aan deze onderdelen, dan dat zij de suggestie zou bevatten dat de grammatica tweedelig van opbouw zou zijn (zie Dibbets 1985: 16-18).

Door Caron (1953: xxvii-xxviii) is er reeds op gewezen dat Van Heule zowel in de voorrede bij zijn tweede spraakkunst als op p. 1-2 ervan een andere opbouw van de spraakkunst presenteert dan in zijn eerste boek:

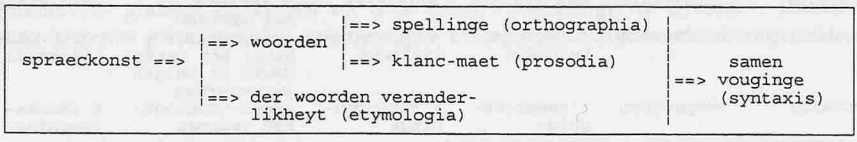

Van Heule geraakt, "alhoewel eene Tale allenelic maer twee delen en heeft" (p. 2), op deze wijze toch tot de vier traditionele onderdelen van grammatica. Het is niet duidelijk op welke grond hij tot zijn tweedeling is gekomen: misschien moeten we aannemen dat alleen

18 Identificatie van grammatica met orthographia heeft overigens wel plaats gevonden. Ik wijs hier op Varenbraken 1530-1: "diemen heet orthographia, dwelc es om te leeren spellen, ende is de princhepaelste conste van alle consten, want het is tbeginsel en tfondament van alle leeringhe" (Braekman 1978: 311); verder ook Dibbets 1992.

elementen met betekenis (woorden) naar zijn mening tot de taal moeten worden gerekend[19], zodat "spellinge" en "klanc-maet" aan het woord-zijn ondergeschikt waren? Van Heule zou daarmee aansluiten bij de opvatting die we al vinden bij Varro, voor wie het woord het kleinste ondeelbare deel van gesproken taal was[20].

De definitie van *ars grammatica* als o.a. de kunst of discipline waarin men zich door studie verder kan bekwamen, van het correct zeggen en schrijven is o.a. reeds bij Quintilianus te vinden[21]. Via middeleeuwse encyclopedische werken als *De nuptiis Mercurii et Philologiae* van Martianus Capella is deze interpretatie langs de laatmiddeleeuwse traditionele grammatica terechtgekomen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse grammaticale geschriften over de klassieke talen die bestemd waren voor de wetenschap en voor het onderwijs, zoals in de werken van Meigret (1550) en Ramus (1572)[22]. Ook bijvoorbeeld bij Albertus (1573) heeft grammatica betrekking op het mondelinge en schriftelijke taalgebruik[23].

Een definitie van grammatica wordt lang niet in alle Nederlandse triviumgrammatica's geboden. Van Heule (1625: 1 "De spraeckonst is eene wetenschap om wel te spreeken", en 1633: 1) en Kók (1649: 5, met gelijke bewoordingen als Van Heule) gaan voorbij aan het schriftelijk taalgebruik. Ook hun voornaamste bronnen, Lithocomus (1592) en Vossius (1648), hadden slechts het correct spreken in hun definitie opgenomen en stelden al evenzeer als de vermelde Nederlandse grammatici zowel spreken als schrijven, *orthoepeia* en *orthographia*, in hun werken aan de orde. Correcter is o.i. Radermacher (1568: 7r):

> Woortreghel is een kunste Om alle woorden wel <correct> uit te spreken te schryven ende te verstaen <begrijpen>, sonder welker kunste middele, gheene andere kunsten recht <ten volle> geleert noch int lesen oft aenhooren der leeraers recht wel verstaen kan worden.

Radermachers aangehaalde woorden hebben inhoudelijk duidelijke overeenkomst met de passage uit Erasmus' *Ecclesiastes* waar de onderrichters van de *grammatica speculativa* (Bursill-Hall 1971), die de jeugd slecht leren spreken, een veeg uit de pan ontvangen[24] en

---

19 "Eene sprake bestaet in twee delen, als <te weten> in kennisse der woorden, ende in de wetenschap van de veranderinge der zelve woorden"; p. A4r.

20 Varro 10.77: "Verbum dico orationis vocalis partem, quae sit indivisa et minima"; Kent 1967 II: 590 en Taylor 1974: 9.

21 Quintilianus 1.4.2-3: "Haec igitur professio (t.w. dat van grammaticus), cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit. Nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendo est, ..."; Butler 1969 I: 62.

22 Zo wordt in Meigret 1550: 2v opgemerkt: "le devoir d'une grammaire gise en la recherche de la doctrine, non seulement de bien et proprement parler, mais aussi de bien écrire". En terwijl we in Ramus 1562: 7 nog lezen "S'et un art de bien parler", meldt Ramus 1572: 3: "Cest ung art de bien parler, qui est de bien et correctement user du langaige, soit en prosodie ou orthographe, cest a dire en vraye prolation ou escripture".

23 Albertus 1573: A1: "Dann sie ist ein solche Kunst, die ohne mangel, fehl und jrthumb, nach jrer art und fürgeschribnem brauch reden, und die wörter mit jren gebürlichen buchstaben völligklich schreiben leret".

24 "illud literatorum genus, qui dum inculcabant modos significandi aliasque commentitias difficultates, idque verbis illotis ac sophisticis, nihil aliud docebant pueros quam barbare loqui, quum grammatica sit ars emendate loquendi"; Chomarat 1981: 252. Vgl. voor de betekenis van grammatica bij Erasmus Chomarat 1981, waar p. 153-394 zijn gewijd aan *La grammaire* en p. 184-192 aan *Erasme et la lecture des grammariens medievaux*.

waar de *ars grammatica* de grondslag wordt genoemd voor de beoefening van alle *artes* (vgl. het citaat boven deze paragraaf). Daarbij moet worden aangetekend dat deze gedachte in Erasmus' tijd geenszins nieuw was: Verburg (1951: 130) heeft, in het spoor van Hofer (1910), opgemerkt dat we haar ook vinden bij Valla, Agricola, Martianus Capella en anderen, en dat zij teruggaat op Quintilianus. Ook buiten taalkundige teksten vinden we in de zestiende eeuw de gedachte dat *grammatica* de basis voor de andere *artes* vormt; zo bijvoorbeeld in het spel van sinne dat de rederijkerskamer De Goutbloem uit Vilvoorde opvoerde tijdens het Antwerpse landjuweel van 1561 (zie Silvius 1562: Qq3v)[25].

> Grammatica helpt elck uit den dreck
> Die sonder vertreck const neerstich soecken.
> Want als vast fondament gheeft sy tvercloecken
> Om in doncker hoecken const te verheffen.
> Door Grammatices constich beseffen
> Mach elck neerstich treffen tot dander sesse.
> Van spellen oft schryven net is haer lesse

waar grammatica slechts een beperkte reikwijdte blijkt te bezitten (Dibbets 1992). Bij de Quintiliaanse opvatting sluit ook Radermacher (1568) aan, met name ook via het woord "verstaen", dat in verband zal moeten worden gebracht met de "enarratio poetarum" <de verklaring van de dichters>, een aspect van de *ars grammatica* dat o.a. in Quintilianus 1.4.2 is verwoord. Er zij hier eraan herinnerd dat in de Nederlandse vertaling van Erasmus' *Laus stultitiae*, die in 1560 te Emden verschenen is onder de titel *Dat constelijck ende costelijck boecxken Moriae Encomion*, grammatica werd omschreven als "een conste, die leert recht schrijven, ende spreken, ende uitlegghen".

De grammaticale geschriften uit de triviumperiode die zich op het Nederlands richtten, bevatten regels, adviezen zo men wil, op het gebied van de vier klassieke onderdelen van de grammatica. Deze regels werden niet willekeurig opgesteld, maar waren gebaseerd op geselecteerd taalgebruik, zoals dat ook in de klassieke traditie gebeurd was. Quintilianus formuleerde al dat het gebruik de zekerste leermeester was voor het spreken[26], maar had daaraan vooraf doen gaan dat het gebruikelijk was dat aan oratoren en historieschrijvers (taal)gezag werd ontleend[27]. Lang voor hem ging Thrax ongeveer op deze wijze te werk, die immers "observes the usage of the authors and makes a descriptive statement of the data" (Breva-Claramonte 1983: 27). Nederlandse grammaticale geschriften uit de triviumperiode bevatten passages die laten zien dat hun uitgangspunt ook het taalgebruik was (zie Klifman 1983: 127-141).

Radermacher (1568: 1v) deelt mee waar de *ars grammatica* naar zijn mening op gebaseerd is:

---

25 Vgl. ook de bijschriften bij afbeeldingen van Grammatica.
26 Quintilianus 1.6.3: "Consuetudo vero certissima loquendi magistra"; Butler 1969 I: 112.
27 Quintilianus 1.6.2: "Auctoritas ab oratoribus vel historicis peti solet"; Butler 1969 I: 112.

> Alle reghelen ende gheboden van leeringhen <voorschriften die men, o.a. via een *ars*, zich kan eigen maken>, hebben haeren orspronk uit der daet <uit de feitelijkheid>, so dat men niet en doet noch en laet om des reghels wil, Maer men doet alle dinghen om dat ment also begheert oft behoort te doen, ende den reghel en is maer een onderwys om te weten wat best ghedaen dient.

Regels zijn dus de verwoording van wat reeds bestaat, en het menselijk handelen komt niet voort uit de regels maar uit natuurlijke aanleg, waarbij de regels fungeren als externe criteria voor dat menselijk handelen. De zojuist geciteerde passage vormt de inleiding tot de visie van Radermacher op de *ars grammatica*:

> Dit breng ic daerom by, dat <aangezien> sommighe slechte <eenvoudige> menschen meynen, dat de regelen der grammatica ende van anderen kunsten, niet en syn dan der geleerden opsettige fantasien <geconstrueerde bedenksels>, sonder noot <noodzaak> ende profyt Op dat sy verstaen <inzien>, dat de regelen allen dingen van natueren in geboren syn, ende datse met experiencie <via onderzoek> van elken eene beseft <onderkend> ende gevonden worden ook sonder spreken of schryven, naer dat <naarmate dat> elk mensche seer oft luttel met verstande begaeft is.

De regels zijn dus de dingen aangeboren, de taalregels zijn van nature eigen aan de taal en kunnen niet alleen door de geleerden maar door eenieder, afhankelijk van de individuele begaafdheid, door onderzoek uit de taal worden afgeleid. Een onduidelijk punt in dit betoog is, waaruit de regels via onderzoek worden afgeleid: uit de objectieve abstractie die de "natuer" van de taal is, of uit het taalgebruik dat, gezien het volgende citaat, niet geheel overeenkomstig die "natuer" is.

Taalregels beantwoorden volgens Radermacher aan de "natuer" van de taal, de wezenlijke, optimale vorm ervan, gedacht zonder uitzonderingen en vol analogie; deze vorm werd in de zestiende en zeventiende eeuw binnen de taalkundige geschriften over het Nederlands veelal aangeduid met de woorden "aard", "grond"[28], een begrip dat we ook elders wel vinden[29]. Naast deze natuur staat het individuele taalgebruik dat, getoetst aan de natuurlijke regels, onvolmaakt is en door middel van de taalregels -in meerdere of in mindere mate- in overeenstemming kan worden gebracht met de natuur:

> Mits dien dan dat <Omdat dan> gheen menschelyk vermoghen van natueren so sterk gegeven is noch so volcomen, dat <dat het> niet met leeringhe ende goede achtinge <aandacht> verbetert en worde. So en is het spreken ende noch veel min het schryven, ende min uiter maeten <allerminst>, het reden oft bescheet geven <redeneren volgens de regels van de dialectica>, ende tverstaen hier af gheenssins vry, Maer heeft hulpe van leeringhe so grootelyx vandoene, als eenich ander menschelyk vermoghen. Ende het sy luttel oft veel, elk een isser ghebrekelyk inne, want niemants en is, die niet en bevindt dat hy met lang oeffenen metter tyt gheschickder <ordelijker, regelmatiger> ende sekerder, ende onbegryplyker <onberispelijker> in syn woorden werdt, ende moet bekennen dat hem te voren wat gebrack, al en wist hys selve niet, oft dattet andere niet en merkden.

Enerzijds bestaan er dus de natuur en de regels, anderzijds is er het taalgebruik dat daarvan afwijkt. Hoe ziet Radermacher hun verhouding?

---

28 Vgl. Kiliaan 1599: 163: "*Grond. j. aerd.* Indoles, natura".

29 Bijv. Valentin Ickelsamer in *Eine Teütsche Grammatica* uit 1534: A1v: "der Teütschen sprach art".

Ook hem zal het duidelijk zijn geweest dat concrete taalregels, zoals die in een *ars grammatica* werden neergelegd, niet uit een abstractum konden worden afgeleid, maar dat concreet taalgebruik het materiaal voor die regels moest vormen. Zo ontstond de wat vreemde situatie dat de taalregels de natuur van de taal representeerden en dienden als toetssteen en ter verbetering van het taalgebruik, én ook op het taalgebruik waren geënt. Toch is dit niet geheel onmogelijk. Het individuele taalgebruik immers was een meer of minder correcte vorm van de natuur van de taal. Uit een verzameling van individueel taalgebruik zouden, met als uitgangspunt de al in de oudheid in de taal aanwezig verondersteld analogie en gelijkvormigheid, de natuurlijke regels en dus de natuur van de taal kunnen worden afgeleid. En aan de hand van die regels zouden in het individuele taalgebruik de natuurlijke eigenschappen van de taal kunnen worden hersteld indien ze daaruit waren verdwenen. Zo zou, ten laatste, het individuele taalgebruik gaan overeenstemmen met de natuur van de taal (zie Dibbets 1985: 21 en, voor een wat andere voorstelling, Klifman 1983: 132).

Een dergelijke opvatting vinden we ook in de *Twe-spraack* (1584: A3v-4r). Daar wordt opgemerkt dat ernaar is gestreefd

> om onze taal uyt haar zelfs grond in ghoede schicking, door haar eyghen natuurlyke buyghing ende vervoeghing te brenghen,

om vanuit de grond (= natuur) van de taal deze in goede orde te brengen via haar eigen natuurlijke kenmerken. Uit het hoofdstuk betreffende de *prosodia* sluit hierbij van p. 56 de opmerking aan dat allereerst de eigen aard van de taal ons de taal in regels levert, niet het voorbeeld van het Latijn: "dóch dunckt my, datmen meer na den aard van onze spraack, als na den voet der Latynisten moet te werck ghaan". Opmerkingen op p. 57 en 60 getuigen van de opvatting dat men via het taalgebruik tot het formuleren van regels kan komen:

> ick versta dat by de Grieken en Romainen de *Poëten*, eerst gheweest zyn, die na lust verscheiden ghedicht ghestelt hebben, na der welcker schriften de reghels na der hand ghemaackt zyn; ... nópende de kortheid ende lanckheid der silben weet ick u gheen wetten voor te schryven, maar het ghebruyck zal metter tyd hier af reghels maken.

Dat het gebruik een belangrijke rol speelt in de *Twe-spraack*, moge blijken uit het feit dat op verschillende plaatsen daarop wordt gewezen, b.v. p. 63:

> enighe wettighe <algemeen geldende> reghels ... ghelyckmenze in al ander talen uyt het oude alghemene ghebruick ghemaackt heeft; thangt maar an <het is slechts een zaak van> een yverigh naarstigh natrachten

(zie Dibbets 1985: 20). En zoals Radermacher (1568: 4r) vermeldt dat de Nederlands schrijvenden niet één algemene regel onderhouden:

> Nu en kan ic tot den hedighen daghe toe niet merken, datter eenighen sekeren vasten reghel by eenich ghetal van schryvers int nederduitsch sy onderhouden geweest, veelmin anderen te volghen voor ghestelt <aan anderen ter navolging voorgesteld>,

zo wordt in de *Twe-spraack* (1584: 63) met betrekking tot *etymologia* en *syntaxis* opgemerkt dat er geen "grondlyke <op de 'grond' van de taal berustende> ende alghemene reghelen" zijn gepubliceerd, maar dat deze zouden kunnen worden opgesteld op basis van

"het oude alghemene ghebruick". Hier zien we de klassieke o.a. Ciceroniaanse en Quintiliaanse norm van de *consuetudo* of *usus* gehanteerd die we bij de klassieke Latijnse grammatici, o.a. bij Varro, aantreffen, waar ze het individuele gebruik van het taalsysteem aanduidt (Taylor 1974: 50). De *usus* vinden we overigens ook als norm bij Sexagius, die de moedertaal beschreef 'volgens de gebruikelijke wijze van spreken'[30], en bij De Heuiter (1581: 93), die de koinè die voor het Nederlands wordt nagestreefd, grondde op "gewente" en "ufenijnge" <de praktijk>, zij het van een culturele en sociale bovenlaag van de geleerden en de adel:

> t'Nederlants een gemeingelde Tale makende, volg'ic die nature van alle lants spraken die t'zuverste hunder talen, niet juist in dit of dat lant stellen ... maer inder verstandihsten en meest der geleerden gewente, ende ooc ufenijnge des Edeldoms".

Aan de adel voegt het immers dat zij "zaken die zij in bevel heeft tot haer eerste natuirlicke bequaemheit <hun primaire natuurlijke geordendheid>" (p. 95) brengt[31].

In de zeventiende eeuw vinden we de zestiende-eeuwse terminologie en opvatting herhaaldelijk terug, zonder dat er in de meeste gevallen van enige precisering sprake is. De Hubert (1624: 1) vermeldt dat vastgehouden is

> aan de natuijrelicke wijse van spreken, sonder de Woorden <werkwoorden> ofte de Naamen <naamwoorden> te verdraijen <op een verkeerde plaats te zetten>, ofte de Geslachten te misbruijken, tegens den aard ende eijgenschap der tale.

En Ampzing (1628: 11) heeft opgemerkt dat de taalkundige regels, die opgesteld zijn om "de tale ... vast ende seker te maken" en die in het voorafgaande zijn gegeven,

> en sijn geene versierzelen <bedenksels>, maer inder daed, ende waerheyd verzierzelen <sieraden> van onse tale, uyt den aerd, ende grond der selve opgesocht.

Hierbij sluit een uitspraak aan van Leupenius (1653: A3r-v):

> De gewoonte sall ons de wett stellen; niet een opgenoomene <aangenomen> gewoonte van desen of geenen in het bysonder <afzonderlijk>, niet van eene Stad, of Landschapp <streek>, daar ieder iet besonders <afzonderlijks, eigens> heeft, dat groote verscheidentheid veroorsaakt: maar die door den gemeenen drukk <pers> en dagelykschen ommegang <het normale verkeer> opgenoomen en gebillykt is;

"nieuwigheid" is echter gepermitteerd, "indien sy maar goed, en op reedenen gegrondt is" (p. A3v). Met die "reedenen" <argumenten> zijn we gekomen bij een tweede factor, die ook al in de klassieke grammatica een rol speelde bij het opstellen van taalregels, de *ars grammatica*.

---

30 Sexagius 1576: 1: "secundum pronuntiandi usitatam rationem".

31 Er is hier een zekere overeenkomst tussen De Heuiter en Franse grammatici als Estienne (1557: 3) door wie als norm het taalgebruik van de geleerden wordt aanbevolen die aan de hoven hebben verkeerd, waar de taal het zuiverst wordt gebruikt: "ce que nous avions le temps passé apprins des plus scavans en nostre langue, qui avoyent tout le temps de leur vie hanté es Cours de France, tant du Roy que de son Parlement a Paris, aussi sa Chancellerie & Chambre des Comptes: esquels lieux le langage escrit & se prononce en plus grande pureté qu'en tous autres".

In dit overzicht van gegevens betreffende de herkomst van de taalregels uit de Nederlandse grammaticale geschriften uit de triviumperiode is het werk van Christiaen van Heule nog niet vermeld (zie Dibbets 1989). In zijn spraakkunst van 1625 laat hij duidelijk uitkomen dat de regels die hij heeft geformuleerd, niet gegrond zijn op zijn eigen, subjectieve waarneming, maar gebaseerd zijn op het (objectief waarneembare) algemene gebruik: men moet

> bedenken, dat wy in ons voornemen, bedwongen geweest zijn, ons zelven nae het gemeyn <algemeen> gebruyk ende niet het gebruyk, na ons eygen oordeel te vougen

(p. A3r): de realiteit van het taalgebruik zal door de taalregels geen geweld worden aangedaan. Ook Van Heule koos zijn materiaal uit een selecte groep taalgebruikers: niet de "geleerden" zoals Ampzing (1628: 40) maar

> Voorts hebben wy doorgaens <steeds> de beromste schrijvers zo oude als nieuwe nae-gevolgt, ende nouwelikx iet door eygen oordeel gestelt

(p. A3r). Het zou onjuist zijn hieruit te concluderen dat Van Heule dus een schrijftaalgrammatica tot stand heeft gebracht, want op p. A2v heeft hij zijn publiek juist gewaarschuwd voor "eene manier welke allenelik by de schrijvers in onze Tale gebruykt wort, welke men gansch in het gemeyn spreeken nae laet". Typische schrijftaal is dus voor Van Heule uit den boze.

Interessanter is echter wat Van Heule acht jaar later heeft geschreven (1633: A3r-v). Hij somt daar enige wetten op die gelden bij de beoordeling van taalgebruik:

> achten wy het niet ondienstich, van het oordeel der Sprake <betreffende de beoordeling van de taal> eenige Tael-wetten voor te stellen.

Van Heule presenteert een drietal (naar we mogen aannemen: grond)regels:

1. Het gebruyc eener Tale, stelt de byzonderste <voornaamste> en krachtichste wet.
2. Hier naer volcht de reden <het verstand>, welke alles met toe-latinge des gebruyx regeert.
3. Men behoort zorch-vuldichlic acht te nemen om het onderscheyd der Geslachten, ende der Gevallen <naamvallen> te behouden, welke tot nootzakelicken dienst, ofte tot Cieraet in alle geachte spraken plaetse hebben.

De hier geciteerde eerste grondregel van Van Heule is gebaseerd op het citaat uit Horatius' *Ars poetica* vs 70-72 dat hij in 1625 en 1633 had laten plaatsen aan de versozijde van het titelblad van zijn spraakkunsten[32]. Zij houdt in dat de taalregels moeten zijn afgeleid uit taalgebruik, niet dat álle taalgebruik de grondslag vormt voor de regels van de gram-

---

32 "Multa renascentur quae iam cecidere, cadentque, Quae nunc sunt in honore vocabula si volet usus, Quem penes arbitrium est, et ius et norma loquendi"; Fairclough 1970: 456. 'Vele woorden die in onbruik zijn geraakt, zullen herleven en vele woorden die thans gangbaar zijn, zullen verdwijnen wanneer dat aan het gebruik behaagt, het gebruik waarbij de macht, het gezag en de maatstaf berust inzake de taal'. Horatius' woorden blijken een toposfunctie te hebben gehad. Ik zag ze, geheel of gedeeltelijk, aangehaald en/of vertaald in de taalkundige werken van Meigret (1550: 101), Ampzing (1628: 39), Vaugelas (1647: o3r), Leupenius (1653: A2v), Schottel (1663: 8), Meijer (1667: 13), Pels (1677, r. 101-106). Ook in de achttiende eeuw blijft het een gevleugelde tekst.

matica. Regel 2, ondergeschikt aan de eerste, kan gebaseerd zijn op een passage uit Quintilianus' *Institutio oratoria*[33]. Zij zegt dat de *ratio*, de verstandelijke ordening, de regels van de grammatica beheerst, maar alleen regels die uit (geselecteerd) taalgebruik (zie regel 1) zijn ontleend[34]. De derde regel kan men beschouwen als een principe-uitspraak met betrekking tot de natuur van de taal: gedifferentieerd als de taal is, kan zij door onachtzaamheid van de taalgebruikers aan 'natuurlijke' vormenrijkdom hebben ingeboet: een goede onderscheiding in woordgeslacht, naamvallen en naamvalsvormen is in Van Heules ogen een zeer voorname bijdrage tot wat een noodzaak of een verfraaiing voor de taal betekent[35]. In combinatie met de hierboven gesignaleerde *natuur* vinden we deze regels ten dele terug op het titelblad van Kóks *Ont-werp* (1649), welke *letterkunst* "uit de Natuur der Neder-duitsche Taal, de redelijke ghe-woonte en 't ghe-bruik der ghoede Schrijvers" is opgesteld.

33 Quintilianus 10.7.12: "sed hic usus ita proderit, si ea, de qua locuti sumus, ars antecesserit, ut ipsum illud, quod in se rationem non habet, in ratione versetur"; Butler 1969 IV: 138.

34 Vgl. voor de betrekking tussen rede, gebruik en (taal)regels bij Meigret: Glatigny 1982.

35 Vgl. over de toepassing van gebruik en reden door Van Heule Dibbets 1989.

De negen deelen der Reden.

Naem wijſt de ſaken aen: *Woord* toont ons watſe maken,
En beeld ons 't wercken uyt en 't lijden van de ſaken:
't Deelnemende gedeelt neemt wat van beyden t'ſaem,
Te weten tijd van woord, geſlacht en val van naem:
De *Voornaem* ſtreckt voor naem: het *Bywoord* wijſt ons tijden,
Plaets, wijſe en omſtand aen van wercken en van lijden:
De *Koppeling* of ſcheyd of ſchakelt als een koord
Woord aen woord, naem aen naem; *Voorſetting* naem aen woord:
De *Tuſſchenwerping* toont der tochten woeſte krachten:
Het *Ledeken* 't verſchil der dryerley geſlachten.
Dees negen deelen zijn 't, waer uyt de Reden rijſt,
Daer all wat reden heeft, zijn reden met bewijſt.

2. WOORD - WOORDSOORT - ACCIDENS

2.0. INLEIDING

Ook de Nederlandse triviumgrammatici hebben de *woorden* van de moedertaal in *woordsoorten* ingedeeld, en een aantal van de gewoonlijk onderscheiden negen categorieën vervolgens besproken aan de hand van de traditionele *toevallen* of *accidentia*. De inhoud van deze veel gebezigde termen werd daarbij nauwelijks omschreven. De Nederlandse grammatica's uit de periode tot omstreeks 1650 bevatten echter dikwijls wel her en der verspreide informatie die het mogelijk maakt ons een beeld te vormen van wat er gestoken heeft achter *woord, woordsoort, toeval*. In dit inleidende hoofdstuk is in 2.1 de inhoud van *woord* geschetst zoals die uit spellingboeken en spraakkunsten van het Nederlands valt op te maken (zie Dibbets 1982: 61-74). In 2.2 is *woordsoort*, in 2.3 *toeval* beschreven, eveneens op basis van wat de spraakkunsten aan gegevens bieden[1].

2.1. WOORD

> Woordt is een deel der Reden, welk zelf iet be-tekent, en in gheen be-tekenende deelen kan ghe-deelt worden.
> Kók (1649: 9)

In middeleeuwse grammatica's werd, in navolging vooral van Priscianus, onderscheid gemaakt tussen *vox* en *dictio*. *Vox* werd hierbij in het algemeen gezien als de aanduiding voor het fysisch symbool in taal[2] (taalklank), dat de uitdrukking is van innerlijk aanwezige noties, terwijl *dictio* kan worden omschreven als aanduiding voor een betekenisdragend lexicaal element[3]; dit betekenisdragende lexicale element of lexeem (Pinborg 1972: 113) verkreeg zijn volle betekenis in een taalstructuur binnen en vanwege zijn samenhang met andere woorden uit die taalstructuur, als kleinste eenheid binnen de zin, waarbij 'zin' ("oratio constructa" volgens Priscianus) niet als 'syntactische eenheid' mag worden opgevat, maar moet worden geïnterpreteerd als 'betekeniseenheid', veelal als 'een volledige gedachte' ("sententia perfecta") aangeduid. *Dictio* hield dus meer in dan *vox: dictio* was

---

1 Er is dus nauwelijks gebruik gemaakt van het interessante materiaal dat in zeventiende-eeuwse logica's of logische geschriften te vinden is, bijv. Meijer 1667.

2 Priscianus 1.1.1: "Philosophi definiunt vocem esse aerem tenuissimum ictum"; Keil 1855-1923 II: 5.

3 Priscianus 2.3.14: "Dictio est pars minima orationis constructae"; Keil 1855-1923 II: 53. In Meigret 1550: 20 is dit overgenomen: "La diction donc, mot ou vocable, est (comme dit Priscien) la moindre partie entière et entendible". Voor een goed begrip zij hier ook vermeld wat volgens Priscianus 2.4.15 een *oratio* is: "Oratio est ordinatio dictionum congrua, sententiam perfectam demonstrans"; Keil 1855-1923 II: 53. Ook deze definitie werd door Meigret (21) overgenomen. In de Nederlandse triviumgrammatica's wordt over 'zin' ("spreuk", "reden") niet uitgeweid.

vox + significatio. De middeleeuwse grammatica speculativa koesterde groter belangstelling voor de *dictio* dan voor de *vox,* van welke laatste zij de articulatorische en auditieve aspecten, die immers tot het terrein van de natuurkundigen zouden behoren, buiten beschouwing liet[4].

Naast *vox* en *dictio* stond als derde begrip *pars orationis*. Hiermee werd het woord aangeduid voor zover en zoals het zich in de zin gedroeg conform de eigenschappen van de grammaticale categorie, de woordsoort, waartoe het behoorde. *Dictio* functioneerde in de zin als *pars orationis* door toedoen van een *modus significandi activus,* zodat we kunnen zeggen dat *pars orationis = dictio + consignificatio* waarbij *consignificatio* als 'grammaticale functie' kan worden verstaan. We kunnen een en ander als volgt voorstellen:

```
                          vox: taalklank
                dictio: vox + significatio (betekenis)
pars orationis: dictio + consignificatio (grammaticale functie)
```

Het in de middeleeuwen veeltijds gevoelde inhoudelijke onderscheid dat met de termen *vox, dictio* en *pars orationis* werd uitgedrukt, vervaagde, zodat Padley (1976-1988 I: 99) kon constateren dat in de zestiende eeuw de drie termen nagenoeg overal synoniem waren geworden; daarbij kan worden vermeld dat ook in Donatus' *Ars maior* de verscheidene termen al dooreen werden gebruikt (Holtz 1981: 140). In de zeventiende eeuw werd de veel gebezigde definitie van *dictio* zoals Priscianus die had geformuleerd, afgewezen met het argument dat het woord nog kon worden verdeeld in lettergrepen en letters, in kleinere eenheden dus. Men keerde terug naar een semantische definitie van het woord, zoals o.a. door Aristoteles geleverd was. Een voorbeeld daarvan vinden we te onzent bij Vossius, bij wie *vox* of *dictio* iets is wat door zichzelf iets aanduidt en niet kan worden verdeeld in gehelen die afzonderlijk iets aanduiden[5].

In de Nederlandse triviumgrammatica's was de term *woord* evenmin eenduidig als het Latijnse *verbum* of het Franse *verbe*: *woord* komt erin voor met een brede en een beperkte betekenis. In het eerste geval komt zij globaal overeen met die van het Latijnse *dictio,* het Franse *mot*, het hedendaags Nederlandse *woord.* De beperkter betekenis stemt ongeveer overeen met die van het Franse *verbe,* ons hedendaagse *werkwoord* en het Latijnse *verbum*, dat door Priscianus en Quintilianus o.a. nadrukkelijk onderscheiden werd van *dictio*[6]. Van Heule (1625: 7 en 41) is de eerste Nederlandse triviumgrammaticus die *woort* en *werkwoort* met het nu nog gebruikelijke onderscheid naast elkaar bezigt. Het is niet uitgesloten dat hij in dezen schatplichtig is aan Heyns (1571: 18) door wie de term *werckwoord* duidelijk als iets nieuws werd gepresenteerd:

---

4 Zie hierover vooral Bursill-Hall 1971: 66-81 en Pinborg 1972: 102-120, waar de opvatting van de modisten meer recht dan hier wordt gedaan.

5 Vossius 1635 Analogia: 2: "Vera igitur dictionis definitio ex Aristotele peti debet, qui ... vocem sive dictionem esse ait, quod per se aliquid significat, nec tamen partes habet separatim aliquid significantes".

6 Vgl. Quintilianus 1.5.2: "*Verba* nunc generaliter accipi volo, nam duplex eorum intellectus est; alter, qui omnia per quae sermo nectitur significat ...; alter, in quo est una pars orationis, *lego, scribo.* Quam vitantes ambiguitatem quidem dicere maluerunt *voces, locutiones, dictiones*"; Butler 1969 I: 78.

> *Verbes* sijn woorden die beteeckenen eenich werck datmen doet, lijdt, oft laet doen: ende daeromme hier (onder correctie <met uw welnemen>) Werck-woorden genoemt worden

(Dibbets 1983: 104). Men kan zich echter met betrekking tot dit onderscheidende gebruik van de termen *woort* en *werkwoort* door Van Heule, die erop uit was een duidelijk Nederlands termenapparaat te bieden[7], afvragen of hij, zeker aanvankelijk, de terminologische verwarring er niet groter mee heeft gemaakt: de term *werkwoort* was immers al gebruikt ter aanduiding van *verba activa,* o.a. door Heyns (1605), De Hubert (1624) en misschien ook Van der Schuere (1612) (Dibbets 1974: 120).

Hoewel de term *woord* in de zestiende- en zeventiende-eeuwse grammatica's van het Nederlands her en der wordt aangetroffen in de brede betekenis, vinden we in lang niet alle werken een definitie ervan: eerst aan het einde van de triviumperiode kwam men ertoe het begrip te omschrijven[8].

Bij nadere bestudering van de gegevens wordt het duidelijk dat het begrip *woord* verbonden werd met het dragen van betekenis, waarbij, vooral in de orthografische werken, de tegenstelling lettergreep - woord aan de orde is.

Varenbraken (1530-1) heeft in zijn zesde hoofdstuk de lettergreep aangeduid als een fysisch geheel waarbij betekenis niet ter zake deed: de *vox* stond hier centraal:

> Een silbee es gheseyt een vergaringhe <verbinding> van letteren, ghelijc oft <alsof> men twee oft drie letteren bij mercanderen wilde setten, ende dat dan men die verstonde oft niet <begreep, betekenis eraan ontleende of niet>, maer voysende of vois of gheluut slaende ware ... Ende aldus muechdij wel verstaen dat een silbee en es maer een vergaringhe van letteren, ghelijc ij oft drie, viere oft vijf letteren, staende mit mercanderen ende vergaert worden, ghelijc een cuper een tunne vergaren sal van viij oft ix duughen

(Braekman 1978: 316)[9]. In het laatste deel van deze aanhaling is de spreker vergeleken met de kuiper: zoals deze uit elementen een sluitend geheel samenstelt, zo brengt de spreker elementen (letterklanken) bijeen tot een aaneensluitend totaal: de lettergreep[10].

In het zevende hoofdstuk is de schrijver ingegaan op de kwestie welke klankgehelen alleen syllabe zijn en welke (tevens) woord genoemd kunnen worden: "Tsevenste cappittel es hoe properlijc <duidelijk> men mach bekinnen <onderscheiden> een silbee uwt een woort, ende een woort uwt een silbee". Opnieuw blijkt hierbij dat de lettergreep nadrukkelijk zonder betekenis wordt gepresenteerd:

---

7 Van Heule 1625: A2v: "Overmits wy mede getracht hebben alle Konstwoorden <technische termen> (die tot dezer zake behooren) in het Nederduyts te vertalen ...".

8 Dezelfde situatie doet zich voor in de Franse grammatica's van die tijd: "The *word* ... is rarely defined"; Padley 1976-1988 III: 420.

9 Voor Varenbrakens *vergaringhe* vgl. ook Bosquet 1586: 1 over de syllabe: "un liaison de lettres, prononcées d'un seul, & simple son".

10 Even verderop geeft Varenbraken aan hoe men aan de weet kan komen uit hoeveel lettergrepen een woord bestaat: let op "hoe menich werf uwen mont op ende toe gaet vuer een woort te noemene ende te segghene, dat du wils, soo menich silbeen gaet in een woort".

> Off yemant vraechd dy wat een silbeen es uwt een woort oft buuten een woort, andwoordt aldus. Alle vergaringhe van ij oft drie, viere, vive letteren ghespelt oft verghaert, ende gheen proper verstant <zelfstandige betekenis> en geven oft hebben, worden ghenompt silbeen oft vergaringhen

(Braekman 1978: 317-318). Hij levert vervolgens een aantal voorbeelden: "*bab, beb, bib, bob, bub; bac, bec, bic, boc, buc; brab, breb, brib, brob, brub; brac, brec, bric, broc, bruc*". Komt er iemand met de vraag of dit lettergrepen of woorden zijn, "Ghij sult andtwoorden: som silbeen sijnde, ende som woorden". De steller van de vraag zal daarmee niet voldaan zijn:

> Waer omme? mochtmen vraghen. Want de sommighe vergaringe verstaet men ende sommighe niet <want sommige (van die) letterverbindingen kent men betekenis toe, en sommige niet>. Ende aldus: diemen verstaet <betekenis toekent> moeten woorden sijn, ende datmen niet en verstaet ende nochtans wel vergaert wort, moeten silbeen bliven oft vergaringhe

(Braekman 1978: 318). Aan het slot van het hoofdstuk herhaalt Varenbraken als het ware deze visie op het begrip *woord*: nogmaals constateert hij, nu voor de talen in het algemeen, dat *woord* betekenis vereist:

> alle tgoint datmen bij thooren verstaen mach <in betekenis kan omzetten>, ende natuerlic verstant geift <begrip oplevert>, es een woort ghenaemt, also wel in Vlaemsche als int Latijn, ende int Latijn als int Vlaemsche, ende int Walssche alst int Latijn ende andere talen

(Braekman 1978: 318). Hoe sterk voor Varenbraken het dragen van betekenis het woordzijn van een lettergreep bepaald heeft, moge blijken uit de opmerking dat *bac* en *brac* "wanneer sij alleene staen" wél woorden zijn, maar in *backen* (meervoudsvorm van een substantief, of werkwoordsvorm?) en *bracker* (waarschijnlijk 'zilter') niet:

> Exemplum: *bac, bec, buc, brac*. Dit sijn alle woorden, wanneer sij alleene staen. "Jae, waer omme?" Want men verstaetse wel. Maer wanneer men een ander silbee noch daer toe doet, ghelijc *bac* ende *ken*, dan en es *bac* maer een silbe ende gheen woort, ende dus es *brac* ooc; doeter toe *ker*, dan en es *brac* maer een silbe ende gheen woort

(Braekman 1978: 318). Jammer genoeg heeft de auteur geen voorbeelden van samenstellingen geleverd, laat staan dat hij erover sprak. Er kan hier nog gewezen worden op een fragment van Varenbraken (1530-2), waarin we een gelijke opvatting met betrekking tot het woord aantreffen als die welke we hierboven schetsten:

> Lettere ende silbe over ghesien <beschouwd>,
> Nu so leere maken van dien
> Twoord, omme te lesene daer bij <daardoor>,
> Ende mercke teerst wat een woordt sij.
> Woordt es een vergaderinghe
> Van letteren oft silbeen, op dat <als die> voorbringhen
> Vulle verstantenesse ende sin.

(Braekman 1978: 369). Terwijl volgens de letter van de tekst naar de mening van Varenbraken (1530-1 en -2) lettergreep en woord altijd uit meer dan één letter moeten bestaan,

wijzen Franse grammatici erop dat ze ook door één letter gevormd kunnen worden. De duidelijkste informatie hieromtrent levert Meigret (1550), die de lettergreep beschreven heeft onder verwijzing naar Priscianus[11]. Van het woord biedt Meigret een definitie waarin eveneens Priscianus wordt vermeld; tevens blijkt er overeenkomst aanwezig te zijn met de redenering van Varenbraken met betrekking tot *bac - backen* en *brac - bracker*[12].

Ook door Lambrecht (1550: A6r) zien we vermeld dat één letter, i.c. een vocaal, een lettergreep of woord kan vormen:

> ean vocále allean, maakt zomtijds ean sillebe of woord.

Deze mededeling van de "measter" bevat voor diens "learknecht" nog enige onduidelijkheid:

> Ghy zeidt daar vóren, hoe dat de vocálen zomtijds allean, een sillebe máken, ende zomtijds oac méde ean woord. Zeght my daar van ean weinigh bescheads!

De "measter" blijkt bij het verschaffen van de gevraagde opheldering het begrip woord te verbinden met woordsoort, waarbij het aanduiden, het betekenen van iets door middel van dat woord telkens een rol speelt. Dat is meestal in vage termen vervat, zoals:

> A Pieter, zy dy daar? a en es hier ghean letter, maar ean woord, te wéten *interiectio applaudentis,* dats ean tuschengheworpen woord der réden, van ieman die eanen anderen blíde siere toaght

(p. A7r). Wat duidelijker is de formulering in

> U eist <is het> dien ic meane: ù es hier *pronomen,* dats ean woord, eanighen persoan of naam beteakenende

(p. A7v). Hierbij kan er nog op worden gewezen dat Lambrecht, als hij enkele lettergrepen ter sprake brengt die als prefixen voorkomen, niet spreekt over het *dragen* van een zelfstandige betekenis maar over het *versterken* van (een blijkbaar aanwezige) betekenis; zijn aanduiding "ander woorden" in de volgende aanhaling zou echter ook kunnen voeren tot de slotsom dat "voorwoorden" eigenlijk dus ook als 'woorden' te beschouwen zijn:

---

11 Meigret 1550: 17: "Il faut donc entendre que la syllabe est (comme dit Priscien) une prolation d'une ou de plusieurs voix assemblées sous un même accent". Vgl. Priscianus 2.1.1 in Keil 1855-1923 II: 44.

12 Meigret 1550: 20: "La diction donc, mot ou vocable, est (comme dit Priscien) la moindre partie entière et entendible d'un langage bâti d'ordre. J'ai dit entier et entendible, à la différence des syllabes d'un vocable polysyllabe: lesquelles, combien qu'entières, ne sont pas toutefois entendibles, et aussi pour celles, lesquelles, combien qu'elles soient entendibles à part soi, ne sont pas dictions entières pour le sens requis suivant le bâtiment de la clause, trait ou propos, comme quand nous disons *Pierre est aujourdhui à Paris en dangier d'une grande envie: en* d'*envie* ne sera pas diction, ni *vie* aussi, parce que le sens ne le peut souffrir".

D'earste silleben van dézen voorgaanden woorden, te wéten be, ghe, naar, onder, ont, ende ver, zijn ledsilleben, of *articuli praepositivi,* dats voorwoorden, of voorsilleben, diemen zomtijds voor ander woorden steld, tot staerker beteakenes

(p. A6v). Het feit dat in deze opsomming naast voor*voegsels* ook voor*zetsels* voorkomen, die in de oudere grammatica's veelal tot één categorie werden gerekend (zie hst. 9), zal aan de dubbelzinnigheid in deze terloopse opmerking niet vreemd zijn.

Lambrecht (1550) heeft het onderscheid tussen lettergreep en woord aan de orde gesteld bij een bespreking van de vocalen. De Heuiter (1581: 67) sluit daarbij aan met de opmerking:

Van alle onze vocalen zijnder geen die iet betekenen, of voor een woort dienen, dan alleen u. daer den Hollander ju. zeit. bide Latinen betekenen <dragen betekenis> a. ende e. bide Fransoizen a.

Uit het nevenschikkende *of* ('anders gezegd') kan worden geconcludeerd dat het woordzijn en (zelfstandig) betekenis dragen door De Heuiter in nauwe relatie werden gezien. De betekenis staat bij De Heuiter zo centraal dat hij zelfs van één woord blijft spreken wanneer uitspraak of spelling verandert (p. 73). Reeds op p. 36 onderscheidde De Heuiter lettergrepen en woorden:

verscheide letters bij een gevouht sijllaben, en voorts woorden maken. Sijllaben iet betekenende vint t'Nederlants van j. ij. iij. iiij. v. vj. vij. viij. letteren te weten u, at, nat, gaet, starc, schent, schurft, schrijft. Sijllaben die niet betekenen, vin ic mede van een tot aht letteren, dat ider in verscheide woorden metter tijt mah bemercken.

Eén of meer letters ('lettertekens') kunnen dus een lettergreep vormen, één of meer lettergrepen een woord. Verbinden we het gegeven dat een syllabe "iet betekenen" kan of niet, met de al eerder van p. 67 geciteerde tekst, dan is in het eerste geval syllabe, materieel gezien, gelijk aan woord. Een opmerking als die van Priscianus (wiens werk door De Heuiter verschillende malen is aangehaald) dat een lettergreep door zichzelf nooit iets kan aanduiden[13], kan hem daarbij door het hoofd hebben gespeeld. De Heuiter onderscheidt dus het niveau waarop *vox* en *syllaba* thuishoren: de fysische laag, van de laag van de *dictio* waarvoor het dragen van betekenis bepalend is. In het licht van het bovenstaande mag worden aangenomen dat *wezen* ('aard, karakter') en *wezen* ('zijn'), etc. op grond van de verschillende betekenissen als twee afzonderlijke woorden (*dictiones*) door De Heuiter zijn beschouwd, hoewel ze als fysisch geheel (*vox*) niet verschilden:

Voorts is waer datmen in alle talen des werelts, veel woorden vint van eender letteren <homografen en homoniemen>, nohtans in verscheide redenen <zinnen> verscheide zaken betonende <aanduidend>, als in onze tale zijn dees: T'kint heeft een zout <zoet> wezen, zuldij te middage thuis wezen? Tis den zesten dezer maent, maent u schulden in. Hij bad God om gracie, hij is tot Aken int bad,

13 Priscianus 2.3.14: "numquam syllaba per se potest aliquid significare"; Keil 1855-1923 II: 53.

etc. (p. 76). Om van één woord te kunnen spreken moet niet zozeer de materiële, maar vooral de inhoudelijke kant van het taalgeheel vast zijn[14].

De Heuiter (1581: 36) omschreef het begrip syllabe in het algemeen: een syllabe "is zo veel te zeggen, als iet dat tsamen genomen wart", maar de specifieke taalkundige inhoud van de term is door hem niet gepreciseerd. Van der Schuere (1612: 9) presenteert lettergreep duidelijk als een talig fysisch geheel:

> *Sillabe* is 'tgene dat t'effens ofte eensklaps <in één ademstoot> uytgesproken word.

Van hieruit wordt de stap naar woord gezet:

> Van deze Sillaben maektmen *woorden,* als: *De kinderen maken.* De *woorden* zijn de beteekeninge van alle Namen ende werken.

Dit is -Zwaan (1957: 9) heeft er al op gewezen- niet de gelukkigste passage uit Van der Schueres boek: waarschijnlijk sloot de Haarlemse schoolmeester hier aan bij de logische opvatting[15], waarbinnen naamwoord en werkwoord als enige woordsoorten werden beschouwd, en de overige taalbouwsels bijdroegen aan de betekenis van naam- en werkwoorden (Arens 1969: 12). In elk geval is het duidelijk dat ook voor Van der Schuere lettergrepen tot woorden worden onder conditie van het dragen van een (zelfstandige) betekenis.

De volgende orthograaf bij wie we enige informatie aantreffen met betrekking tot het woord, is Bolognino (1657). Hij vermeldt op het titelblad van zijn boek dat zonder een goede (i.c. uiteraard *zijn*) orthografie

> het eyghen gheluydt der wórden oft sillaben ... nít en kan uytghedruckt worden, noch de verscheydentheydt der wórden in't geluydt ende beteekenisse.

Met betrekking tot woord en lettergreep is er dus sprake van eigen klank, met betrekking tot het woord alleen van geluid (het oude *vox*) en betekenis (*significatio*). De veronderstelling dat juist de "beteekenisse" het woord van de syllabe onderscheidt, lijkt gerechtvaardigd. Ook op p. 5 wijst Bolognino in die richting:

> de gheschreven oft ghedructe wórden (dienen) tot teekenen van de gesproken wórden, dí teekenen zijn van de saken, welcke dór dí wórden te kennen worden gegeven, ende uytgedruct:

---

14 Vermeldenswaard is in dit verband wellicht de poging in de *Twe-spraack* (1584: 15-16) om de homoniemen *klinker* ("ghebacken steen") en *klinker* ('vocaal') fysisch te onderscheiden ("de steen meen ick dat uyt enerhande óórzaac <dezelfde grond> haar naam ontfangt, als *klink-aard* hetende óf by verkorting *klinckerd*, want men zeit *klinckerds*, zó zou de letter ende de steen een letter namentlyck ,d, verschelen"), waarnaast ook wordt getracht beide woorden onder één betekenisnoemer te brengen zodat er eigenlijk van homonymie geen sprake meer is ("maar al haddenze een naam, hunluy werck <hetgeen ze uitrichten> is zó heel verscheiden, ende nochtans zynze in de wercking <hetgeen ze doen> zó ghelyckfórmigh <overeenkomend>, dattet niet wanschickelyck <in strijd met de goede orde> zou zyn"). Zie Dibbets 1985: 371-372.

15 Vgl. b.v. Priscianus 2.4.15: "Partes igitur orationis sunt secundum dialecticos duae, nomen et verbum, quia hae solae etiam per se coniunctae plenam faciunt orationem, alias autem partes "syncategoremata", hoc est consignificantia appellabant"; Keil 1855-1923 II: 54.

het (geschreven of gesproken) woord wordt hier voorgesteld als 'betekenaar', als *signum rei,* zoals de modisten dat in hun laat-middeleeuwse grammatica geformuleerd hadden (Padley 1976-1988 I: 56).

Hiermee zijn de gegevens uit de orthografische geschriften uit de triviumperiode uitgeput. Wat is er te vinden in de Nederlandse grammatica's uit die periode?

In de *Twe-spraack* (1584) blijkt de term *woord* vele malen te worden gebruikt, echter zonder dat ook het begrip is omschreven -*woord* in de betekenis 'verbum, werkwoord' blijft hier uiteraard buiten beschouwing. De woorden zijn er "na den voet <wijze> der Latynen ende Griecken" (p. 64) in 9 soorten ingedeeld (zie 2.2). In de afzonderlijke definities van de woordsoorten speelt betekenis een voorname rol, maar de omschrijvingen zijn geenszins volledig, zodat het te ver zou gaan wanneer we zouden beweren dat het woord in de *Twe-spraack* als *dictio* is omschreven of aangeduid. Wél vinden we in dit werk een relict van de oude oppositie *vox* - *dictio* op p. 105:

> De grondwóórden <stamwoorden die vanouds tot de taal behoren> zyn veel al uyter naturen <wezen; Dibbets 1985: 518-519> (hare betekenis ghelyck zynde) ghemaackt, zó dat de uytspraack der zelver met de betekenis ghemeenschap <overeenkomst> heeft. spreect het wóórdeken ick *kauw,* uyt zonder te *kauwen,* vóórt ick *zwelghe, zucht, zuigh, slock, ghelp, zuyp, óch, hem, brem, fy, foey, qualster, ick gryns, grim, pruil, pruetel, kners, knor, mor, pryck, rommel,* etc. deze gheven int uytspreken eensdeels bewys van hare betekenis <laten enigszins hun betekenis zien>.

In dit citaat zijn uitspraak (*vox*) en betekenis nog duidelijk van elkaar onderscheiden en wordt de oude Platoonse opvatting over de verhouding tussen woord en zaak nog eens herhaald (Hankamer 1927: 11, 125, 156; Foucauld 1966: 49-59).

Evenmin als de *Twe-spraack* (1584) definieert Van Heule (1625) het woord: de "negen soorten van woorden" die "de deelen van eene reden genaemt" zijn, "want van ofte met deze woorden worden alle redenen ghestelt <samengesteld> ofte gemaekt" (p. 6), worden door hem omschreven aan de hand van (een combinatie van) semantische, morfologische en syntactische eigenschappen, waarbij betekenis weliswaar een voorname, maar niet de enige plaats inneemt. Daarbij moet worden opgemerkt dat het woord binnen deze woordsoortenleer niet noodzakelijk een grafische eenheid vormt: *"waerom niet, zouwt, is het ook"* worden op p. 67 onder de "vragende bywoorden" vermeld, *"by dien, indien het, zo het niet"* als "bespreekelicke koppelingen" (p. 71), en *"bij daeg"* op p. 67 als temporeel bijwoord. Hetzelfde treffen we overigens ook reeds aan in de *Twe-spraack* (1584: 66-67), waar o.a. als bijwoorden vermeld zijn: *over al, ter linker, ter rechter, na by, van honck, over een wyl, over lang, mette ghangh.* Naar onze opvatting worden hier redekundige ontleding en taalkundige benoeming verward, maar de triviumgrammatici hanteerden deze eerst negentiende-eeuwse onderscheiding niet bij hun benadering van deze in hun ogen (semantische) taalgehelen. De vraag of een woord als rededeel (*pars orationis*) kon bestaan uit meer woorden (*voces*), stelden ze als zodanig in hun werken niet aan de orde, evenmin als de vraag in welk(e) opzicht(en) het "vragend bywoord" *waerom niet* verschilde van een verbinding als *zij niet* of *de man* waar toch wél van twee woorden wordt gesproken. Waarschijnlijk werden verbindingen als *waerom niet* door Van Heule (1625) en als *over een wyl* door de schrijvers van de *Twe-spraack* vooral gezien als equivalenten van veelal eenwoordige Latijnse bijwoorden etc. als *antea* etc. die, zelfs wanneer ze uit meerdere grafische eenheden bestonden, in de grammatica van het Latijn

ook als één *pars orationis* werden gezien (vgl. b.v. Lithocomus 1592: 69, waar *o si, non aliter, non secus* onder de *adverbia* als voorbeelden worden gegeven).

Later definieert Van Heule (1633) een aantal begrippen die hij eerder (1625) nog niet had omschreven. Zo is *silbe* op p. 12 aangeduid als "een woort, of deel eenes woorts, welc men met eene mont sluytinge of openinge uytspreekt": de lettergreep ligt met andere woorden louter op het niveau van de klank, van het fysische. Een definitie van het woord levert Van Heule ook in 1633 evenwel niet.

Kók (1649: 9) biedt de eerste passage in een spraakkunst van het Nederlands waar het begrip *woord* aan de orde wordt gesteld: "Woordt is een deel der Reden, welk zelf iet be-tekent, en in gheen be-tekenende deelen kan ghe-deelt worden". Het woord is hier dus beschouwd als *pars orationis* (waarbij "Reden", *oratio,* zeker meer als een bepaalde betekeniseenheid dan als syntactische eenheid die wij met *zin* aanduiden, moet worden geïnterpreteerd); het draagt een eigen ("zelf") betekenis, en valt als *pars orationis*, een onderdeel vormend dus van een concrete "Reden", niet in delen te scheiden die daar een eigen betekenis dragen. Door Kók (1648: 88) was dit reeds aangekondigd: hij omschreef daar het woord als een "Be-diet", een taalelement waaraan door conventie betekenis is verbonden[16]. Zo'n "be-diet" kan enkelvoudig en samengesteld zijn: een woord is een enkelvoudig bediet, en de vraag "Wat is Wóórdt?" wordt beantwoord met "Van welk gheenigh <geen enkel> deel By-zonderlijk <afzonderlijk> be-tekent: als *Menschen, Visschen, Steenen,* &c.". Tot hier leverde Kók een vertaling van de oorspronkelijke Latijnse tekst van Burgersdijk. Bij het laatste citaat heeft hij op p. 89 de volgende verklarende aantekening geplaatst:

> dat is, voor zó veel het een deel is van dat wóórdt, als blijkt in dit wóórdt *Venster, ven* be-tekent een moer-landt, *ster* een van des Hemels nacht-lichten, dóch baide voor zò veel zy wóórden, en niet voor zó veel zy deelen zijn van dit wóórdt *venster*.

Anders gezegd: van een verdeling van een woord in woorden is geen sprake wanneer de delen een betekenis dragen die geen verband heeft met die van het woord waarvan wordt uitgegaan. We zullen nog zien dat deze opvatting met betrekking tot het woord op gespannen voet staat met Kóks behandeling van afleiding en samenstelling (zie 4.2.8), maar het zal hier duidelijk zijn dat Kók een duidelijk onderscheid heeft gemaakt tussen een fonetische of fysische beschouwing van het woord en een semantische: wanneer opgemerkt wordt dat het woord in "gheen be-tekenende deelen kan ghe-deelt worden", impliceert dit dat een analyse van het woord tot afzonderlijke niet-betekenisdragende elementen wel mogelijk is, bijvoorbeeld tot lettergrepen ("een deel der Reden, on-ghe-deelt in klank"; p. 7) of letters ("een on-deelbaar deel van een Reden"; p. 5). Er moet hier worden vermeld dat Kóks opvattingen in dezen niet nieuw waren maar ontleend zijn, zoals zoveel in zijn boekje (Dibbets 1981: xxxii-xxxiii), aan het werk van de geleerde Vossius. Deze had, zoals aan het slot van het eerste deel van deze paragraaf al is aangegeven, de formele definitie van Priscianus verworpen, om terug te grijpen naar een omschrijving in Aristoteles' *De interpretatione* (zie Padley 1976-1988 I: 121); bij Vossius zien we "dictio, seu

16 "Be-diet is een ghe-leede stem uit ver-dragh <"dat is, uit het ghoedt-dunkigh ghe-bruik der menschen, de welcke een ghe-zelschap ghe-bruiken"> be-tekenende".

vox" genoemd als "pars orationis" dat zelf betekenis draagt maar niet in betekenisdragende delen kan worden verdeeld[17].

De door Kók in het spoor van Vossius ingeslagen weg wordt door Leupenius (1653) niet gevolgd. Op p. 27 van zijn werk levert hij de volgende definitie:

> *Woorden,* dat syn seekere uitdrukksels des verstands, waar door men uitwendig te verstaan geeft, dat <wat> men inwendig hadde begreepen.

Hieruit blijkt dat Leupenius de mentalistische, Aristotelische opvatting aangaande het woord is toegedaan die we ook in de middeleeuwse en humanistische grammatica's verschillende malen kunnen aantreffen, b.v. bij Scaliger[18]: woorden zijn tekens van begrippen die in de geest, het verstandelijk vermogen, aanwezig zijn. Het wordt niet duidelijk of voor Leupenius de begrippen de weerspiegeling waren van de dingen, zodat het woord uiteindelijk de weerspiegeling was van de werkelijkheid, een opvatting die Scaliger was toegedaan[19]. Ook stelt Leupenius niet aan de orde hoe de begrippen in de geest aanwezig zijn, hoe ze zijn gevormd en in het verstandelijk vermogen zijn binnengekomen. Dergelijke vragen zullen naar zijn mening ook niet op hun plaats zijn geweest in zijn praktisch gerichte boekje.

Zeer helder is Montanus (1635). In de inleiding wordt op p. 5 duidelijk onderscheid gemaakt tussen klank en betekenis bij het begrip woord: de betekenis (*significatio*) is in alle talen dezelfde, de klank (*vox*) niet:

> Een yder ding zijn woort, een in beduidenis
> Dat nae't geluit nochtans heel veel verscheide is.
> Noch zijnder inde spraec oneindich veel geluiden,
> Die niet en zijn gebruict om zaeken te beduiden:
> Zoo dat 't getal <aantal> van die noch ver te booven gaet,
> De geen die zijn gebruict te wijzen op een daet.

De geluiden die de mens met zijn spraakorganen produceert, gaan in aantal het totaal van de woorden dus verre te boven.

Na de bespreking van o.a. de afzonderlijke letters en lettergrepen in de boeken 1, 2 en 3 wordt in 4 het woord als de "derde gemeene soorte van uitspraec" behandeld. De definitie van woord is strikt fysisch: "Een *Woort* is een uitspraec, welc een Opperwoordlit <lettergreep met hoofdaccent> begrijpt". De term *uitspraec* duidt daarin een taalgeheel aan waaraan geen *significatio* verbonden wordt door Montanus. Eveneens op p. 130 heeft de schrijver erop gewezen dat hem ook andere opvattingen omtrent *woord* bekend zijn:

---

17 Vossius 1648: 5: "quae ipsa aliquid significet; sed in partes significantes dividi non possit".
18 "est enim vox nota earum notionum, quae in anima sunt"; Padley 1976-1988 I: 64.
19 "est enim quasi rerum speculum intellectus noster"; Padley 1976-1988 I: 64.

> *Woort* beteikent voornaemelijc vier dingen: 1 Eenich gesprooken geluit, daer iet door beduit wort: 2 Het zelve geluit zonder aenzien der beteikenis: 3 Eenige streepen, 'tsy geschreeven, of anders gemaect, die zulken geluit als voorzeit is beteikenen: 4 Gelijke of de zelve Streepen, zonder inzicht van die beteikening. Welke vierderlei beteikenissen onderscheiden connen worden, alsmen zeit inde eerste meening *Taelwoort,* inde tweede *Spreec* of *Spraecwoort,* inde derde *Mercwoort,* en inde vierde *Streepwoort.* Wanneer ic nuu hier simpelijc den naem <het naamwoord> *woort* gebruic: moet zulx verstaen worden inde tweede beteikenis, naemelijc vande *Spraecwoorden.*

Deze vierdeling kunnen we, mede op grond van Montanus 1635: 2 ("zo dient gelet op het onderscheit tussen Spraec, Tael, Strepen ende mercken", etc.), voorstellen als

	met betekenis	zonder betekenis
gesproken	taelwoort	spreec- of spraecwoort
geschreven	mercwoort	streepwoort

(Hulsker 1991: 134-135). Hierin komt een tweetal tegenstellingen duidelijk tot uitdrukking: 1. geschreven taal - gesproken taal, en 2. *dictio - vox,* waarbij *vox* verscheidene malen met *spraec* of *uitspraec* is weergegeven.

Met betrekking tot Montanus' kijk op die *spraec* of *uitspraec* vinden we in zijn boek hier en daar wat informatie. Zo wordt op p. 10 van de inleiding vermeld: "de spraec is de beteikende zaec van't schrift <datgene wat door middel van lettertekens wordt aangegeven>, en de beteikenende stof vande tael". Op p. 1 van de eigenlijke tekst wordt hierbij aangesloten:

> Door *Spreken,* verstae ick hier de voortbrenging van die Geluiden des Monts, welcke de beteikende stof <tot teken geworden (klank)materiaal> der Talen connen zijn: en dat zonder aenzien <te letten op> vande beteikening <betekenisgeving> daer toeze gemeenlijc gebruict werden: 'twelck anders onderscheidelijker *uitspreken* wort genoemt,

waarna op p. 6 wordt vermeld dat de *stem* "een luchtasemend geluit is" en dat het "voornaemste en gemeenste einde <gebruikelijkste doel>" van de *spraec* is "Alderlei dingen ... te beteikenen". De *spraec* of *uitspraec* is dus de *materia* via welke de mens "zijn menichfuldige verburgen Gedachten openbaren" kan (p. 3) (zie Hulsker 1991: 121-134). Het is de eerste maal dat er in een Nederlands taalkundig geschrift blijk wordt gegeven van bekendheid met de mentalistische opvatting van het woord als *materia,* die reeds bij Aristoteles is te vinden en die o.a. via Priscianus in de middeleeuwse en humanistische grammatica sterk werd verbreid.

Wie Montanus' boek leest, zal moeten constateren dat hij zijn taalbeschrijving over het algemeen levert vanuit een natuurkundige, fysische invalshoek en dat hij de semantiek, die toch in de werken van voorgangers en tijdgenoten op taalkundig gebied een zo voorname rol speelde, maar weinig ruimte heeft geboden. Een voorbeeld, maar een van de schaarse, van het meespelen van de betekenis in Montanus' betoog over de "beteikenende stof" vinden we op p. 131 waar de woorden aan de orde zijn die uit slechts één letter bestaan:

De *Eenletterige* Woorden zijn, die uit eene Letter alleen bestaen. Van deeze slach en weet ic naewlijx offer gevonden worden: ten waer men daer voor hielt *a, e* (zijnde Latijnse woorden *van* en *uit* beduidende, en *a* ooc een Engels woort, *een* beteikenende), *u* (een Voornaem) *o* en *i* (uitroepsels), en de naemen van al de vryje Snapklinkers <korte vocalen>.

Montanus is een eigen weg gegaan, en heeft vanuit de optiek van spreker en hoorder een nauwkeurige beschrijving geleverd van de spraakklanken zoals die voorkwamen in de *voces*, in de woorden waarbij van de betekenis werd geabstraheerd. Het onderscheid *dictio - vox:* spraakklank mét en zonder betekenis, is in zijn werk duidelijk aanwezig.

2.2. WOORDSOORTEN

De ethymologie niet om verfinen
En can niet haest inder leecken eers wallen,
Ignorantie van dien maeckt veel ruinen
Ende hier by ziet men veel dichten diveers vallen.
Castelein (1555: 33)[20]

Er zijn twee hoofdlijnen aan te geven volgens welke in de Nederlandse triviumgrammatica's de woorden worden ingedeeld. Bij de eerste, die o.a. ook wordt gevonden bij Albertus (1573: C5v), Bosquet (1586: 42) en Ritter (1616: 14), wordt direct een indeling gemaakt in woordsoorten, die gebaseerd is op (een combinatie van) morfologische, semantische en syntactische criteria; op grond van bepaalde morfologische eigenschappen kunnen de aldus ontstane groepen worden gebundeld tot woordsoorten mét of zonder verandering. Dit is de indeling die o.a. via Donatus' werken sterk verbreid is. Bij de tweede indeling, aanwezig o.a. bij Palsgrave (1530: xxxi), Oelinger (1574: 23), Clajus (1578: 15-16), Gueintz (1641: 26) en Chiflet (1659: 3), worden de woorden eerst in twee groepen gescheiden: die welke de mogelijkheid hebben tot (een bepaalde) verandering, en die welke zo'n mogelijkheid niet bezitten. Nadat deze tweedeling is gegeven, worden de woorden in woordsoorten verdeeld. Deze beide wegen tot indeling kunnen we als volgt voorstellen:

---

20 Of Casteleins hierboven aangehaalde woorden op *etymologie* in de betekenis 'woordsoortenleer' betrekking hebben, is onzeker. S.A.P.J.H. Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken* (Assen, 1971: 218) gaat in elk geval in haar weergave aan deze mogelijkheid voorbij: "De etymologie, die allervoortreffelijkste/ zal niet gauw uit een lekenachterste tevoorschijn komen/ Onwetendheid op dat gebied geeft brokken/ En men ziet dan veel rijmwoorden van uiteenlopende soort (en niet bij elkaar passend) gebruiken". Uit haar commentaar spreekt onzekerheid: "Castelein doelt met deze laatste regel m.i. op het laten rijmen van woorden die van heel verschillende (etymologische) oorsprong zijn en die men uit onwetendheid gelijk van klank heeft gemaakt. Door kennis van vreemde talen weet men, dat bepaalde woorden nooit een gelijke klank kunnen hebben" etc. Het is de vraag of *diveers vallen* niet als *dweers vallen* 'onaangenaam klinken' gelezen moet worden. Maar ook zonder deze emendatie kan men zich voorstellen dat Castelein bedoelt: het ontbreken van een goede taalbeheersing heeft als gevolg dat veel gedichten onderling verschillend van kwaliteit zijn.

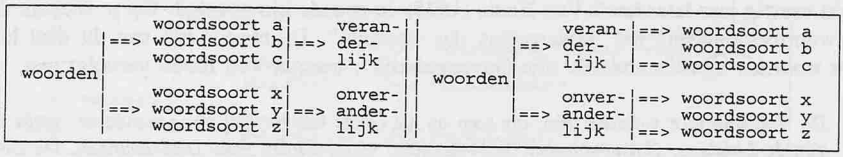

De eerste lijn zien we al gevolgd door Radermacher (1568: 7r):

> Ghelyk als de stucken van veele verscheyden stoffen <materialen> syn daer een huyss af ghemact wordt, als steen, howt, kalk, savel, yser, loot ende dierghelyken, also is elk woort dat men sprekt van eenighen sonderlyken aarde <eigen aard, soort> van dese nae volghende Teweten elk woort is ofte *Namelyk, oft Bynamelyk oft Voornamelyk, oft Wervich, oft Bywervich, oft Werv'deelich, oft Aenbindich, oft Voorstellich oft invoeghich*;

een clustering tot veranderlijke en onveranderlijke woorden volgt hierop niet.

In de *Twe-spraack* (1584: 64) zijn "de delen eens spruex ófte de ghedaanten ende onderscheyd der wóórden eender redene"[21] ingedeeld "na den voet <wijze> der Latynen ende Griecken"; hierop volgt een verdeling van de woorden in negen woordsoorten. Eerst op p. 68-69 wordt, nadat de verschillende woordsoorten zijn gedefinieerd, de opmerking geplaatst dat sommige woorden "worden vervoeght door zekere <vaste> wyzen ende tyden", dat naamwoorden, voornaamwoorden en deelwoorden verbogen worden "door zekere *casus* ófte *vallen*", en dat "de andere zyn altsamen onbuyghelyck". De samenbundeling van woordsoorten tot groepen mét en zonder verandering vindt men hierin, enigszins verholen, terug. Daarbij moet erop worden gewezen dat de *Twe-spraack* (1584) nog een andere indeling van de woorden bevat. Op p. 64 wordt namelijk, nadat de negen woordsoorten zijn opgesomd, opgemerkt: "van de zelve zyn *Naam* <naamwoord> ende *Wóórd* <werkwoord> de voornaamste delen, daar al de andere omhanghen <als bijkomende woorden bijhoren>". Deze kwalificering, die ongetwijfeld is ontleend aan Valerius[22], gaat terug op een zinsnede van Donatus[23], waarin de oude logische indeling van Aristoteles is hernomen. Op grond van deze gegevens komen we voor de *Twe-spraack* tot de volgende voorstelling:

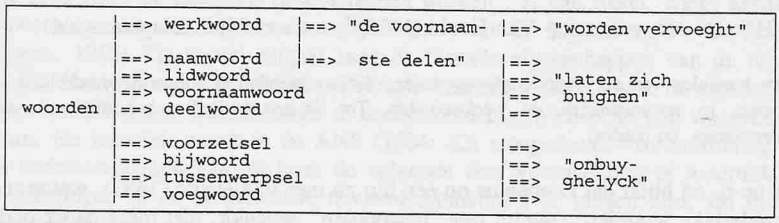

21 Vgl. Valerius 1562: 1v: "partes orationis, (seu dictionum singularum species & discrimina, ex quibus oratio componitur)".

22 Valerius 1562: 94r: "Inter has principes sunt nomen & verbum, quòd hae vel solae integram sententiam absolvant: reliquae nomini & verbo accedant". Vgl. voor de verhouding tussen de *Twe-spraack* en Valerius' werk Dibbets 1985: 350-351.

23 "ex his duae sunt principales partes orationis, nomen & verbum"; Keil 1855-1923 IV: 372; Holtz 1981: 613.

Zo'n veertig jaar later heeft Van Heule (1625) de tweede lijn gevolgd. Op p. 6 opent deze de woordsoortenleer, het "onderscheyt der woorden". De tweede zin van dit deel luidt: "*De woorden* zijn Veranderlik ofte Onveranderlik", waarna Van Heule vervolgt met:

> De Veranderlicke woorden zijn, die men op het eynde kan buygen ofte veranderen, gelijc daer zijn de *Ledekens, Naem-woorden, Voor-naemen, Werkwoorden* ende *Deelnemingen*. De Onveranderlicke woorden zijn, welke op het eynde niet verandert nochte geboogen en konnen worden, gelijc *By-woort, Voorzettinge, Koppelinge* ende *Tusschenstellinghe*.

Van Heule is hier ongetwijfeld beïnvloed door de opbouw van dit onderdeel van de grammatica door een van zijn voornaamste voorbeelden, Lithocomus (1592: 8-9), waar geopend wordt met: "Dictiones sunt Variabiles, aut Invariabiles".

In zijn tweede werk heeft Van Heule (1633: 13-14) de volgorde ten opzichte van die in Van Heule 1625 omgekeerd: eerst lezen we: "Alle de woorden worden in zesderleye soorten gedeelt, en worden genaemt *ledekens, Namen,* of *Naem-woorden, voor-namen, werk-woorden, deel-woorden* en *Help-woorden",* en vervolgens: "De genaemde zes soorten van woorden zijn alle veranderlic, behalven de Helpwoorden, welke meest onveranderlic zijn". Het wordt niet duidelijk of er een verandering van inzicht aan deze wijziging ten grondslag ligt.

Kók (1649: 9-10) heeft ook voor wat de volgorde betreft van de onderdelen die binnen de *etymologia* behandeld worden, geheel Vossius (1648) gevolgd. Volgens hem kunnen de woorden worden 'geschift' in "Ver-anderlijk óft On-ver-anderlijk"[24]; "*Ver-anderlijke Woorden* zijn, welke an't eind door Vallen en Tijden konnen ver-andert worden"[25]; van de "on-ver-anderlijke woorden" wordt geen omschrijving geleverd. Hierna worden de woordsoorten opgesomd die tot de "ver-anderlijke woorden" behoren, en op p. 44 die welke tot de "on-ver-anderlijke" gerekend worden.

Leupenius (1653) vertoont overeenkomst met Van Heule (1625) en Kók (1649). Allereerst vinden we op p. 30 het onderscheid in "tweederleije soorten, *veranderlyke* en *onveranderlyke",* waaraan is toegevoegd:

> *Veranderlyke* noemen wy, die door eenig getall, gevall, maniere, of tyd geboogen en verandert worden. *Onveranderlyke,* die altyd eeveneens <op dezelfde wijze> worden uitgesprooken.

Op p. 31 komt een variant op Van Heule (1625)[26] te voorschijn: Leupenius zal

> eerst handelen van de veranderlyke woorden, die wy weederom sullen onderscheiden in twee soorten, in *naamwoorden,* en *werkwoorden*. Tot de naamwoorden behooren alle *naamen, voornaamen,* en *leeden,*

waarna op p. 66 blijkt dat Leupenius op één lijn zit met Van Heule (1633), wanneer hij de "onveranderlyke woorden", die hij met "bywoorden" aanduidt, niet meer nader onderverdeelt. Leupenius' indeling kunnen we als volgt voorstellen:

---

24 Vossius 1648: 5: "Dictiones sunt variabiles, aut invariabiles".
25 Vossius 1648: 5: "Variabiles dicuntur, quae per casus, vel tempora, in fine possunt variari".
26 Vgl. voor het Duits Helwig 1619.

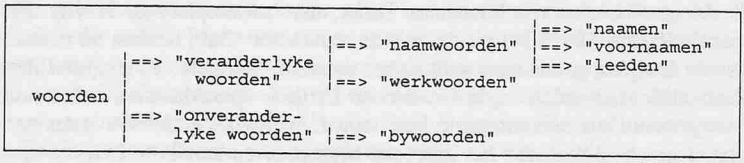

Deze indeling gelijkt op die van Franciscus Sanctius in *Minerva: seu de causis linguae Latinae* (Salamanca, 1587). Maar terwijl Leupenius het deelwoord als *modus* van het werkwoord beschouwt (zoals Ritter 1616), behandelt Sanctius het onder het *nomen,* evenals Helwig in diens *Allgemeine Sprachkunst:* "Nännwort" (naamwoord met inbegrip van het lidwoord, + voornaamwoord + deelwoord), "Sagwort" (werkwoord) en "Beiwort" (overige).

Robins (1966) heeft een schets geboden van de ontwikkeling van het woordsoortensysteem vanaf Plato's tweedeling in ὄνομα en ῥῆμα tot een negendeling in ons meer nabije dagen. Gangbare 'traditionele' spraakkunsten van het Nederlands houden het meestal bij de tiendeling die in zwang is geraakt nadat Petrus Weiland haar in zijn *Nederduitsche spraakkunst* (Amsterdam, 1805) had geïntroduceerd[27], hoewel De Groot (1948: 454) voor het Nederlands een indeling in 30 woordklassen heeft voorgesteld, naast een in 24 woordsoorten voor het klassieke Latijn en in 3 voor het literaire Chinees. Ook zij die van een tiendeling uitgaan, houden een slag om de arm. Zo stelde De Vooys (1963: 12): "De op Grieks-Latijnse traditie berustende groepering in tien soorten, door de traditie lang gehandhaafd, mist een redelijke grondslag. ... Het meest praktisch is, in hoofdzaak uit te gaan van een indeling in drieën: twee buigbare soorten: *Nomina* en *Verba,* een onbuigbare: de *Partikels"* (vgl. het hierboven gegeven systeem van Helwig (1619) en Leupenius (1653)). M.C. van den Toorn lijkt in zijn *Nederlandse grammatica* (Groningen, 1977: 152) op grond van de formele kenmerken van de woorden te willen volstaan met 10 woordsoorten, maar een uitbreiding van dit aantal te verwachten wanneer de betekenis bij de indeling wordt betrokken: "Uiteindelijk vinden we dan groepen van woorden die behalve in valenties ook in bepaalde betekenisaspecten overeenstemming vertonen. Op deze manier vinden we zeker meer woordsoorten dan de tien bekende die al sinds de Middeleeuwen - ten dele zelfs sinds de Oudheid- onderscheiden worden". J. van Bakel, wiens aandacht in zijn bewerking van de *Nederlandse spraakkunst* van E. Rijpma en F. G. Schuringa (Groningen, 1968: 71) vooral uitgaat naar de formele eigenschappen van de woorden, merkt op: "Naar gelang men een nauwkeuriger onderzoek instelt naar de eigenschappen zullen er wellicht meer woordsoorten te onderscheiden zijn" dan de tien waarvan wordt uitgegaan. En laconiek wordt in de ANS (1984: 22) meegedeeld: "In aansluiting bij de traditie onderscheiden wij in dit boek de volgende tien woordsoorten of woordklassen". Welke indelingen in de Nederlandse triviumgrammatica's te vinden zijn, zal hieronder worden aangegeven.

---

27 In 1799 onderscheidde Weiland eveneens 10 woordsoorten. Maar hier waren, in navolging van Stijl (1776), wel zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden onderscheiden, maar werd het deelwoord nog als een afzonderlijke categorie behandeld en ontbrak het telwoord als zodanig. Zie Noordegraaf 1985: 210.

Sedert de *Ars grammatica* van Dionysios Thrax, dat "masterpiece of brevity and orderly arrangement" (Robins 1951: 36) uit de tweede eeuw voor Chr., hebben de meeste klassieke Griekse en Latijnse grammatici acht *partes orationis* vermeld. In tegenstelling met wat thans gebruikelijk is, werden in de Griekse en Latijnse spraakkunsten zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord als één categorie beschouwd, werd in de Griekse grammatica's het tussenwerpsel gewoonlijk onder het bijwoord begrepen, en kende de Latijnse spraakkunst geen lidwoord, zodat voor beide talen tot het bestaan van acht woordsoorten werd geconcludeerd. Er hebben evenwel andere opvattingen bestaan. Zo merkt Donatus in zijn *Ars maior* op dat er velen waren die meer of minder dan acht woordsoorten onderscheiden[28]. Quintilianus[29] en Priscianus[30] getuigden eveneens van het bestaan van verschillende opvattingen omtrent het aantal woordsoorten.

De zestiende- en zeventiende-eeuwse Westeuropese volkstaalgrammatici hebben soms voor de Griekse, soms voor de Latijnse achtdeling gekozen, of deze te zamen gevoegd zodat een negendeling ontstond; slechts zelden vinden we een vrij zelfstandige visie, zoals bij Antonio de Nebrija in *Gramatica Castellana* (1492), door wie vanuit de gedachte dat elke taal haar eigen grammatica heeft, voor het Catalaans twee woordsoorten aan de Griekse acht werden toegevoegd (Heinimann 1967: 182). Michael (1970: 214) vermeldt voor de periode 1586-1778 zevenendertig Engelse spraakkunsten waarin aan het zuivere Latijnse systeem is vastgehouden en het lidwoord binnen de behandeling van het naamwoord aan de orde werd gesteld, en op p. 222 slechts één grammatica met het Griekse systeem. Als eerste werk waarin het Griekse en het Latijnse systeem voor het Engels werden gecombineerd, wordt op p. 220 Johnsons *The English grammar* (1640) genoemd; als eerste Engelse spraakkunst uit de genoemde periode waarin het lidwoord een afzonderlijke woordsoort is, staat Gills *Logonomia Anglica* (1619) te boek (Vorlat 1975: 49).

In verscheidene Franse grammatica's uit de zestiende en zeventiende eeuw vinden we acht woordklassen onderscheiden (vgl. Padley 1976-1988 III: 421-422). Bij Pillot vormde het lidwoord een afzonderlijke categorie maar niet het tussenwerpsel dat, onder nadrukkelijke verwijzing naar het Grieks, tot het bijwoord wordt gerekend[31]. Een goede eeuw later vinden we bij Oudin (1632 en 1640) niet het deelwoord onder de acht categorieën. De acht Latijnse woordsoorten, opgesomd door Bosquet (1586: 42), treffen we aan bij Sylvius die op de overeenkomst met het Latijn wijst[32], evenals Garnier[33]. Onzeker is

---

28 "Multi plures, multi pauciores partes orationis putant"; Keil 1855-1923 IV: 372; Holtz 1981: 613.

29 Quintilianus 1.4.17: "Tum videbit, ad quem hoc pertinet, quot et quae partes orationis; quanquam de numero parum convenit"; Butler 1969 I: 70. Een belangrijke uitzondering is Marcus Terentius Varro die in de laatste eeuw vóór de aanvang van onze jaartelling in *De lingua latina* (10.17 en 8.44) tot een vierdeling is gekomen: woorden die naamvallen bezitten ("appellandi"), woorden die tijden bezitten ("dicendi"), woorden die beide bezitten ("iungendi") en woorden die geen van de twee bezitten ("adminiculandi").

30 Priscianus 2.4.17: "Quidam autem novem dicebant esse partes orationis, appellationem addentes separatam a nominibus, alii etiam decem, infinita verba seorsum partem ponentes, alii undecim, qui pronomina, quae non possunt adiungi articulis, per se numerabant. his alii addebant etiam vocabulum et interiectionem apud Graecos, quam nos adhuc servamus, apud Latinos vero articulum addebant, quem purum per se apud eos non inveniri supra docuimus"; Keil 1855-1923 II: 54-55. Vgl. voor de oude opvattingen Charpin 1986 en voor de middeleeuwse ideeën omtrent 'woordsoort' Rosier 1981.

31 Pillot 1550: 7r: "Partes orationis sunt octo .... Interiectionem, more graecorum, ab adverbio non separamus".

32 Sylvius 1531: 90: "Partes orationis ut Latinae, ita Gallicae sunt octo". Het lidwoord rekent hij tot het voornaamwoord.

Meigret die acht Latijnse woordsoorten náást het lidwoord vermeldt[34] en het lidwoord bespreekt vóór die acht[35]. Maar ook een negendeling is door Franse grammatici gemaakt, waarbinnen zowel het Griekse lidwoord als het Latijnse tussenwerpsel een plaats hebben gevonden, zoals bij Palsgrave[36]. Dat is eveneens het geval bij Estienne, die ook het Latijn negen woordklassen toeschrijft[37]. Du Val (1604: 148) heeft erop gewezen dat Frans en Grieks overeenkomen wat betreft het bezit van een lidwoord, en schrijft op p. 289 dat verschillende grammatici het tussenwerpsel tot de bijwoorden rekenen. De la Faye meende dat in Frans, Duits en andere talen negen woordsoorten bestonden[38], en Chiflet (1659: 3) onderscheidt "neuf differentes especes de paroles".

Een achtdeling is binnen de grammatica's voor het Duits gewoon. Ickelsamer (1534: D5v) achtte "die Syntaxin und Construction, der acht reden teil" de moeite van het beschrijven waard maar gaf niet aan welk achttal hij voor ogen had. Albertus (1573: C5v) gaat uit van de acht categorieën van het Grieks ("a Graecis mutuatas"), evenals Oelinger die eveneens naar het Grieks verwijst[39]; na de bespreking van de voegwoorden memoreert hij op p. 164 de tussenwerpsels nog even, waarvan op p. 23 reeds geschreven was dat deze onder de bijwoorden een plaats hadden[40]. Ook Clajus verwijst voor het tussenwerpsel naar het bijwoord[41]. Ritter (1616) echter, die ook acht categorieën onderscheidde, heeft het deelwoord geen eigen plaats gegeven, het tussenwerpsel wél, terwijl Gueintz (1641) wél het tussenwerpsel ("Bewegewort") als een eigen klasse beschouwt maar het lidwoord onder het voornaamwoord heeft opgenomen zodat ook hij tot acht woordsoorten komt. Dit Latijnse, Donatiaanse systeem vinden we voor het Duits overigens al bij Kromayer (1618) (Jellinek 1913-1914 II: 74). Nadat Ratke in zijn *Sprachkunst* uit 1612-1615 en in *Allgemeine Sprachlehr* van 1619 nog acht woordsoorten had onderscheiden naar het voorbeeld van het Latijn, heeft hij in *Wortschickungslehr* van ca. 1630 het lidwoord toegevoegd zodat hij als eerste grammaticus van het Duits tot 9 categorieën is gekomen (Barbarić 1981: 505).

Radermacher (1568: 7r) somt negen woordsoorten op. Hetzelfde negental vinden we in de *Twe-spraack* (1584: 64), "na den voet <trant> der Latynen ende Griecken". Op p. 67-68 vinden we daar evenwel met betrekking tot de tussenwerpsels de opmerking dat

> die al <allemaal> onder bywóórd wel <zeker> moghen begrepen worden, alzó <zoals; omdat?> die by den Grieken daar onder vervat zyn,

en op p. 68 wordt er met betrekking tot de voegwoorden geschreven:

> mochten óóck onder bywóórden begrepen worden, alzó veel kóppelinghen bywóórden ende veel bywóórden kóppelinghen verstrecken <als voegwoorden dienst doen>.

---

33 Garnier 1558: 8: "Partes orationis Gallis octo sunt, quemadmodum apud Latinos".
34 Meigret 1550: 21: "il y peut entrevenir huit parties outre les articles".
35 "Mais avant que de vider rien des huit partis, nous dépêcherons les articles"; p. 21.
36 Palsgrave 1530: xxxi: "In the frenche tong be .ix. partes of speche".
37 Estienne 1557: 13: "Il y a neuf sortes de mots ... comme aussi ont les Latins".
38 De la Faye 1613: 46: "Derer sind neun, wie bey den Teutschen und andern Sprachen mehr".
39 Oelinger 1574: 23: "quemadmodum apud Graecos".
40 "Interiectiones numerantur inter adverbia".
41 Clajus 1578: 16: "sub Adverbio comprehenditur, ut apud Graecos".

Deze toevoegingen, ongetwijfeld geschreven onder de invloed van geraadpleegde bronnen[42], laten zien dat de *Twe-spraack* geenszins vastzat aan het aanvankelijk aangeboden indelingssysteem; er wordt ook in het geheel niet beredeneerd op welke grond voor een negendeling is gekozen, en er worden voor het onderbrengen van voegwoord en tussenwerpsel bij het bijwoord totaal verschillende argumenten vermeld, als we daar wat het tussenwerpsel betreft tenminste van mogen spreken.

Van Heule (1625: 6) volgde de *Twe-spraack* in haar negendeling, terwijl Ampzing (1628: 39) de (ook Franse) achtdeling lijkt over te nemen:

> maer in *de*, ende *het*, die maer ledekens der naem-woorden, ende derhalven geen deel van eene rede sijn ...

Maar Van Heule (1633: 13-14) introduceerde een zesdeling die o.a. ook in een aantal zeventiende-eeuwse spraakkunsten voor het vreemde-talenonderwijs is overgenomen: zo door Hexham (1648: Vu2r), in *Dutch-Tutor* (1659: 5), en het Engelse deel van Beyer (1661). Alle "onveranderlicke" woorden zijn nu door Van Heule gerubriceerd onder de "Help-woorden", naar Caron (1953a: xxv-xxvi) heeft verondersteld onder invloed van Helwig (1619). Men kan zich echter afvragen of dit juist is. Helwig (1619: 3) vermeldt inderdaad het "Beiwort", dat op p. 10-13 bijwoord, voorzetsel, voegwoord en tussenwerpsel blijkt te omvatten (evenals het "Flickwort" bij Olearius (1620)). Maar waarom is Helwigs primaire driedeling van de woorden en de verdeling daarbinnen, zoals we die in de *Allgemeine Sprachkunst* op p. 2-3 vinden:

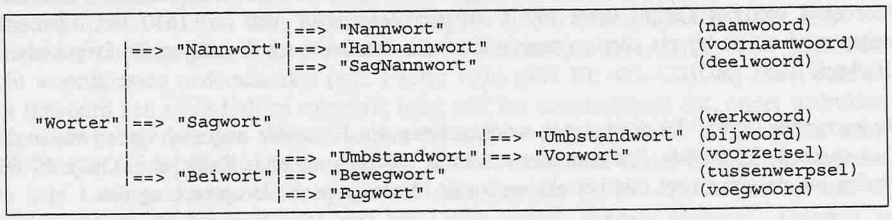

door Van Heule (1633) dan niet overgenomen, en waarom zijn er geen andere duidelijke aanwijzingen dat Helwig (1619) als bron heeft gediend voor Van Heule in 1633?

Kók (1649: 10 en 44) gaat uit van in totaal negen woordsoorten voor het Nederlands. Maar Leupenius (1653) komt, binnen de tweedeling in "veranderlyke" en "onveranderlyke" woorden[43] die hierboven al is vermeld, niet verder dan een vijfdeling: het deelwoord is volgens p. 56 weliswaar "een veranderlyk woord" met eigenschappen van zowel naamwoord als werkwoord, maar Leupenius heeft het

---

42 Vgl. o.a. Valerius 1562: 87r: "Graeci interiectionem adverbijs adnumeraverunt" en 86r: "Saepè coniunctiones & adverbia confunduntur, & ita tenui discrimine separantur, ut quo nomine vocanda sint, interdum nescias".

43 Deze tweedeling blijkt bij Leupenius niet slechts een kwestie van vormverandering te zijn geweest, maar ook een van betekenisverandering: op p. 51 schrijft hij tenminste: "En of wel <hoewel> *sik, se*, en *men* niet geboogen worden ten aansien van de uitspraak, soo worden sy nochtans met recht onder den veranderlyken woorden gestellt, om dat sy, ten aansien van haare beteekenisse, veranderen in geslagte, getall, of gevall". Dit is echter in strijd met hetgeen we hierboven in deze paragraaf hebben geciteerd van p. 30.

liever by de werkwoorden willen stellen, en een gedeelte van de selve maaken, om dat de aard van de werkwoorden daar meest in gesien wordt.

Op deze wijze bracht Leupenius een versobering aan in het systeem van Van Heule uit 1633[44].

In het volgende overzicht zijn, achter de gebruikelijke Latijnse term, uit de hierboven genoemde spraakkunsten van het Nederlands de woordsoorten vermeld met de technische term (op spellingvarianten is niet gelet), zoals ze voorkomen in de opsommingen van de woordsoorten die meestal aan het begin van de *etymologia*, soms aan het begin van de 'veranderlijke' en 'onveranderlijke' woorden gegeven worden; het getal tussen haakjes geeft de volgorde aan binnen die opsommingen (die af kan wijken van de volgorde van behandeling). Uit dit overzicht valt af te leiden dat in de Nederlands triviumgrammatica's in wezen een tweedeling in 'veranderlijke' en 'onveranderlijke' woordsoorten aanwezig is: alleen bij Radermacher (1568) doorbreekt het bijwoord de eerste categorie.

	Radermacher 1568	Twe-spraack 1584	Van Heule 1625	Van Heule 1633	Kók 1649	Leupenius 1653
nomen	namelyk woort	(2) naam	(2) naemwoort	(2) naem, naemwoort	(2) naam-woord	(1) naam
articulus	bynamelyk woort	(1) lid	(1) lit	(1) lid	(1) lid	(3) lid
pronomen	voornamelyk woort	(3) voornaam	(3) voor-naem	(3) voor-naem	(3) voor-naam	(2) voornaam
verbum	wervich woort	(4) woord	(4) werk-woort	(4) werk-woord	(4) werk-woord	(4) werkwoord
adverbium	bywervich woort	(6) bywoord	(6) by-woort	(6) help-woord	(6) by-woord	(5) bywoord
participium	werv'deelich woort	(5) deelneming	(5) deelneming	(5) deel-woord	(5) deel-woord	sub (4)
coniunctio	aenbindich woort	(8) koppeling (event. sub 6)	(8) koppelinge	sub (6)	(8) koppel-woord	sub (5)
praepositio	voorstellich woort	(9) voorzetting	(7) voorzettinge	sub (6)	(7) voorzetsel	sub (5)
interiectio	invoeghich woort	(7) inwurp (event. sub 6)	(9) tusschenstellinge	sub (6)	(9) in-werpsel	sub (5)

2.3. TOEVAL

Toe-val is, welk af en by is zonder des
Onder-werps Onder-ghang
Kók (1646: 50-51)

Het Griekse woord συμβεβηκός dat uit de Aristotelische filosofie afkomstig was, werd door Latijnse grammatici weergegeven met *observatio* maar vooral met *accidens*, eigenlijk de aanduiding voor wat aan een *essentia* wordt toegevoegd maar er niet noodzakelijk toe behoort. Al in Donatus' tijd blijkt het zijn metafysische reliëf te hebben verloren, en dien-

44 Ik wijs er hier op dat Comenius 1658: 125 het eerste werk is waarin (voor het Latijn maar ín o.a. het Nederlands) een tiendeling is geboden. Daarin zijn zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord uiteen gehaald, ontbreken 'ons' lidwoord en telwoord, en wordt de tiende categorie gevormd door het "by-werpsel", een verzameling van "Deeltjes, welcke andere woorden ofte voor geset, ofte achter aen gevoeght worden, en alleen niets beduyden" (p. 153): suffixen dus.

den de *accidentia* volgens Holtz nog slechts om binnen de bespreking van de afzonderlijke woordsoorten de verschillende onderdelen aan te kondigen[45]. De *accidentia*, volgens Robins (1951: 30) en Lyons (1968: 274) 'secundaire grammaticale categorieën', dienden binnen de 'traditionele' spraakkunst die via het 'woordsoorten-accidentia-model' (W.A.M.) is gestructureerd (Luhrman 1984: 13), ter aanduiding van een aantal heterogene, overwegend morfologische verschijnselen (Luhrman 1984: 427), niet-essentiële eigenschappen van woorden.

Al evenmin als in de Latijnse grammatica's (Holtz 1981: 69) is in de Nederlandse triviumspraakkunsten het begrip *accidens* of *toeval*[46], zoals *accidens* in de *Twe-spraack* (1584) en door Kók (1649) is vertaald, gedefinieerd: dat werd waarschijnlijk overbodig geacht of over het hoofd gezien, dan wel beschouwd als niet behorend tot het terrein van de grammatica maar van de dialectica. Zo zien we in het *Ruygh-bewerp* (1585: 28), het tractaat over de dialectica dat de Amsterdamse kamer In liefde bloeyende na de *Twe-spraack* het licht deed zien, *toeval* wèl omschreven:

> T'gheen by hem zelven niet en bestaad, ende gheen deel der zelfstandicheid is, maar hangt daar an veranderlyck ende bygheval: ófte t'gheen dat by ende af wezen magh zonder des dings letsel ófte vernieling.

Omschrijvingen van filosofische aard vinden we eveneens bij Kók[47].

Opvallend is het dat de Nederlandse triviumgrammatici, met uitzondering van Kók (1649), nauwelijks onder woorden brengen dat woordsoorten -en dan vooral de veranderlijke woordsoorten naamwoord, voornaamwoord en werkwoord- zekere kenmerken bezitten. Een formule als die van Lithocomus[48], die we elders in de volkstaalgrammatica eveneens zien[49], ontbreekt, behalve bij Kók (1649) wiens werk veelal een letterlijke weergave is van Vossius' grammaticale werk (Dibbets 1981: xxxii-xxxiii), dat op zijn beurt een bewerking is van de spraakkunst van Lithocomus. De overige Nederlandse triviumgrammatici wekken de indruk dat de klassieke *accidentia* worden gebruikt als invalshoeken voor de beschrijving van de verschillende woordsoorten en bij de vaststelling van taalregels, als structurerende factoren bij het betoog.

In de *Twe-spraack* (1584) vinden we zelfs nauwelijks een aanleiding tot déze impressie. In deze spraakkunst worden op p. 64-68 de woordsoorten gedefinieerd volgens semantische, morfologische en/of syntactische criteria, maar aan een strakke behandeling van de *accidentia* per woordsoort, vrij gebruikelijk in de contemporaine Westeuropese volkstaalgrammatica's, laten de schrijvers van de *Twe-spraack* zich weinig gelegen liggen. Hier en daar vinden we met betrekking tot slechts enkele woordsoorten iets wat erop wijst dat de *accidentia*-leer niet onbekend was, zoals op p. 69:

---

45 Holtz 1981: 69: "il y a pour rôle unique d'introduire la division ou le plan".

46 *Accidens*, gevormd van *accidere* waarin *cadere* ('vallen'). Vgl. ook *casus (nominis)*: '(naam)val'. Radermacher 1568: 7v gebruikt de term *byvalle*.

47 Vgl. zijn vertaling Burghersdijk 1646a: 17: "Toe-val wordt in't latijn *Accidens*, en alzó ghenoemt, om dat het eenig ding buiten zijn weezen toe-valt". Vgl. ook Burghersdijk 1646: 25.

48 Lithocomus 1592: 9: "Nomini accidunt septem: Qualitas, Genus, Species, Numerus, Figura, Casus, & Declinatio".

49 Sylvius 1531: 90: "Nomini accidunt qualitas," etc.; Bosquet 1586: 43: "Quantes choses conviennent, ou sont attribuées au nom? Sept.", etc.; Albertus 1573: 46: "Articulis accidunt ..."; Clajus 1578: 20: "Accidunt nomini ...".

> Hoe zeer hier inne <t.w. in het gebruik van woorden in zinsverband>, ja by vele schryvers ghedoolt wordt, is te verwonderen, zómen die scherpelyck overhaalt <als men ze aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpt> en houden zy (ick laat de ghemeene man varen) reghel, maat nóch schickelyckheyd <orde>, in *gheslacht, genus, ghetal, numerus*, ófte *val, casus*.

Een systematische opsomming, laat staan de behandeling van de klassieke *accidentia* blijft achterwege. En geslacht, getal, etc. worden niet evident als inherente kenmerken gepresenteerd: de werkwoorden "worden vervoeght door zekere <vaste> wyzen ende tyden" (p. 68), de naamwoorden "laten zich buighen door zekere *casus* ófte *vallen*" (p. 68-69), en "nóch zynter twe delen die zich buighen laten" (p. 69). Daarnaast staan evenwel formuleringen als "zullen wy der *Namen* ende *Wóórden* ende enigher andere delen deling, buighing en vervoeghing over halen <onderzoeken>" (p. 70) en "deze namen hebben haar verscheyden gheslachten" (p. 71) waar de *accidentia* duidelijk als kenmerken in klassieke zin, als eigen aan de woordsoorten, worden voorgesteld. Ook Leupenius (1653), die slechts kanttekeningen pretendeert te geven bij eerder verschenen grammaticale werken van landgenoten, is onvolledig. Een uitspraak als "de *gevallen* <naamvallen>, die de naamwoorden in het eenvoud en meervoud onderworpen syn" (p. 43), maakt echter de naamval losser van het naamwoord dan het *accidens casus* oorspronkelijk was, en wanneer Leupenius opmerkt dat de voornaamwoorden "worden verdeelt in vierderleije soorten" (p. 48), gaat hij niet primair uit van het verdeelde maar van de verdeler, i.c. de grammaticus die zijn object analyseert. Door Leupenius ook zien we het werkwoord *aanmerken* ('beschouwen') gebezigd ("Deese <t.w. naamwoorden> worden verder aangemerkt in haare geslagten ..."; p. 34), dat we al eerder bij Van Heule (1625 en 1633) kunnen aantreffen. Het lijkt niet toevallig dat in beide werken van Van Heule de term *accidens* of een corresponderend (Nederlands) equivalent ontbreekt (zie ook Ruijsendaal 1989: 5-6), maar dat na de definiëring van enkele woordsoorten de klassieke reeks *accidentia* steeds wordt ingeleid met: de woorden van deze woordsoort "moeten aengemerkt worden in", of een variant daarop[50]. Enerzijds wordt hier het accidentiële uitgedrukt door middel van het bezittelijk voornaamwoord *haer* ('hun') dat een aantal malen is gebruikt, anderzijds is via het werkwoord *aenmerken* de bezigheid van de grammaticus uitgedrukt die bij de benadering van de woordsoort zich bedient van een aantal handvatten die aan de woordsoort blijken vast te zitten. *Aanmerken* zien we ook gebezigd door Kók (1649: 11, 19, 42, 44, 47). Maar bij deze grammaticus vinden we daarnaast de andere opvatting met betrekking tot het *accidens*, uitgedrukt in het bezit-uitdrukkende *hebben*, en in *zyn*: "De Woorden hebben twe ghe-meene Toe-vallen" (p. 9), "De ver-anderlijke Woorden hebben vier Toevallen" (p. 10), "De eighe Toe-vallen der Werk-woorden zyn dry" (p. 23).

Ten aanzien van de ordening van de *accidentia* of *toevallen* neemt Kók (1649) een eigen plaats in, waarbij Leupenius (1653: 30) even aansluit. Vermelden de overige grammatici de traditionele *accidentia* per woordsoort, door Kók zien we een driedeling aangebracht, overigens geheel in navolging van Vossius, die hiermee via grammatici als Scaliger en Ramus aansloot bij de Aristotelische traditie: 1. de *accidentia* welke waar te nemen zijn bij alle woordsoorten ("ghe-meene Toe-vallen: Ghe-daante, naamlijk, en Ghe-

50 Vgl. Van Heule 1625: 7: "De Naem-woorden moeten aengemerkt worden, in haere *Hoedanicheyt*", etc.; ibid.: 36: "De Voornamen worden aengemerkt in haerer *Geslacht*", etc.; ibid.: 41: "De Werkwoorden, moeten aengemerkt worden in *Hoedanicheyt*", etc. Zie verder ook Van Heule 1633: 15-16, 68, 80.

stalte"; p. 9); 2. die welke waar te nemen zijn bij alle veranderlijke woordsoorten ("Ghe-lijk-vórmigheidt, On-ghe-lijk-vórmigheidt, Ghe-tal, Persoón"; p. 10); 3. die welke waar te nemen zijn bij afzonderlijke woordsoorten (en waarvan sommige bij meer dan één woordsoort voorkomen) en daar worden vermeld. Kóks *accidentia*-indeling kunnen we als volgt voorstellen (kolom 1 bevat de door Kók nagenoeg steeds vermelde Latijnse term, kolom 2 de door hem gebezigde Nederlandse term):

		lid-woord	naam-woord	voorn.-woord	werk-woord	deel-woord	bij-woord	voor-zetsel	voeg-woord	tussen-werpsel
species	ghe-daante	+	+	+	+	+	+	+	+	+
figura	ghe-stalte	+	+	+	+	+	+	+	+	+
analogia	ghe-lijk-vormigheidt	+	+	+	+	+	-	-	-	-
anomalia	on-ghe-lijk-vormigheidt	+	+	+	+	+	-	-	-	-
numerus	ghe-tal	+	+	+	+	+	-	-	-	-
persona	persoon	+	+	+	+	+	-	-	-	-
genus	ghe-slacht	+	+	+	-	+	-	-	-	-
casus	val	+	+	+	-	+	-	-	-	-
declinatio	buighing	+	+	+	-	-	-	-	-	-
	be-tekening	-	-	+	-	-	+	-	+	+
modus	wijs	-	-	-	+	-	-	-	-	-
tempus	tijdt	-	-	-	+	+	-	-	-	-
coniugatio	ver-voeghing	-	-	-	+	-	-	-	-	-
comparatio	ver-ghe-lijking	-	(+)	-	-	+	+	-	-	-
	orde	-	-	-	-	-	-	-	+	-

Daarbij moet worden opgemerkt: 1. dat op p. 23 "persoón" ten aanzien van het werkwoord als "ghe-meen" wordt bestempeld, terwijl dit *accidens* op p. 9 alleen voor de veranderlijke woorden als *accidens* is opgegeven; 2. dat met betrekking tot deelwoord, bijwoord, voorzetsel, voegwoord en tussenwerpsel niet expliciet als bij de veranderlijke woorden van *accidentia* of *toe-vallen* wordt gesproken; waar evenwel op p. 44 wordt geformuleerd: "In de By-woorden zijn aen te merken haar Be-tekening, Ver-ghe-lijking, Ghe-daante en Ghe-stalte", waarin we de op p. 9 als "ghe-meene Toe-vallen" aangeduide "Ghe-daante" en "Ghe-stalte" aantreffen, zijn ook "Be-tekening" en "Ver-ghe-lijking" als *accidentia* te beschouwen. De formuleringen bij de andere onveranderlijke woordsoorten voerden tot dezelfde interpretatie van de gegevens. Ook zij hier vermeld dat Kók (1649) onder "buighing" een aantal kenmerken heeft begrepen waarvan hij sommige als afzonderlijk *accidens*, sommige niet als *accidens* vermeldde. Zijn opvatting met betrekking tot "buighing" kunnen we als volgt voorstellen:

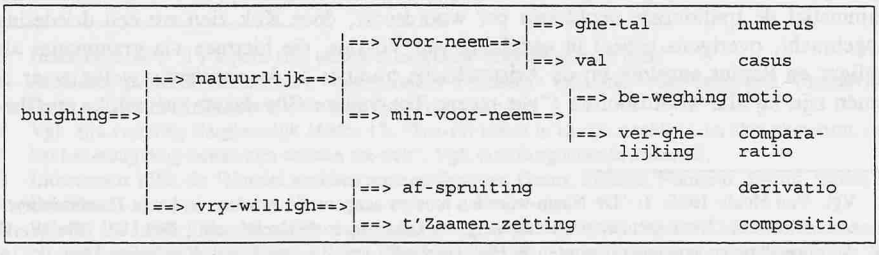

Zoals reeds is opgemerkt, spraken de overige triviumgrammatici per woordsoort over de *accidentia*. Hieronder volgt een overzicht van de *accidentia*, zoals we die achtereenvolgens in de beide spraakkunsten van Van Heule (1625 en 1633) aantreffen; wat betreft de *Twespraack* (1584) en de werken van De Hubert (1624), Ampzing (1628) en Leupenius (1653) is zo'n overzicht hier achterwege gelaten, aangezien de *accidentia* daarin niet consequent zijn vermeld of behandeld. Wat de grammatica's van Van Heule aangaat, kunnen we ons beperken tot de naamwoorden, de voornaamwoorden en de werkwoorden, omdat ten aanzien van de andere woordsoorten geen vergelijkbare en bruikbare informatie te vinden is. Opgenomen zijn achtereenvolgens 1. de Latijnse term die Van Heule meestal in de marge biedt; 2. de Nederlandse term die we bij de drie genoemde woordsoorten aantreffen, en 3. tussen haakjes de volgorde waarin Van Heule bij de afzonderlijke woordsoorten de *accidentia* vermeldt.

Van Heule 1625

	naamwoord		voornaamwoord		werkwoord	
qualitas	hoedanicheyt	(1)			hoedanicheyt	(1)
genus	geslacht	(2)	geslacht	(1)	geslacht	(2)
species	soorte	(3)	soorte	(2)		
numerus	getal	(4)	getal	(3)	(niet onder de accidentia genoemd, wel na "geslacht" behandeld)	
figura	figuyr	(5)	figuyr	(4)	figuyr	(3)
casus	geval	(6)				
declinatio	buyginge	(7)	buyginge	(5)		
persona			persoon	(6)	persoon	(4)
significatio			beduydinge	(7)		
modus					manier	(5)
tempus					tyt	(6)
coniugatio					vervouginge	(7)

Van Heule 1633

	naamwoord		voornaamwoord		werkwoord	
qualitas	hoedanicheyt	(1)	hoedanicheyt	(6)		
comparatio	vergelijkinge	(2)				
genus	geslacht	(3)	geslacht	(1)	aert	(1)
species	aert	(4)	aert	(4)		
numerus	getal	(5)	getal	(2)	getal	(2)
figura	figuyre, gedaente	(6)	gedaente	(5)		
declinatio	buyginge	(7)	buyginge	(7)		
persona			persoon	(3)	persoon	(3)
modus					wyze	(4)
coniugatio					vervouginge	(5)
tempus					tijt	(6)

Bij deze beide overzichten vallen enkele opmerkingen te maken. Opvallend is het dat Van Heule in 1625 de *accidentia* bij de verschillende woordsoorten steeds in dezelfde volgorde heeft opgesomd en besproken; bij de vermelding van de *accidentia* van het werkwoord ontbreekt weliswaar "getal", maar dit *accidens* is in de behandeling van het werkwoord op de juiste plaats aan de orde gesteld. In 1633 is de volgorde van opsomming en bespreking bij het voornaamwoord een andere dan bij het naamwoord; een verklaring geeft Van Heule hiervoor niet. Het lijkt erop dat hij in 1633 wat minder ordelijk te werk is gegaan. Het accidens *significatio*, dat in 1625 alleen voor het voornaamwoord is opgegeven, is in 1633

met *qualitas* samengevallen: op p. 70 zien we in de marge: "De qualitate aut significatione". Bij het werkwoord ontbreekt in 1633 de opsomming van de *accidentia*. Verwarrend is het dat Van Heule in 1633, waarschijnlijk onder invloed van Heyns (1571: 6) (zie Dibbets 1983: 104), de term *aert* gebruikt als equivalent aan zowel *genus* als *species*, zij het bij verschillende woordsoorten. Ook de vertaling op p. 42 en 15 van *figura* met *gedaente*, terwijl op p. 16 *figuyre* wordt gebruikt, is inconsequent. Voor terminologische problemen zag de eventuele gebruiker van verschillende grammatica's met een Nederlandse terminologie zich stellig geplaatst, zoals moge blijken uit het volgende overzicht, waarin is uitgegaan van de Latijnse terminologie die met betrekking tot de *accidentia* is gebruikt.

	Heyns (1571)	Twe-spraack (1584)	Heyns (1605)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)	Leupenius (1653)
accidens	toe-val-linghe, toeval	toeval	toe-vallinghe, accident			toe-val	
analogia						ghe-lijk-vormigheid	
anomalia						on-ghe-lijkvormheid	
casus	casus	val	val	geval	geval	val	gevall
comparatio	verghely-ckenisse		verlijckinghe, verghelijckenisse	(vergrootinge)	verghelijkinge, vergroting	ver-ghe-lijking	vergrootinge
coniugatio	verande-ringhe	vervoeghing	verandering, vervoeging	vervouginge	vervouging	ver-voe-ghing	vervoeuginge
declinatio	declinatie	buighing (vervoeghing)	buyghingh, vervallingh	buyginge	buyginge	buighing	buiginge
figura	figure, compositie	figure, ghestalte	figuere, ghedaente, ghestalte	figuyr	figuyre, gedaente	ghe-stalte	gestalte
genus	gheslacht, aert	gheslacht	gheslachte	geslacht	geslacht	gheslacht	geslagt
modus	maniere	wyze	maniere, wijse	manier	wijze	wijs	maniere, wyse
numerus (ordo)	ghetal	ghetal	ghetal	getal	getal	ghe-tal orde	getal
persona	persoone	persoon	persoon	persoon		persoon	persoon
qualitas		hoedanicheyd		hoedanicheyt			(hoedaanigheid)
significatio		betekenis		beduydinge		be-teke-ning	(betee-kenisse)
species	specie	ghedaante	aerdt	soorte	aert	ghe-daante	gedaante
tempus	tijdt	tyd	tijdt	tijt	tijt	tijdt	tyd

Hoewel de *accidentia* bij de verschillende woordsoorten aan de orde zullen komen, worden in dit inleidende hoofdstuk *species* en *figura* al ter sprake gebracht. Deze twee *accidentia*, die o.a. door Priscianus worden vermeld, zijn in de loop van de tijd als absolute kenmerken, eigen aan alle woordsoorten, afzonderlijk ten opzichte van de andere *accidentia* geplaatst. We vinden ze zo in de middeleeuwse modistengrammatica (Bursill-Hall 1971: 150), waar de termen sterk filosofisch werden geïnterpreteerd (Ariès 1960: 138).

In navolging van Priscianus werd binnen *species*[51] onderscheid gemaakt tussen *species primitiva* of *principalis*, en *species derivata*. De *species primitiva* wordt gevormd door een grondwoord; in de betekenis daarvan is het wezen, de *essentia* van het genoemde uitgedrukt. Van dit grondwoord kan een ander woord worden gevormd, waarin een betekenis is uitgedrukt die is afgeleid van die van het grondwoord. Dit andere woord bezit een *species derivata*, en is met het grondwoord verbonden via de gemeenschappelijke

51 Vgl. *ecio* 'zien, kijken'.

essentia. De woorden worden in de beschouwing naar *species* dus gezien als *dictiones* (zie 2.1).

Bij *figura*[52] is de woordvorm punt van beschouwing. Onder dit *accidens* werden bij Donatus *figura simplex* en *figura composita* besproken. Een woord met *figura composita* moet geanalyseerd kunnen worden tot minimaal twee elementen die onafhankelijk in het taalgebruik kunnen voorkomen, en dan *figura simplex* bezitten. Priscianus onderscheidde daarnaast nog woorden met *figura decomposita*; in een dergelijk geval, als in het Nederlandse *platvloersheid*, hebben we niet te maken met een woord met *figura simplex* (*plat*) + een tweede woord met *figura simplex* (*vloersheid*), maar het woord bestaat uit een vrije vorm, een *figura simplex* (*plat*) + een gebonden vorm (*vloersheid*) die uit een woord met *figura composita* (*platvloers*) kon worden gevormd.

Van de Nederlandse triviumgrammatici is Kók (1649: 9) de enige die *species* en *figura* heeft omschreven:

> (Species) De *Ghe-daante* is een Toe-val der Woorden, waar door zy onder-scheiden worden in Ghrondt-woorden en Spruit-woorden,

en

> (Figura) De *Ghe-stalte* is een Toe-val der Woorden, waar door zy onder-scheiden worden in Enkele en t'Zaâm-ghe-zette óft Ghe-laschte.

De vier begrippen die in deze definities zijn geïntroduceerd, heeft Kók daar eveneens gedefinieerd:

> (*Primitivae*) *Ghrondt-woorden* zijn, die van gheen andere Woorden af-ghe-trokken zijn; als, *Ghout, Steen*, enz.,
> (*Derivativae*) *Spruit-woorden*, die van andere Woorden af-komstigh zijn; als, *ghulden, Steenen óft Steen-achtigh*, enz.,
> (*Simplices*) *Enkele Woorden* zijn, die uit gheen andere Woorden t'zaâm-ghe-kóppelt zijn; als, *Recht, Zaak*, etc.,
> (*Compositae*) *t'Zaâm-ghe-zette*, die uit twe óft meer enkele Woorden t'zaâm-ghe-lascht zijn; als, *Recht-zinnigh, On-recht-vaerdigh, Oór-zaak*, enz..

Kóks tekst zou ondubbelzinniger geweest zijn wanneer hij Vossius (1648), die hem ook nu weer als bron diende, nauwkeuriger zou hebben gevolgd en niet het meervoud 'woorden' maar het enkelvoud 'woord' zou hebben gebezigd[53]. Bovendien zou het duidelijker zijn geweest wanneer hij niet "ghulden" maar "ghouden" had geschreven, en had aangegeven dat het bijvoeglijk naamwoord "steenen" bedoeld was. Had Kók met onze wensen rekening gehouden, dan zou via definitie en voorbeelden het verschil tussen *species* en *figura* sprekender zijn geweest: bij *species* wordt het woord getaxeerd op de aanwezigheid van maximaal één als zelfstandig woord voorkomend deel waaraan al dan niet één of meer delen zijn toegevoegd die niet als zelfstandig betekenisdragend woord voorkomen, bij *figura* wordt erop gelet of er één of meer als zelfstandig woord voorkomende delen

52 Vgl. *fingere* 'vormen'.
53 Vossius 1648: 9: "Vox primitiva est, quae non derivatur ab alio".

aanwezig zijn. Daarbij dienen we er rekening mee te houden dat Kók en de andere triviumgrammatici tot de "voor-zettinghen" ('voorzetsels') ook onze voor*voegsels* rekenden (vgl. 9.2.2), die dus ook als zelfstandige woorden werden beschouwd en dus als eerste deel van een "t'Zaâm-ghe-zet Woord" kunnen optreden (vgl. Kóks voorbeeld *oor-zaak*). Bij Kóks beschouwing speelt de *essentia* geen uitgesproken rol meer onder *species*. *Species* en *figura* behoren tot het terrein van de woordvorming: onder *species* worden het ongelede woord en de afleiding besproken, onder *figura* het ongelede woord en de samenstelling. Dat beide *accidentia* voor Kók liggen op het gebied van de woordvorming, komt wellicht het best tot uitdrukking op p. 17 van zijn boek, waar hij "Af-spruiting" en "t'Zaamen-zettingh" ordent onder de "vry-willighe Buighingh, welke is een Op-stelling van een Naam <naamwoord> uit een ander Woordt" (zie Dibbets 1982: 96-98).

Gelijke ervaringen als bij Kók doet men op bij het lezen van de andere triviumgrammatici. In de *Twe-spraack* (1584) is het verschil tussen "afleiding" en "t'samenvoeghing" louter gebaseerd op het morfologisch gegeven dat in het ene geval het woord is opgebouwd uit woord + "volgher", in het andere uit woord + woord. Voor het overige zij men verwezen naar de bespreking van de *accidentia species* en *figura* bij de verschillende woordsoorten. Wel moet er hier nog op worden gewezen dat binnen *species* geen aandacht wordt besteed aan de flexionele morfologie, hoewel Van Heule (1625: 16-17) hier wel op lijkt te doelen:

> Soorte is hier den Aert ofte de Afkomst waer van *eenige woorden komen, ofte geboogen worden.*

Ook de samenstellende afleidingen, die Van Heule (1625: 20-21) in het spoor van Priscianus' traditie als een afzonderlijke groep vermeldde, kreeg verder geen aandacht.

3. LIDWOORD

Men deylt de Fransche tale in Achten met verstande, In neghen deelen oock wanneer mer d'Liet by telt.
Heyns (1605: G4v)

3.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

Evenals onder andere het Griekse ἄρθρον, het Latijnse *articulus,* en de thans gebruikelijke Nederlandse term *lidwoord* brengen *lid* en *ledeken*, de gewone aanduidingen voor het lidwoord in de Nederlandse grammatica's tot in de negentiende eeuw (Dibbets 1974: 128), tot uitdrukking dat de woorden die deze woordsoort vormen, beschouwd worden als niet-zelfstandige eenheden, ondergeschikt aan een voornamer categorie; de term *geslachtwoord* zal eerst vanaf het begin van de achttiende eeuw in de Nederlandse grammaticale terminologie opgang maken als vertaling van het Duitse *Geschlechtwort*, dat waarschijnlijk door Gueintz (1641) is geïntroduceerd. Wel treffen we naast de al genoemde termen bij Hooft in Waerneming 9 en 34 e.a. *Artikel* en *Artykel* aan -een term die we in Duitse spraakkunsten van de zeventiende eeuw regelmatig gebruikt zien (vgl. Barbarić 1981: 525-527)- en bij Leupenius (1653: 44) en Hilarides (1705: 12) *voorleeden*[1].

Nadat Aristoteles aandacht had gevraagd voor de ἄρθρα, heeft de Griekse grammatica het lidwoord als een eigen categorie onderscheiden; het was bepaald of onbepaald. Holtz (1981: 126) signaleert, naar aanleiding van een uitspraak van Priscianus[2], dat de Stoici die woorden *bepaald* lidwoord heetten die een persoon aanduidden, m.n. die we thans de persoonlijke, bezittelijke en aanwijzende voornaamwoorden noemen; *onbepaald* zouden zijn geweest die thans bepaald lidwoord worden genoemd, alsmede de bijvoeglijk gebruikte vragende voornaamwoorden. In de Latijnse grammatica's wordt niet uitvoerig over het lidwoord gesproken, aangezien het Latijn er volgens de meest invloedrijke grammatici niet over beschikt. Didymus schrijft in de laatste eeuw voor de aanvang van onze jaartelling dat *hic, haec* en *hoc* als equivalent aan ὁ, ἡ en τό moeten worden gezien, en *qui, quae* en *quod* als equivalenten van ὅσ, ἥ en ὅ (Robins 1951: 40). Varro -naar Heinimann (1965: 25) vermeldt de eerste die *articulus* als grammaticale term gehanteerd heeft- bracht binnen de woorden een vierdeling aan[3]; de "pars quae habet casus" onderscheidde hij in "nominatus" en "articuli", binnen welke laatste groep hij "provocabula" (vragende en betrekke-

1 Onduidelijk is het of "bywoordeken", dat Vollenhove (1686: 565-566) gebruikt, als woordsoortterminologie moet worden beschouwd of niet: op p. 570 vinden we dezelfde term gebruikt voor het voegwoord *dat*.

2 Priscianus 11.1.1: "*stoici* enim quomodo articulum et pronomen unam partem orationis accipiebant, infinitum articulum vocantes, quem grammatici articulum, eique adiungentes etiam infinita nomina vel relativa, quod etiam *Didymus* facit tractans de *Latinitate* (finitum autem articulum dicebant idem *stoici*, quod nunc pronomen vocamus finitum, quod et vera ratione solum pronomen est dicendum)"; Keil 1855-1923 II: 548.

3 Varro 8.44 en 10.16, 20, 30: "dividitur oratio secundum naturam in quattuor partes, in eam quae habet casus et quae habet tempora et quae habet neutrum et in qua est utrumque".

lijke voornaamwoorden als *quis, quae*) en "pronomina" (aanwijzende en mogelijk ook persoonlijke voornaamwoorden als *hic, haec*) naast elkaar plaatste. Grammatici als Donatus[4] en Priscianus[5] waren van mening dat het Latijn geen afzonderlijk lidwoord bezat, hoewel Donatus het niet-zelfstandig gebruikte aanwijzend voornaamwoord (*hic, haec, hoc*) o.a. met lidwoordfunctie aan heeft geduid[6]. Priscianus, die door veel Latijnse-schoolgrammatici uit de humanistische periode hierin werd gevolgd, wees dit standpunt niet geheel af[7]: bij deze grammaticus -evenals bij anderen- fungeren de vormen van het voornaamwoord *hic* als genus-aanduiders in de verbuigingsoverzichten van de naamwoorden[8]. Quintilianus daarentegen meende dat het Latijn geen lidwoord behoefde[9].

De invloed die Priscianus en Donatus in de humanistische periode hebben gehad, leidde ertoe dat een aantal Westeuropese volkstaalgrammatica's uit de triviumperiode in de lijn van de Latijnse schoolgrammatica's geen afzonderlijke woordsoort lidwoord ging bevatten; de eerste waarin dat wél het geval was, zou volgens Kukenheim (1932: 116) *Dubbj grammaticali* (1529) van Giovanni Giorgio Trissino zijn geweest.

Omtrent de Engelse grammatici vermeldt Michael (1970: 216) dat Thomas Tomkis in *De analogia Anglicani sermonis* (1612) als eerste het lidwoord als een mogelijk afzonderlijke categorie genoemd heeft[10]. Verder kan uit Michael worden geput dat vóór 1762 slechts minder dan 10% van de Engelse grammatici (en hiervan een deel nog aarzelend) het lidwoord als een aparte woordsoort heeft opgenomen; als de eerste die dit onvoorwaardelijk[11] heeft gedaan, wordt Michael Maittaire (in *The English grammar*; 1712) genoemd.

Bij de Franse grammatici zien we vanaf het begin van de Franse spraakkunst twee kampen. Sommigen hebben het lidwoord wél als een eigen categorie beschouwd: Palsgrave (1529: xxxi), Pillot (1550: 12), Estienne (1557: 13 en 1565: 1), Du Val (1604: 140), De la Faye (1608: C2v), etc. Maar anderen hebben deze opvatting niet gedeeld. Zo vermeldt Meigret dat er buiten het lidwoord acht woordsoorten zijn[12], en wordt door hem het

---

4 Donatus *Ars maior* 2.11: "Haec eadem pronomina et pro articulis et pro demonstratione ponuntur"; Keil 1855-1923 IV: 381; Holtz 1981: 632.

5 Priscianus 11.1.1: "Romani ... articulos non habent"; Keil 1855-1923 II: 548. Vgl. ook Priscianus 2.3.16: "in quo illos adhuc sequimur Latini, quamvis integros in nostra non invenimus articulos lingua"; Keil 1855-1923 II: 54, Priscianus 2.3.17: "...articulum ... quem purum per se apud eos non inveniri supra docuimus"; Keil 1855-1923 II: 55, Priscianus 13.4.17: "articulum Romani non habent"; Keil 1855-1923 III: 11, Priscianus 17.2.19: "articulum ..., quem nos, sicut in pronomine ostendimus, non habemus"; Keil 1855-1923 III: 119-120.

6 Donatus *Ars maior* 2.12: "Haec eadem pronomina et pro articulis et pro demonstratione ponuntur"; Keil 1855-1923 IV: 381; Holtz 1981: 632. Zie Jeep 1883: 175; Holtz 1981: 131-133; Breva Claramonte 1982: 102.

7 Priscianus 17.3.20: "*Hic* vero et *haec* et *hoc* indubitanter pronomina sunt, quae nisi in declinatione nominum a grammaticis loco articulorum non recipiuntur"; Keil 1855-1923 III: 120.

8 Priscianus 5.1.1: "unde commune <genus> articulum sive articulare pronomen tam masculini quam feminini generis assumit, ut *his sacerdos* et *haec sacerdos*"; Keil 1855-1923 II: 141. Vgl. ook Donatus met betrekking tot *hic, haec, hoc felix* in *Ars minor*; Keil 1855-1923 IV: 355 en Holtz 1981: 586-587.

9 Quintilianus 1.4.19: "Noster sermo articulos non desiderat"; Butler 1969: 72.

10 Vgl. voor verschillende interpretaties van Alexander Gills *Logonomia Anglica* (1619): Michael 1970: 355 en Vorlat 1975: 251.

11 Ook Ben Jonson noemt het lidwoord in zijn *English grammar* (1640) reeds als een zelfstandige categorie, maar hij vat het tevens als voornaamwoord op; Vorlat 1975: 252.

12 Meigret 1550: 21: "il y peut entrevenir huit parties outre les articles", en 21: "Mais avant que de vider rien des huit parties nous dépêcherons les articles".

lidwoord in een hoofdstuk vóór de 'eigenlijke' 8 woordsoorten besproken. Sylvius deelt de woorden nadrukkelijk in volgens de Latijnse achtdeling, zonder lidwoord dus[13]. Geen afzonderlijke categorie vormt het lidwoord voorts bij Garnier[14] en Bosquet[15]. Bij deze laatste groep heeft Heyns (1571 en 1605) zich aangesloten. Nadat hij in 1571 (: 3) nog eenvoudigweg had geconstateerd: "De Francoische tale wordt ghedeylt in acht deelen", waarbij het lidwoord ontbreekt, volgde in 1605: A4r wat genuanceerder informatie, waarbij ook aan de andere opvatting enigszins recht werd gedaan:

> De Fransoische Tale wordt van eenighe, dier d'Articulen (d'welc Ledekens zijn) voor <als> een deel <woordsoort> by stellen, in negen deelen ghedeylt. Dan te wijle <Maar aangezien> d'Articulen in Fransois heel weynich zijn, ende dat <omdat> de twee voornaemste, als <namelijk> *le* ende *la* met haer Meervout *les,* eygentlijck maer Articulen en behoorden ghenoemt te worden, so en deylen wyse hier (ghelijck meer andere doen) maer in acht deelen.

Aan het eind van zijn boek herhaalt hij deze opvatting:

> Men deylt de Fransche tale in Achten met verstande <weloverwogen>,
> In neghen deelen oock wanneer mer <men er> d'Liet <lid, lidwoord> by telt.

De kwantitatieve argumentatie tegen de aanvaarding van het lidwoord als een afzonderlijke categorie binnen de spraakkunst van het Frans zal stoelen op Meigret[16], een van Heyns' regelmatige voorbeelden (Dibbets 1983).

De meeste Duitse grammatica's, o.a. van Albertus (1573: C5v), Oelinger (1574: 24), Clajus (1578: 15) en Ritter (1616: 14), alle toch sterk op Latijnse leest geschoeid, vermelden het lidwoord als afzonderlijke woordsoort. Ratke (1619) heeft het lidwoord "dem VorNennwort anverwand" genoemd, waarmee hij aansloot bij de opvatting uit de Latijnse grammatica die hierboven is gememoreerd, en gaf het een eigen plaats (Ising 1959: 151); wat verder ging de opmerking van Gueintz (1641: 27): "Die Geschlechtswörter gehören zu dem vornenworte <pronomina>". Bij Helwig (1619) treffen we het lidwoord niet aan.

---

13 Sylvius 1531: 90: "Partes orationis ut Latinae, ita Gallicae sunt octo".

14 Garnier 1558: 8: "Partes orationis Gallis octo sunt, quemadmodum apud Latinos", waarna het lidwoord bij het naamwoord aan de orde komt. Ramus (1572: 67) zit op dezelfde lijn: "Article cest ung nom qui faict ...".

15 Door Bosquet 1586: 42 wordt bij het naamwoord opgemerkt: "ayant pour principaux indices -le & -la".

16 Meigret 1550: 21: "La langue francaise n'a véritablement que deux articles du singulier: qui sont *le* pour le masculin: et *la* pour le féminin, qui ont en commun *les* pour leur pleurier"; zie ook Yvon 1955 en 1956, en Heinimann 1965 en 1967.

3.2. HET LIDWOORD IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

3.2.1. DEFINITIES - OMSCHRIJVINGEN

In de triviumgrammatica's van het Nederlands zien we het lidwoord nagenoeg steeds als een afzonderlijke woordsoort opgenomen[17], maar nauwelijks als zodanig gedefinieerd of omschreven. Het lidwoord wordt -evenals met name in de Duitse spraakkunsten van de zestiende en de zeventiende eeuw (vgl. Barbarić 1981: 515)- steeds gerelateerd aan het naamwoord, met name aan bepaalde eigenschappen (zie 2.3) van het zelfstandig naamwoord: naamval, buiging, geslacht. Dat komt al tot uitdrukking in de aanduiding "bynamelyk woord" ('adnominaal woord' of 'woord dat bij een naamwoord behoort'), die we aantreffen bij Radermacher (1568: 7r). Ook Radermachers omschrijving:

> Een *Bynamelyk* woord is, dier een ghemeynliken voor elk *namelyk* woort staet <waarvan er gewoonlijk een voor elk (zelfstandig) naamwoord staat>,

is een goed voorbeeld van de relatie die wordt gelegd tussen lidwoord en naamwoord bij de benadering van het lidwoord als afzonderlijke woordsoort. Het meest hiermee in overeenstemming is eerst driekwart eeuw later Kók (1649: 10)[18]:

> *Lidt* is een woordt, welk, veel-tijdts on-scheidelijk an de Naam-woorden ghe-hecht, der zelve Vallen en Ghe-slacht be-tekent,

waarin we ook een element van Van Heule (1633) vinden: "veeltijts onscheydelic hangen". Maar Van Heule definieerde in 1633 (: 14) het lidwoord niet, hij gaf slechts een toelichting bij de term *ledekens*:

> Deze woorden, als <namelijk> *de, het* ende *een*, worden Ledekens genaemt, om datse veeltijts onscheydelic, hangen aen die dingen daer wy van spreken

evenals[19] in 1625 (: 6-7):

---

17 Ampzing 1628: 39 somt de woordsoorten niet op, maar schrijft o.a.: "*de*, ende *het*, die maer ledekens der naemwoorden, ende derhalven geen deel van eene rede sijn, ende dies ook geen deel van een twewoord <samenstelling> konnen worden". Aan het feit dat lidwoorden geen afzonderlijke woordsoort vormen, verbindt hij een morfologische conclusie.

18 Vgl. Ritter 1616: 14: "Articulus est vox declinabilis inserviens nominibus ad dignoscenda illorum genera & Casus", en Ratichius ±1630: "Der artickel ist ein Bieglich wort, so den Sprech- und Nennwörtern dienet, Ihre Geschlechte und Büge nach den zahlen zu unterscheiden"; Ising 1959: 151.

19 Vgl. Beyer 1661: 105 waar de frequentiebepaling achterwege is gelaten: "De ledekens, (aldus genaemt om dat ze onscheidelic hangen aen de dingen daer men van spreekt)".

> Deze woorden *De, Het, Een* ende *Eene* worden Ledekens genaemt, om datter by nae geen zelfstandige woorden en zijn, welke zonder een van deze Ledekens uytghesprooken konnen worden.

In beide werken van Van Heule ontbreekt een definitie of omschrijving van het lidwoord. Ook in de *Twe-spraack* (1584: 64) zien we het lidwoord beschreven in relatie tot het naamwoord:

> De *Leden* zyn dies mercktekenen, der namen gheslacht ende buighing,

wat gedeeltelijk in overeenstemming is met Clajus[20]. Door Leupenius (1653: 53) wordt opgemerkt dat de lidwoorden "als een lid" aan de naamwoorden worden gehecht "en met de selve geboogen worden". In zekere zin is er dus wel sprake van dat er bij het definieren of omschrijven van het lidwoord een syntactisch en/of morfologisch criterium wordt gehanteerd, maar daarbij wordt het lidwoord niet zelfstandig benaderd, maar afhankelijk van het naamwoord, dat niet noodzakelijk (vgl. "ghemeynliken", "veeltijts") door een lidwoord vooraf wordt gegaan (zie 3.2.5).

3.2.2. Aantal

Evenals in spraakkunsten van andere talen is in enkele Nederlandse grammatica's uit de triviumperiode gewezen op het geringe aantal woorden dat de categorie van het lidwoord vormt; de geringheid van het aantal vormde, o.a. voor Meigret (1550) (zie 3.1.1), mede de aanleiding om het lidwoord geen afzonderlijke woordsoort te noemen. Leupenius (1653: 53), die de "naamwoorden" ingedeeld heeft in "naamen", "voornaamen" en "leeden" (zie 2.2), merkte op:

> het kleenste gedeelte van de naamwoorden syn de leeden, ... en syn deese drie volgende, *een, de, het*.

Wat meer nadruk op het geringe aantal zien we gelegd door Radermacher (1568: 7v):

> ende dese bynamelyke woorden syn luttel in getal <aantal> namelijk *De*, ende *Het*;

daarbij moet overigens worden opgemerkt dat hij feitelijk ook *een* als lidwoord heeft beschouwd[21]. In de *Twe-spraack* (1584: 64) luidt het:

---

20 Vgl. Clajus 1578: 16: "Articulus est nota Nominum, Generum, Casuum, et Numerorum". Hetzelfde vermeldt Yvon 1955: 161 voor de *Donait francois* (±1400), waar het lidwoord niet als een afzonderlijke woordsoort is opgenomen maar wordt vermeld als indicator van geslacht, getal en naamval. Vgl. ook Heinimann 1965: 43.

21 Vreemd genoeg is *Een* achter "*De*, ende *Het*" op p. 7v doorgehaald. Maar op p. 7r valt te lezen: "ten sy dat het *Namelyk* woord eenighe eygene persoone bedyet, als. Een *Engel, de Werelt, de Dueght*, een mensche, oft *de Mensche*, ...".

deze zyn maar drie als <namelijk>: *een, de* ende *het*.

Een neutrale opsomming van de lidwoorden, dus zonder kwantitatieve belangstelling, vinden we in de overige werken.

Naast het gebruikelijke drietal *de, het* en *een* vermeldt Van Heule (1625: 6-7) afzonderlijk *eene*; door Ampzing (1628: 7) zien we dit overgenomen. Het is niet uitgesloten dat Van Heule, wiens taalgebruik Zuidnederlandse trekken vertoont (zie Caron 1953: xvi-xvii; Geerts 1966: 73-76), dit *eene* opgenomen heeft omdat het hem bekend was uit een (alleen Zuid-, maar misschien ook Noordnederlands) taalsysteem, als nominatiefvorm bij vrouwelijke zelfstandige naamwoorden (vgl. Van Heule 1625: 7: "*Een man, Eene vrouwe, Een beest*"). Dit *eene* treffen we in de *Twe-spraack* (1584), bij Kók (1649) en Leupenius (1653) niet in de paradigma's aan. De Noordnederlander Ampzing, aan wie Van Heules spraakkunst van 1625 bekend was, kan de vorm *eene* in zijn opsomming en in zijn paradigma op p. 6 (dat overigens niet geheel met dat van Van Heule overeenstemt; zie 3.2.4.4) aan Van Heule hebben ontleend. Hierbij moet worden aangetekend dat hij op p. 10 heeft opgemerkt dat *eene* juist in het (gesproken!) Hollands veelal tot *een* wordt:

> Wanneer een by-worpig woord <bijvoeglijk naamwoord> met een self-standig woord van 't vrouwelijke geslachte, met het oneygentlijke <onbepaalde> ledeken *eene* gebruykt, t'saem gevoegd gesteld word, so word het ledeken niet ongevoeglijk ook mannelijk *een* uytgesproken, insonderheyd <met name> in onse Hollandsche sprake, die tot verkortinge, ende uytbijtinge der zilben, ende letteren sonderling <vooral> genegen is: als een vroome vrouwe, ofte vrou; een goede sake ofte saek; voor eene vroome vrouwe: eene goede sake.

Ampzing verklaart de wijziging van *eene* tot *een* op dezelfde wijze als die van *vrouwe* tot *vrouw:* uit de Hollandse neiging tot apocope[22], maar het valt zeker niet uit te sluiten dat de Noordelijke ontwikkeling van een drie- naar een tweegenerasysteem (Geerts 1966: 216) er (mede) toe heeft bijgedragen. Ook bij De Hubert (1624: 3) en Van Heule (1633: 26) vinden we in de paradigma's *eene vrouwe*, maar daar wordt *eene* in de opsomming van de lidwoorden niet afzonderlijk vermeld. Waarschijnlijk werd *eene* in deze werken als een (syntactisch bepaalde) variant van *een* beschouwd en niet als een afzonderlijk woord.

3.2.3. BEPAALD - ONBEPAALD

Naast andere onderscheidingen treffen we in de hedendaagse 'traditionele' grammatica's wel de verdeling aan in lidwoord van bepaaldheid en lidwoord van onbepaaldheid, van bepaald lidwoord en onbepaald lidwoord (zie b.v. ANS 1984: 113-115), die haar wortels heeft in de Stoïsche onderscheiding van ἄρθρα ὡρισμένα en ἄρθρα ἀοριστώδη (in het Latijn: *articuli finiti* en *articuli infiniti*). Evenals in spraakkunsten elders -Clajus (1578: 16) bijvoorbeeld noemt *ein* "indefinitus" en *der* "definitus", en deze onderscheiding was

22 Schönfeld 1964: 113. Vgl. ook een eerdere opmerking omtrent ditzelfde Hollandse verschijnsel in De Heuiter 1581: 94: "daer zij <t.w. de Brabanders> gout buitens lants <buiten hun eigen gewest> door te kennen zijn, gelijc die Hollanders door tgeblaet en eigen woorden afbijtsel en half eetsel".

sedertdien in de Duitse grammatica ingeburgerd (Barbarić 1981: 517)- vinden we in zestiende- en zeventiende-eeuwse spraakkunsten van het Nederlands deze indeling.

De Hubert (1624: 2) noemt *de* en *het* de "eijgentlicke" lidwoorden, *een* het "oneijgentlicke"; hij wordt in dezen gevolgd door Ampzing (1628: 7), met gebruikmaking van dezelfde terminologie. Van Heule (1633: 104), die verwijst naar de "Latijnsche spraekonstenaers", bediende zich van andere termen: de "begrepen" <bepaalde, omlijnde> of "begrijpende" <bepalende, begrenzende> lidwoorden[23] zijn voor hem *de* en *het* en worden onderscheiden van het "onbegrepen" <onbepaalde, onomlijnde> lidwoord *een*[24].

Ampzing is onder de Nederlandse triviumgrammatici de eerste geweest die zijn indeling van een toelichting voorzien heeft. Met betrekking tot *de* en *het* merkte hij op dat ze "eygentlijk" zijn omdat *de* aangeeft dat het erop volgende zelfstandig naamwoord mannelijk of vrouwelijk is, en verder in de flexie mannelijke en vrouwelijke woorden nader onderscheidt (voor enkelvoudige mannelijke woorden *des, den*, etc. versus voor enkelvoudige vrouwelijke woorden *der, der*, etc.), *het* omdat het duidelijk maakt dat we met een onzijdig woord te maken hebben[25]:

> Deser worden *de* ende *het eygentlijke, een* ende *eene oneygentlijke* genoemd: nadien *de* ende *het* de geslachten eygentlijk onderscheyden: want so word *de* voor het mannelijke ende vrouwelijke geslachte gesteld, het welke in de buyginge die geslachten onderscheyd: ende *het* teykend het geenderleij <onzijdig> geslacht uyt.

Een en *eene* daarentegen zijn voor Ampzing "oneygentlijke" lidwoorden omdat *een* mannelijk en onzijdig geslacht niet onderscheidt[26]:

> daer en tegens so en onderscheyd het oneygentlijke ledeken *een* de mannelijke ende geenderleije geslachten niet,

waarbij we waarschijnlijk moeten denken: 'ook niet in de verbogen vormen' wat bij *de* voor mannelijke en vrouwelijke woorden wel het geval was (zie 3.2.4.4); voor Ampzing had het "eygentlijke" lidwoord dus duidelijk de functie van genus-aanduider, en zijn tweedeling was dus op grammaticale overwegingen gebaseerd. Omdat hij niet getracht heeft het lidwoord te definiëren (zie 3.2.1), valt hij niet in herhaling, als sommige Duitse grammatici hebben gedaan (Barbarić 1981: 518).

Vervolgens signaleert Ampzing dat zowel de "eygentlijke" als de "oneygentlijke" lidwoorden het zelfstandig naamwoord (semantisch) onbepaald kunnen laten, d.w.z. de

---

23 Vgl. bij Ratichius ±1630 "Endlich" en "unEndlich".

24 Meijer 1672 zal spreken van "Bepaalende, ofte Onbepaaldtlaatende" lidwoorden. "Wy noemenze liever Onbepaaldtlaatende, als Onbepaalende; omdat de beteekenis der Naamwoorden van natuuren onbepaaldt is".

25 Vgl. Clajus 1578: 16: "Et finitus, qui Genera, Casus, Numeros indicat, *Der, Die, Das*, ut: *Der Knecht, Die Magd, Das Thier*"; Ratichius ±1630: "Was ist der Endliche? Damit ein ding in sonderheit fürgebracht wird, dardürch die Geschlechte, Büge und zahl zu unterscheiden. alss: der mann, die fraw, das weib".

26 Vgl. Albertus 1573: C6r: "Ein, ist similiter adiectivus, Omnis generis", en Ritter 1616: 14: "Infinitus est quo utimur: quoties nomen aliquod in genere proferimus: utpote ein Holz lignum, ein Buch liber".

betekenis ervan ongeïndividualiseerd; met deze vroege waarneming van het categoriale gebruik van het lidwoord lijkt hij zich te hebben gekeerd tegen o.a. Duitse grammatici[27]:

> Voords laten sy al te samen de woorden eygentlijk onbepaelt.

Hierna wordt voor wat *de* en *het* betreft, een parallel met de voornaamwoorden aangegeven, die volgens Ampzing voor *een* en *eene* niet bestaat:

> 'Tgebeurd dan noch <echter ook>, dat de ledekens *de* ende *het* eene sake bepalen, in maniere van aenwijsende Voor-namen, voor die, ende dat, gebruykt: daer is de man, de vrouwe, het kind, dat is, die man, die vrouwe, dat kind, daer so veel van te seggen is,

voorbeelden waarin het lidwoord gebruikt is in een context of een situatie zoals Ampzing die heeft verwoord in de bijvoeglijke bepaling, i.c. van een bijvoeglijke bijzin (*daer ... is*). Voornaamwoorden echter bepalen de naamwoorden *altijd* ("de Voor-namen ... bepalen daerentegens altijd de woorden"), de "eygentlijke" lidwoorden *soms* (vgl. ANS 1984: 116; zie ook 3.2.5). Deze gegevens kunnen als volgt worden voorgesteld:

	ja	nee
een, eene		++
de, het	+	+
voornaamwoorden	++	

(semantische) precisering van het zelfstandig naamwoord volgens Ampzing 1628

Ook in de omstandigheid dat *de* en *het* (en de voornaamwoorden) een nominale constituent zó (kunnen) bepalen dat deze een of meer identificeerbare zelfstandigheden aanduidt (ANS 1984: 114), terwijl *een* en *eene* dat niet kunnen[28], zal Ampzing grond voor zijn verdeling in "eygentlijke" en "oneygentlijke" lidwoorden hebben gevonden.

---

27 Vgl. Albertus 1573: C6r: "Demonstrat autem quoddam individuum, rei sive sensibilis sive intelligibilis", en Ritter 1616: 15: "Articulus finitus est quo rem in specie declaramus, ut homo der Mensch". Ampzings nauwkeurigheid met betrekking tot het lidwoord is opmerkelijk. Ik vermeld hier slechts dat hij op p. 7 onbepaald lidwoord van "tellend By-woord" heeft onderscheiden (in de marge: "Adverbium numerandi").

28 Vgl. in dit verband Meijer 1672: 61: "Aan de *Nomina* of Naamwoorden hangen in de Reedens byna onafscheidelijk zeekere woordekens, die hunne uitstrekkinge te kennen geeven: zo strekt de beteekening van *Koning* zich verder uit, als ik zegh *een Koning*, dan *de Koning*; welk onderscheidt den woordekens *een* en *de* te wijten is", en p. 114: "De Leedekens, in het Latijn *Articuli* genaamdt, zijn Woordekens, welke by de *Nomina* of Naamwoorden gevoegdt, der zelver uitstrekkinge te kennen geeven; zo verscheelen in beteekenisse *uno bosco een bosch*, en *il bosco het bosch*; *una scienza eene weetenschap* en *la scienza de weetenschap*: alzo zy zich verder uitstrekt in de voorste, dan in de laatste: dat de bygevoegde Woordekens, *uno, una*, en *il, la*, toe te schrijven is".

Van Heule (1633: 104 = 1625: 85) gaat even op het onderscheid in identificerende kracht in, maar hij heeft zich meer op de vlakte gehouden dan Ampzing, die overigens door Van Heule (1625) aan het denken kan zijn gebracht:

> Het begrijpende <bepalende, omlijnende> Ledeken is *De*, en *Het*, want als men zegt *De mensch, De boom, Het beest*, zo wort onder die woorden begrepen, dat wy *Dien mensche* ende *Dien boom*, ofte *Dat beest* kennen, ofte reden <kennis> daer afhebben, maer als men zegt *Een mensch, Een boom*, ende *Een beest*, zo en schuylt onder deze woorden, geen voorgaende oogmerk <eerdere bekendheid> nochte kennisse, waerom het woordeken *Een*, Het onbegrepen <onbepaalde, onomlijnde> Ledeken genaemt wort.

Van Heules onderscheid stoelt op dezelfde overweging als die we als tweede voor Ampzing hebben vermeld.

Leupenius (1653: 54) wijst eveneens op de hierbesproken tweedeling, maar gaat er niet zo diep als Ampzing en Van Heule op in:

> Dit onderscheid is tuschen *een* en *de*, dat *de* wat meer bepaalt is dan *een*: soo wordt *een mann* geseidt in het gemeen, *de mann* siet op eenen seekeren <bepaalde> mann in het besonder.

3.2.4. VERBUIGING

De triviumspraakkunsten stellen ons in staat tot het maken van overzichten van de verschillende (naamvals)vormen van het lidwoord. Soms is het lidwoord er afzonderlijk behandeld, soms moeten de gegevens worden losgemaakt uit de paradigma's van het (zelfstandig) naamwoord. Hieronder zijn per spraakkunst die overzichten opgesteld. In een aantal gevallen vermeldden de grammatica's naast de als algemeen geldend opgegeven vormen ook nog kanttekeningen met soms varianten. Deze zijn niet in de nu volgende paradigma's verwerkt, maar komen wel in de tekst ter sprake.

3.2.4.1. Twe-spraack (1584)

De *Twe-spraack* (1584: 75-78) levert informatie met betrekking tot de (naamvals)vormen van het lidwoord. Dat gebeurt in drie fasen. Allereerst worden op p. 75-76 de vormen van het lidwoord opgesomd. In een overzicht:

	m + v	o	m + v + o
enk. 1.	de	het	een
2.	des	des	eens
3.	den	het	een, eenen
4.	de, den	het	een, eenen
5.	ho (o.i.d.)	ho (o.i.d.)	?
6.	vande, vanden	van het, vant	van een

Hierop volgt, op p. 77, een paradigma met de verbuiging van *een* + zelfstandig naamwoord dat de gegevens van de voorafgaande bladzij moet verduidelijken. Ik geef hieruit de vormen van het onbepaald lidwoord:

1.	een
2.	eens
3.	enen
4.	een, enen
5.	-
6.	van enen, van een

Er wordt geen duidelijkheid verschaft met betrekking tot de vraag of de vormen *een - (e)enen* vrije alternatieven zijn of dat hier bijvoorbeeld het woordgeslacht of de woordvorm van het door *een* bepaalde zelfstandig naamwoord een rol speelt[29]. In de praktijk blijkt in de *Twe-spraack* aan *een* duidelijk de voorkeur te zijn gegeven[30], terwijl ook vormen als *eener, eender* -toch onvermeld in de geboden overzichten- voorkomen, alleen bij vrouwelijke substantiva (zie Dibbets 1989a: 37 en 39).

Nadat op p. 77 is opgemerkt[31]

> dat de leden *de* ende *het* in alle de drie gheslachten inden Barer <genitief> ende Ghever <datief> int enkel ghetal alleens <hetzelfde> zyn óóck int Meervoud ghetal doorghaans <steeds> in allen vallen <naamvallen>,

biedt de *Twe-spraack* een opsomming van de verschillende vormen van het lidwoord vóór een drietal zelfstandige naamwoorden. Zonderen we hieruit de lidwoorden af, dan krijgen we het volgende beeld:

		m + v	o		m + v + o
enk.	1.	de	het	meerv.	de
	2.	des	des		der
	3.	den	den		den
	4.	de, den	het		de, den
	5.	-	-		ho
	6.	vande, vanden	van het, vant		vanden, vande

Opnieuw wordt niet meegedeeld of het gebruik van *de - den* etc. vrij dan wel gebonden is, zoals bijv. bij Hyperphragme (1576: I1r-v) waar voor vrouwelijke woorden in de vierde naamval *de*, voor mannelijke naar keuze *de* of *den* wordt geboden. Onderzoek naar de schrijfpraktijk in de *Twe-spraack* heeft uitgewezen dat bij vrouwelijke woorden nagenoeg steeds *de* de voorkeur heeft gehad, terwijl bij mannelijke woorden nu eens *den* (+ verbogen vorm van het substantief) dan weer *de* (+ onverbogen vorm van het substantief) werd gebruikt. Overigens blijkt bij vrouwelijke woorden in het enkelvoud in de tweede naamval ook *der* voor te komen waarnaast een grote voorkeur voor *des*-gevallen bestaat, terwijl bij enclise nog heel duidelijk de tegenstelling mannelijk - vrouwelijk te vinden is: bij vrouwelijke woorden vinden we *inder* (1 x), *inde* (34 x), *vande* (22 x), bij mannelijke

---

29 Vgl. ook Heyns 1605: B6r, waar de vormen *een - eens - eenen* geboden zijn met de suggestie dat het woordgeslacht er niet toe doet.

30 Zou hier in de taalpraktijk soms de regel een rol hebben gespeeld die door Clajus 1578: 17-18 voor het Duits onder woorden was gebracht: "Germani brevitatem amant, ideo concisè *der* & *den* pro *derer* & *denen* dicunt in plurali: Et in singulari *eins* pro *eines*, *eim* pro *einem*"?

31 Vgl. Clajus 1578: 17: "Dativus & Ablativus utriusque numeri, & in omnibus generibus, sunt similes", waarop aansluit: "& in foeminino singulari etiam cum his genitivus, Accusativus nominativo similis est in foemininis & neutris, & in plurali in omnibus generibus".

woorden *inde* (3 x), *inden* (24 x), *vanden* (1 x) (zie Dibbets 1989a: 37). Vergelijking met de hierboven gepresenteerde gegevens van p. 76 laat zien dat er met name wat betreft de derde naamval onzijdig enkelvoud geen eenduidige informatie wordt geboden[32].

Volgens deze paradigma's worden dus *de* voor mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden en *een* voor mannelijke, vrouwelijke en onzijdige op gelijke wijze verbogen. Dit systeem is door Heyns (1605) gedeeltelijk overgenomen (zie Dibbets 1984: 100-101)[33], en door De Hubert expliciet afgewezen[34].

3.2.4.2. De Hubert (1624)

De Hubert biedt op p. 3 in één paradigma de verbuiging van lidwoord + zelfstandig naamwoord. Van het lidwoord vinden we de volgende vormen:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	de, der	het, den
	4.	den	de	het, den
	5.	-	-	-
	6.	van den	van de, van der	van het, van den
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	de	den
	4.	o n t b r e e k t		
	5.	-	-	-
	6.	van de, van den	van de	van de, van den
enk.	1.	een	eene	een
	2.	eens, eenes	eener	eens, eenes
	3.	eenen	eene, eener	een, eenen
	4.	eenen	eene	een, eenen
	5.	-	-	-
	6.	van eenen	van eene, van eener	van een, van eenen

Met betrekking tot de gevallen waarin alternatieven geboden zijn, kan op grond van wat De Hubert meedeelt, worden opgemerkt (vgl. ook 3.2.4.1), dat in het onzijdig enkelvoud het gebruik van *het* en *een* lijkt verbonden met een onverbogen substantief (*wijf*), en het gebruik van *den* en *eenen* aan een verbogen zelfstandig naamwoord (*wijve*). In het manne-

32 Ook bij Clajus 1578: 17 ontbreekt in de vocativus het (bepaald en onbepaald) lidwoord: "Vocativo carent articuli". Vgl. ook Albertus 1573: C6v en D1r in de paradigmata.

33 In Heyns 1571: 9-10 vinden we voor het enkelvoud mannelijk de vormen *de, des, den*, vrouwelijk *de, der, der* en onzijdig *het, des, den*. Voor het hele meervoud *de, der, den*.

34 De Hubert 1624: 4: "De voorschreve schrijvers der Nederduijtze Letter-kunst, hoe wel sij seggen datter groot onderscheijd is tuszen het Man-stammig, ende Wijf-stammig; so schrijven sij nochtans onverscheijdelick, selfs in 't hoofd ende opschrift van de selve haare Letter-kunst, wanneer sij seggen Eijgenschap *des Nederduijtzen taals*, daar sij behoorden te seggen; Eijgenschapp *der Nederduijtze tale*, als sijnde het woordeken *Tale*, Wijf-stammig, selfs getoetzt op de toetz-steen van haare eijge prouve, daar bij sij de Man-stammige van de Wijf-stammige onderscheijden, want men seijt immers *een' goede tale*, ende niet *een goed tale ofte taal'*, ende staat ook te letten <men dient in de gaten te houden> dat dese haare prouve in veelen deele mank gaat, gelijk men des noods sijnde wel <goed> soude konnen gestand doen <staande houden, i.c. aantonen>".

lijk meervoud kan worden verondersteld (vgl. De Hubert 1624: 4: "Van de Vaders ... van den Vaderen"), dat *de* verbonden is geweest met de uitgang *-s* van het zelfstandig naamwoord, *den* met de uitgang *-en* (zie 4.2.9.3). Het gebruik van de overige alternatieven lijkt vrij.

De verbuiging van het bepaald lidwoord in de "Resolutien van de beijde collegien der oversetters, tsamen vergadert Anno 1628 in Jul. aengaende de Duijtsche tale" (Zwaan 1939: 211-212) vertoont grote overeenkomst met De Huberts paradigma, zoals al door Zwaan (1939: 101) is gesignaleerd:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	de, der	het, den
	4.	den	de	het
	6.	van den, van de	van de	van het, van den
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	de, den	den, de
	4.	de, den	de	de
	6.	van de, van den	van de, van den	van de, van den
	1.	een	eene, een'	een
	2.	eens, eenes	eener	eens
	3.	eenen	eene, eener	
	4.	eenen	eene, een	een
	6.	van een, van eenen	van eene van een	van een

waarbij dan met betrekking tot *den* in de derde naamval vrouwelijk meervoud wordt opgemerkt dat deze vorm zelden ("raro") voorkomt, en met betrekking tot de zesde naamval dat deze vorm daar hoogst zelden ("rarissime") wordt gebruikt. Dezelfde aantekening heeft de zesde naamval mannelijk enkelvoud getroffen ("rarissime, *van den man* ut interdum loquimur"). Hier zij verder vermeld dat er bij Hooft (Waerneming 63-64) enige overeenkomst is met De Huberts lidwoordvormen: Hooft kende De Hubert, had met hem deelgenomen aan de Letterkundige vergaderingen te Amsterdam aan het begin van de twintiger jaren van de zeventiende eeuw (zie Zwaan 1939: 3-13), en heeft diens naam in zijn Waernemingen genoemd (zie Zwaan 1939: 241).

3.2.4.3. Van Heule (1625)

Van Heule (1625: 24-25) geeft "de Buyginge der Ledekens" afzonderlijk:

		m	v	o		m + v + o
enk.	1.	de	de	het	mv.	de
	2.	des	der	des		der
	3.	den	de, der, ter	het		den
	4.	den	de	het		de
	6.	van den	vande	van het		van de, vanden

Wat betreft de alternatieven in de derde naamval vrouwelijk enkelvoud heeft Van Heule opgemerkt dat "eenige Ervarenen" (vgl. 3.2.4.2 voor De Hubert, wiens werk Van Heule

bekend was) *der* gebruiken, maar dat hijzelf, ter onderscheiding t.o.v. de tweede naamval *ter* prefereert:

> Bij eenige Ervarenen wort het Ledeken *De*, des Vrouwelicken geslachts *Der* in den Gever <datief> gesteld, om dat het Geval <naamval> van den Gever, nootzaekelic behoort uytgedrukt te worden, maer om dat het Ledeken *De*, in den Baerer <genitief> *Der* heeft, zo vereyscht de gelegentheyt der zaeke, dat de Buyginge in den Baerer ende in den Gever verscheyden zy, daerom hebben wy in den Gever *Ter* gestelt, alhoewel het woordeken *Ter* zomwijlen in eenen heelen anderen zin gebruykt wort;

dit *ter* werd -overigens naast *de* of *der*- overgenomen door Hillenius (1664: 11) maar niet door Van Heules andere volgeling Heister (1670: 55-56). In deze woorden valt te lezen dat Van Heule zich ervan bewust was dat hij een kunstmatige vorm (*ter*) in het taalsysteem introduceerde ten einde dat systeem in zijn vormen scherper te nuanceren. Zonder aan Van Heule te refereren zal Hooft (Waerneming 25; Zwaan 1939: 239-240) schrijven:

> Merkwaerdigh dunkt mij 't geen ik in een oud Manuscript gevonden heb, te weeten in een' Rijme van 't leven van Christus; daer wort gezeidt:
>
> Menighe Rijme zoo is gemaekt,
> Die ter ziele luttel smaekt.
>
> Hier stelt de Dichter voor *Artikel* in *Datif Foeminyn ter,* als men nu in *Datif masculin ten* stelde, zo waer daer onderscheidt tussen den *Datyf* en *Accusatiyf* gevonden in *Masculyn* en *Foeminyn*; maer in *Neutro* zouw 't niet gaen: want, *ten huyze,* zouw *locum* betekenen.

Hooft citeert hier de regels 5 en 6 uit *Van den levene ons heren,* waar echter thans de interpretatie *ter* = *der* terecht wordt afgewezen, o.a. door Beuken (1968: 153) onder verwijzing naar *MnlWb II* (lees VII) kol. 1333: het werkwoord *smaken* blijkt in het Middelnederlands veelvuldig te worden gevolgd door een voorzetselconstructie met *te*. Maar Hooft zou wel iets in een derde-naamvalsvorm *ter* hebben gezien, - indien althans een daarmee corresponderend *ten* voor mannelijk en onzijdig gebruikt zou kunnen worden. Maar *ten huyze* was al 'bezet' in de betekenis 'in het huis' ("locum"), zodat hij ook *ter* niet heeft kunnen aanvaarden.

Voor het onbepaald lidwoord levert Van Heule (1625: 25) het volgende overzicht (ook Hillenius 1664: 13 en Heister 1670: 56-57):

	m	v	o
enk. 1.	een	eene	een
2.	eenes, eens	eener	eens, eenes
3.	eenen	eene	een
4.	eenen	eene	een
5.	van eenen	van eene	van een

Even verder biedt Van Heule (1625: 28) paradigma's van bepaald lidwoord + zelfstandig naamwoord. De daar voor het lidwoord opgegeven vormen zijn:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	de, ter	het, den
	4.	den	de	het
	6.	van den	vande	van het, vanden
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	den	den
	4.	de	de	de
	6.	van de, van den	van de, van den	van de, van den

Vergelijken we de beide overzichten van het bepaald lidwoord, dan blijken er zowel in de derde naamval vrouwelijk enkelvoud als in de derde en zesde naamval onzijdig enkelvoud lichte verschillen te bestaan. Het gebruik van *de* of *den* in de zesde naamval meervoud lijkt vrij te zijn, aangezien Van Heule hieromtrent opmerkt: "van de Mannen *ofte* van den Mannen", "van de *ofte* den vrouwen", "van de *ofte* den Velden". Maar "het Velt *ofte* den Velde", "van het velt *ofte* van den Velde" suggereren dat het gebruik van *de* gekoppeld is aan dat van *velt*, de onverbogen vorm, het gebruik van *den* aan dat van *velde*, een verbogen vorm van het zelfstandig naamwoord. Van Heule (1625: 29) bevestigt onze veronderstelling:

> Daer zijn eenige woorden des generley <onzijdig> geslachts, welke in den Gever <datief> ende Ofnemer <ablatief> eene *E* aennemen, als *Velt, Velde, Hof, Hoove, Dier, Diere,* ende voor deze woorden moet dan altijt het woordeken *Den* komen, als *den Velde, den Hoove* ofte *van den Velde, van den Hoove, van den Diere*

(vgl. 3.2.4.1 en 3.2.4.2).

Er moet hier verder op worden gewezen dat Van Heule (1625: 10) het gebruik van *den* in plaats van *de* in de eerste naamval bij mannelijke woorden vóór vokaal of *h* vermeldt: hij doet dit, in tegenstelling tot in 1633: 30, neutraal, zonder goed- of afkeuring, daarbij verwijzend naar het gebruik van Heinsius (vgl. Dibbets 1989a: 48):

> Eenige geleerden begeeren dat men voor de woorden van het manlic geslacht, welke met eene *H* ofte met eene klinkletter beginnen *Den* zoude stellen, als *Den outaer, Den ommegang, Den Hemel.*

Ook waren Van Heule schrijvers bekend

> welke achten dat men *Den* behoorde voor het Ledeken des mannelicken geslachts te houden;

met hen stemde hij niet in (vgl. 4.2.5.1). Maar zijn epigoon Heister (1670: 6) heeft nog opgemerkt dat Cats en De Groot *den* voor mannelijke woorden wilden schrijven om tot een beter genusonderscheid in de geschreven taal te komen. Hetzelfde doel lijkt de Antwerpenaar Bolognino (1657: 34-35) voor ogen te hebben gestaan wanneer hij *den* bij mannelijke, *de* bij vrouwelijke woorden in de eerste naamval propageert[35]:

---

35 Vgl. bij de eveneens zuidnederlandse Laco 1666: 6 "den man, de vrouwe, het huys" en p. 13 "den meester, den ram". In zijn beantwoording van de taalkundige vragen die hem werden voorgelegd, acht Vondel echter *de os* goed, keurt hij *den os* af. Ook Vollenhove 1686 r. 31-50 heeft zich, stellig ook

Men sammelt qualyc onder een ... Den en de: want zommige schryven: de man, de Rechter, in stede van den man, den Rechter, en in't meervoudt, den mannen in stede van, de mannen: dár nochtans den past op den man, en 't gene dat van mannelyc geslacht is, ende de op de vrou, en 't gene dat van vrouwelyc geslacht is, aldus, de vrou, de dochter: ende 't past in 't meervoudt op alle beyde, aldus, de mans, de vrouwen.

3.2.4.4. Ampzing (1628)

Ook Ampzing biedt, op p. 6-7, de lidwoordvormen aan in paradigma's van lidwoord (+ bijvoeglijk naamwoord) + zelfstandig naamwoord. Wat betreft de lidwoorden vinden we:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	de	het, den
	4.	den	de	het
	5.	o	o	o
	6.	van den	vande	van het, van den
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	de	den
	4.	de	de	de
	5.	o	o	o
	6.	van de, van den	van de	van de, van den
enk.	1.	een	eene	een
	2.	eens, eenes	eener	eens, eenes
	3.	eenen	eene	een, eenen
	4.	eenen	eene	een
	5.	o	o	o
	6.	van eenen	van eene	van een, van eenen

(vgl. 3.2.4.2 en 3). Beïnvloed als hij is door voorafgaande grammatici[36], blijkt bij Ampzing uit het paradigma dat in de derde naamval onzijdig enkelvoud de vorm *het* gepaard is aan een onverbogen naamwoord (*het kind*), *den* aan een verbogen naamwoord (*den kinde*). Op p. 9 gaat Ampzing hier nader op in: hij constateert dat het gebruik van *het* + onverbogen naamwoord "gemeynsamer" <meer gangbaar, ongedwongener> is; *den* + verbogen vorm is daarentegen "eygentlicker" <authentieker, meer conform het oorspronkelijk taalgebruik> en "zierlijker" <fraaier>, "also sy de gevallen <naamvallen> beter onderscheyd".

Bij verschillende lidwoordvormen heeft Ampzing opmerkingen geplaatst. Waarschijnlijk heeft hij er in navolging van Van Heule (zie 3.2.4.3) op gewezen dat sommigen de eerste-naamvalsvorm *de* (enkelvoud) door *den* vervangen. Volgens Ampzing gebeurt dat zowel voor mannelijke als voor vrouwelijke naamwoorden:

---

onder invloed van Vondel, tegen o.a. dit nominatieve *den* gekeerd. Hillenius (1664: 11) biedt *de* naast *den* in de eerste naamval bij mannelijke en vrouwelijke substantiva.

36 In Ampzings 'Voor-reden aen den goedwilligen ende verstandigen leser, ende lief-hebber van onse Neder-duytsche moederlijke tale', die alleen te vinden is in de uitgave van Ampzings werk uit 1649, zien we de taalkundige beschouwingen van De Hubert en Van Heule met lof vermeld.

> Het ledeken *de* word in den noemer <nominatief> van 't eenvoud van't mannelijke, ende vrouwelijke geslachte voor alle letteren sonder onderscheyd, ook <en ook wel (door weer anderen?)> voor de klinkers, ende de letter *h* gesteld.

Hij kan zich met dit gebruik niet verenigen (zie ook Van Heule 1633: 31 waar naar deze passage wordt verwezen) a)

> also onse tale van de ontmoetinge der klinkeren geenen af-keer en heeft, of schoon sommige geleerden dat sonder reden sich inbeelden,

en b) omdat de consequentie zou moeten zijn dat in álle naamvallen waarin *de* voor een klinker of *h* zou staan, *den* de plaats van *de* zou moeten innemen (vgl. ook 4.2.5.1 voor Huygens en Hooft[37]).

Bij de vrouwelijke tweede-naamvalsvorm *der* (enkelvoud) tekent Ampzing aan dat deze soms *des* luidt, namelijk vóór zelfstandige naamwoorden die zelf een *s* aannemen in de tweede naamval (vgl. 4.2.9.3); dit gebeurt vooral als de betreffende naamwoordgroep als genitiefbepaling vóór een zelfstandig naamwoord geplaatst wordt:

> T'gebeurd dan noch dat sy zomwijlen eene *s* inden barer <genitief> aen-nemen: in welken geval <naamval> sy ook het mannelijke ledeken *des* gebruyken: ende ook liever voor als na hunne bygaende woorden willen gevoegd wesen: als des werelds begrijp, des wijsheyds rijkdom, ... hoewel ik achte dat men dese wijse van spreken niet buyten nood, altijd <in elk geval> niet lichtvaerdig, en behore te gebruyken;

in poëzie acht Ampzing deze plaatsing en morfologie, waartegen Van Heule (1633: 53-54) zich zal keren (vgl. 4.2.9.3), echter toelaatbaar, en

> Wil dan noch iemand dese maniere van spreken in eene vrije rede <in proza>, nu, ende dan, ende by lust ende gelegenheyd gebruyken, dat kan ook met behoorlijke bepalinge <gepaste beperking> in soberheyd wel gheschieden.

Sommige "mannelijke woorden" krijgen in de vierde en zesde naamval enkelvoud behalve *den* of *vanden* ook wel *de* of *van de* voor zich, constateert Ampzing op p. 8. Die woorden zijn dan

> aldaer beyde <zowel> van't mannelijke, ende <als> vrouwelijke geslachte, daer by blijkende <wat daaruit blijkt>, datze daer <t.w. in die twee naamvallen> ook wel eene *r* willen aennemen, waer van de mannelijke woorden ende gevallen <naamvallen> eenen natuerlijken af-keer hebben: so seydmen: hy is krank tot de, den, der, dood toe: 'tsal met de, den, der tijd wel komen. In den gever <datief> wil *de*, ende *den* ook wel vallen: maer *der* so gevoegelijk <geschikt> niet.

Hieruit blijkt tevens dat de *der*-vorm voor de derde naamval vrouwelijk enkelvoud, die in het paradigma niet voorkomt, Ampzing bekend wel was en door hem werd aanvaard. Op p. 10 merkt hij hierover op:

---

37 Ook Hexham 1647: Ii4r-v gebruikt in alle naamvallen in het enkelvoud *den* vóór *engel* en *hemel*. In 1648: Xx2r geeft hij *den* zelfs als eerste naamval voor alle enkelvoudige vormen.

De woorden van 't vrouwelijke geslachte willen dickwils gaerne, ofte in hunne ledekens alleen gesteld <wanneer die daar als enige voor staan>, ofte in hunne bygevoegde woorden in verscheyde gevallen <naamvallen> eene *r* aennemen: als, getrou tot der dood toe, uyt der stad, ...

Op p. 8 meent Ampzing dat de vierde en zesde naamval mannelijk enkelvoud soms aangenamer met *de* en *een* klinken dan met *den* of *eenen*:

Het schijnt ook wel dat de aenklager <accusatief>, ende ofnemer <ablatief> der mannelijke woorden zomwijlen soeter vallen naer de wijse van den noemer <nominatief> uytgesproken: insonderheyd met een by-worpig woord <bijvoeglijk naamwoord> te saem gevoegd: ende noch met-namen <vooral> met het oneygentlijke <onbepaalde> ledeken *een* gebruykt: ik sie daer de man, ... ik sie na een vroom man uyt, ... voor <boven> datmen soude seggen, ik sie daer den man, ... ik sie na eenen vroomen man uyt, ...

Ampzing verklaart dit niet vanuit een algehele teloorgang van het morfologisch systeem met zijn onderscheiden naamvalsvormen, maar uit de "Hollandsche verkortinghe ende afbijtinghe" (p. 9), waarvan hier al eerder melding is gemaakt (zie 3.2.2). Een voorstander van dit *de-* en *het*-gebruik blijkt Ampzing niet te zijn: het doorbreekt de systematiek waarbinnen verschillende functies door middel van verschillende vormen worden uitgedrukt: ik

meyne oversulkx <daarom>, dat wy onse monden, ende oren liever aen regelen behoren te gewennen, ende dat wy daerom in sulke manieren van spreken matig moeten wesen, om den vasten regel niet te verbreken, tot nodig <noodzakelijk> ende zierlijk <fraai> onderscheyd der gevallen <naamvallen>.

Tegen de achtergrond van deze terughoudendheid inzake dit *de-* en *het*-gebruik, komt het als inconsequent over dat Ampzing op p. 9 voor wat betreft de zesde naamval mannelijk en onzijdig meervoud geen moeite blijkt te hebben met *de*:

Also onse tale de soetvloeijendheyd dapper <zeer> bemind, ende vereyscht, so wil *de* meestentijd wel so aengenaem vallen, als *den* in den ofnemer <ablatief> van't meervoud, in't mannelijke ende geenderleije <onzijdige> geslachte: als vande mannen, vande kinderen: so nochtans dat het andere, van den mannen, van den kinderen geenzins en mag verworpen worden.

Zien we hier een regel met instemming losgelaten, op p. 10 treffen we een neutrale uitlating aan met betrekking tot iets dergelijks:

Wanneer een by-worpig woord <bijvoeglijk (naam)woord> met een self-standig woord van 't vrouwelijke geslachte, met het oneygentlijke ledeken *eene* gebruykt, t'saem gevoegd gesteld word, so word het ledeken niet ongevoeglijk ook mannelijk *een* uytgesproken.

Deze *e*-apocope wordt opnieuw (vgl. 3.2.2) verklaard vanuit de

Hollandsche sprake, die tot verkortinge, ende uytbijtinge der zilben, ende letteren sonderling <in het bijzonder> genegen is.

Het verschijnsel is daarmee tot het Hollands beperkt. Of het ook beperkt is tot de gesproken taal (vgl. "uytgesproken"), kan niet met zekerheid worden vastgesteld.

Tot slot moet worden vermeld dat Ampzing op p. 10 laat blijken, het enclitisch gebruik van het lidwoord te onderkennen in bepaalde gevallen[38]:

> De byworpige woorden <bijvoeglijke (naam)woorden> voor mannelijke self-standige vergrotens, ofte beswarens, ende uytdruckens gewijse gesteld, willen dickwils niet ongevoeglijk in den noemer <nominatief>, gelijk in den gever <datief>, ende aenklager <accusatief>, gebogen worden: het is so vroomen man als op voeten gaen kan: het is so trouwen knecht als men wenschen mag. De geenderleije <onzijdige> woorden willen desen voet <trant> ook wel volgen: het is al te stouten kind. Maer ik achte dat het ledeken *een* in het by-worpig woord niet duysterlijk besloten, ende begrepen is: het is so vroom een man, het is so trou een knecht, het is al te stout een kind. Ja het schijnt ook selfs in de vrouwelijke plaetze te hebben: het is al te swaeren saek: Haerlem is so schoonen Stad.

Hooft, in Waerneming 47, sluit zich bij deze visie aan:

> Men zeidt *Zo grooten man deed zulks*, hier is *man Nominatyf*, ende *grooten* een andre *Casus*. Zommighen meenen, dat *zoo grooten* word gezeidt voor *zoo groot een*. Maer men zoude moghen daer tegen meenen, dat men behoort te zeggen *zoo groote man*, gelijk *de groote man*; ende dat men alleenlijk *groot* moet zeggen als 'er *een* voorstaet. Doch men zeidt *zo grooten volk*, ende alhier te zeggen *zoo groote volk* gelijk *het groote volk* dunkt mij niet wel aenneemlijk; waer over ik mij liefst houden zouw aen de meening der eersten; te weeten dat het zijn moet *zo groot een man*.

3.2.4.5. Van Heule (1633)

Evenals acht jaar te voren (zie 3.2.4.3) heeft Van Heule in 1633, p. 48-50, eerst een paradigma gepresenteerd waarin de vormen van het lidwoord worden geboden zonder zelfstandig naamwoord. Hij heeft nu het aantal afzonderlijk vermelde naamvalsvormen tot vier gereduceerd: vijfde en zesde naamval heeft hij niet meer afzonderlijk opgenomen "om dat onze sprake in die gevallen <naamvallen>, by na geen veranderinge en lijt" (vgl. 4.2.9.2); het bestaan van deze naamvallen is daarmee nog niet ontkend.

Van Heule biedt de volgende vormen:

---

38 Enkele van de hier door Ampzing gebruikte termen vinden we bij hem terug op p. 45: "... wanneer de by-worpige woorden vergrotens, ende nadruckens gewijse worden voorgesteld <gepresenteerd>: als, een held seer onvertsaegd, een heer geweldig rijk". "Vergrotens gewijse" is hier niet, zoals in WNT XIX: 2255 wordt vermeld, gebruikt in de betekenis 'in den vorm van den comparatief'. Ampzing bedient zich van deze termen om aan te geven dat er sprake is van bepalingen van graad 'ter vergroting, accentuering en beklemtoning'. Vgl. voor andere gevallen (*ins, am, vom*, etc.) in het Duits Albertus 1573: C8r: "Deinde praepositio *von*, plerumque excludit articulum vel cum ipso in unam dictionem per Syneresin coalescit, pro eo enim quod dico, *von dem Mann*, contractè dico, *vom Mann*". Voorts Oelinger 1574: 108, Clajus 1578: 163, Ritter 1616: 16 enz., waar we vaak gewezen zien worden op het streven naar eenlettergrepigheid in het Duits.

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	der, de	den
	4.	den	de	het
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den, denn	den, denn	den, denn
	4.	de	de	de

Hij tekent daarbij aan:

> Wy stellen in het Meervoud *Denn* met eene dobbele *N*, om *Den* in het Eenvoud, van *Denn* des Meervouds te onderscheyden

(p. 49). Uit deze formulering ("Wy stellen ...") kan worden opgemaakt dat we hier (opnieuw: zie 3.2.4.3 over *ter*) met een eigen 'vinding' van Van Heule te maken hebben, toegepast "tot meerder onderscheyt der buygingen". Hij is in dezen nagevolgd door Beyer (1661: 106): "*Den* of liever *denn mannen*"; in diens paradigma's van de andere voorbeelden ontbreekt dit "liever".

Ook in de "Buyginge der namen" op p. 50-54 treffen we het lidwoord aan; daar worden de volgende vormen opgegeven:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des	der	des
	3.	den	derr, de	den
	4.	den	de	het
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	de	den
	4.	de	de	de

Caron (1953: 40) beschouwt *de* in de derde naamval vrouwelijk meervoud als een drukfout voor *den* of *denn*. Uitgesloten is dat niet, althans wat betreft *den: denn* vinden we in dít paradigma in tegenstelling tot in het voorafgaande plotseling ook bij mannelijk en onzijdig niet meer. Het is ook niet ondenkbaar dat Van Heule hier *de*, in strijd met zijn eerdere lidwoordparadigma, van De Hubert (vgl. 3.2.4.2) of Ampzing (vgl. 3.2.4.4) heeft overgenomen.

Nieuw ten opzichte van het eerder gegeven overzicht is de vorm *derr*, gepresenteerd als vrij alternatief voor *de* in de derde naamval vrouwelijk enkelvoud, waar aanvankelijk *der* naast werd gegeven. Dit *derr* wordt geïntroduceerd met een beroep op de traditie en op de Hoogduitse spelling:

Hier stellen wy *Derr* of *De* in het derde Geval <naamval>, volgens het lof-weirdich gebruyc der oude tijden, is mede by de Hoochduytschen gebruykelic

(p. 52-53); op wie of wat Van Heule zich hier beroept, is onduidelijk[39]. *Derr* vinden we op p. 63 in het paradigma van het zelfstandig gebruikte bijvoeglijk naamwoord zelfs als enige mogelijkheid opgenomen voor de derde naamval vrouwelijk enkelvoud; zo is daar voor de derde naamval meervoud ook alleen *denn* (zie het eerdere paradigma) vermeld.

Van Heule verzet zich ten slotte tegen de vorm *des* bij vrouwelijke woorden, een gebruik dat Ampzing onder een bepaalde conditie (zie 3.2.4.4) aanvaardbaar had genoemd.

3.2.4.6. Kók (1649)

Kók heeft een overzicht van de verbuiging van lidwoord + substantief geboden met de volgende vormen van het lidwoord:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2	des	der	des
	3.	den	der	het, den
	4.	den	de	het
	5.	-	-	-
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den	den	den
	4.	de	de	de
	5.	-	-	-
enk.	1.	een	een	een
	2.	eens	eener	eens
	3.	eenen	eener	een, eenen
	4.	eenen, een	een	
	5.	-	-	-

Beknopt als Kók is, geeft hij geen nadere preciseringen of toelichtingen. Uit de paradigma's blijkt echter dat de geboden alternatieven bij het mannelijk vrij zijn ("Eenen *óft* een Man"), maar in het onzijdig niet ("Een *óft* het wijf, *óft oók*, Eenen *óft* den Wijve"). Er is dus enige overeenkomst met voorgangers (vgl. 3.2.4.2, 3 en 4).

3.2.4.7. Leupenius (1653)

Leupenius (1653: 53-54) vermeldt slechts de verschillende vormen van het lidwoord en gaat dus niet uit van naamvallen. We vinden het volgende:

39 Is *denn* wellicht ontleend aan het Hgd. *denen*, dat bij Ritter 1616: 16 naast *den* staat, en *derr* aan *derer*, naast *der*?

	m	v	o
enk.	de	de	het
	des	der	des
	den	der	den
mv.	de	de	de
	der	der	der
	den	den	den

Van het onbepaald lidwoord worden alleen de vormen *een, eens, eener* en *een* opgegeven, zonder nadere toelichting.

Hoewel Leupenius zegt alleen de "veranderinge" te zullen vermelden, blijkt dat hij toch nog vast heeft gezeten aan het traditionele naamvallensysteem: twee maal vinden we de vorm *der,* twee maal ook *een.*

Eerder had Leupenius in het kort de eerste drie naamvallen van lidwoord (+ bijvoeglijk naamwoord) + zelfstandig naamwoord opgenomen (p. 44-45). Afwijkend is daarin *des (vrouws)* in de tweede naamval vrouwelijk enkelvoud. Uit de voorbeelden kunnen we concluderen dat *eenes* in de tweede naamval enkelvoud mannelijk, *eener* in het vrouwelijk werd gebruikt.

3.2.4.8. Samenvatting

Er heeft onder de triviumgrammatici blijkbaar een communis opinio bestaan met betrekking tot een aantal te bezigen lidwoordvormen, en ten aanzien van andere was er duidelijk een verschil van inzicht. Binnen de triviumgrammatica's vinden we als gemeenschappelijk aanvaarde vormen in de periode 1584-1653:

		m	v	o
enk.	1.	de	de	het
	2.	des		des
	3.	den		
	4.	den	de	het
	6.	den	de	het
mv.	1.	de	de	de
	2.	der	der	der
	3.	den		den
	4.	de	de	de
	6.	de, den	de	de, den
	1.	een		een
	2.	een(e)s		een(e)s
	3.	eenen		een(en)
	4.	eenen		een
	6.	eenen		een

Geen eenstemmigheid blijkt er te bestaan ten aanzien van de derde naamval enkelvoud van *het*, waar een verward beeld te zien is, en vooral ten aanzien van de vormen van het vrouwelijk verbogen lidwoord: in het enkelvoud bestaat er bij *de* een tegenstelling wat betreft de tweede, derde en zesde naamval tussen de *Twe-spraack* (1584) en de andere werken, iets wat zich ook voordoet in de tweede en derde naamval van het onbepaald lidwoord; in de eerste en vierde naamval vrouwelijk van *een* krijgt de *Twe-spraack* steun van Kók (1649). Ook waren de meningen verdeeld met betrekking tot het gebruik van *de*

en *den* in de derde naamval vrouwelijk meervoud. Gaan we voorbij aan Van Heules creaties (*denn* en *ter*), en slaan we geen acht op het feit dat de opeenvolgende grammatici ongetwijfeld elkaar hebben beïnvloed, dan kunnen we constateren dat het morfologisch systeem dat zij hebben beschreven en aanbevolen, een zekere uniformiteit bezat. De sterkste verschillen zijn binnen de vrouwelijke vormen van het lidwoord aan te wijzen; waar de grammatici zeggen hun regels te stoelen op o.a. het taalgebruik, kan hun onderlinge onenigheid erop wijzen dat juist met betrekking tot het vrouwelijk woordgeslacht de (morfologische) normen, althans voor wat het lidwoord betreft, aan het vervagen waren. Het feit dat de meeste van de spraakkunsten door Noordnederlanders werden geschreven en alle in Holland verschenen, zal hieraan niet vreemd zijn geweest.

3.2.5. GEBRUIK

In deze paragraaf komt niet aan de orde het gebruik van het lidwoord als indicator van getal, geslacht en naamval van het bepaalde zelfstandig naamwoord: dit wordt besproken in 4.2.5. Hier besteden we aandacht aan de opmerkingen van de triviumgrammatici met betrekking tot de verbindbaarheid van lidwoorden en zelfstandige naamwoorden (of taalelementen met gelijke syntactische functie), en vooral aan de door hen gesignaleerde uitzonderingen op de algemene regel dat lidwoorden en zelfstandige naamwoorden verbindbaar zijn en onderling verbonden voorkomen.

De definities of omschrijvingen van de lidwoorden in de Nederlandse triviumgrammatica's maken, evenals die in verscheidene buitenlandse spraakkunsten, in de meeste gevallen duidelijk dat lidwoord en (zelfstandig) naamwoord als nauw met elkaar verbonden categorieën werden gezien. Radermacher (1568: 7r) schrijft dat het lidwoord

> ghemeynliken <gewoonlijk> voor elk *namelyk* woort <naamwoord> staet, ... als *een Engel, de Werelt, de Dueght, een mensche* oft *de Mensche, een Dier, een Peert*, etc.

De *Twe-spraack* (1584: 64) vermeldt dat zonder lidwoord

> ghene namen <naamwoorden> eerstklaps <zo maar> uytghesproken moghen worden,

en voegt daar aan toe dat *een* "voor allerley geslacht van namen magh komen" (zie ook Twe-spraack 1584: 77), *de* "voor het *manlyck* ende *wyflyck*" en *het* "voor het ghenerley <onzijdig> gheslacht" (zie ook Twe-spraack 1584: 72, 75, 77). Woorden van gelijke strekking lezen we bij Van Heule (1625: 6-7):

> Deze woorden *De, Het, Een* ende *Eene* worden Ledekens genaemt, om datter by nae geen zelfstandige woorden en zijn, welke zonder een van deze Ledekens uytghesprooken konnen worden.

Deze uitspraak is op p. 83 herhaald, waarbij een precisering gegeven is:

> Een Ledeken wort altijt voor dat woort gestelt, daer het van spreekt, als *De man, Eene vrouwe, De boom.*

Ook Ampzing (1628: 7) heeft vastgesteld dat de naamwoorden gewoonlijk met een lidwoord verbonden waren:

> De woorden worden gemeynelijk <gewoonlijk> met dese *Ledekens de, het, een, eene* ... uytgesproken.

In 1633 heeft Van Heule niets toegevoegd aan de informatie die hij acht jaar eerder had geboden. Ook Kók (1649: 10) en Leupenius (1653: 53) vermelden dat lidwoord en substantief vaak samengaan.

Maar sommige triviumgrammatici bieden ook een aantal uitzonderingen op de regel dat een (zelfstandig) naamwoord door een lidwoord vooraf wordt gegaan: woorden als "ghemeynliken" (Radermacher 1568), "by nae" (Van Heule 1625), "gemeynelijk" (Ampzing 1628) in de zojuist geboden citaten wijzen er al op dat er oog bestond voor afwijkingen.

Geen lidwoord wordt er volgens Radermacher (1568: 7r) gebruikt wanneer het naamwoord

> eenighe eygene <bepaalde> persoone bedyet <aanduidt> ... ghy en segt niedt de *Godt*, oft de *Jan*, ten sy by sonderlyke uit nemende <volgens bijzondere, uitzonderende> reghels als tsynder stede gheseyt sall worden.

Radermacher, wiens in manuscript overgeleverde tekst de aangekondigde uitzonderingsregels niet bevat, bedoelt hier, gezien zijn voorbeelden, als uitzonderingen zelfstandige naamwoorden met een unieke referentie (zie ANS 1984: 142) en eigennamen; bij beide categorieën wordt ook thans meestal geen lidwoord gebezigd.

In de *Twe-spraack* (1584: 64) wordt vermeld dat geen lidwoord wordt gebezigd bij eigennamen: " ... *eyghen namen*, als Jan, Pieter, Amsterdam". Uit de voorbeelden valt op te maken dat er vooral is gedacht aan voornamen en plaatsnamen[40]. Op p. 90-91 zien we in de *Twe-spraack* deze regel herhaald met betrekking tot alle eigennamen:

> De eyghen namen bezichtmen zonder leden, als Jan bemint Alyd etc.

Varend op het kompas van Clajus (1578)[41] hebben de Amsterdamse kameristen daar aan toegevoegd:

---

40 Vgl. Clajus 1578: 213: "Proprijs virorum, mulierum, & urbium nominibus non adduntur articuli", waar bijna hetzelfde voorbeeld volgt als in de *Twe-spraack* p. 90-91 ("Jan bemint Alyd"): "Johannes hat Annen lieb".

41 Clajus 1578: 213-214: "Pronominibus quoque non praeponuntur articuli, nisi possessivis substantivè positis, ut: *mein Vater ... Die unsern*".

de voornamen <voornaamwoorden> derven óóck <krijgen ook niet> de leden voor haar <zich>, ten zy datse als zelfstandighe namen komen, ghelyckmen zeyt, de onse behielen <behaalden> d'overhand. zó doen óóck het wóórd *Ghód*, ende ander namen daar niet het gheslacht ófte val <naamval> maar de betekenis ende t'dinck ghemeent wórd als *vreest ghod, Hemel en Aard gheeven ghetuighenis van ghoods wercken, drinct wyn, eet bróód, kóópt salaad*: in zulcker voeghen <insgelijks> maghmen óóck het ledeken *een*, voor al zulcke wóórden niet zegghen, als *een wyn, een water*, etc.

De *Twe-spraack* geeft hiermee aan dat vóór het (gezien het voorbeeld: zelfstandig gebruikte bezittelijk) voornaamwoord een lidwoord kan voorkomen[42]. Vervolgens worden naast het voorbeeld *God*, met zijn -binnen het Christendom- uniek-referentiële betekenis, ook "nevenschikkende constructies van twee of meer substantieven die semantisch verwant zijn en/of een vaste uitdrukking vormen" (ANS 1984: 138) én stofnamen die als representatief-categoriale constituent zijn gebruikt (ANS 1984: 116) als lidwoord-ontberend gesignaleerd. Aangezien ten aanzien van de laatste categorie expliciet wordt opgemerkt dat ook *een* niet hierbij kan voorkomen, zou dat kunnen inhouden dat impliciet wordt vermeld dat *een* wel bij de eerste groep zou kunnen verschijnen, maar duidelijk is de *Twe-spraack* in dezen niet. Men moet zich afvragen of de schrijvers van de *Twe-spraack* zich hier wel goed hebben gerealiseerd wat ze hun lezers voorschotelden: ze lieten zich, zoals al is opgemerkt, leiden door Clajus (1578)[43], zoals onderstaande parallel laat zien:

Twe-spraack 1584: 91	Clajus 1578: 214-215
zó doen óóck het wóórd Ghód ende ander namen daar niet het gheslacht ófte val maar de betekenis ende t'dinck ghemeent wórd als *vreest ghod, Hemel en Aard* gheeven ghetuigenis van ghoods wercken, *drinct wyn, eet bróód, kóópt salaad* in zulcker voeghen maghmen oock het ledeken *een*, voor al zulcke woorden niet zegghen, als *een wyn, een water*, etc.	Nomini *Gott* non additur articulus in singulari, nisi subijciatur illi genitivus, ut... *Furchte Gott*... Idem fit in ijs, quae absolutè ponuntur, hoc est, in quibus non genus aut numerus, sed significatio & res spectatur ... Sallat essen... Wein trincken.

Clajus' woorden hebben in de *Twe-spraack* aan duidelijkheid ingeboet door de weglating van "quae absolutè ponuntur", waarin via het gebruik van "absolutè" was uitgedrukt dat het alleen om het wezen, het essentiële van het naamwoord gaat, om de woordbetekenis ("significatio"), om het door het woord aangeduide ("res"), en niet om bijkomstigheden (*accidentia*), die in geslacht ("genus") of getal ("numerus") werden uitgedrukt. Datzelfde hebben de auteurs van de *Twe-spraack* waarschijnlijk willen uitdrukken, waarbij ze "absolutè" weglieten en het *accidens* "numerus" om een niet duidelijke reden vervingen door "naamval" (*casus*).

---

42 Vgl. Meigret 1550: 21: "*le* et *la* se préposent bien aux noms communs, généraux et spécifiques: comme *le cors, l'homme*, ... aussi font-ils aux pronoms possessifs, *mien, tien* ...". Ook Ramus 1572: 129: "Larticle est praepose aulx noms communs, aulx pronoms, Mien, ...".

43 Deze zou daarin kunnen teruggaan op Garnier 1558: 21: "Et quoniam Deus unus unicus est, hoc nomen Deus inter nomina appropriata connumeratur apud Gallos, articulumque propriorum nominum more reijcit ...".

Ook vermeldt de *Twe-spraack* (1584: 65) dat in de vijfde naamval geen lidwoord wordt gebruikt, ongetwijfeld in navolging van opnieuw Clajus[44], noch soms in het meervoud:

> Int vervoeghen der wóórden en byzonder int veel-voudigh ghetal komen de namen wel zonder leden te staan, men zeyd, daar komen *paerden, mannen*, etc. óóck roepende, *man, diener*, etc.

We zullen hier mogen denken aan gevallen waarin het meervoudig zelfstandig naamwoord representatief-categoriaal is gebruikt (ANS 1984: 118) en aan aansprekingen (ANS 1984: 125).

Ook Ampzing (1628: 7) heeft erop gewezen dat

> De eyge namen van mannen, vrouwen, etc. ... gemelde ledekens niet van node

hebben; het "etc." is niet nader ingevuld. Aangaande de voornamen heeft Ampzing, die voor dit onderwerp sterk leunt op Van Heule (1625) die hierna aan de orde zal komen, opgemerkt dat er wél een lidwoord wordt gebruikt wanneer

> men sekeren <een bepaalde> persoon van anderen wil uytzonderen, als, dat is de (ofte die) Jan daer van wy spreken.

(vgl. 3.2.3). Ampzing vermeldt dus de substitueringsmogelijkheid van *de* door *die* (zie ANS 1984: 116), en uit het geleverde voorbeeld blijkt dat mét het lidwoord ook een (beperkende) bijvoeglijke bepaling aan het lidwoord wordt toegevoegd (ANS 1984: 124)[45]. Dit laatste nemen we ook waar in het tweede geval dat Ampzing een eigen plaats geeft: een lidwoord wordt bij een eigennaam gebruikt wanneer

> een by-worpig woord <bijvoeglijk naamwoord> voor heen gaet, ofte een self-standig woord by-voegens gewijse: Saul vervolgde den onnoselen David: David versloeg den reuse Goliath.

Met nadruk is vervolgens opgemerkt[46] dat

> De rivieren, ende bergen ... dese ledekens wel lijden: de Rijn, het Sparen: de Alpes, de Witteblink.

Men kan niet anders dan vaststellen dat Ampzings taalwaarnemingen elementen bevatten die eerst in de twintigste eeuw uitgewerkt zijn tot solide semantische regels voor het gebruik van het lidwoord in het Nederlands.

---

44 Clajus 1578: 17: "Vocativo carent articuli".

45 Vgl. ook Meigret 1550: 21: "Il faut donc noter que *le* ni *la* ne sont jamais mis avant les noms propres ... Il est vrai que quelquefois, par manière d'expression plus manifeste et démonstrative, nous usons de *le* et *la* avant les propres noms: comme *j'ey envoyé Pierr'a Lion, je dy le Pierre qe vous avez aotrefoes vu a Paris*: combien que *ce* serait aussi bon". Vgl. ook Estienne 1557: 20 en Ramus 1572: 132-133: "Il peult estre aussi devant le nom propre dhomme & de femme pour plus grande signification: comme, iay veu le Guillaume, la Catherine que vous dictes".

46 Vgl. Ramus 1572: 132: "larticle est devant le nom propre de fleuve & de païs".

Chronologisch beschouwd hadden de opmerkingen over het gebruik van het lidwoord die Van Heule in 1625 gemaakt heeft, ter sprake moeten komen vóór die van Ampzing. Maar de uitspraken van Van Heule (1625: 83-85) keren alle terug in 1633 (:102-105) en zijn daar met andere uitgebreid, zodat de bespreking ervan, om verdubbeling te voorkomen, hier even is uitgesteld. Voor hetgeen volgt, is Van Heule 1633 dus als vertrekpunt gekozen; steeds is aangegeven wanneer een opmerking ook al in 1625 te vinden is. Wanneer beide Van Heule-teksten onderling verschillen of elkaar aanvullen, is van beide teksten gebruik gemaakt.

Op p. 102-105 bespreekt Van Heule in 1633 bijzondere gevallen met betrekking tot het gebruik van de lidwoorden. Allereerst wordt geconstateerd:

> De Ledekens worden in het veel-voudig dic-mael naer-gelaten, als *menschen hebben dat gedaen, Gy hebt u als mannen gedragen, Vele goede menschen*, en *Daer zijn meer vrome Helden*, etc.

Hierin zijn twee in 1625 (: 83-84) afzonderlijk genoemde gevallen samengenomen:

> De woorden konnen de Ledekens in het Veelvoudich dicmael naelaten, als *Menschen hebben dat gedaen, Gy hebt u als Mannen gedragen*,

en:

> Als de Bywoorden <bijvoeglijke naamwoorden> van menigvuldicheyt voor een Zelfstandig woort komen, zo en mogen voor het Zelfstandig woort geene Ledekens komen, als *Veel goede menschen, Weynich dingen die nut waeren. Daer zijn meer vroome Helden*.

De uitspraak uit 1625 "en mogen ... geene Ledekens komen", die in haar absoluutheid onjuist was (vgl. 'de vele goede mensen', etc.), is in 1633 geworden tot de vagere, maar correctere formulering "worden ... dic-mael naer-gelaten". Zowel in 1625 als in 1633 heeft Van Heule kennelijk gezien dat representatief-categoriaal gebruikte meervoudige zelfstandige naamwoorden in het Nederlands zonder lidwoord gebezigd worden (vgl. ANS 1984: 118).

Vervolgens lezen we bij Van Heule (1633: 102 = 1625: 84):

> Deze nae-volgende woorden worden veel tijts zonder Ledekens uytgesproken, als *Wijn, Water, Gout, Zilver, Loot, Tin, Rijk-dom, Armoede, Blootheyt, Stoutheyt* ende diergelike, ooc het woordeken *Godt*, by exempel *Het is Wijn, Het is water, Rijc-dom brengt menich mensch ten verderve* etc.

Eigenlijk heeft Van Heule hier grotendeels de *Twe-spraack* herhaald, waarin ook was opgemerkt dat bij het uniek-referentiële *God* en bij representatief-categoriale stofnamen geen lidwoord gebruikt werd; maar Van Heule heeft de categorie stofnamen uitgebreid met andere abstracta die, gezien het laatste voorbeeld, eveneens representatief-categoriaal zijn gebezigd (ANS 1984: 137). Ook nu heeft Van Heule een slag om de arm gehouden, aangezien hij spreekt van "veel tijts": hieruit blijkt, evenals uit "dic-mael" binnen het citaat uit de vorige alinea, dat hij heeft geconstateerd dat deze woorden ook mét lidwoord gecombineerd werden. Van Heule heeft echter niet onder woorden gebracht (en hij ver-

mocht dat waarschijnlijk ook niet te doen) wanneer het lidwoord wél en wanneer het níet gebezigd werd.

Als derde regel meldt Van Heule (1633: 102-103 = 1625: 84):

> Ook worden de namen der Landen, Steden en Koning-rijken zonder Ledekens gemeynelic uytgesproken, als *Engelant is een Eylant*, en niet *Het engelant*, alzo ook, *Vrankrijc heeft langen tijt vry geweest*, en niet *Het vrancrijk*, maer men vint dik-wijls *Het Ierusalem*.

Ook in het hedendaags Nederlands wordt voor "aardrijkskundige namen die bestuurlijke eenheden ... aanduiden" (ANS 1984: 121) veelal geen lidwoord gebruikt. Het signaleren van "Het Ierusalem" (in 1625 ook "Het Syon") zou erop kunnen wijzen dat Van Heule heeft gedacht aan formuleringen van het type 'het Jerusalem dat ons wordt afgeschilderd', etc. Een opmerking die we bij Van Heule in 1625 nog niet aantreffen maar acht jaar later wel (1633: 104):

> De revieren en bergen willen deze Ledekens zeer wel lijden, als *De rijn, Het sparen, De alpes*,

is aan Ampzing (1628) ontleend.

> De namen der Maenden worden ooc dicwils zonder Ledekens uytgesproken, als *In April, in Mey, Het is nu October*,

schrijft Van Heule vervolgens in 1633 (: 103 = 1625: 84), wat in overeenstemming is met de situatie thans (ANS 1984: 122).

Met de volgende opmerking, die veel overeenkomst vertoont met een mededeling van Clajus[47], sluit Van Heule ten dele aan bij een eerdere:

> Ooc konnen vele namen der aerd-vruchten de Ledekens naer-laten, als *Gras, Koren, Metael, Peper, Wijn, Loot, Zijde*, de Ledekens dezer woorden, worden in deze redenen <formuleringen, wijzen van spreken> naer-gelaten als *Gras en Koren majen, In Metael wercken, Peper kopen, Wijn drinken, Loot smelten, Zijde bereyden*.

Zoals uit de voorbeelden blijkt, bedoelt Van Heule met "aerd-vruchten" de voortbrengselen van de aarde; in hedendaagse taalkundige terminologie kan beter van stofnamen worden gesproken. Een aantal van deze woorden treffen we al aan in de hierboven besproken tweede regel van Van Heule. Opnieuw moet erop worden gewezen dat Van Heule niet zegt dat bij deze woorden het lidwoord *altijd* achterwege blijft: allereerst bezigt hij het modale "konnen", en vervolgens geeft hij een aantal voorbeelden waarin de betreffende woorden als representatief-categoriale constituent voorkomen.

Ook voor voornamen staat volgens Van Heule (1633: 103 = 1625: 84-85) gewoonlijk geen lidwoord:

---

47 Clajus 1578: 215: "Talia sunt omnia terra nascentia, ut frumenta, legumina, herba, aromata, metalla, materia vestium, & quae ad penum pertinent, quae vel mensurantur vel ponderantur, ut: ... *Pfeffer dran thun ... Wein trincken ... Bley schmeltzen ... Sammat keuffen*". Oelinger 1574: 173 is vager: "Quandocunque partem alicuius rei petimus aut significamus, semper loquimur sine articulo, ubi Galli genitivo casu untuntur".

> Andersins en hebben de eyghene namen van mannen en vrouwen, de Ledekens niet van node, zo dat het eene quade aanneminge <onjuist aanwensel> is by vele, als zy zeggen *Saul vervolgde den David, David versloug den Goliath*, tenzy dat-men eenen zekeren <bepaalde> persoon uytzonderen wil, als *Dat is de David daer wy van spreken, Dat is de Messias, welke verwacht was*.

We herkennen hier, ook in de voorbeelden, Ampzing (1628), die op Van Heule (1625: 85) terugging:

> maer indien men van eenen Persoon yet zeyde, ende dat men in de Persoonen zoude konnen twijffelen, om dan den rechten Persoon te onderscheyden, zo mach men een Ledeken daer by vougen, als *De Jan die dat dede* ...

Van Heule (1633) verwijst in dit verband dan ook naar Ampzing.

Zowel in 1625 als in 1633 gaf Van Heule een regel voor het gebruik van het lidwoord vóór voornamen in sommige gevallen. Ook bij hem is het lidwoord dan gekoppeld aan het voorkomen van een bijvoeglijke bepaling bij het zelfstandig naamwoord (ANS 1984: 124). Deze bepaling kan ook vóór het zelfstandig naamwoord staan, in de vorm van een bijvoeglijk naamwoord:

> Als voor een mensche-naem een Bywoort <bijvoeglijk naamwoord> komt, zo macher wel een Ledeken voor-staen als, *De goede Jan, De reyne Susanne, De wijse Salomon*

(vgl. Van Heule 1625: 84).

Tot dusverre vermeldden we van Van Heule slechts opmerkingen die strookten met die uit hedendaags Nederlands. Ietwat anders is het gesteld met het volgende (1633: 104-105):

> By de Ledekens en konnen niet wel eenige by-woorden <bijvoeglijke naamwoorden> (in het eenvoud) gestelt worden, als *Een wijze, Een heylighe, Een goede* etc. zodanigen uytsprake schijnt zeer onvolmaekt, doch is onberispelic in het Meer-voud, als *De wijze, De heylige, De goede*. Deze aenmerkinge <afkeuring> heeft ooc plaetse in <is ook op haar plaats voor wat betreft> de Volk-namende woorden, want het zijn <lees: het is een> onvolmaekte wijze te zeggen, *Een Duytsche, Een Roomsche, Een Boheemsche, Een Galileesche, Een Geldersche*, etc. door het bemerken van dezer woorden hardicheyt, zijn in plaetse van deze ingebracht, *Een Duyts, Romeyn, Bohemer, Galileër, Geldersman, Engelsman, Fransman*, etc. Maer als wy van eene vrouwe spreken, zo zeggen wy onverbeterlic <zonder dat dit voor verbetering in aanmerking komt>, *Het is eene Duytse, eene Roomse, eene Boheemse, eene Amsterdamse*, etc.

Het is op het eerste oog onduidelijk waarom *een wijze, een duytsche* enz. in het enkelvoud "onvolmaekt", maar in het meervoud "De wijze, De Duytsche" enz. "onberispelic" zouden zijn als "uytsprake". Maar de toevoeging "onverbeterlic" als we het hebben over "eene vrouwe" (enkelvoud!) maakt de kwestie helderder: "uytsprake" zullen we niet moeten interpreteren als 'klank' in fonetische zin maar als 'formulering, taaluiting' in spraakkunstige opvatting: volgens de regels van de spraakkunst en van het gebruik beoordeeld 'klinken' feminine vormen als *een wijze, een duytsche* niet wanneer ze de aanduiding van een mannelijk persoon zijn[48].

---

48 Vgl. voor een dergelijke gebrekkige argumentatie ook 4.2.9.3.3.2.3.

3.2.6. BESLUIT

Overzien we de oogst aan gegevens die de triviumgrammatica's van het Nederlands bevatten over het gebruik van het lidwoord in het Nederlands, dan moet worden vastgesteld dat deze weliswaar geen van alle noch alle te zamen een volledig beeld bieden van dat gebruik, maar dat de schrijvers ervan toch al veel hebben verwoord en dat zij, in hun taal geïnteresseerd maar ongeschoold, veel hebben waargenomen en beschreven van wat er zich met betrekking tot het lidwoord voordeed en voordoet binnen het Nederlandse taalsysteem. Er valt daarbij een duidelijke groei te zien vanaf de *Twe-spraack* (1584) via Ampzing (1628) naar Van Heule (1633). Waar Ampzing de meest gedetailleerde opmerkingen maakte betreffende de morfologie van het lidwoord (zie 3.2.4.4), nam Van Heule in 1633 het nauwkeurigst waar op het gebied van het gebruik van deze woordsoort, daarbij voortbouwend op de observaties en beschrijvingen van Ampzing (1628).

GRAMMATICA OS TENERVM PVERI, BALBVM QVE FIGVRAT,
SCIENTIARVM CETERARVM IANITRIX.

SVMMO PICTVRAE AMATORI NICOLAO IONGELINC CIVI ANVERPIENSI
SPECTATISS. HIERONYMVS COQVVS GRATO ANIMO DEDICABAT.

4. NAAMWOORD

De Naem noemt alle ding, daer voor komt een of eene.
Heyns (1605: G4v)

4.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

Het Griekse ὄνομα en het Latijnse *nomen* werden, ook als grammaticale term, in de oudere Nederlandse spraakkunsten veelvuldig met *naam* weergegeven, dat we in eigentijdse samenstellingen als *eigennaam* en *naamval* nog herkennen. Radermacher (1568: 7r) gebruikte, waarschijnlijk ter vertaling van *dictio nominalis*, de aanduiding "Namelyk woort", maar in de *Twe-spraack* (1584: 64) en bij Heyns (1571: 3 en 1605: A4r), Van der Schuere (1612: 56), Hooft (Waerneming 15, 42) en *The English Schole-master* (1646) is *naam* de enige term. Deze zal tot ver in de achttiende eeuw in gebruik blijven.

Bij De Hubert (1624: 6), die overigens meestal *naam* bezigt (vgl. p. 1), doemt in het materiaal voor het eerst de ons vertrouwde term *naamwoord* op, - die Ruijsendaal (1989: 195) ten onrechte onder *nomen* heeft opgenomen: De Huberts "Mededeelende woorden ofte Naam-woorden" zijn 'deelwoorden' (zie 7.1)[1].

Christiaen van Heule had er in zijn voorwoord "Aen den Lezer" (1625: A2v) voor gewaarschuwd dat hij het gebruikelijke Nederlandse taalkundige jargon soms welbewust had vervangen:

> Overmits wy mede getracht hebben alle Konstwoorden <technische termen> (die tot dezer zake behooren) in het Nederduyts te vertalen, zo zoude het wel mogen wezen, dat eenighe door hare <hun> nieuwicheyt, oneygen <niet vertrouwd> ofte verwerpelik zouden mogen schijnen, hierom wouden wy den goeden Lezer wel gewaerschout hebben.

Dat heeft hij ook gedaan met betrekking tot de Latijnse term *nomen*, die hij met *naemwoort* weergaf (p. 6), waarnaast hij overigens als equivalent *naem* bleef gebruiken[2]. De gelijkwaardigheid van de beide termen wordt door Van Heule (1633: 14) beklemtoond, wanneer hij bij het opsommen van de woordsoorten spreekt van "*Namen*, of *Naem-woorden*"; beoordeeld aan de frequentie lijkt zijn voorkeur naar *naem* te zijn uitgegaan. Ook Leupenius (1653) gebruikte beide termen dooreen, waarbij *naamwoord* dan ook nog de overkoepelende aanduiding is van alle verbuigbare woorden: lidwoorden, naamwoorden en voornaamwoorden.

---

1 Vgl. "So worden ook alle de Mededeelende woorden ofte Naam-woorden gespeld beiide naar haare eiigenschappen ende uijt den gevolge, geliik; *gebragt* met eene *g*, om dat het van *brengen* komt, ende op 't einde met eene *t*, om dat men seiit *gebragte*, maar *gedaagd* met eene *d*, om dat men seiid *gedaagde* ende niet *gedaagte* ende met eene *g*, om dat het komt van *dagen*, so dan mede *verdagvaard, gevoed, gevoede*, van *voeden, gevoed, gevoete* van *voet*", etc..

2 Vgl. de ontwikkeling binnen de Duitse grammaticatraditie, waar tot in het begin van de zeventiende eeuw *na(h)m* de gebruikelijke benaming is geweest. Uit de omgeving van Helwig ontstond *nahmwort* en *nennwort*; vgl. Barbarić 1981: 539.

Naam en *naem-woort* komen ook bij Ampzing (1628) voor; maar hij gebruikt de eerste term in de zin van 'eigennaam', de tweede in die van 'naamwoord'. Kók (1649) heeft beide woorden eveneens dooreen gehanteerd: *naam-woordt* heeft bij hem echter duidelijk de voorkeur, en *naam* zien we bij hem veelal gebezigd in de zin van 'benaming'[3]. De verschuiving van *naam* naar *naamwoord* heeft zich dus langzaamaan voltrokken.

Vanuit de opvatting dat een logisch tot stand gekomen zin informatie verschaft aangaande een handeling die een 'persoon' voltrekt, hebben Plato en Aristoteles het naamwoord (*το ὄνομα*) beschreven als een teken dat naar die handelende 'persoon' verwijst. Aan elk wezen werden daarbij een (onafhankelijk aanwezige) *οὐσία* (*substantia*) en de (van die *οὐσία* afhankelijke) *συνβεβηκότα* (*accidentia*) onderscheiden. De eerste die een in onze ogen taalkundige definitie van het naamwoord heeft geboden, is Dionysius Thrax geweest; hij heeft het als een deel van de zin omschreven dat kan worden verbogen, een persoon of zaak aanduidt en een categorie of individu benaamt.

Thrax' definitie vinden we terug bij Donatus[4] en, met weglating van het formele aspect, Priscianus[5]. Varro introduceerde iets nieuws binnen de omschrijving door het naamwoord te laten betekenen 'zonder enige uitdrukking van tijd of een bepaalde persoon'. Charisius en Diomedes hebben met name dit 'zonder tijd', waarmee het deelwoord van het naamwoord werd onderscheiden, overgenomen. Charisius formuleerde bovendien dat het naamwoord de aanduiding vormt van een lichamelijke (waarneembare) of niet-lichamelijke (niet-waarneembare) zaak[6].

De Donatiaanse en Prisciaanse opvatting, soms aangevuld met elementen van andere hier genoemde definities, vinden we terug in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Latijnse schoolgrammatica's, zoals die van Valerius[7], Lithocomus[8] en Vossius[9]. Vandaaruit zien we de klassieke opvattingen overgenomen in verscheidene Westeuropese volkstaalgrammatica's.

Duidelijke overeenkomst met hetgeen hierboven is geschetst, vertonen de eerste zestiende-eeuwse grammatica's van het Frans, van Meigret[10] en Estienne[11], die van invloed zijn geweest op Heyns (1571 en 1605; zie Dibbets 1983: 91).

---

3 Vgl. echter Burghersdijk 1646a: 91 waar slechts de traditionele term *naam* gebruikt is.

4 Donatus 2.2: "pars orationis cum casu corpus aut rem proprie communiterve significans"; Keil 1855-1923 IV: 355 en 373; Holtz 1981: 585 en 614.

5 Priscianus 2.4.18 en 2.5.22: "Proprium est nominis substantiam et qualitatem significare", en "Nomen est pars orationis, quae unicuique subiectorum corporum seu rerum communem vel propriam qualitatem distribuit"; Keil 1855-1923 II: 55-57.

6 Charisius 2.6: "Nomen est pars orationis cum casu sine tempore significans rem corporalem aut incorporalem proprie communiterve"; Keil 1855-1923 I: 152. Vgl. ook Padley 1976-1988 I: 38.

7 Vgl. Valerius 1562: 1v: "Nomen est pars orationis per casus declinabilis, quae rem corpoream aut incorpoream sine tempore significat". Ook 44v: "Nomen est dictio per casum declinabilis sine tempore naturam rei aut qualitatem significans. Naturam intellige spiritum & corpus, seu, quicquid sensu percipitur ... qualitatem, quod sola cogitatione compraehenditur".

8 Vgl. Lithocomus 1592: 9: "Nomen est dictio variabilis quae rem nominat".

9 Vgl. Vossius 1648: 9: "nomen est dictio, quae rem primo sine tempore significat".

10 Vgl. Meigret 1550: 23: "nous considérons toutefois ici le nom de tant qu'il est une partie du langage ou oraison signifiant la propre ou commune qualité de toutes choses".

11 Vgl. Estienne 1557: 13: "Les Noms, sont les mots qui signifient ung corps ou chose qu'on peut toucher & veoir, ... ou chose qui ne peult estre touchee ne veue".

Overeenstemmende definities vinden we in de vroege spraakkunsten van het Duits, zoals die van Albertus[12] en Gueintz[13]. Terwijl Oelinger (1574) gemakshalve degene die een definitie van het naamwoord wenst, naar de Latijnse grammatica heeft verwezen, sloeg Clajus (1578) een andere weg in: hij heeft een syntactisch criterium gehanteerd, dat overigens al eerder was gebezigd[14]; hetzelfde vinden we bij Ritter[15]. In de Engelse grammatica zien we vergelijkbare formuleringen[16].

4.2. Het naamwoord in de Nederlandse triviumgrammatica

4.2.1. Definities - omschrijvingen

De meeste Nederlandse triviumgrammatici bieden een definitie van het naamwoord; uitzonderingen zijn De Hubert (1624) en Ampzing (1628). Deze definitie kan kort zijn, zoals die van Van Heule (1625: 7)[17]:

> Naem-woort is een woort, welk een ding benaemt.

Hierbij sluiten Kók (1649: 11):

> *Naam-woordt* is een Woordt, welk voor-neemlijk een zaak zonder Tijdt be-tekent

en Leupenius (1653: 31):

> Naamen syn sulke veranderlyke woorden, waar meede iet genoemt wordt

aan. We dienen er daarbij aan te denken dat Van Heule en Kók tevoren al het naamwoord onder de veranderlijke woorden hadden geordend (zie 2.2). De definitie van Kók blijkt een vertaling te zijn van die van Vossius[18]. Het vage "ding", "zaak" of "iet" uit de hierboven

---

12 Vgl. Albertus 1573: D2v: "Nomen rem aliquam significat".

13 Vgl. Gueintz 1641: 27: "Das Nenwort ist ein wandelbar wort, welches vornemlich ein ding ohne zeit bedeutet".

14 Vgl. 4.2.1, en uit Despauterius 1573: 66: "Nomen saepe cognoscitur ex eo quod lingua vulgari exponitur per een, un: ut Equus, een peerd".

15 Vgl. Ritter 1616: 17: "Nomen est pars Etymologiae agens de vocibus apud Germanos declinabilibus, tam per se quam per utrumque articulum".

16 Vgl. Michael 1970: 281-283.

17 Vgl. Lithocomus 1592: 9: "Nomen est dictio variabilis quae rem nominat".

18 Vossius 1648: 9: "nomen est dictio, quae rem primo sine tempore significat", die in Vossius 1643: 5 werd weergegeven met: "*Nomen* is een woord, 'twelk int eerste aensien een saek sonder tijd betekent". Dit Varroonse "sine tempore", waarmee het naamwoord nadrukkelijk van het werkwoord werd afgepaald, werd met name door Scaliger 1540: 155 hernomen: "Dictio declinabilis per casum,

geciteerde definities[19] was in de *Twe-spraack* (1584: 64) begrensd, terwijl we daar tevens een syntactisch criterium aantreffen:

> *Naam* bevat onder zich alle namen enigher lichamelycker dinghen, te weten alle wóórden daarmen een Lid voorzetten magh.

De beperking is hier wel wat eng uitgevallen: op "lichamelycker dinghen" volgt niet 'onlichamelycker dinghen', dat we in de Latijnse schoolgrammatica van de zestiende eeuw dikwijls aantreffen[20], dat we ook vinden in volkstaalgrammatica's uit dezelfde periode, zoals bij Heyns (1571: 3): "... daermen eenighe sichtbare oft onsichtbare dinghen mede noemt" en (1605: A4r): "... daermen mede noemt alle lijflijcke, sichtbaere ende tastelijcke, ooc onlijflijcke, onsichtbare ende ontastelijcke dingen[21]", en dat langs onduidelijke wegen afkomstig is van Charisius (Padley 1976-1988 I: 38), die de naamwoorden op dit criterium nader indeelde[22]. Zijn woorden klinken door bij Radermacher (1568: 7r)[23]:

> een Namelyk woord is, waermede eenich dink genaemt wort dat in hem selven wat is ende metten verstande mach verstaen of gepeinst worden, tsy dat <of dat het nu> die sinnen <zintuigen> begrypen <vatten> konnen of niet.

Van Heule (1633: 16; vgl. ook Hexham 1648: Vu2v) heeft zich aangesloten bij de brede beschrijving van Heyns e.a.:

> De Namen zijn woorden, waer mede men alle lichamelicke, en onlichamelicke, zichtbare en onzichtbare dingen benaemt

(zie Dibbets 1983: 104-105).

Bovenstaande definities of omschrijvingen bevatten een aantal gemeenschappelijke elementen, waarvan er hier enkele worden aangestipt.

Behalve bij Kók (1649) en Leupenius (1653), die "zaak" en "iet" gebruiken, vinden we steeds de term *ding* terug. Wie de voorbeelden beziet die in een aantal spraakkunsten in één adem gegeven worden met de zojuist geleverde citaten, bespeurt allereerst dat er een redelijke mate van overeenkomst bestaat tussen die voorbeelden: van de reeks van tien

---

significans rem sine tempore". Vandaar vond het zijn weg in de Westeuropese grammatica: Vossius 1635, Ratichius ca. 1630, Gueintz 1641: 27, Schottel 1663: 231, Stieler 1691: 53 e.a.

19 Vgl. ook Albertus 1573: D2v: "Nomen rem aliquam significat: der nam bedeut ein ding, es sey gleich in euserlichen sinnen, oder innerlichen verstandt".

20 Vgl. Valerius 1562: 1v: "... quae rem corpoream aut incorpoream ... significat".

21 Vgl. uit de Latijnse spraakkunst (1567) van William Lily, die o.a. ook op de zeventiende-eeuwse Engels-Nederlandse en Nederlands-Engelse spraakkunsten grote invloed heeft gehad: "A Noun is the name of a thinge, that may be seene, felte, hearde, or understande". Vgl. ook *The English schole-master* 1646: 15: "een naem, om dat het in sich begrijpt de namen van alle dinghen die ghesien, ghevoelt, ghehoort, ofte verstaen moghen werden".

22 Charisius 2.6: "... quae in duas species dividuntur, quarum altera significat res corporales, quae videri tangique possunt ..., altera incorporales ... quae intellectu tantum modo percipiuntur, verum neque videri nec tangi possunt"; Keil 1855-1923 I: 153. Vgl. ook *The English Schole-master* 1646: 15: "een naem, om dat het in sich begrijpt de namen van alle dinghen die ghesien, ghevoelt, ghehoort, ofte verstaen moghen werden", wat waarschijnlijk vertaald is uit de Lily-traditie; zie Vorlat 1975: 70, 75.

23 Vgl. ook Albertus 1573: D2v.

woorden van Van Heule (1633: 16), openend met "*God, Geest, mensch, dier*", komen "Godt, Mensche, Dier" al voor bij Radermacher (1568: 7r), en nam Leupenius (1653) de eerste vier als enige voorbeelden over.

Uit deze voorbeelden valt af te leiden dat *ding* ("zaak" en "iet"), vertaling van het Latijnse *res*, niet is gebruikt in de betekenis 'zaak', maar in die van 'realiteit' (concreet zowel als abstract; vgl. ook Jeep 1893: 124)[24].

De voorbeelden laten voorts zien dat er allereerst aan het zelfstandig naamwoord is gedacht, en terecht heeft Vossius er dan ook op gewezen dat dergelijke definities de bijvoeglijke naamwoorden uitsloten[25].

Bij Kók (1649) is in de definitie sprake van "be-tekent" (vgl. Vossius: "significat"). Dezelfde term had Kók (vgl. Burghersdijk 1646a: 91) al gebruikt toen hij Van Heule (1633) en Vossius (1635) navolgde:

> by de letter-wyzen <grammatici> is Naam een deel van een reden, het welk, door ghe-vallen <naamvallen> buigh-zaam <te verbuigen> zijnde, een lichaamlijk óft on-lichaamlijk ding be-tekent,

waarmee geheel wordt aangesloten bij de traditie van Donatus en Priscianus die we zojuist bij Heyns al hebben gezien. Bij andere triviumgrammatici die we hierboven citeerden, zien we 'benamen', 'namen', 'noemen' gebruikt, vertaling van *nominare, appellare* etc., termen die in de zestiende-eeuwse Latijnse schoolgrammatica bij herhaling gebezigd worden (o.a. Lithocomus 1592: 9, Valerius 1586: 105).

Bij Kók (1649) klinkt verder, onder invloed van Vossius, de tegenstelling naamwoord - werkwoord door in de vermelding "zonder Tijdt", die in het spoor van Aristoteles al door Varro en Charisius was toegevoegd aan de gebruikelijke omschrijving van het naamwoord[26]. Leupenius (1653) vermeldt in de definitie dat de naamwoorden "veranderlyk" zijn, waarmee hij een morfologisch aspect in de definitie invoert. Dit geschiedt ten overvloede, aangezien ook hij voorafgaand aan de bespreking van de verschillende woordsoorten de woorden al verdeeld had in "veranderlyke" en "onveranderlyke" (zie 2.2), en had meegedeeld dat hij allereerst over de veranderlijke woorden wilde handelen.

De *Twe-spraack* wijkt duidelijk wat van de overige Nederlandse triviumgrammatica's af. De term "naam" is er, in tegenstelling tot in de andere spraakkunsten, gebruikt ter aanduiding van de categorie: "Naam bevat onder zich ...": 'de categorie/woordsoort naamwoord omvat ...'. In andere grammatica's zien we de term *naem, naemwoort*, etc. steeds identificerend aan het volgende naamwoordelijk deel van het gezegde verbonden: "Naem-woort is een woort ...", "De Namen zijn woorden ...". Terwijl in de andere spraakkunsten de definitie van het naamwoord semantisch is -het morfologische "veranderlyke" van Leupenius (1653) vermeldde ik zojuist al als ter plaatse redundant, maar vormt de enige uitzondering op de louter semantische definities van de andere grammatici-, bevat de *Twe-spraack* (1584: 64) een syntactisch criterium:

> te weten alle wóórden daarmen een Lid <lidwoord> voorzetten magh;

---

24 Vgl. ook Bosquet 1586: 42: "Chose (dy-ie) quy se peut voir, toucher, ou nommer".

25 Vossius 1635 Analogia: 8: "Sed haec definitio, si definitio ac non divisio potiùs dicenda est, excludit nomina adiectiva".

26 Vgl. ook Bosquet 1586: 42: "une partie d'oraison, sans aucuns temps; laquelle signifie quelque chose".

op p. 68 zien we dit element herhaald, en vormt het zelfs het enige criterium voor het naamwoord:

> Onder *Naam* komt (als ghezeyt is) al waarmen *een, de*, ófte *het* voor zetten magh.

De *Twe-spraack* mag dan wat de toevoeging van dit syntactisch criterium in de definitie van het naamwoord betreft een unieke plaats innemen onder de Nederlandse triviumgrammatica's, onder de Westeuropese volkstaalgrammatica's bezet hij die niet. Müller (1882: 41) citeert een dergelijke opmerking uit het *Compendium octo partium orationis* (Bazel, z.j.), Turmair verstrekt dezelfde informatie[27], evenals Palsgrave die het zelfstandig naamwoord ermee herkent[28], Heyns[29] en Clajus[30], aan wie de *Twe-spraack* vermoedelijk schatplichtig is (Dibbets 1985: 449). Waarschijnlijk is er samenhang tussen al deze opmerkingen en een uitspraak in Donatus' *ars maior*[31]; in elk geval vinden we de mededeling dat het naamwoord gekenmerkt wordt door de mogelijkheid er een lidwoord voor te plaatsen -hier zien we opnieuw dat de aandacht vooral viel op het zelfstandig naamwoord-, in bewerkte Donatus-uitgaven uit de zestiende en de zeventiende eeuw (zie ook Ising 1970: 94, 105, 119). Er moet in dit verband aan worden herinnerd dat er in de Nederlandse triviumgrammatica's bij de bespreking van de lidwoorden op wordt gewezen dat deze nauw aansluiten bij de naamwoorden, en dat naamwoorden veelal niet zonder lidwoorden kunnen worden gebruikt (zie 3.2.5).

4.2.2. EIGENSCHAPPEN

In de *Twe-spraack* worden de *accidentia* (zie 2.3) van het naamwoord niet overzichtelijk gepresenteerd[32]: vrij terloops vallen de termen "*gheslacht, genus, ghetal, numerus, ... val, casus*" (p. 69) en "*buighing* dats *declinatio*" (p. 75). Aan deze eigenschappen wordt verder geen aandacht besteed. Ook bij De Hubert (1624) en Ampzing (1628) is er geen sprake van een volledige en ordelijke opsomming van de *accidentia*, laat staan van een min of meer uitgebreide behandeling ervan. Leupenius (1653: 32-39) beziet enige *accidentia*, maar ook door hem worden ze niet uitgebreid besproken.

---

27 Turmair 1512: A2v: "Illa dictio est nomen, cui in nostra lingua potest addi, ein"; zie Ising 1970: 59.

28 Palsgrave 1530: F1r: "Nownes substantives be suche as wyl have one of the .ii. articles before them".

29 Heyns 1571: 3: "*Noms* syn woorden daermen eenighe sichtbare oft onsichtbare dinghen mede noemt, voor de welcke men *un* oft *une*, een oft eene stellen mach"; vgl. ook Heyns 1605: A4r: "... ende daer men tot een merck-teeken eens Naems, als Artijckel voor mach stellen *un*, een, oft *une*, eene" en G4v: "De *Naem* noemt alle ding, daer voor comt een of eene".

30 Clajus 1578: 18: "Nomen cognoscitur ex additione articuli *ein*, vel, *der, die, das*". Vgl. dezelfde p. 16: "Indefinitus singularis *Ein*, qui tantum discernit nomen ab alijs orationis partibus". Ratichius ca. 1630 definieert het lidwoord eveneens aan de hand van deze eigenschap: "Was ist aber der unEndliche artikel? Damit ein Nennwort vor andern wörtern unterscheiden wird".

31 Donatus 2.11: "articuli vero cum <pronominibus aut> nominibus aut participiis iunguntur"; Keil 1855-1923 IV: 381; Holtz 1981: 631.

32 Vgl. daarentegen Heyns 1571: 4 met "Espece, Comparaison, Genre, Nombre, Figure, Cas, ende Declinaison" en 1605: A4v met dezelfde reeks, echter met Nederlandse equivalenten: "Aerdt, Verlijckinghe, Gheslachte, Ghetal, Ghedaente, Val, Buygingh oft vervallingh".

Zeer nauwgezet in het spoor tredend van Lithocomus[33], vermeldt Van Heule (1625: 7) onmiddellijk na de definitie van het naamwoord een zevental eigenschappen ervan. Deze vormen de haken van de kapstok waaraan hij zijn bespreking van het naamwoord zal ophangen op p. 7-36. Het zijn:

qualitas	hoedanicheyt
genus	geslacht
species	soorte
numerus	getal
figura	figuyr
casus	geval
declinatio	buyginge

Nog vóór de definitie van het naamwoord verschaft Van Heule (1633: 15) een overzicht van de opbouw van de bespreking van het naamwoord. Het blijkt dat de kenmerken of *accidentia* daarin opnieuw een belangrijke rol spelen:

				==>Hoedanicheyt welke is	Eygen of Gemeyn.
				==>Vergelijkinge welke aenge-merkt wort in	Stellinge, vergrotinge en Uytneminge.
				==>Geslacht welc is	Mannelic Vrouwelic en Generley.
De Namen sijn	==> zelfstandich of Byvougelic	==>	en worden aengemerkt in	==>Aert welke is	Grondich of Afkomstich.
				==>Getal welc is	Eenvoud en meervoud.
				==>Gedaente welke is	Enkel en Dobbel.
				==>Buyginge welke ge-schiet in	Het tweede Derde en Vierde geval.

Evenals in 1625 geeft Van Heule in 1633 (: 16)[34] vervolgens, na de definitie van het naamwoord, een opsomming van de *accidentia*. Deze zijn hieronder vermeld (kol. 1 en 2), waarbij in kolom 3 de Nederlandse termen uit het zojuist gegeven schema zijn opgenomen, in kolom 4 die uit Van Heule 1625:

qualitas	hoedanicheyt	hoedanicheyt	hoedanicheyt
comparatio	vergelijkinge	vergelijkinge	
genus	geslacht	geslacht	geslacht
species	aert	aert	soorte
numerus	getal	getal	getal
figura	figuyre	gedaente	figuyr
declinatio	buyginge	buyginge	buyginge
			geval

33 Vgl. Lithocomus 1592: 9: "Nomini accidunt septem: Qualitas, Genus, Species, Numerus, Figura, Casus, & Declinatio".

34 Hexham 1647: Ii2v bevat dezelfde *accidentia* met dezelfde Nederlandse termen maar in een andere volgorde; in 1648: VU2v is de volgorde gelijk aan die van Van Heule.

Niet alleen blijkt dat er tussen de beide werken van Van Heule terminologische verschillen bestaan (zie ook 2.3), toe te schrijven aan invloed van Heyns (1605) (Dibbets 1983: 104), maar ook binnen zijn laatste boek. Belangrijker is echter dat in 1633 "geval" en "buyginge" uit 1625 tot "buyginge" zijn samengevoegd, en dat "vergelijkinge" als nieuw *accidens* is toegevoegd. Opnieuw is hier invloed van Heyns (1605) waarschijnlijk, die op p. 7 als "Toe-vallinghen" van de naamwoorden "Aerdt, Verlijkinghe, Gheslachte, Ghetal, Ghedaente, Val, Buygingh oft vervallingh" vermeldt. Maar ook in een Latijnse schoolgrammatica als die van Valerius (1562: 2 en 1586: 14) vinden we de "comparatio" onder de nominale *accidentia* opgesomd.

Een geheel andere opzet vinden we bij Kók (1649). Deze hangt nauw samen met diens afwijkende indeling van de *accidentia*, die al eerder ter sprake is geweest (2.3). De "ghemeene toe-vallen: Ghe-daante, ... en Ghe-stalte" (p. 9) zijn uiteraard ook het naamwoord eigen, evenals de vier "toe-vallen" die tot alle veranderlijke woorden behoren (p. 10). Daarnaast blijkt het naamwoord nog een drietal specifieke eigenschappen te bezitten (p. 11). Zo komen we tot het volgende overzicht:

Bij Kók (1649), gebaseerd op Vossius[35], ontbreekt dus Van Heules "hoedanicheyt", hoewel hetgeen Van Heule daaronder behandelt, ook door Kók ter sprake wordt gebracht, maar zonder *accidens*aanduiding. Ook Van Heules "vergelijkinge" wordt door Kók niet afzonderlijk onder de *accidentia* opgenomen. Maar onder "buighing" begreep hij, opnieuw onder invloed van Vossius[36], meer dan de overige Nederlandse grammatici uit de zestiende en de zeventiende eeuw. Het volgende schema, correctie van Dibbets 1981: xlviii, laat dit zien (vgl. 2.3):

35 Vossius 1635 Analogia: 31-32 en vooral 1648: 6-9. Onder de Duitse grammatici is Gueintz 1641: 27-34 hiermee sterk in overeenstemming: hij vermeldt als accidentia *Art, Gestalt, Zahl, Person, Geschlechte, Endung, Verwandelung, Enderung, Vergleichung*. Gueintz' *motio* (*Enderung*) en *comparatio* (*Vergleichung*) zijn bij Kók onder *declinatio* begrepen; vgl. 2.3.

36 Vossius 1635 Analogia: 41: "Dividitur ea <t.w. declinatio> in naturalem, & voluntariam". Verder Dibbets 1981: 22.

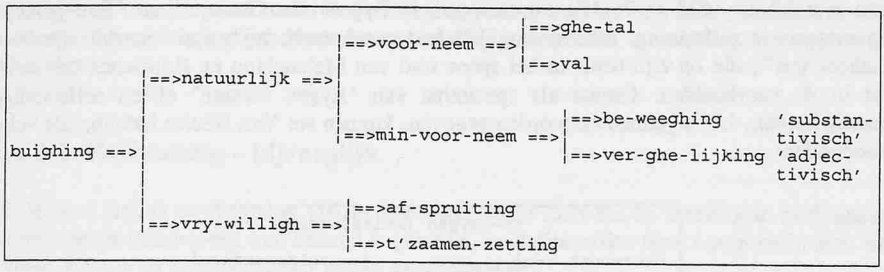

Bij Kók maakt de "ver-ghe-lijking" dus deel uit van de "buighing".

In de nu volgende paragrafen zullen de gegevens omtrent het naamwoord uit de verschillende Nederlandse triviumgrammatica's worden besproken aan de hand van de eraan toegekende kenmerken. Aangezien *casus* en *declinatio* veelal in samenhang werden behandeld, en aan de *comparatio* in een aantal werken afzonderlijk aandacht is besteed, kon de volgorde van opsomming en bespreking van Van Heule (1633) worden aangehouden.

4.2.3. HOEDANIGHEID

4.2.3.1. Inleiding

Alle Nederlandse triviumgrammatici blijken bekend te zijn geweest met de klassieke onderverdeling van het naamwoord, met uitzondering van Radermacher (1568), die aan dit deel van zijn beschouwing vermoedelijk niet meer is toegekomen of van wie dit gedeelte verloren is gegaan. De Hubert (1624) en Ampzing (1628) brengen via de gebezigde termen die onderverdeling tot uitdrukking: zo spreekt De Hubert (1624: 2 resp. 6) van "selfstandige ofte rechte Naamen" en van "Bijvougelicke Naamen ofte Bijnaamen"[37], en Ampzing (1628: 4 resp. 5) van "eyge namen" en "de selfstandige, als by-worpige ofte by-voegelijke naem-woorden". Van der Schuere (1612: 56) heeft het, evenals Dafforne (1627: 237), over "zelfstandige namen" en "toevoegelyke namen", maar licht de inhoud van deze termen niet toe[38].

In de *Twe-spraack* (1584: 70) vinden we, betrekkelijk terloops, de opmerking:

> *Namen* zyn *Zelfstandighe*, dats *Substantiva* ófte *Byvoeghlycke* dats *Adjectiva*,

waarop een nadere toelichting volgt. Voorts wordt op p. 64 gesproken over "eyghen namen, als *Jan, Pieter, Amsterdam*, etc.".

Van Heule heeft blijkbaar geen aanleiding gezien in 1633 (: 16: "De Namen zijn eygen of gemeyn" en "Een gemeyne Naem is Zelfstandich of By-vougelic") af te wijken

37 Waarschijnlijk doet zich hier invloed van Heyns 1605: A4r gelden waar van "*Substantifs*, Selfstandige oft Rechte-Namen, ende *Adjectifs*, Toe-voeglijcke oft By-Namen" sprake is.

38 Op p. 61 lijkt hij echter met de term 'by-woorden' de adjectiva aan te duiden.

van wat hij in 1625 (: 7: "Een naemwoort is Eygen ofte Gemeyn" en "Een gemeyn naemwoort is zelfstandig, ofte byvouglik") had geschreven; hij volgde daarbij zijn bron Lithocomus[39], die op zijn beurt in het spoor trad van Melanchton en Priscianus (zie 4.1), tot in de voorbeelden. Omdat als specimina van "Eygen Namen" alleen zelfstandige naamwoorden, i.c. eigennamen worden gegeven, kunnen we Van Heules indeling als volgt voorstellen:

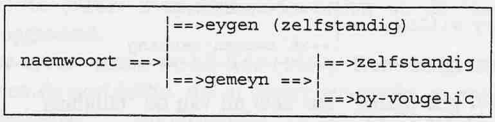

Kók (1649) en Leupenius (1653) wijken, in navolging van o.a. Vossius[40], van Van Heule af. Zij gaan uit, zoals door Heyns[41] al gedaan was in navolging van b.v. Estienne[42], van de indeling "Zelf-standigh" tegenover "By-voeghlijk" (Kók 1649: 11), "selfstandige" versus "byvoeuglyke" (Leupenius 1653: 31), waarna de eerste groep wordt verdeeld in "Eighen ófte Ghe-meen" (Kók 1649: 11)[43], in "eigene naamen" en "gemeene naamen" (Leupenius 1653: 34). Deze inzet tot het onderscheiden van de twee woordsoorten -een onderscheiding die in de spraakkunst van het Nederlands overigens pas aan het einde van de achttiende eeuw zal worden gemaakt- kan als volgt worden verbeeld:

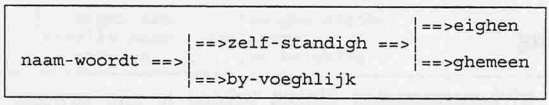

Er bestaan dus twee visies op het zelfstandig naamwoord-niet-eigennaam en het bijvoeglijk naamwoord: volgens Van Heule behoren deze beide tot de subcategorie "gemeen" van het naamwoord, volgens Kók en Leupenius heeft het tweede daar niets mee uit te staan. Vossius (1635 Analogia: 24) had geargumenteerd waarom het onjuist was het naamwoord primair te verdelen in "commune" en "proprium"[44]. Kók en Leupenius hebben zijn

---

39 Vgl. Lithocomus 1592: 9: "Nomen est Proprium, aut Appellativum ... Nomen appellativum est aut Substantivum, aut Adiectivum".

40 Vgl. Vossius 1648: 9: "Nomen est aut substantivum, aut adjectivum".

41 Heyns 1571: 3: "De Namen zyn tweederley, *Substantifs* ende *Adiectifs*"; zie ook Heyns 1605: A4r.

42 Vgl. Estienne 1557: 13: "Il y a deux sortes de Noms: les uns sont appelez Substantifs ... Les adjectifs sont ... Les Substantifs se divisent en Noms propres & communs, qu'on nomme appellatifs". Maar in 1540: 3 schreef dezelfde Estienne nog: "Tous noms, ou ilz sont propres, ou sont appellatifz, qui est pour la premiere division ... Les noms appellatifz, sont naturellement communs à plusieurs choses... Et ceste est la premiere, & plus generale division du nom ...". De indeling van Estienne 1540 treffen we ook aan bij Sylvius 1531: 90, Garnier 1558: 8, Clajus 1578: 18-19. Pillot 1550: 8v vermeldt slechts de indeling in "substantivum" en "adiectivum". In de Duitse grammatica's vinden we de tweedeling van Estienne 1557 eerst aan het begin van de zeventiende eeuw, voor het eerst bij Ratichius in diens *Sprachkunst* (1612-1615); vgl. Barbarić 1981: 541.

43 Vgl. Vossius 1648: 9: "Nomen substantivum est proprium, vel appellativum".

44 Vossius' conclusie luidt: "prius nomen dividi debet in id, quod per se subsistit in oratione, ac substantivum vocatur; atque illud, quod ope substantivi in oratione indiget, & adjectivum appellatur. Posterior verò distributio erit substantivi in illud, quod uni convenit, & proprium dicitur; atque id, quod pluribus

structurering overgenomen maar de overwegingen daarvoor aan hun lezers onthouden. Zij hebben zich van de gangbare Nederlandse indeling losgemaakt, een eigen koers voeren ze geenszins.

4.2.3.2. Zelfstandig - bijvoeglijk

De Hubert (1624) en Ampzing (1628) laten weliswaar zien dat de indeling in zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord hun bekend is geweest, ze definieerden deze categorieën niet, en blijven daarom in deze paragraaf buiten beschouwing[45].

In de *Twe-spraack* (1584: 70-71) lezen we:

> De *Zelfstandige* by een wóórd <werkwoord> ghezet maken een volkomen zin <afgeronde uitspraak; vooral semantisch te interpreteren> als, *het paerd lóópt, de mensch sterft*. Maar de *Byvoeghlyke*, moghen met een wóórd gheen volkomen zin maken, ófte daar moet een *zelfstandige* naam <naamwoord> by zyn: want een *zelfstandighe* naam betekent een ding dat zyn eyghen wezen heeft ófte by zich zelven bestaad, als, *Jan, Pieter, mensch, stad, beest, kruid, stoel, hamer*, etc. *Byvoeghlyke* naam, betekent een ding dat gheen eyghen wezen heeft, maar an een zelfstandighe naam ghevoeght word, als *wys, schóón, ghoed, quaad, groen, zwart, kranc, zwaar*, etc..

Dit citaat bevat twee delen: een semantisch-syntactisch en een semantisch[46]. De volgende hergroepering van de belangrijkste elementen laat dit beter uitkomen:

De Zelfstandige by een wóórd ghezet maken een volkomen zin.	de Byvoeghlyke, moghen met een wóórd gheen volkomen zin maken, ófte daar moet een zelfstandige naam by zyn.
een zelfstandighe naam betekent een ding dat zyn eyghen wezen heeft ófte by zich zelven bestaad.	Byvoeghlyke naam, betekent een ding dat gheen eyghen wezen heeft, maar an een zelfstandighe naam ghevoeght word.

Zelfstandig -deze term zal in de Duitse grammatica eerst in de zeventiende eeuw ingang vinden- en bijvoeglijk naamwoord worden hier, als in andere grammatica's, als gelijkwaardige grammaticale subcategorieën gepresenteerd; terminologie en omschrijving ondersteunen deze opvatting echter niet. Het semantisch-syntactische aspect, waarvan het syntacti-

---

competit, & vulgò appellativum nominatur".

45 Ik vermeld hier slechts De Huberts termen *bynaam* en *bijvougelicke naam* (p. 6) voor het adjectief, en Ampzings *byworpig woort* of *by-worpig* of *by-voegelyk naemwoort* en *bygevoegt woord*. Van der Weyden 1651: 22 gebruikt *byworp*, Meijer 1672: 69 *bynaam* of *bynaamwoord*, La Grue 1688: 96 eveneens *bijnaamwoord* en Hilarides 1705: 12, 42 *bepaalnaam*.

46 De zelfstandigheid van het zelfstandig naamwoord als semantisch geheel (vgl. ANS 1984: 32) is ook door Estienne 1557: 13 opgemerkt: "Substantifs, desquels la signification est entendue sans qu'autres mots leur soyent adioincts". Albertus 1573: D3r wees, terloops, bij het adjectief op de (semantische?) zelfstandigheid: "Adiectivum quod adijcitur substantivo, per se existenti", terwijl Ritter 1616: 17-18 meer op het semantisch-syntactische aspect heeft gewezen: "Substantivum est, quod per se subsistens cum verbo aliquam perfectam orationem constituit", en: "Adjectivum est quod per se sine substantivo non existens solum cum verbo orationem nec constituit, ...".

sche deel door Padley (1976-1988 I: 201) bestempeld is als een "typical seventeenth-century qualification", treffen we ook aan in zestiende-eeuwse Latijnse schoolgrammatica's als die van Valerius (1562: 2r), Despauterius (1583: 40) maar ook reeds in het vijftiende-eeuwse *Exercitium puerorum grammaticale*. In het werk van Valerius vinden we duidelijke overeenkomsten met de *Twe-spraack* (1584)[47]; Despauterius komt in hoge mate met Valerius overeen, en heeft zelfs één voorbeeld met de *Twe-spraack* gemeen: "dicimus enim *equus currit*, het peerd loopt, le cheval court". Het *Exercitium* bevat met name een verwijzing naar de moedertaal van de scholieren: als bij een naamwoord in de volkstaal *man* of *wijf* kan worden geplaatst, dan hebben we met een bijvoeglijk naamwoord te maken; kan dat niet, dan is het een zelfstandig naamwoord. Zo is het equivalent van *fortis* een adjectief omdat je er in de volkstaal *man* en *wijf* aan kunt toevoegen, zodat men correct zegt: *sterc man, sterc wijf*. Maar *equus* is een substantief, omdat het incorrect is te zeggen *peert man, peert wijf*[48].

In het tweede deel van wat uit de *Twe-spraack* werd aangehaald, is het ontologisch verschil tussen hetgeen door middel van een zelfstandig en wat via een bijvoeglijk naamwoord wordt aangeduid, tot uitdrukking gebracht. We vinden hier duidelijke sporen van de leer van Priscianus[49] en van de middeleeuwse *grammatica speculativa*, die ook blijkt te hebben doorgewerkt in Melanchtons *Grammatica Latina* en die o.a. door Scaliger (1540) was hernomen. Ook door Radermacher (1568: 7r) is dit semantische element verwoord: de definitie van het naamwoord luidt bij hem:

> is, waermede eenich dink genaemt wort dat in hem selven wat is ...

Misschien is de *Twe-spraack* mede door Heyns (1571: 3-4) geïnspireerd:

> *Substantifs* syn, die alleene staende volcomentlycken bedieden het dingh datmen noemt ... *Adjectifs* ... en worden nimmermeer alleene ghestelt, maer altyt by eenen *Substantyf* ghevoeght ...

De aanvankelijke omschrijving van het substantief door Van Heule (1625: 7) is louter syntactisch:

> Een zelfstandig naemwoort is, welk door zichzelf, in eene reden bestaet, als *Mensch, Paert, Boom, Dier*,

---

47 Valerius 1562: 2r omschrijft het zelfstandig naamwoord met "(nomen) Quod cum verbo coniunctum perficit orationem", en het bijvoeglijk naamwoord met "(nomen) Quod cum verbo coniunctum, non perficit orationem ... Nec enim orationem absolvit nomen adiectivum cum verbo, nisi additum substantivo".

48 Exercitium puerorum grammaticale 1485: b4r: "Dico si ad vulgare nominis possit addi *man oft wijf*, illud est adiectivum. Si non est substantivum. Exemplum *fortis* est adiectivum quoniam ad vulgare eius potest addi *man ende wijf*, ut bene dicitur *sterc man, sterc wijf*. Sed *equus* est substantivum, quoniam non bene dicitur, *peert man, peert wijf*". Iets dergelijks ook bij Clajus 1578: 20: "Cognoscitur autem adiectivum vel ex adiectione particularum, *Man, Frawe, Ding*, vel ex praepositione articulorum, *Der, Die, Das...*".

49 Priscianus 2.5.25 waar deze informatie slechts terloops wordt geboden: "adiectiva autem ideo vocantur, quod aliis appellativis, quae substantiam significant, vel etiam propriis adici solent ad manifestandam eorum qualitatem vel quantitatem"; Keil 1855-1923 II: 58.

wat tot in de voorbeelden toe de vertaling vormt van de tekst van Lithocomus[50]; voor het adjectief geldt hetzelfde[51]:

> Een by-vouglik woort is, welk doorzichzelf niet en bestaet, maer het welk tot <bij> een zelfstandig woort, gevougt wort, als *Goet, Wit, Swart, Schoon.*

Maar Van Heule is in 1625 (: 7-8) nader op beide categorieën ingegaan in een korte beschouwing die hij de titel "Om de zelfstandige vande Byvouglicke woorden te onderscheyden" gegeven heeft. Eerst vinden we daarin het zelfstandig naamwoord semantisch geduid:

> Alle naemen van die dingen welke wezen hebben, zijn al <allemaal> zelfstandige woorden.

Hiervoor vinden we bij Lithocomus (1592) geen parallel, maar waarschijnlijk is Van Heule hier te rade gegaan bij de *Twe-spraack* (1584). Een qua inhoud hiermee contrasterende formulering met betrekking tot het bijvoeglijk naamwoord levert Van Heule niet, maar we zullen mogen aannemen dat de 'naemen van die dingen welke geen eygen wezen hebben', ook in zijn ogen bijvoeglijke naamwoorden zijn geweest (vgl. hetgeen hierboven m.b.t. de *Twe-spraack* werd opgemerkt).

Vervolgens laat Van Heule[52] zien hoe kan worden uitgemaakt of een naamwoord zelfstandig dan wel bijvoeglijk is:

> Men kan deze woorden ook op eene andere wijze onderscheyden, als tot Exempel, men begeert te weten of *Goet* een zelfstandig, ofte een Byvouglic woort is, stel nu het woort *Goet* voor eenig bekent <ondubbelzinnig> zelfstandig woort, genomen *Man* zo is het te zaemen *Goetman*, deze woorden sluyten nu eenigsins by malkander, daerom zo is *Goet* een Byvouglic woort, want twee zelfstandige woorden by malkander gestelt zijnde, en vougen geensins, het en zy datter een <één> woort af gemaekt werde ... Men begeert te weeten of *Rechtvaerdicheyt* een Zelfstandig ofte een Byvouglic woort is, stel dan dit woort voor een zelfstandig woort, ghenomen *Man*, soo is het *Rechtvaerdicheytman*, in deser woorden koppelinge, en is nu geen gevouglikheyt, daerom zo is *Rechtvaerdicheyt* een Zelfstandig woort.

Van Heules woorden kunnen we als volgt interpreteren: 'Op enigerlei wijze sluit -we zullen mogen aannemen: in een (semantisch en/of syntactisch) nauw samenhangend geheel als een zelfstandig-naamwoordgroep- een woord als *goed* (op correcte wijze) aan bij een onbetwistbaar zelfstandig naamwoord als *man*. Het is daarom een bijvoeglijk naamwoord,

---

50 Lithocomus 1592: 9: "Substantivum, quod per se subsistit in oratione: ut, *homo, equus, arbor*".

51 Lithocomus 1592: 9: "Adiectivum, quod per se non subsistit, sed substantivo adiicitur: ut, *bonus, albus, niger*". Vgl. later *The English schoole-master* 1646: 15: "De Substantivum, is sulcken name die by sich selven (of alleen) bestaen kan, en vereyscht met gheen ander woordt vereenight te werden om sijnen significatie te toonen", en p. 18: "welcke ghenoemt werden *adjectiva*, om dat de selve sonder een *Substantivum* niet en konnen staen; ende dienen om de qualiteyt van de Substantivum te vertoonen"; vgl. ook *The Dutch tutor* 1659(?): 6.

52 Vgl. Kromayer 1618: 8: "Die Substantiva erkennet man daran, wann man nicht kan darzu setzen, *Man, Weib, Ding*". Deze manier, die via Melanchton op Priscianus kan worden herleid, vinden we in de Duitse grammatica's uit de zeventiende eeuw vele malen vermeld; vgl. Barbarić 1981: 546-547. Een duidelijke parallel met Van Heule vinden we ook in de in deze paragraaf al eerder aangehaalde woorden uit het *Exercitium puerorum grammaticale*.

want twee zelfstandige naamwoorden voegen in die situatie niet goed, tenzij er een samenstelling tot stand is gebracht. *Rechtvaerdicheytman* voegt niet en dus is *rechtvaerdigheyt* een zelfstandig naamwoord'. Glashelder is deze (gelet op het vage "eenigsins" wellicht intuïtieve) redenering niet, -als gevolg van de schrijfwijze *Goetman* die een samenstelling suggereert, als gevolg ook van het gebruik van onduidelijke termen als "sluyten" en "vougen": want waarom voegt *goetman* wel, *rechtvaerdigheytman* (vgl. *tuinman*) niet? De vraag rijst, wat of Van Heule met het zojuist geciteerde beoogde te zeggen. Waarschijnlijk moeten we zijn woorden zien als een -wat onbeholpen geformuleerde of ons verminkt overgekomen- poging tot afbakening van de twee categorieën, en zullen we Van Heules betoog anders moeten interpreteren. Wat is er mogelijk mee bedoeld? De volgende opvatting valt te verdedigen: 1. ga uit van "eenig bekent zelfstandig" naamwoord, d.w.z. van een woord waarvan niemand betwijfelt dat het een substantief is; 2. combineer het te determineren woord daarmee tot één geheel; 3. is dat geheel een samenstelling, dan was het te determineren woord een zelfstandig naamwoord (hoewel soms twee zelfstandige naamwoorden op semantische gronden niet tot een samenstelling te verenigen zijn); is dat geheel geen samenstelling, dan was het te onderzoeken woord een bijvoeglijk naamwoord. In 1633 zal Van Heule, zoals we zullen zien, deze kwestie helderder aan de orde stellen. Opgemerkt dient nog te worden dat hij in 1625 met deze manier van onderscheiden geen nieuwe weg ingeslagen heeft: al in het *Exercitium puerorum grammaticale* uit 1488 wordt, zoals al is gezegd, hetzelfde betoogd, evenals door zestiende-eeuwse grammatici[53], zoals Clajus[54].

Vonden we in Van Heules beschouwing "Om de zelfstandige vande Byvouglicke woorden te onderscheyden" eerst een opmerking over het zelfstandig naamwoord waaraan geen gelijkwaardige aangaande het bijvoeglijk naamwoord beantwoordde, Van Heule sluit dit betoog af met een mededeling die alleen op het bijvoeglijk naamwoord betrekking heeft:

> Een Byvouglic naemwoort is Vergrootelic ofte Onvergrootelic.

Het mag duidelijk zijn dat deze informatie substantief en adjectief niet onderscheidt: ook het zelfstandig naamwoord is immers "onvergrootelic". We laten dit gegeven op dit moment buiten beschouwing (zie 4.2.4).

Van Heule heeft in 1633 zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord semantisch en syntactisch gedefinieerd; uit de hieronder te vermelden parallellen tussen de tekst van Van Heule (1633: 16) en Heyns (1605: A4r-v; Heyns 1571: 3 wijkt nauwelijks af[55]) moge blijken dat Van Heule op Heyns teruggaat, behalve wat de voorbeelden betreft:

---

53 Zie Müller-Fraureuth 1895: viii.

54 Clajus 1578: 20: "Cognoscitur autem adjectivum ... ex adiectione particularum, *Man, Frawe, Ding* ...". Ook in latere Nederlandse grammaticale werken vinden we deze opvatting, bijv. bij Heldoren 1675: 1-2: "Een selfstandige naam beteykent het ding self, en daarom kan 't woort ding niet achter de selve geset worden, ... Een by-voeglijke naam beteykent de natuur en eygenschap van een saak, en magh het woort zaak agter haar geset hebben".

55 Vgl. "*Substantifs* syn, die alleene staende volcomentlycken bedieden het dingh datmen noemt... *Adiectifs* syn, die niet anders en bedieden dan de ghestaltenisse oft ghedaente eens dings; ... Ende en worden nimmermeer alleene ghestelt, maer altyt by eenen *Substantif* ghevoeght".

Van Heule 1633	Heyns 1605
Zelf-standige Namen zijn, die alleen staende, volkomelic bedieden, het gene datmen naemt, als *Man, Vrouwe, Wijf, Berg, Stat, Hof*, etc. By-vougelicke Namen zijn, die de gedaente of het ghestalt, eenes dinx, maer geen dinc zelve en uytbeelden, als *goed, schoon, sterc*, deze konnen altijt den zelf-standigen woorden toegevoucht worden, als *Goet lant, Schone stat, Sterc huys.*	*Substantifs* zijn namen, die alleen staende, volcomentlijc bedieden het dingh datmen noemt, als *Ciel*, Hemel: *Terre*, Aerde: *Air*, locht: *Feu*, Vier: *Eau*, water. *Adjectifs* en bedieden niet anders dan de gedaente oft gestaltenisse eens dings, als *Haut, hooge: Bas, leege: Serain, hel* oft claer: *Grand*, groot: *petit*, cleyn etc. Ende en worden nemmermeer alleen ghestelt, maer altijdt eenen Substantif toegevoeght oft ghe-eyghent.

(zie Dibbets 1983: 105). Hierna heeft Van Heule teruggegrepen, in een "Opmerkinge om de By-woorden <bijvoeglijke naamwoorden> van Zelfstandige te onderscheyden", op hetgeen hij in 1625 al had geschreven[56]:

> Alle namen der dingen die wezen hebben, zijn zelf-standige woorden,

en hij vervolgt met:

> Ooc konnen de woorden op eene andere wijze onderscheyden worden, als tot voorbeelt, men begeert te weten of *Goet* een zelf-standich of een By-woort <bijvoeglijk naamwoord> is, stelt nu het woordeken *Goet*, by eenich bekent <ondubbelzinnig> zelfstandich woort, genomen *Man*, zo is het te zamen *Goet man*, deze woorden nu eenigen stant van reden <een aanvaardbare manier van spreken> makende, geven te kennen dat *Goet* een By-woort is, want twee zelf-standighe woorden, en konnen malkander, in eene Reden niet lijden, ten zy datter een <één> woort van gemaakt werde.

Vergelijken we deze formulering met die uit 1625, dan kunnen we vaststellen dat de tekst uit 1633 weliswaar nog niet van een optimale helderheid is, maar toch duidelijker dan de voorafgaande: het verwarrende voorbeeld met *rechtvaerdicheyt* is achterwege gelaten, de in elk geval grafische samenstelling *Goetman* is vervangen door de woordgroep *Goet man*, en het moeilijk te duiden "sluyten by malkander", waarvan niet duidelijk was of het semantisch dan wel syntactisch bedoeld was, is vervangen door een woordgroep die een uitspraak behelst omtrent de grammaticaliteit van de verbinding.

Kók (1649: 11) heeft niets toegevoegd aan wat de eerdere volkstaalgrammatici vermeldden. Voor hem zijn de "*Zelf-standighe Naam-woorden*" woorden

> welke in een Reden by zich zelf be-staan en, by een Werk-woordt ghe-voeght zijnde, een volkomen zin maaken; als, *Jan, Pieter, Klaas, mensch, paerd*, enz.,

56 Vgl. ook Hexham 1647: Ii2v: "Alle *Namen* der dingen die wesen ende leven hebben, zijn *Self-standige woorden*"; "*Self-standige Namen* zijn, die alleen staende, volkomelick bedieden het gene dat men noemt ... *Byvoegelicke Namen* zijn, die de gedaente ofte gestalte eenes dinghs, maer geen dingh selve uyt en beelden ... Dese konnen altijdt de Self-standige woorden toegevoeght zijn".

en de "*By-voeghlijke Naam-woorden*" woorden

> welke in een Reden zonder een zelf-standigh Naam-woordt gheen vol-komen zin maaken; als, *ghoedt, recht-vaerdigh, schoón*, enz..

Hoewel ook hier rechtstreekse ontlening aan Vossius[57] waarschijnlijk is, mag worden aangenomen dat ook de *Twe-spraack* (1584) en het werk van Van Heule van invloed zijn geweest: Nederlandse terminologie en de gekozen voorbeelden wijzen in die richting (Dibbets 1981: 16-17).

Ook Leupenius (1653: 32) levert geen belangrijke nieuwe bijdrage:

> De selfstandige worden soo genoemt om datse alleen en by <krachtens> sik selven konnen bestaan, en sonder hulpe van andere woorden beteekenen het geen datse noemen, als *mann, vrouw, boom, kruid, wyn, bier*. De andere woorden *byvoeuglyke* genoemt, om datse alleen niet konnen bestaan, maar den selfstandigen worden bygeworpen, om eenige omstandigheid vande selfstandige saake te kennen te geeven, als *goed, quaad, wys, mall.*

Ook hier nemen we duidelijk de invloed waar van de *Twe-spraack* en Van Heule. De zinsnede "om eenige omstandigheid vande selfstandige saake te kennen te geeven" drukt de semantische relatie uit van het adjectief ten opzichte van het substantief; een aantal "omstandigheden" ('circumstantiae, accidentia') was al door Priscianus aangegeven. Langs welke weg Leupenius tot zijn uitspraak is gekomen, is onduidelijk.

Merkten we hierboven op dat Van Heule (1625: 7) erop heeft gewezen dat bijvoeglijke naamwoorden "Vergrootelic ofte Onvergrootelic" zijn, zonder dat hij daar een vergelijkbare opmerking ten aanzien van het zelfstandig naamwoord aan toevoegde, Leupenius (1653: 32) heeft de door Van Heule onvoltooide draad afgesponnen:

> Dit onderscheid is tuschen de selfstandige, en byvoeuglyke woorden aan te merken, dat de selfstandige wel konnen verkleent, maar niet vergrootet worden ... De byvoeuglyke daar teegen worden niet verkleent, maar wel vergrootet.

De zeventiende-eeuwer kreeg daarmee een morfologisch gegeven aangereikt dat in onze ogen geschikter lijkt om zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord te onderscheiden dan de ingewikkeld verwoorde weg die Van Heule had gewezen.

4.2.3.3. Eigen - algemeen

De *Twe-spraack* -evenals Heyns (1571: 3)- hanteert de term "eyghen namen" en geeft er als voorbeelden van: "*Jan, Pieter, Amsterdam*". Op p. 72 is er sprake van "eyghen namen" en op p. 74 van "eyghen namen der Landen ende steden" zonder dat daar voorbeelden aan zijn toegevoegd. "*Jan*" en "*Alyd*" doen als "eyghen namen" dienst op p. 90,

---

57 Vgl. Vossius 1648: 9: "Substantivum, quod Verbo junctum per se perfectam efficit sententiam: ut, *homo, equus, arbor*. Adjectivum est, quod verbo junctum non efficit sententiam perfectam, ... ut, *bonus, albus, niger*". Ook bij Franse grammatici vinden we deze definitie, bijv. bij Bosquet 1586: 43: substantive "est un nom, quy devant le verbe, peut consister en une oraison, sans qu'il soit adionct avec aultre nom". Vgl. ook Ritter 1616: 17.

en op p. 108 en 109 wordt de samenstelling "eyghennamen" gebruikt met als voorbeelden "*Vrede-ryck, Heynde-ryck, Dier-ryck*" etc. Tot hier toe geeft de *Twe-spraack* geen aanleiding tot de veronderstelling dat "eyghen naam" of "eyghennaam" anders zou moeten worden geïnterpreteerd dan het hedendaagse 'eigennaam' (ANS 1984: 33-34). Maar op p. 97 valt te lezen dat er "eyghen namen van *Dialectica* ende de *Rederykelycke figuren*" bestaan, en op p. 99 vinden we als voorbeelden van "Eighen namen des Redenkavelinghs" een aantal Latijnse technische termen met een Nederlands equivalent ("*Dialectica, quaestio, subiectum*" etc. en "*Redenkavelingh, gheschil, t'ghezegh*", etc.): 'specifieke term' lijkt hier een adequate weergave van de zestiende-eeuwse aanduiding. Tot een omschrijving van de inhoud van de term komt de *Twe-spraack* niet. Al evenmin vinden we er aangegeven waar "eyghen" mee opponeert. Wél wordt opgemerkt dat de categorie van de "eyghen namen" van de andere naamwoorden afwijkt wat het gebruik van het lidwoord betreft (zie 3.2.5).

Van Heule (1625: 7 en 1633: 16) heeft tot en met de voorbeelden toe de passage vertaald die door Lithocomus aan de tegenstelling *proprium - improprium* is gewijd[58]; aangezien de Van Heule-teksten nauwelijks verschillen (vgl. ook Hexham 1647: Ii2v), kan hier worden volstaan met het citeren uit de editie 1633:

> De Namen zijn eygen of gemeyn. Een eygen Naem is, welke alleenelic een dinc toekomt, als *Petrus, Keulen, Rijn*. Een gemeyne Naem, is velen dingen gemeyn, als *Mensch, Stat, Revier*.

Kók (1649: 11) vertaalde ijverig Vossius (1648), herziening van Lithocomus' 'Augiasstal' (Rademaker 1984: 196)[59]:

> *Eighe Naam-woorden* zijn, welke an een zaak by-zonderlijk <afzonderlijk> ghe-gheeven zijn: als, *Jan, Pieter, Klaas*, enz. *Ghe-meene*, die veelen ghe-meen zijn, om de ghe-meene natuur; als, *Mensch, Paerdt*, enz.

waarin we het Prisciaanse "natura" aantreffen. En ook Leupenius (1653: 34) heeft niets toegevoegd aan deze sterk logische, vóór-Donatiaanse indeling:

> De selfstandige naamen weederom syn van tweederleije soorten, sommige syn eigene naamen, als *Pieter, Jan, Parys, Londen, Ryn*, en *Maas*. Andere syn gemeene naamen die veelen gemeen syn, als *Mensch, Stad, vloed*.

Uit de formuleringen en uit de voorbeelden kan worden geconcludeerd dat een "gemeene naam" voor de meeste triviumgrammatici was wat thans met 'soortnaam' wordt aangeduid, een "eigen naam" wat wij verstaan onder een 'eigennaam' (ANS 1984: 33-34). Zo worden de equivalenten van het Latijnse *nomen proprium* ook elders meestal gebezigd.

---

58 Lithocomus 1592: 9: "Nomen est Proprium, aut Appellativum. Proprium, quod uni soli rei convenit: ut, *Petrus, Colonia, Rhenus*. Appellativum, quod est multis commune: ut, *homo, urbs, flumen*".

59 Vgl. Vossius 1648: 9: "Proprium, quod uni rei singulatim datum est".

4.2.4. VERGELIJKING

Vergelijking wordt, in de traditie van Donatus, ook in de meeste Nederlandse triviumgrammatica's als een afzonderlijk *accidens* van het naamwoord gezien en niet, zoals door Priscianus, als een onderdeel van het *accidens species*. Omdat met name door Leupenius (1653)[60], in de lijn van Priscianus, binnen de *comparatio* ook de verkleinwoorden aan de orde zijn gesteld, is in deze paragraaf ook aan de diminutiva enige aandacht besteed. Op de eerste plaats houden we ons echter bezig met het bijvoeglijk naamwoord.

4.2.4.1. Bijvoeglijk naamwoord

"Een belangrijk kenmerk van adjectieven is het vermogen tot comparatie, d.w.z. de mogelijkheid tot het vormen van trappen van vergelijking" (ANS 1984: 332). Dit vermogen werd ook door de Nederlandse triviumgrammatici onderkend, geheel in de lijn van de humanistische Latijnse schoolgrammatici.

Bij de behandeling van het *accidens* hoedanigheid van het naamwoord heeft Van Heule (1625: 8-9) ook de vergelijking aan de orde (zie 4.2.3) gesteld, overigens geheel in navolging van Lithocomus (1592: 9-10). In 1633 (: 17) heeft hij "vergelijkinge" tot een afzonderlijk *accidens* van de naamwoordelijke subcategorie bijvoeglijk naamwoord gemaakt. Hij opent dan zijn bespreking van de "vergelijkinge" met een schematisch overzicht, dat zich overigens ook makkelijk laat aflezen uit de informatie uit 1625 (: 9). Het volgt hier in bekorte vorm:

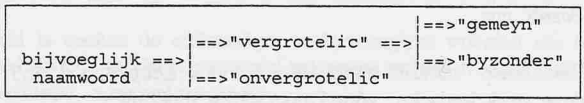

Niet alle bijvoeglijke naamwoorden beschikken dus volgens dit schema over trappen van vergelijking. Van Heule (1625: 9) vermeldt als uitzonderingen, als "onvergrootelic": 1. "de deelnemingen die in *En* eyndigen", d.w.z. de voltooid deelwoorden op *-en* die hier dus, waarschijnlijk voor die situaties waarin ze adjectivisch gebruikt worden, onder de naamwoorden gerekend worden; 2. "deze namen des getals ... als *Een, Twee, Drie, Vier*, etc.", d.w.z. de hoofdtelwoorden waarvan we dank zij deze opmerking weten tot welke woordsoort Van Heule ze gerekend heeft; 3. een restgroep, waarvan als voorbeelden worden gegeven: "*iemant, Niemant, Al, Ider, Beyde, Geen, Ander, Alleen, Zulk, Eygen, Zelf*". Deze laatste groep van vooral voornaamwoorden heeft Van Heule in 1633 weggelaten. Het moge duidelijk zijn dat Van Heule hier alleen aandacht heeft voor de vergelijking van het bijvoeglijk naamwoord via morfologische verandering ervan, en niet voor die

60 Heyns lijkt in 1605 in dezen de Priscianus-traditie die hij in 1571: 6 aanhing, te hebben losgelaten om zich aan te sluiten bij de volgelingen van Donatus: op p. A5r bespreekt hij "Vande Naemkens oft vercleynde Namen. Des Diminitifs" tussen "l'Espece" en "Comparaison" in, die hij een bladzij eerder als de eerste twee accidentia heeft genoemd.

welke door middel van omschrijving kan plaatsvinden. Deze laatste bleef geheel buiten de beschouwing.

De bijvoeglijke naamwoorden die wel "vergrotelic" zijn, worden onderscheiden in een groep waarbij de trappen van vergelijking langs regelmatige weg gevormd worden, en een groep waarbij dat niet het geval is. Tot de eerste categorie behoren alleen die bijvoeglijke naamwoorden waarbij achter het ongeleed adjectief *-er* en *-st* worden geplaatst ter vorming van de "trappen der vergelijkinge of vergrotinge" (Van Heule 1633: 18)[61]. Dit wordt door Van Heule in 1625 (: 8) het zuiverst geformuleerd:

> De Gemeyne zijn, welke in het grooter *Er*, ende in het grootste *st* aennemen, als *Wijs, Wijzer, Wijst, Verstandig, Verstandiger, Verstandigst*.

In 1633 (: 18) is er met betrekking tot de vergrotende trap sprake van een kleine onnauwkeurigheid, aangezien Van Heule uit blijkt te gaan van de positief zonder *-e* maar deze vokaal vervolgens niet vermeldt als deel van het achtervoegsel van de vergrotende trap:

> Deze vergrotelicke woorden nemen gemeynelic vergrotende, eene *R* op het eynde, en in de grootste vergelijkinge, nemen zy *St* aen, als, *Sterc, sterker, sterkst*.

Alle andere vormingen lijken voor Van Heule onder de "byzondere vergrotinge" te vallen; als voorbeelden daarvan vinden we niet alleen *goet - beter - best, quaet - erger - ergst*, maar ook *snel - snelder - snelst, swaer - swaerder - swaerst*. Men kan zich afvragen of Van Heule wel oog en oor heeft gehad voor alle nuances; zelfs aan de toch wat uitzonderlijke vorm *wijst* (*wijs* + *st*) is hij voorbijgegaan.

Kók (1649: 16-17)[62] vermeldt de vergelijking duidelijk als een eigenschap van alleen het bijvoeglijk naamwoord:

> *Ver-ghe-lijking* is de Ver-andering der Woorden in Trappen: en voeght alleen an de By-voeghlijke Naam-woorden.

Hij is de eerste onder de Nederlandse triviumgrammatici die een semantische omschrijving van de 'trappen' geleverd heeft, en de eerste die spreekt van de "Stellende, Ver-ghelijkende, Over-treffende" trap, die ieder geheel naar Vossius (1648) zijn omschreven.

> De *Stellende Trap* is de eerste be-noeming van een by-voeghlijke Naam, een zaak vol-strektelijk en een-voudighlijk be-tekenende; als, *Rijk, Heiligh, Sterk*, enz.
> De *Ver-ghe-lijkende* is, welke boven een stellende by-voeghlijke Naam *Meêr* be-tekent <uit-drukt>, en wordt van de eerste ghe-maakt door 'er de letter-ghreep *Er* after-an te voeghen; als, *Rijker, Heiligher, Schoóner*: uit-ghe-nómen *Ghoedt*, welk heeft *Beter*, en eenighe andere.

---

61 Over de vorming van de vergrotende en de overtreffende trap in het Nederlands liet Heyns zich in 1571 nog niet uit. Maar in 1605: A5r-v gaat hij daar wél op in: "*Comparatif* wordt van den *Positif* ghemaeckt, met daer ... in Duytsch achter aen te hangen *er*... *Superlatif* wordt oock van den *positif* ghemaeckt, daer vore stellende *tres*, d'welck vertaelt mach worden *seer* oft *uytnemende*, dan <maar> te wijle onse Overtreffinghe ghemaeckt wordt met *ste* achter aen d'Ophave <positief> te voegen, so sullen wy't hier verduytschen ... met *ste*".

62 Vgl. Vossius 1648: 71: "Adjectivo accidit comparatio, quae est variatio adjectivi per gradus".

> De *Over-treffende* is, welke boven een stellend By-voeghlijk *zeer* óft *Meest* be-tekent, en wordt van de stellende Trap ghe-maakt, als m' 'er een *st* after-an-voeght; als, *Rijkst, Heilighst, Schoónst*: uit-ghe-nómen *Ghoedt*, welk heeft *Best*, en eenighe andere.

Normaal werden vergrotende en overtreffende trap volgens Kók gevormd door achter het bijvoeglijk naamwoord *-er*, resp. *-st* toe te voegen; uitzonderingen zijn hem bekend.

Ook Leupenius (1653: 33) benaamde de *gradus comparationis* met Nederlandse termen:

> De vergrootinge nu van de byvoeuglyke woorden, geschiedt door drie trappen, de eerste is de stellende, de tweede de vergelykende, de derde de ooverheffende trapp.

Leupenius blijkt in hoge mate overeen te stemmen met Van Heule. Ook hij onderscheidde een "gewoonlyke maniere" van vorming van de trappen van vergelijking (*sterk - sterker - sterkst; geleerd - geleerder - geleerst* (sic)) en een "ongewoonlyke maniere" (*goed - beter - best; groot - meerder - meest*), en merkte voorts op:

> Buiten deese vergrootinge syn alle deelneemende woorden <participia> die in *en* uitgaan, als *gehouwen, geslaagen, geroeupen, gekomen*. Als ook alle naamen der getallen, die ook onder de byvoeuglyke naamen behooren, als *een, twee, drie, vier*.

Ook van hem krijgen we dus terloops te horen dat de *numeralia* onder de bijvoeglijke naamwoorden een plaats is ingeruimd.

4.2.4.2. Zelfstandig naamwoord

Zoals hierboven is opgemerkt (4.2.3.2), heeft Leupenius (1653: 32) erop gewezen dat zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord onder andere van elkaar verschillen doordat van het zelfstandig naamwoord wel een verkleinwoord kan worden gevormd, van een bijvoeglijk naamwoord niet, en dat daarentegen het bijvoeglijk naamwoord wel kan worden "vergroot", het zelfstandig naamwoord niet. Leupenius blijkt daarbij alleen oog te hebben gehad voor de morfologische valentie van beide subcategorieën, niet voor de mogelijkheid om door middel van een omschrijving het semantische aspect van "vergrooting" of "verkleening" te realiseren:

> Dit onderscheid is tuschen de selfstandige, en byvoeuglyke woorden aan te merken, dat de selfstandige wel konnen verkleent, maar niet vergrootet worden, van *Stad, Vloed*, maakt men wel *Steedeken, Vloedeken*, door verkleininge: maar niet door vergrootinge *Stadder, Vloedder*. De byvoeuglyke daar teegen worden niet verkleent, maar wel vergrootet, soo seggt men wel, *geleerd, geleerder, geleerst*: maar niet *geleerdeken*.

Lambrecht (1550: C8v-D1r) had al gesproken van "diminutiva, dat zijn woorden, die eenighe verminderijnghe beteakenen <uitdrukken>, als Cleaikin, van clead: scheakin, van schea: weaikin, van weade ...", en even verderop van "woorden diminutijf" (D1v, D4r) en "diminutiven" (D1v, D2v, etc.). En in de *Twe-spraack* (1584: 74) was al sprake geweest van "verkleynde namen óf *diminutiva*", waarvan als voorbeelden *manneken, vrouwken, schipperken, koningsken, boomken* waren opgesomd. Wanneer Van Heule

(1625: 15) regels formuleert betreffende de woordgeslachten, noemt hij "alle Verkleynde woorden, als *Manneken, Boomken, Dierken, Huysken*" onzijdig; dezelfde regel en dezelfde voorbeelden vinden we in 1633 (: 20). Van de Zuidnederlander Heyns (1605: A5r) zal het ons niet verbazen dat hij *-ken* als diminutiefsuffix vermeldt:

> *Diminutifs* ... in Duytsche zijnse allegader van geenerley <onzijdig> Gheslachte, eyndende altijt in *ken* ende daeromme oock doorgaens ghebruycken onsen Neutralen Artijckel *het*.

Maar hoe valt deze thans vooral als Zuidnederlands beschouwde diminutiefvorm bij onze sterk Hollands georiënteerde triviumgrammatica's te verklaren? Van Heule heeft stellig zeer weloverwogen voor deze vorm van het diminutief gekozen. In 1625 (: 117) merkt hij immers op:

> In het verkleynen der woorden valt ook groote verscheydenheyt, als tot Exempel, men zegt in Hollant, *Het mannetje, Het wijffje, Het diertje*, in Vlaender zoudemen zeggen <had hij het dus van horen zeggen?> *Het mannekjen, het wijfkjen, het dierkjen*, de Brabanders hebben het beste gebruyk in het verkleynen der woorden, zeggende *Het manneken, Het wijfken, Het dierken*.

Van deze opmerking restte in 1633 (: 161) slechts:

> In het verkleijnen der woorden hebben de Brabanders de meeste volkomenheyt.

Beide keren wordt dus -overigens door een auteur van wellicht Zuidnederlandse komaf!- de Brabantse 'variant' als de beste gewaardeerd; hij is, naar Geerts (1966: 75) heeft opgemerkt, door Van Heule steeds gebruikt. En met betrekking tot de Hollandse vormen *-etje*, *-je* en *-tje*, in één adem genoemd, wordt in 1625 vermeld: "men zegt in Hollant"; in 1633 is dit ongenoemd gebleven. Het is zeer waarschijnlijk dat we hier een door Van Heule onderkende (Hollandse) tegenstelling spreektaal (*-etje* etc.) - schrijftaal (*-ken* etc.) hebben gevonden: in de laatste wordt vastgehouden aan de oorspronkelijke vorm, die naar wordt aangenomen (Kloeke 1923), in de zeventiende eeuw in Holland nog slechts een conservatieve taalvorm was[63], in de eerste was de mouillering al zeer ver doorgedrongen.

Ook elders in de beide teksten van Van Heule (1625: 18 en 1633: 38-39) zien we *-ken*, *-eken* en *-sken* als diminutiefsuffix gebruikt, waarbij duidelijk wordt aangegeven dat er al enig gevoel voor distributieregels aanwezig was (vgl. ook Hexham 1648: Vu4v en *The Dutch tutor* 1659(?): 10):

63 Vgl. ook Zwaan 1939: 218 waar ook de Statenvertalers blijken vast te houden aan *-ken*. Sewel 1691: ***1v heeft hierover opgemerkt: "All *Diminutives* which formerly did terminate in *ken*, but now generally in *tje*, or *je*". Vondel heeft in 'Vragen' (fol. 6r) "kinderkens" goedgekeurd maar er "Ook kindertjes" aan toegevoegd.

Gemeynelic wort by een woort *Ken* op het eynde ghestelt in het verkleynen der woorden, als *Steenken, Boomken, Beddeken*, maer by de woorden die hare laetste Letters verdobbelen in het Meer-voudich getal, by die woorden vougtmen *Eken* om te verminderen, als Eyndigende in

Al,	Gal, bal	Galleken, balleken
Il,	Bril, wil	Brilleken, willeken
Ol,	Tol, hol	Tolleken, holleken
Ul,	Bul	Bulleken
Am,	Lam, dam	Lammeken, dammeken
Em,	Stem	Stemmeken
Im,	Sim	Simmeken
An,	Man, pan	Manneken, panneken
En,	Pen	Penneken
On,	Ton	Tonneken
Ond,	Hond, mond	Hondeken, mondeken
C, K,	Zac, balc	Zacxken, balcsken
G,	ganc, berg	Gancxken, bergsken
Gge,	Vlagge, brugge	Vlagsken, brugsken

(Van Heule 1633: 38-39). Wie met betrekking tot Van Heules voorbeeld *manneken - mannekjen - mannetje*, kaart 9 uit Pée 1936 raadpleegt, zal zien dat Van Heules informatie wat betreft Brabants en Hollands overeenstemt met de door Pée beschreven situatie uit 1936. Welk criterium Van Heule aan heeft gelegd toen hij de Brabantse vorming van het diminutief als "het beste gebruyk", "de meeste volkomenheyt" kwalificeerde, is onduidelijk; misschien velde hij een welluidendheidsoordeel, misschien ook achtte hij, als Huydecoper[64] een eeuw later, *-ken* het oudste en (dus) het beste.

Ook voor Leupenius (1653: 32-33) was *-ken* het diminutiefsuffix bij uitstek:

> De verkleeninge van een selfstandige naame, wordt gemaakt door toe doen van *ken* op het einde, als *beddeken, boomken, dierken*.

Leupenius signaleert, in navolging ongetwijfeld van Van Heule (1633) aan wie vrijwel alle voorbeelden ontleend lijken te zijn, eveneens een aantal afwijkingen op de regel dat het diminutief wordt gevormd door achter de enkelvoudige onverbogen vorm het suffix *-ken* te plaatsen: 1. de woorden die op *-g* of *-k* eindigen, krijgen het suffix *-sken* ("*bergsken, dwergsken, kerksken*", etc.); 2. de woorden waarvan de slotconsonant bij verbuiging van het woord gegemineerd wordt (en door Leupenius dus ook in het enkelvoud met een dubbel teken wordt genoteerd), vertonen het suffix *-eken* ("*ball balleken, stemm stemmeken*"); 3. de woorden die op *-d* eindigen, vertonen eveneens *-eken* ("*blad bladeken, pad padeken, hond hondeken*", etc.); 4. woorden "die in het meervoud den klinker veranderen, die neemen haare verkleeninge van het meervoud, *Stad Steedeken, lid leedeken, schip scheepken*" (ook bij Van Heule 1633: 39). Binnen deze vier uitzonderingsgevallen zag Leupenius twee afwijkende verkleiningssuffixen: *-sken* en *-eken*. Nu constateert hij dat een andere mogelijkheid tot vorming van diminutiva gebruikelijker was omdat ze welluidender was:

---

64 Vgl. Huydecoper 1730: 12-13: "De uitgang der Verkleinde Naamwoorden is by de Ouden doorgaands *kijn* of *kin* ... Eindelyk verzachtte men *kin* tot *ken* <H. vermeldt hier een voorbeeld uit Anna Bijns>. dees laatste uitgang heeft een bevalligheid, en zelfs een soort van deftigheid in vergelyking van *tje* en *tjen*, die van laater tyd zyn".

Maar om de soetvloeijentheid is meer in gebruik *jen* of *tjen*, dat ook soo veel uitneeminge niet is onderworpen:

wie *jen* of *tjen* gebruikt, hoeft niet van de algemene regel af te wijken in de hierboven onder 1, 3 en 4 genoemde uitzonderingsgevallen.

Van Heule heeft dus regionale verscheidenheid wat betreft de vorming van het diminutief waargenomen; hij gaf de voorkeur aan het suffix *-ken*, dat hij als Brabants bestempelde; *-ken* bezat zijns inziens "de meeste volkomenheyt", maar waarin deze gelegen was, heeft hij niet vermeld. Leupenius erkende om onvermelde reden(en) de prioriteit van *-ken* maar gaf tevens twee argumenten waarom het gebruikelijker *-jen* (met zijn vormvariant *-tjen*) de voorkeur zou kunnen krijgen; het ene argument: de welluidendheid, is subjectief, het andere objectief: wie *-(t)jen* bezigt, heeft een groter regelmaat in zijn taalsysteem: op weg naar "een vaste en eenpaarige voet" (Leupenius 1653: A3v) viel het usueler *-tjen* (cfr. "De gewoonte sall ons de wett stellen"; Leupenius 1653: A2v) boven *-ken* te verkiezen[65].

4.2.5. GESLACHT

In een *Vreught-eyndigh spel*, opgenomen in *Den Nederduytschen Helicon* (Haarlem, 1610: 27), treedt In konsten vierich toe op zijn tegenspeler Neerstigh ondersoecker en overhandigt hem een bundeltje papieren, terwijl hij zegt:

Als broeder reyn in Konst, moet ick u mede deelen
Den schat uyt s'herten grond gegraven, doch wat slecht.
Siet, dit heb ick ghestelt, en t'saem aen een ghehecht,
Wilt dat eens oversien, 'tis niemant tot verkleeningh:
Maer meest om oeff'nen my: dus segt vry uwe meeningh,
En hoe dat u behaeght, 'tis geen verwerret streck.

Door de paperassen bladerend reageert Neerstigh ondersoecker hier op met een aantal opbouwend bedoelde kritische opmerkingen die voor een deel op het terrein van de grammatica liggen. In één daarvan wijst hij zijn kamerbroeder erop dat deze een fout heeft gemaakt met betrekking tot het woordgeslacht:

U werck is niet heel slecht, doch niet vry van gebreck,
Die silbe comt te hardt, en die moest harder wesen,
Dien dicht staet dien te by, om even eens te lesen,
Die Rustplaets' valt niet wel, dat is geen goet begin,
Die reden comt wat slecht, en dat woort breeckt den sin,
Die voeghelijcke naem, voeght niet by die selfstandigh,
Daer mist ghy in't geslacht, dats geen verval gehandigh,
Dien vol voorleden tijt, moest teghenwoordigh staen,
Daer dient op't spellen ghy wel beter acht te slaen

65 "Usus nihil enim est quam regula sermonis Latini", had Porphyrius in de derde eeuw al bij Horatius aangehaald: 'niets anders dan het gebruik is de regel voor het Latijnse taalgebruik'.

Het dient oock meer verciert, met cieraet redenrijclijck,
Voorbeelden in't verhael, ghelijckenissen blijck'lijck,
Die moeten zijn versint, waer deur een werc schoon blinckt,
'Tgeschrift dient reyn en net, t'papier ooc niet verminct.
Maer neemt van my int best, dat ick u doe ter trouwen.

Ook in verschillende triviumgrammatica's vinden we uitspraken die erop wijzen dat er met betrekking tot het woordgeslacht van de naamwoorden nogal wat fouten tegen het Nederlands werden gemaakt. In de *Twe-spraack* (1584: 63) luidt het[66]:

hóórt eenen uytheemschen spreken, *dat man, die wyf, die kind, dat door, die huys, die venster, dat koe, die paard, die kalf.* ende zó vóórt an,

waaraan wordt toegevoegd: "dit heb ick dikwils vernomen"; en op p. 69 wordt ten aanzien van "vele schryvers", waarbij dan "de ghemeene man" nog buiten beschouwing wordt gelaten, opgemerkt dat zij o.a.

reghel, maat, nóch schickelyckheyd <orde>, in *gheslacht*

laten zien. Veertig jaar later is ook De Hubert (1624: 4) -die van zichzelf beweerde dat hij in zijn psalmvertaling het woordgeslacht had gerespecteerd ("sonder ... de Geslachten te misbruijken, tegens den aard ende eijgenschap der tale"; p. 1)- weinig positief over het taalgebruik van tijdgenoten:

Aangaande het onderscheijd der Geslachten, hoewel de zierlickheijd der tale daar in gelegen is, so worter evenwel huijdendaags grovelick in gefeijlt,

waarna de Amsterdammers die de *Twe-spraack* schreven, op hun vingers worden getikt (zie 4.2.5.1); al eerder, op p. 1, had De Hubert erop gewezen dat o.a. in

de onderscheijdinge der Geslachten ... niet alleenlick de glanz ende luijster, maar ook de duijdelicke bescheijdenheijd <heldere genuanceerdheid> der talen bestaat.

Ampzing (1628: 2) noemt twee elementen uit de *Twe-spraack* en van De Hubert:

---

66 Vgl. Donatus *Ars maior* 3.2: "multi errant, qui putant etiam in una parte orationis fieri soloecismus, si aut demonstrantes *virum hanc* dicamus, aut *feminam hunc*"; Keil 1855-1923 IV: 393 en Holtz 1981: 655; voor Horatius is hier niet sprake van een syntagmatische fout (*soloecismus*) maar veeleer van een *barbarismus*. Ook Albertus 1573: D6r: "Plures enim huiusmodi inconcinnitates audimus si Mediolanenses, si Allobroges, et alij id genus institores, merces suas commendent: *Er ist der er leider gutter barchet, Ist der erst aller auss der Sophey kam ausser. Item, der Fraw dir nit der gelt gern gibt auss, etc.*. Etsi enim fortè pronunciare possunt, *barchet, fraw, gelt*, et similia, tamen in genere et articulis errant". Driekwart eeuw na het verschijnen van de *Twe-spraack* meldt Jeremias de Decker in zijn vertaling *Rampsalige geluksaligheden* (Amsterdam, 1660: *6r-v): "Men spot met de Walen, alsmen hoort: *dat boom, die huys*: maer doen dese <t.w. de spotters> veel beter?".

'Tis meer dan al te kennelijk <waarneembaar>, dat tot noch toe de meeste schrijvers hier op gansch niet, ofte geheel weynig, gelet hebben <t.w. op de opbouw van de taal via een correcte spelling>, ende even so luttel op de geslachten ... waer in nochtans een groot zieraed van onse tale gelegen is.

Wat neutraler is Van Heule (1633: A3v), die opmerkt:

Men behoort zorch-vuldichlic acht te nemen om het onderscheyd der Geslachten, ende der Gevallen te behouden, welke tot nootzakelicken dienst, ofte tot Cieraet in alle geachte spraken plaetse hebben;

dit "behouden" mag niet worden opgevat als een 'bewaren wat duidelijk in het taalgebruik aanwezig is': op p. A4r liet Van Heule drukken:

Het ander deel der Sprake, welc in de veranderingen der woorden bestaet, is ten dele onbekent, en ten dele twijfelachtich, ende het byzonder wit onzes tegen-woordigen werx, ende is gelegen in het onderscheyd der Geslachten.

"Alle Namen worden in drie geslachten onderscheyden", deelt Van Heule ons mee (1633: 19). Deze opmerking laat zien dat zowel aan zelfstandig als aan bijvoeglijk naamwoord het *accidens* geslacht werd toegedacht. In de volgende paragrafen zal aan de beide nominale subcategorieën afzonderlijk aandacht worden besteed.

4.2.5.1. Zelfstandig naamwoord

Het woordgeslacht van een zelfstandig naamwoord had gevolgen voor de flexie van adnominale woorden: vergde *lente* in de tweede naamval enkelvoud *des* of *der*, *schone* of *schonen*, etc.? In de *Twe-spraack* (1584) worden dergelijke onderscheidingen in de buiging echter niet gemaakt (zie 3.2.4.1 en 4.2.8.1), en het kennen van het woordgeslacht was hiervoor dus niet van belang. Maar het geslacht van het substantief had ook zijn gevolgen voor de refererende pronomina, zodat ook voor de schrijvers van de *Twe-spraack* kennis van het woordgeslacht een vereiste was voor goed taalgebruik.

De *Twe-spraack* bevat op p. 64 de opmerking:

De Leden <lidwoorden> zyn dies mercktekenen, der namen gheslacht ende buighing

(waarbij het onduidelijk is waaraan "dies" refereert). Enige uitleg van het geciteerde wordt geboden op p. 64-65 (vgl. ook aldaar p. 75), waar we lezen

dat *een* voor allerley geslacht van namen <naamwoorden> magh komen: maar *de* voor het *manlyck* ende *wyflyck*; ende *het*, voor het *ghenerley* gheslacht ófte *neutrum*.

Deze benadering vertoont duidelijke overeenkomst met die van Clajus maar stemt daar niet mee overeen[67], en met die van Franse grammatici als Meigret[68] en Ramus[69]. De informa-

67 Clajus 1578: 26: "Cognoscitur autem Genus apud Germanos quatuor modis: 1. Ex articulo, Masculino enim praeponitur *der*, foeminino *die*, Neutro *das*".

tie uit de *Twe-spraack* kunnen we als volgt voorstellen:

	m	v	o
een	+	+	+
de	+	+	-
het	-	-	+

Door Ampzing (1628: 7) zal deze opmerking met een kleine nuancering worden herhaald:

> so word *de* voor het mannelijke ende vrouwelijke geslachte gesteld, het welke in de buyginge die geslachten onderscheyd: ende *het* teykend het geenderleij geslachte uyt: daer en tegens so en onderscheyd het oneygentlijke ledeken *een* de mannelijke ende geenderleije geslachten niet.

Op p. 70 e.v. wordt in de *Twe-spraack* (1584) nader op het naamwoord ingegaan, en komt ook het woordgeslacht van het substantief aan de orde. Het blijkt dat aan de schrijvers van het boek, waarschijnlijk uit de Latijnse spraakkunst (Kooiman 1913: 163)[70], evenals aan grammatici elders, naast de drie zojuist genoemde geslachten nog andere bekend waren:

> De drie voornaamste gheslachten zyn *Manlyck, Wyflyck* ende *Ghenerley*, dats *Masculinum, Femininum*, ende *Neutrum*

(hetzelfde heeft Ampzing (1628: 5) opgemerkt), maar op de overige gaan ze niet in. We zien vervolgens dat in de *Twe-spraack* op verschillende manieren wordt getracht de lezer duidelijk te maken hoe deze het woordgeslacht van zelfstandige naamwoorden kan bepalen[71]. Allereerst volgt een herhaling van wat hierboven van p. 64-65 werd geciteerd. Maar het bleek nodig om ook mannelijk en vrouwelijk geslacht te kunnen onderscheiden. Onbepaald lidwoord en bijvoeglijk naamwoord bewezen daarbij hun dienst[72]: hebben we te maken met een mannelijk zelfstandig naamwoord, dan leidt de combinatie van onbepaald lidwoord, bijvoeglijk naamwoord en zelfstandig naamwoord tot een bijvoeglijk naamwoord zonder *-e ("een schoon man")*, bij een vrouwelijk zelfstandig naamwoord draagt het adjectief een *-e* ("*een schoone vrouw*"). Op p. 77 vinden we dit herhaald. Dit kan als volgt worden voorgesteld:

---

68 Meigret 1550: 34r heeft met name oog voor het gebruik van *le* of *la*.

69 Vgl. Ramus 1572: 68: "Le genre est communement declare par larticle singulier". Ook Ramus 1562: 46. Toch bestaat in Ramus 1572 ook aandacht voor de genusbepaling via semantische categorieën.

70 Ook bij Estienne 1557: 15-16 bestaat vooral aandacht voor de betekenis van de woorden ter bepaling van hun geslacht, zij het dat hij ook de uitgang in zijn beschouwing betrekt. Albertus 1573: D6v gebruikt de Latijnse semantische regels ("Utamur itaque Latinorum etiam quibusdam generalibus regulis"), evenals Oelinger 1574: 34 en Clajus 1578: 26 ("Ex significatione per regulas generales").

71 Ik wijs er op dat in het zojuist aangehaalde sprake is van de "voornaamste gheslachten": de genera *commune, omne, promiscue* en *dubium*, bekend uit de Latijnse grammatica, zijn in de *Twe-spraack* buiten beschouwing gebleven. In de spraakkunsten van het Duits is daar meer aandacht aan besteed. Het *genus dubium* komen we bij Van Heule, Kók en Leupenius tegen.

72 Vgl. Clajus 1578: 26: "Cognoscitur autem Genus apud Germanos quatuor modis ... 2. Ex adiectivo addito per regulas de motione traditas".

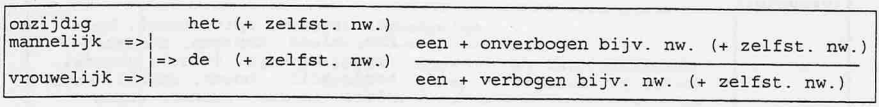

(zie Dibbets 1985: 454). Hier wordt dus gewezen op een overeenstemming tussen zelfstandig naamwoord en adnominale woorden, zoals die ook b.v. in het Latijn voorkomt. Op de onjuistheid in deze voorstelling is al gewezen door Van Heule (1625: 11-12; zie Kooiman 1913: 164; Geerts 1966: 60), zoals verderop in deze paragraaf zal blijken.

Zagen we hierboven een syntactisch/morfologisch criterium aangelegd ter bepaling van het woordgeslacht, een determinering "uyt het ghebruyck, na <overeenkomstig> de ghewoonte van spreken" (*Twe-spraack* 1584: 72), hierop volgt een poging om "voor den leerlinghen ende onduitschen <vreemdelingen>" op grond van de betekenis de woorden naar geslacht te ordenen; daarbij wordt evenwel opgemerkt dat "de uytreghelighe oft gheexcipieerde in gróten ghetal" zullen zijn. Er worden dus *regulae generales*[73] (soms met een identificatie van woordgeslacht (*genus*) en natuurlijk geslacht (*sexus*)) geformuleerd, die in het volgende overzicht zijn gerangschikt[74]:

	regel	uitzonderingen
		onzijdig
mannelijk	*Ghód, mensch, man,* ende *manlyke eyghen namen,* ende *ampten,* als leraar, koninck, koopman, smit, boer.	
vrouwelijk	1. *vrouw,* de *namen* ende *ampten der vrouwen.*	wyff
	2. de namen der elementen, tyden, zee.	licht, vier, water, sneeu, en wainigh andere.
	3. de namen der delen en lidmaten des menschen lichaams, der zieckten,	lyf, leven, vernuft, verstand, vleesch, ghezicht, ghehóór, ghevoelen, lid, vel, been, bloed, hóófd, brein, óógh, óór, haar, aanzicht, speexel, mergh, inghewand, hart, zweet.
	des huysraads, ghebous, wercktuyghs, der klederen,	dack, ghewelft, venster, luyck, schót, zeyl, touw, tóóm, rad, juck, roer, schip, bóót, wiel, huysraad, bed, slaaplaken, kussen, ghordyn, mes, heft, punt, lemmet, hembt, web, bórd, boor, waterpas, snoer, schap, blóck,

73 Vgl. Clajus 1578: 26: "Cognoscitur autem Genus apud Germanos quatuor modis ... 3. Ex significatione per regulas generales".

74 Er zijn voor wat betreft de *Twe-spraack* en de erop volgende Nederlandse spraakkunsten vele verwijzingen te maken met overeenkomstige passages in vooral Duitse grammatica's. Ter vergelijking vermeld ik hier slechts uit Albertus 1573: Dóv e.v.: "Virorum, dignitatum et officiorum virilium, Mensium, Ventorum, Meteorum, Locorum, Spirituum, animalium quadrupedum, avium, piscium, et monetarum, nomina sunt generis masculini et requirunt articulum *der*, ... Mulierum, Muliebrium officiorum, Fluviorum, virtutum, Fructuum, Insectorum, et arborum nomina sunt generis foeminini... Nomina urbium, castellorum, pagorum, regionum, metallorum: Item nomina denominativa in *umb*, et nomina copiam significantia generis neutri sunt... Verbalia sunt generis foeminini quae desinunt in *ung*, ... *ey* ..., *heit*, ... *keit*, ... *ag* ... Verbalia in *er* masculina sunt, et formant foeminina in *in* ...", etc. Het spreekt van zelf dat de genera niet steeds parallel lopen in Duits en Nederlands.

(vervolg:)		
		vat, schryn, spit, dexel, becken, kleed, kaproen, schortel-doeck, wambeys, juweel, ghordel, handschrift, boeck, zeghel, vierslach, harnas, zwaard, wapen.
	dieren, visschen, voghelen,	dier, beest, paerd, hengst, vool <veulen>, kalf, rhe, ve, lam, schaep, zwyn, varken, hart, kuiken, kapoen.
	bomen, vruchten, stenen	blad, lóf, kruid, gras, hóy, stróy, lóóck, bróód, speck, vleesch, ey, bier, way <wei, hui>, kóórn, kaf, meel, deegh, zout, pick <pek>, teer, hars, was, vlas, smeer, hout, cristal, albasterd.
	dranck, ghelt, ende ghewicht	pond
		vrouwelijk
onzijdig	de *eyghen namen der Landen* ende *steden*, de *namen des Aardrycks*, *des plaats*, *woninghen*,	stad, straat, acker, hófste, slóót, gracht, burgh, bergh, hoef, ghaarde, kerck, veste, steegh, spyker, woning, lóóds, wayde, duin, dyck, dam, sluis, kluit, zóde, turf, póórt, brug, tóórn, marckt, graft.
	de namen der Metalen, de namen der Heerlyckheyden ende ampten. Alle verkleynde namen of *diminutiva* ... Diesvólghens mede die in betekenis verkleinen als kind, kalf,... de namen die van wóórden <werkwoorden> komen, als het schrift, etc.	de liefd, de hoop, de spraack, etc.

Met name voor wat betreft het laatste gedeelte van deze regels uit de *Twe-spraack* kunnen we eraan twijfelen of we met semantische categorieën (en dus met *regulae generales*) of met morfologische categorieën (en dus met *regulae speciales*) te maken hebben. In alle geval: een heldere, eenvoudige regel aanbieden blijkt (nog) niet mogelijk (p. 74):

> in dezer ghelycke namen ende wóórden, alzó die zich breed strecken <omdat die zich over een breed (semantisch gebied uitstrekken>, heb ick nóch gheen alghemene reghel ghezien: metter tyd mochtmen zulx te weegh <tot stand> brenghen

In deze indeling is de groep mannelijke woorden voorgesteld als de semantisch meest gesloten categorie. Hoewel op basis van de *regulae generales* geen duidelijke indeling in vrouwelijke en onzijdige woorden tot stand kon worden gebracht, hadden "leerlinghen ende onduitschen" hiermee toch een wat beter houvast gekregen: de mannelijke woorden leken op semantische gronden gemakkelijk te bepalen, de resterende *de*-woorden waren dus vrouwelijk. De vrouwelijke en onzijdige woorden, die op semantische gronden (nog) niet goed konden worden uiteengehouden, waren herkenbaar via het gebruik van *de* en *het*, *schone* en *schoon*:

	regulae generales		
	gesloten groep	open groep	syntactisch/morfologisch criterium
mannelijk	+	-	de; een schoon ...
vrouwelijk	-	+	de; een schone ...
onzijdig	-	+	het; een schoon ...

De vraag is, op welke grond(en) door de schrijvers van de *Twe-spraack* aan bepaalde *de*-woorden het mannelijk dan wel het vrouwelijk woordgeslacht werd toegekend, waarom dus *lente, zomer, herfst, winter* als "namen der tyden" vrouwelijk waren evenals *lucht*, maar *licht, vier* <*vuur*>, *water, sneeu* onzijdig. *Licht, vier* en *water* zijn stellig onzijdig genoemd omdat ze van het lidwoord *het* vergezeld gingen; hetzelfde zal voor *sneeu* hebben gegolden, dat bij Van Heule (1625: 132) niet alleen als vrouwelijk maar ook als onzijdig te boek staat en dat ook in de 18de eeuw nog herhaaldelijk als (ook) onzijdig geregistreerd werd (b.v. in Moonen 1706: 66). *Aarde, lucht, lente* worden meestal (ook) als vrouwelijk vermeld, o.a. door Van Heule (1625: 121 e.v.), maar *zomer, herfst* en *winter*, in de *Twe-spraack* dus vrouwelijk, worden elders steeds als mannelijk vermeld, ook door Van Heule (1625: 121 e.v.). Het lijkt dat de schrijvers van de *Twe-spraack* zich bij het hechten van het label 'vrouwelijk' aan woorden als *zomer, herfst* en *winter* niet (kunnen) hebben laten leiden door gevoel voor de taalkundige onderscheiding mannelijk - vrouwelijk, zoals dat nu nog aanwezig is in de zuidelijke dialecten van ons taalgebied, maar dat ze zich hebben laten mísleiden door het feit dat *een fraai herfst* etc., dat toch volgens de eerder gegeven regel bij mannelijke woorden mogelijk moest zijn, tegen het taalgevoel indruiste. Waar *een fraai herfst* niet overeenstemde met taalgebruik en -gevoel, werd niet het syntactisch-morfologische criterium herwogen, maar leidde de *regula generalis* die op dat semantisch-morfologisch criterium was gebaseerd, tot onjuiste uitspraken. Invloed van Clajus heeft, zeker voor wat betreft de benamingen van de jaargetijden, niet meegespeeld: integendeel: "Früling, Lenz, Sommer, Herbst, Winter" staan bij Clajus (1578: 27-28) juist als mannelijk aangegeven.

In de *Twe-spraack* (1584) vinden we, behoudens de hierboven al aangestipte dubieuze uitspraak met betrekking tot de verkleinwoorden, geen bepaling van het woordgeslacht via *regulae speciales*, gebaseerd op het laatste deel van het woord. Dat er gebruik is gemaakt van het goede voorbeeld van gewaardeerde schrijvers, is waarschijnlijk: zo wordt op p. 85 Marnix van Sint Aldegonde geprezen om zijn nauwgezet gebruik van o.a. het juist woordgeslacht in "zynen ghedruckten Zouter", zijn *Boeck der Psalmen Davids*, dat in 1580 in Antwerpen verschenen was.

Zoals al eerder is vermeld (4.2.5), was volgens de Zeeuw De Hubert (1624: 1) o.a. in de "onderscheijdinge der Geslachten" niet alleen de schoonheid van de taal of de talen gelegen, maar vormde o.a. dit onderscheid ook de "duijdelicke bescheijdenheijd der talen", de heldere genuanceerdheid; het kan een opvatting zijn die door De Huberts vrienden uit de Amsterdamse letterkunstige ('taalkundige') vergadering: Hooft, Reael e.a. werd gedeeld. Even verderop, op p. 4, komt dit aspect evenwel niet ter sprake wanneer opgemerkt wordt:

> Aangaande het onderscheijd der Geslachten, hoewel de zierlickheijd der tale daar in gelegen is, so worter evenwel huijdendaags grovelick in gefeijld

(vgl. voor hetzelfde Ampzing 1628: 2 en 3[75] en, ten dele overeenstemmend, Van Heule 1633: A3r-v). De Hubert heeft zich, naar eigen zeggen aan het begin van zijn betoog, bij het onderscheiden van de woordgeslachten laten leiden door

> de natuijrelicke wijse van spreken, sonder de Woorden <werkwoorden> ofte de Naamen <naamwoorden> te verdraijen <vervormen; omwisselen>, ofte de Geslachten te misbruijken <fouten te maken tegen het woordgeslacht>, tegens den aard ende eijgenschap der tale.

Hierbij moet worden opgemerkt dat het gebezigde "natuijrelicke" niet mag worden verstaan als 'spontane', 'gewone', maar veeleer als 'conform het taalsysteem'. Overeenkomstig wat door Klifman (1983: 127-135) met betrekking tot *natura* is uiteengezet, zullen we "de natuijrelicke wijse van spreken" moeten interpreteren als 'de wijze van spreken overeenkomstig de regels van het objectieve grammaticale systeem dat aan de taal eigen is en dat uit het correcte taalgebruik valt op te stellen'. De Hubert geeft daarvan op p. 1 enkele voorbeelden:

> onder deckzel van rijmen <onder het mom van dichten>, den Waal te spelen <op z'n frans te spreken>, is ganz ongerijmd, ende te seggen: *Ik hebbe gebeden God*, voor *ik hebbe God gebeden. Hij is genegen niet*, voor: *Hij is niet genegen. De gunste goed*, voor: *de goede gunst'. mij genade doet*, voor: *doet mij genade. ik hebbe hem genomen aan*, voor: *ik hebbe hem aangenomen*, ende diergelijke wijse van spreken meer; is het Nederduijtz Walzelick <op Franse wijze, overeenkomstig het Frans>, ende valzelick verdraijd, ende onder decksel van rijm niet te lijden <en moet, zelfs onder het voorwendsel dat men dicht, niet getolereerd worden>.

Wat het woordgeslacht van de zelfstandige naamwoorden betreft onderscheidt De Hubert "Manstammig, Wijf-stammig, ende Geenderleij" (p. 2). Daarbij tekent hij aan: "Weijnige Naamen sijnder van tweederleij geslachte", waarvan het ene genus meestal het onzijdig is. De Hubert treedt vervolgens in het spoor van de *Twe-spraack* (1584) door aan te geven dat voor mannelijke en vrouwelijke woorden *de*, voor onzijdige woorden *het* kan worden geplaatst; nieuw is de vermelding, herhaald door Ampzing (1628: 7)[76], dat voor mannelijke en onzijdige woorden *een*, voor vrouwelijke woorden *eene* kan worden gebruikt:

---

75 "'Tis meer dan al te kennelijk, dat tot noch toe de meeste schrijvers hier op gansch niet, ofte geheel weynig, gelet hebben, ende even so luttel op de geslachten ...: waer in nochtans een groot zieraed van onse tale gelegen is". "Daer en is ook geen lammer, ende onhebbelijker ding ter wereld in eene sprake, als de vermenginge der geslachten ...".

76 Het is opmerkelijk dat Ampzing, in tegenstelling met al zijn Nederlandse voorgangers, alleen het syntactisch criterium hanteert bij het bepalen van het woordgeslacht: welke lidwoordvorm(en) kan/kunnen met het navolgende substantief worden gecombineerd? Daarbij geraakt hij soms tot voor ons vreemde formuleringen, zoals op p. 8: "Het ledeken het voor een by-worpig woord gesteld, by een self-standig woord van't geenderleije geslachte, maekt dat self-standig woord geenderleij: het kleyn ofte kleyne kind: maer het ledeken een maekt het mannelijk, een kleyn kind". Wordt een al onzijdig woord onzijdig doordat er *het* voor kan worden geplaatst? Vindt er geslachtverandering plaats wanneer men *het* door *een* vervangt? Welke functie heeft het bijvoeglijk naamwoord in deze gedachtengang? Het adjectief wordt hier waarschijnlijk min of meer terzijde in de beschouwing betrokken: dat kan achter *een* in een dergelijk geval alleen onverbogen voorkomen, achter *het* ook verbogen, en dus mannelijk en vrouwelijk, in zijn terminologie. Als beide mogelijkheden zich aandienen, zo wil Ampzing waarschijnlijk zeggen, heb je ter bepaling van het woordgeslacht van het substantief toch alle houvast aan de vorm van het lidwoord, die ondubbelzinnig is. Dat is bij het gebruik van *een* niet het geval. Hij lijkt er aan voorbij te gaan dat hij tevoren *een* heeft verbonden met mannelijk en onzijdig.

	m	v	o
de	+	+	-
het	-	-	+
een	+	-	+
eene	-	+	-

Met behulp van dit criterium kan uit het taalgebruik dat correct is, worden vastgesteld welk woordgeslacht een bepaald zelfstandig naamwoord eigen is. Maar ook kan men De Huberts informatie interpreteren als: 'indien je weet welk woordgeslacht een woord heeft, dan weet je ook of je er *de* of *het*, *een* of *eene* bij kunt gebruiken'. Deze interpretatie strookt in alle geval met een passage op p. 4 bij De Hubert:

> Doch hoe dat de selve geslachten onderscheijdelick onderkend worden, en staat ons hier niet aan te wijsen,

waaruit blijkt dat het er De Hubert niet om begonnen was regels voor de geslachtsonderscheiding in het Nederlands te verstrekken.

De Hubert wijst op fouten die in de schrijfpraktijk van de *Twe-spraack* (1584) waar te nemen zijn tegen de eigen regels; deze regels zelf worden echter niet afgewezen:

> De voorschreve schrijvers der Nederduijtze Letter-kunst, hoe wel sij seggen datter groot onderscheijd is tuszen het Man-stammig, ende Wijf-stammig; so schrijven sij nochtans onverscheijdelick, selfs in 't hoofd ende opschrift van de selve haare Letter-kunst, wanneer sij seggen Eijgenschapp *des Nederduijtzen taals*, daar sij behoorden te seggen: Eijgenschap *der Nederduijtze tale*, als sijnde <omdat ... is> het woordeken *Tale*, Wijf-stammig, selfs getoetzt op de toetz-steen van haare eijge prouve, daar bij sij de Man-stammige van de Wijfstammige onderscheijden, want men seijt immers *een' goede tale*, ende niet *een goed tale ofte taal'*, ende staat ook te letten <er moet op worden gelet; men moet erop bedacht zijn>, dat dese haare <hun> prouve in veelen deele mank gaat, gelijk men des noods sijnde <indien nodig> wel soude konnen gestand doen <aantonen>.

Hierboven is de uitspraak al aangehaald dat De Hubert zijn *Noodige waarschouwinge* niet heeft bedoeld om te leren "hoe dat de selve geslachten onderscheijdelick onderkend worden": de erop volgende psalmvertaling van De Huberts hand zou een praktijkvoorbeeld zijn op dit gebied voor de geïnteresseerde:

> Wenz alleenlick dat de liefhebbers verdacht sijn, dat ik sorgvuldig ben geweest om hun sulks uijt mijnen Psalm-bouk te doen verstaan.

Hierop volgt toch een tweetal algemene regels:

> alle dese Naamen <zoals *sonde, ziele*> uijtgaande in e, (heel weijnige uijtgesonderd) sijn Wijfstammig, ofte geenerleij, die lichtelick t'onderkennen sijn door haar ledeken *Het*. als, *het gebergte*,

waarbij een *regula specialis*[77] met een syntactisch criterium is verenigd;

77 Vgl. ook Clajus 1578: 26: "... Ex terminatione per regulas Speciales".

als de afkomstige voornamen <voornaamwoorden> *mijn, dijn, sijn, haar*, etc. staande voor eene selfstandige naam <zelfstandig naamwoord>, met dit selve teekentje <'> geteekend sijn in 't enkel getal, ofte datse uijtgetrocken <verlengd> sijn met de letter *e*, als *mijne, dijne*, etc. So beduijd het, dat de volgende selfstandige naam Wijf-stammig is, gelijk als, *Haar' duegd*, voor *haare duegd, sijn' genade* voor *sijne genade, dijn' hand* voor *dijne hand*, want de Man-stammige en hebben geene afkomstige Voor-naamen voor sich staande, uijtgaande in e, in 't enkel getal, maar hebben, *haar, sijn*, in 'tGenaamde Gevall <de eerste naamval>, ... uijtgesonderd alleen, dat de woordekens *Onse* ende *dese* somwijlen in 'tManstammige schijnen gebruijkt te worden;

in deze woorden is gebruik gemaakt van een syntactisch-morfologisch verschijnsel ter bepaling van het woordgeslacht door de lezer van de psalmvertaling. In een overzicht kunnen beide regels als volgt worden voorgesteld:

	woorden eindigend op -e		overige woorden	
	met lidwoord de	met lidwoord het	met mijn'	met mijn
			met mijne	
mannelijk	-	-	-	+
vrouwelijk	+	-	+	-
onzijdig	-	+	-	+

Deze regels heeft De Hubert ongetwijfeld ontdekt in de "natuerelicke wijse van spreken", en hij heeft ze toegepast in zijn taalgebruik binnen de psalmvertaling; de lezer kan ze in de vertaling terugvinden en er zijn voordeel mee doen.

Volgens Van Heule (1625: 9)[78] was met het oog op de *convenientia*: de overeenstemming tussen bijvoeglijk en zelfstandig naamwoord, kennis van het geslacht van de zelfstandige naamwoorden noodzakelijk. Evenals De Hubert (1624) heeft hij, geheel op de voet van Lithocomus[79], drie woordgeslachten onderscheiden:

> Het onderscheyt des geslachts, moetmen waernemen <in acht nemen>, om de gevouglikheyt <overeenstemming> der Zelfstandige ende der Byvouglicke naemwoorden. Daer zijn drie geslachten der woorden, namelic *Mannelic, Vrouwelic*, ende *Generley*.

Opnieuw evenals De Hubert (1624) heeft Van Heule vermeld dat voor mannelijke en vrouwelijke woorden *de*, voor onzijdige *het*, voor mannelijke en onzijdige *een*, voor vrouwelijke *eene* gebruikt werd. Met een beroep op de schriftelijke traditie en op de *auctoritas*: het gezag van gerenommeerde schrijvers, heeft Van Heule het gebruik van *den* in de eerste naamval enkelvoud bij mannelijke woorden afgewezen, hoewel het hem bekend was dat sommigen dit onder zekere conditie propageerden (vgl. 3.2.4.3). Van Heules wijze van formuleren zou erop kunnen wijzen dat hij onderscheid heeft gemaakt tussen spreektaal ("behoort te zeggen") en schrijftaal ("zoude stellen"). Vermoedelijk te

---

78 Hij is wellicht, behalve door Lithocomus, door Heyns beïnvloed. Deze meldt in 1571: 7: "Het is seer noodich de gheslachten der namen te connen onderscheyden: want van sulcker aert als de *Substantif* is, tot sulcken gheslachte moet oock den *Adiectif*, (diemen by den *Substantif* voeghen wil) ghekeert worden". Hetzelfde ook in Heyns 1605: A7v.

79 Lithocomus 1592: 12: "Discrimen generis propter convenientiam adiectivi & substantivi inquiritur".

Delft, maar misschien in de Zuidelijke Nederlanden geboren en sedert 1623 te Leiden wonend (Caron 1953a: xv), kan Van Heule bekend zijn geweest met een taalsysteem waarbinnen het adnominale genusonderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke woorden in de zeventiende eeuw nog aanwezig was (Geerts 1966: 75; Weijnen 1971a: 29). Van Heule (1625: 10-11) formuleerde het als volgt:

> Eenige geleerden <o.a. Heinsius> begeeren dat men voor de woorden van het manlic geslacht, welke met eene *H* ofte met eene klinkletter beginnen *Den* zoude stellen, als *Den outaer, Den ommegang, Den Hemel* ... Deze manier wort by de Grieken gebruykt. ook schijnt het dat men *Den dach* ende *Den douw* behoort te zeggen. *Merk.* Daer zijn eenige welke achten dat men *Den* behoorde voor het Ledeken des mannelicken geslachts te houden <in de marge wordt verwezen naar Cats en De Groot> ... Wij bekennen <erkennen> wel dat verscheyde <van elkaar verschillende> buygingen der woorden den ongeleerden Nederlanders, een verziersel <bedenksel> schijnen te wezen, waer van zy mede gansch geen kennisse en draegen, maer om dat zulcken manier <t.w. *den* in de eerste naamval> tegenwoordig in geen gemeyn gebruyk en is, nochte ook noyt en schijnt geweest te hebben, gelijk ons verscheyde oude schriften, dat met verwonderinge hebben doen gelooven, ende dat bysonderlik by die <geschreven door hen> welke acht op de taele gehat hebben, zo en hebben wy ons tegens dat out ende noch het tegenwoordig gemeyn gebruyk niet dorven stellen, alhoewel het zelf eerst ons voornemen geweest is te doen, maer door het oordeel eeniger hoochgeleerden, hebben wy bewogen geweest, dat naer te laeten, gelijk men ook ziet, dat de Geleerden Aldegonde, Wttenhove, Koornhert, Heynsius, Kilianus, ende andere ook gedaen hebben

(vgl. 3.2.4). Enkele jaren later heeft ook Ampzing (1628: 8) *den* als nominatiefvorm afgewezen,

> also onse tale van de ontmoetinge der klinkeren geenen af-keer en heeft, of schoon sommige geleerden dat sonder reden sich inbeelden;

de *-n* in *den* wordt hier beschouwd als hiaatdelger[80], welke functie als logische consequentie zou moeten hebben dat *-n* dan ook in andere gevallen zou moeten worden gebruikt:

> want so mosten wy anders, naer desen regel, ende grond, dese ontmoetinge der klinkeren ook in het meervoud, ende vrouwelijke geslachte, ende ten korsten over al mijden, seggende: den arenden, den outaeren, den hemelen; ja ook den aerde, den ere, den eeuwe, den olie, ende diergelijke.

Voor de geboren en getogen Haarlemmer Ampzing behoorde *den* als nominatiefvorm niet tot een adnominaal genus-systeem dat zich "slechts voor vokalen en bepaalde consonanten, vnl. *d, b, h* en *r*" in bepaalde streken had gehandhaafd (Weijnen 1971a: 29)[81].

---

80 De kwestie van dit *den*-gebruik is o.a. aan de orde gesteld door Van Leuvensteijn 1985: 33-39, bij wie met name ook de hiaatdelging wordt besproken, - met gelijke redenering als bij Ampzing wordt aangetroffen. Vgl. ook Geerts 1966: 76.

81 Zo ook bijvoorbeeld Huygens. Deze zond, met een begeleidende brief met als datum 7 februari 1639, het handschrift van *Dagh-werck* aan P.C. Hooft, met het verzoek deze tekst onder enkele vrienden te laten circuleren. Mostaert tekent bij vs 17 uit de tekst ("Nu 't den Hemel soo gepast heeft") aan: "den hemel, off niet beter waer de hemel". "Dewijle, den hemel, in ore est omni populo <vgl. Van Heules "het tegenwoordig gemeyn gebruyk">, ende het bestaen kan om de H. segg ick 'tliever als anders",

Met een beroep op Ampzing heeft Van Heule in 1633 (: 30-31) de afwijzing herhaald van *den* in de eerste naamval enkelvoud bij woorden "die met eene H R D of eenige Vocael beginnen" (vgl. de opsomming in Weijnen 1971a: 29). Dit *den* "verzoet ooc zeer bevallic, veler woorden uytsprake", maar het vertroebelt naar zijn mening "het onderscheyt der geslachten": ook nu verklaart Van Heule *den* niet in strijd met (het) taalgebruik maar met een duidelijke taalsystematiek, waarbinnen een zo groot mogelijke analogie heerst. Het is z.i. het "nodichst datmen eerst het onderscheyt der geslachten, met eene zekere order <vaste regel> lere gebruyken"[82].

Evenals Lithocomus[83] heeft Van Heule (1625: 11) aangeroerd dat er naamwoorden waren die mannelijk, vrouwelijk en onzijdig, andere die "twijffelachtig" zijn, weer andere waaraan slechts één woordgeslacht eigen is; tot de eerste groep lijkt hij alleen de bijvoeglijke naamwoorden te rekenen (zie 4.2.5.2).

Vervolgens heeft hij getracht zijn lezers duidelijk te maken, welke woorden mannelijk, welke vrouwelijk, welke onzijdig, welke "twijffelachtig" zijn; in 1633 (: A4r) noemt hij dit noodzakelijke kennis die echter "ten dele onbekent, en ten dele twijfelachtich <is>, ende het byzonder wit onzes tegen-woordigen werx". De adnominale regel uit de *Twespraack* (1584), die hierboven al ter sprake is gekomen, krijgt enige kritiek te verduren:

> Eenige naemwoorden des mannelicken geslachts mogen, een byvouglic woort by haer <zich> lijden, met eene *E* ende zonder *E* op het eynde, te weten, als het Ledeken *Een* voor deze woorden komt, maer als voor die woorden het ledeken *De* gestelt wort, zo moeten die woorden de *e* op het eynde behouden. Als *Een goet man*, ende *Een goede man, Een groot meester*, ende *Een groote meester*, ende het valt aengenamer, dat men by die woorden, altijt de *e* in het byvouglic woort nalaet: De woorden des mannelicken gheslachts, die alzoo twee verscheydene byvouglicke woorden mogen lijden, zijn deze *Man, meester, Koning, Knecht, Dienaer, Discipel, Heer, Propheet, Helt, Navolger, Bouk, Mensch, Priester, Vrient*,

---

reageerde Huygens (vgl. Zwaan 1973: 53 en 56): *den* was dus volgens Huygens in een dergelijk geval een gangbare vorm. En Hooft liet in *Geeraerdt van Velsen* "Den Heer van Velsen houdt d'Hollandsche Graef ghevaên" uit 1613 in de editie van het werk in 1636 wijzigen in "Den graef van Hollandt houdt de Velzerheer gevaên", waarbij dus geen verandering werd aangebracht in de semantische verhoudingen tussen de verschillende zinsdelen; vgl. De Tollenaere 1957: 127.

82 Het is opvallend dat Beyer 1661: 107-108, die Van Heule meestal zo trouw volgt, deze redenering heeft afgewezen: "Enige achten dat het ledeke *de* in den Noemer van 't eenvout des mannelikke en vrouwelikke geslachts in *n* behoort te eindigen, als daer woorden navolgen, die met eene klinker beginnen, of ook met eene *d, h, r*, om de zoetvloejentheit, stellende in plaetze van *de avont, de oven, de dach, de hemel, de raet; den avont, den oven, den dach, den hemel, den raet*. Andere houden dat deze tael van de ontmoetinge der klink-letteren een afkeer heeft <uit de Franse en Engelse parallelteksten blijkt dat bedoeld is "geen afkeer"!>, en zeggen en schrijven, *de Arent, de Outaer, de Hemel*; zo wel als *de man* en *de vrouwe*: want anders zoude men deze ontmoetinge over al moeten mijden, en schrijven, *den aerde*, en niet *de aerde, den eewe*, en niet *de eewe, den olie*, en niet *de olie*, &c. 't welk even wel anders is; want men zegt *de aerde, de eewe, de olie*. Doch al hoe wel de reden van de eerste niet vast is, schijnt even wel waer te zijn dat men moet zeggen, *den avont, den dach*, &c. niet om eenig bewijs, maer door kracht van het gebruik allenelik".

83 Lithocomus 1592: 12: "Quaedam nomina habent haec tria genera ..., quaedam duo ..., caetera habent unum genus tantùm".

mannelijke persoonsnamen dus, die een beroep of functie etc. aanduiden (vgl. ANS 1984: 329)[84]. Hetzelfde vinden we, in andere bewoording, in 1633 (: 28) en uit Hoofts Waerneming 29 blijkt dat ook deze nog geen oplossing in deze kwestie heeft gevonden:

> Men zoude mogen stellen, dat alleen de *Substantiven* die eenighen menschelijken persoon beteekenen, de E in 't *Adjectyf* op 't letst niet lijden willen, en dat andere *Masculynen* die geenen menschlijken persoon betekenen, de E in 't letst van 't voorgaende *Adjectyf* vereijschen. Maer hier tegens strijdt, datmen zeidt *een ryke boer, een gaeuwe dief*, doch men zoude moghen zeggen, dat men behoort te stellen *een ryk boer*, en dat *een gaeuwe dief* moet genomen worden voor een *Laschwoord* <samenstelling>, ende geschreven aldus: *gaeuwedief* zonder open <spatie> tussen *gaeuwe* ende *dief*; gelijk een *blindeman*, want anders zeidt men een *blindman* <l.: blind man>. Maer men zeidt *een jonge, een groote zoon*; ende nemmer *een groot, een jong zoon*: desgelijks *een bequaeme bode*, niet *bequaem bode*. Doch om reghel <systematiek> te maeken, moghte men invoeren te zeggen *een jong zoon, een bequaem bode*.

Tegen het taalgebruik in zou Hooft dus, om wille van de regel (vgl. *order* van Van Heule), het gebruik van onverbogen vormen van bijvoeglijke naamwoorden hebben willen introduceren in dergelijke gevallen.

Van Heule (1625: 14)[85] presenteert allereerst enkele woorden met een "twijffelachtig" geslacht:

> De Naemwoorden die een twijffelachtig geslacht hebben, zijn de geene van welke twijffel is, onder welk gheslacht zy behooren;

waar die twijfel door wordt veroorzaakt, heeft Van Heule niet vermeld, maar we zullen mogen aannemen dat de vormen van hierbij geplaatste adnominale woorden eraan ten grondslag liggen: deze indicatie is te vinden bij Lithocomus, als zo vaak Van Heules bron[86]. Ook heeft Van Heule in 1625 niet aangegeven tussen welke geslachten getwijfeld kan worden. Dat doet hij wel in 1633 (: 34):

> De woorden welke een twijfelachtich geslacht hebben, zijn zulke welke by verscheyde geslachten gevoucht <ondergebracht> worden als *Lof, Bouc, Hof*, welke behoren tot het Mannelic, of tot het Generley geslacht, alzo ooc *Tijt* en *Dach*, welke tot het Mannelick of Vrouwelic geslacht behoren, dusdanige twijfelachtige woorden, zijn in onze sprake zeer weynich;

het laatste was ook door De Hubert (1624: 2) reeds opgemerkt[87]. Het is overigens opvallend dat niet alle voorbeelden die door Van Heule (1625: 14) met een "twijffelachtig

---

84 Over het betekenisverschil dat eventueel kan optreden, laat hij zich dus niet uit.

85 Vgl. ook Albertus 1573: E2r: "Dubij generis sunt, quae recipiunt indifferenter utrumvis articulum, sed tamen plerumque in diversis locis et regionibus: als *der oder die bach Rivus, der oder die schnauppe catarrhus, der und die tauff baptismus, der und das mensch homo*", etc. Vgl. ook Clajus 1578: 26 en Ritter 1616: 19.

86 Lithocomus 1592: 13: "Dubij generis sunt, quae sine discrimine usurpantur nunc in masculino, nunc in feminino genere: ut, *hic* vel *haec dies, margo*", etc..

87 Deze is overigens minder helder: hij vermeldt dat de woorden die "van tweederleij geslachte" zijn, meestal enerzijds onzijdig zijn maar laat zich niet over het tweede woordgeslacht van zijn voorbeelden *de/het oorloog, wijk, oog, loon* uit; bij Van Heule 1625 vinden we van De Huberts voorbeelden alleen *oog*.

geslacht" worden vermeld, ook zo voorkomen in de lijst met woorden waarbij het woordgeslacht is aangegeven, op p. 121 van zijn boek. Ter vergelijking volgen hier de gegevens omtrent de woorden die Van Heule in 1625 en 1633 als voorbeelden heeft opgenomen; de vermelding uit de lijst van 1625 is als derde gegeven:

	Van Heule 1625: 14	Van Heule 1633: 34	Van Heule 1625: 121 e.v.
bouc	-	m. en o.	m. en o.
dag	+	m. en v.	m.
hof	-	m. en o.	o.
lof	+	m. en o.	m.
stont	+	-	v.
tijt	+	m. en v.	m. en v.
wagen	+	-	m. en v.
wil	+	-	m.

Hieraan kunnen als woorden met een *genus dubium* uit Van Heules eerste tekst (1625: 121 e.v.) worden toegevoegd: met de vermelding mannelijk + vrouwelijk: *adder, ader, bochel, boel <vrij(st)er, minna(a)r(es)>, ketel, spijt, zadel*; met de vermelding mannelijk + onzijdig: *anker, bondel, drift, edeldom, hallebaert, hinder, hoerdom, inbijt <(och-tend)maaltijd>, inhout, inkt, pad, weedom*; met de vermelding vrouwelijk + onzijdig: *boor, gijl <eerste biergist>, gilde, oog, oore, sneeuw, stof, wierook*. Of in een aantal van deze gevallen verschil in betekenis ook verschil in woordgeslacht met zich bracht (b.v. *pad*), heeft Van Heule niet aangegeven[88]. Er is vooralsnog geen verklaring te vinden voor het feit dat de letters die in de lijst de woordgeslachten aangeven, niet steeds in dezelfde volgorde staan, met name bij de groep mannelijk + onzijdig: hier staat "m.g." ('mannelijk, generlei') na *anker, inkt, inbijt, weedom*, "g.m." na de overige woorden; in de groep mannelijk + vrouwelijk staat alleen achter *spijt* "v.m.", terwijl in de groep vrouwelijk + onzijdig alle woorden door "v.g." worden gevolgd. Op het totaal van de lijst van 1498 woorden waarvan in de lijst uit 1625 iets over het woordgeslacht wordt gezegd, vormen de woorden met "twijffelachtig geslacht" overigens slechts zo'n 2%[89].

Na de woorden met "twijffelachtig geslacht" te hebben vermeld vervolgt Van Heule (1625: 14-20) met het geven van een aantal regels betreffende het geslacht van zelfstandige naamwoorden die mannelijk, vrouwelijk of onzijdig zijn: "Deze woorden worden door gemeyne regelen, ende ook aen haere Eyndinge onderscheyden"; in de marge is hierbij aangetekend: "Ex terminatione". Vergelijken we de hieraan verwante passage van Lithoco-

88 Vgl. met betrekking tot het Frans Heyns 1605: A8v: "Sommige *Substantifs*, die hare bediedenisse veranderen, verwisselen mede haer gheslachte, als *livre, M.* eenen boeck, ende *livre, F.* een pont: *Temple* oft *Tempe, F.* slaep des hoofts, ende *Temple, M.* eenen Tempel oft Kercke: *Tour, F.* eenen toren: ende *tour, M.* een beurte".

89 Ik vermeld hier dat ook in de 'Vragen' aan Vondel aan deze kwestie aandacht is geschonken. Wat *afscheit* (fol. 2v), *antwoort* (3r, 5r, 7r, 16v), *eigendom* (5r), *koffer* (4v), *venster* (2v) betreft achtte Vondel alleen het gebruik van *het* mogelijk. *Getuigenis* (5r, 5v, 7v) kon alleen van *de* worden vergezeld, maar *loon* en *sneeuw* zowel van *de* als van *het* (16v). Maar of *were* mannelijk of vrouwelijk was, werd niet uitgemaakt (2v). Bij de vragensteller leefden blijkbaar ook problemen rond het gebruik van *de* of *het* met betrekking tot *feest* (16v), *nazireeschap* (8r), *punt* (16v), *toeval* (8v), *wierook* (9r), maar Vondels kijk hierop is onvermeld.

mus[90], dan blijkt nog duidelijker dan alleen uit Van Heules tekst dat er zowel *regulae generales*, waarbinnen het woordgeslacht is aangeduid via semantische categorieën, als *regulae speciales*, waarbij het woordeinde de bepalende factor is, worden aangekondigd.

Er bestaat duidelijke overeenkomst tussen de passages die Van Heule in 1625 (: 14-20) en 1633 (: 19-24 en 29-30) heeft gewijd aan de *regulae*, hoewel hij in 1633 uitgebreider is[91]; deze overeenkomst biedt de mogelijkheid tot gezamenlijke bespreking en tot vergelijking. Allereerst worden hier de *regulae generales* vermeld:

Van Heule 1625	Van Heule 1633
1. Alle woorden ofte naemen die men alleenelic den mannen geeft, die behooren tot het manlic geslacht, als Petrus, Paulus, Mars, Timmerman, Smit, werker.	1. Alle namen die den mannen, Goden, Engelen en Geesten, gegeven worden, die behoren tot het Mannelic geslacht, als Petrus, Paulus, Timmerman, werker, Jupiter, Gabriel, Beelzebub.
2. Alle naemen die alleenelic den vrouwen gegeven worden, die behooren tot het vroulic geslacht, als Maria, Venus, Moeder, Zuster, Nayster, Breyster, hier wort het woort Wijf, uytgenomen, welk van het generley geslacht is.	2. Alle namen die alleenelic den Vrouwen toekomen, behoren tot het vrouwelic geslacht, als Maria, Moeder, Venus, Zuster, Naeyster, Breyster. Behalven. Het woordeken Wijf, welc tot het generley geslacht behoort.
3a. Alle werkwoorden in de onbepaelde manier, wanneer zy voor zelfstandige genomen worden, als Werken, Loopen, Rusten, lijden, die behooren tot het generley geslacht.	3. Alle werc-woorden der onbepaelde wijze, wanneer zy voor zelf-standige genomen worden, behoren tot het Generley geslacht, als Het werken, het lopen, het rusten, het lijden. Hier in volgen wy de Grieken ... De Francoysen gebruyken mede, die zelve Tael-wijze, zeggende le laboureur, le courir, le reposer, le souffrir.
3b. Hier by behooren ook alle Werkstammige die met Ge, Be, ofte Ver, beginnen, ende welke niet in Inge en eyndigen, als Het gewerk, Het gedraeg, Het begrijp, Het beloop, Het vermaen, Het verhael.	4. Alle Werc-achtige woorden, die met Ge, be, of ver beginnen, behoren tot het Generley geslacht, als het gewerc, het begrijp, het verloop, het verhael.
3c. Ook behooren hier onder alle woorden die beyde zelfstandig ende ook byvouglik zijn, als Het Recht, Het ront, Het gelijc.	5. Tot het Generley geslacht behooren ooc de By-woorden <bijvoeglijke naamwoorden>, als die voor zelfstandige gebruykt worden, als Het recht, het ront,

90 Lithocomus 1592: 14: "Nomina unius generis cognoscuntur vel ex significatione per regulas generales, vel ex terminatione per regulas speciales". Er vallen vele verbindingslijnen te trekken tussen de Nederlandse en de Duitse grammatica's wat de *regulae generales* en *speciales* aangaat. Vgl. Albertus 1573: D6r-E4r, Oelinger 1574: 34-55, Clajus 1578: 25-53, Ritter 1616: 19-44 en Gueintz 1641: 34-43. Over het algemeen wordt hier niet op deze overeenkomsten gewezen.

91 Zo besteedt hij in 1633: 22-23 terloops enkele woorden aan het woordgeslacht van samenstellingen (waaruit mag worden geconcludeerd dat de tevoren geboden regels primair gelden voor de niet-samengestelde substantieven): "Een zelf-standich samen-gevoucht woort, behoort tot het geslacht van het laetste woort". Vgl. hiervoor ook Oelinger 1574: 50 ("Nomina composita, quae à duabus significativis dictionibus componuntur, assumunt articulum sequentis, non praecedenti vocabuli") en Clajus 1578: 32 ("Composita eiusdem sunt generis, cuius est <genus> ipsorum in quod desinunt"), die beiden wat scherper formuleerden dan Albertus 1573: E1v ("Composita sequuntur genus et declinationem siplicium"). In Hexham 1648: Vu4v is Van Heule 1633 gevolgd, evenals in Beyer 1661: 117-119 en Heister 1670: 9-10.

(vervolg:)	
3d. Tot het generley geslacht behooren ook, alle Verkleynde woorden, als Manneken, Boomken, Dierken, Huysken.	het gelijc, alzo zeggen mede de Grieken... 6. Tot het Generley geslacht behoren alle Verkleynde woorden, als Het manneken, het wijfken, het boomken, het huysken.
3e. Ook behooren hier by alle deze woorden des getals, in het eenvoudig getal, als Twintich, Vijfentwintich, Dertig, Veertich, Hondert, Duysent, etc.	7. Ooc behooren tot het Generley geslacht, deze woorden der tellinge, als Het paer, Het dozijn, Het twintich, Het hondert, Het duyzent.
3f. Noch alle naemen der winden, als Noort, Oost, Zuyt, West, maer als men zegt Noortoost, Zuytwest, etc., zo worden die zonder ledekens <lidwoorden> uytgesprooken, ende als men zegt Noordenwint, Oostenwint, zo behooren die onder het manlic geslacht.	
3g. Ook zo behooren tot het generley gheslacht de Bywoorden, als die voor zelfstandige genomen worden, als Het buyten, Het ja, Het neen, Het onder, Het boven.	8. Ooc behoren tot het Generley geslacht de Help-woorden, welke voor zelf-standige woorden gebruykt worden, als het buyten ..., het binnen ..., het ja ..., Het neen ..., Het onder ..., Het boven ... 9. De namen der Revieren, behoren tot het Vrouwelic geslacht, als De Maze, De Jordaen, De Schelde, De Isel. Behalven. De Rijn, welke tot het Mannelic geslacht behoort.

Hieraan kan worden toegevoegd dat Van Heule (1625: 122) s.v. *bewijs* noteerde:

> alle tweesilbige woorden, die met *BE*, beginnen, behooren meest, tot het generley geslacht

en op p. 125, s.v. *gebiet* dat als onzijdig is aangegeven:

> hier onder behooren alle tweesilbige Zelfstandige woorden, die met *GE* beginnen.

Deze uitspraken vormen, mede gelet op de woorden waarbij ze geplaatst zijn, de herhaling van de hierboven als 3b vermelde regel.

Met betrekking tot de vermelde *regulae generales* kunnen enkele algemene opmerkingen worden geplaatst[92].

Het valt op dat Van Heule in 1625 een zuivere driedeling mannelijk - vrouwelijk - onzijdig heeft gehanteerd; in 1633 is deze driedeling in de grond aanwezig, maar aangezien in de tekst de 'regels' zijn doorgenummerd, komt ze niet zo duidelijk uit de verf (mannelijk: r. 1; vrouwelijk: r. 2, 9; onzijdig: r. 3-8).

Van Heule geeft in 1633 geen wezenlijk nieuwe informatie, behalve regel 9, die ook in de zestiende-eeuwse Duitse grammatica's te vinden is waar *der Rhein* bij Oelinger (1574: 41), *der Rhein* en *der Jordan* bij Clajus (1578: 28) en Ritter (1616: 23) als mannelijk zijn aangeduid. Wel is in 1633 door Van Heule informatie toegevoegd met betrekking

92 Het is uiteraard dubieus of men regel 6 uit 1633 een *regula generalis* moet noemen. Let men op het woordeinde, dan uiteraard niet. Maar Van Heule legt de nadruk op het semantische aspect van de categorie en spreekt in het geheel niet over de uitgang.

tot andere talen: Grieks (regel 3, 5, 8) en Frans (regel 3); op welke bronnen Van Heule hier steunt, is onbekend.

Welbeschouwd behoren regel 3b uit 1625 en regel 4 uit 1633 niet tot de *regulae generales*. De woorden uit regel 3b zijn in zekere zin nog als behorend tot een semantische categorie te beschouwen, maar de regel dient toch veeleer te worden gezien als een die in morfologische termen valt; hetzelfde zou overigens kunnen worden opgemerkt met betrekking tot regel 3d, die aan Heyns (1605: A5r) ontleend kan zijn ("in Duytsche zijnse <t.w. de diminutiva> allegader van geenerley Gheslachte"). Maar de *regulae speciales* (zie hieronder) hebben nu een maal alle betrekking op het woord*einde* en niet op woordvorming door middel van suffixen in het algemeen.

Opvallend is het voorkomen binnen 3f van de informatie omtrent het achterwege blijven van het lidwoord bij enkele woorden. Uit de lijst die Van Heule (1625 : 121 e.v.) biedt, sluit hierbij de opmerking aan met betrekking tot twee woorden die eveneens zonder lidwoord worden gebruikt, *gade* en *iok*: "wort zonder Ledeken uytgesproken". Deze regel 3f en de opmerkingen bij de beide woorden doen veronderstellen dat allereerst aan de hand van (de vormen van) de bijbehorende lidwoorden het woordgeslacht van individuele woorden werd bepaald, waarna deze in (hier semantische) categorieën werden ondergebracht. Over woorden die steeds zonder lidwoord werden gebruikt, kon geen (zekere) uitspraak worden gedaan.

Ook wat betreft de *regulae speciales* ontlopen de gegevens van Van Heule uit 1625 en 1633 (overgenomen door Hexham 1648: Vu4v en Heister 1670: 11) elkaar weinig, wat opnieuw de mogelijkheid biedt deze regels gezamenlijk te bespreken:

Van Heule 1625	Van Heule 1633
1a. Alle Naemstammige woorden die in Heyt eyndigen, behooren tot het vroulic geslacht, als Wijsheyt, Schoonheyt, Goetheyt.	1. Alle Naem-achtige woorden, die in heyt eyndigen, behoren tot het Vrouwelic geslacht, als Wijsheyt, Schoonheyt, goetheyt.
1b. Ook alle werkstammige die in Inge ende isse eyndigen, als Loopinge, Gevinge, Lijdinge, Gevangenisse, Getuygenisse. Men vint getuygenisse ook by het generley geslacht.	2. Ooc behoren tot het Vroulic geslacht, alle Werk-achtige woorden die in inge, isse ende ije eyndigen, als, De gevinge, de lijdinge, de gevangenisse, de visscherije, de hoverdije, de galeije. Behalven. Getuygenisse, welc tot het Generley geslacht behoort.
1c. Ook behooren tot het vroulic geslacht, alle Naemstammige woorden, die in de plaetse van Heyt hebben Te, dat is, als men stelt Sterkte, Groote, Scherpte, Plompte, in de plaetse van Sterkheyt, Grootheyt, Scherpheyt, Plompheyt.	3. Ooc behoren tot het Vrouwelic geslacht, alle Naemachtige woorden, die op het eynde in plaetse van Heyt, hebben Te, als de sterkte, de grote, de dikte, in plaetse van Sterkheyt, grootheyt, dikheyt.
1d. Tot het vroulic gheslacht behooren de Naemstammige woorden, welke in y eyndigen, als Brouwerij, Visscherij, Hoverdij.	<zie sub 2>
1e. Oock behooren tot het vroulic geslacht, de Latijnsche ofte Francoysche woorden, welke in ie eyndigen, als Gratie, Blamatie, Executie.	4. Ooc behooren tot het Vrouwelic geslacht, de Latijnsche of Francoysche woorden, welke in ie of ij, eyndigen, als de gratie, de blamatie, de executie, de harmonije, de valeye.
	5. Tot het Generley geslacht behoren, de Naem-achtige woorden, die in Dom eyndigen, als het Bisdom, Het Hertochdom, Het Paus-

(vervolg:)	
2. Tot het generley geslacht behooren de Werkstammige woorden, welke in Ment eyndigen, als Testament, Tractement, deze zijn al vreemt.	dom. Behalven. Rijcdom welc tot het Mannelic geslacht behoort, gelijc ooc mede het woordeken Dom, de name eener Kerke. 6. Ooc behoren tot het Generley geslacht, alle Werk-achtige woorden, welke in ment eyndigen, als Het Testament, Het Tractement, Het present, deze zijn alle vreemt. 7. Ooc behoren tot het Generley geslacht, alle Naem-achtige woorden die in Schap eyndigen, als Het Lantschap, Het Graefschap, Het Maegschap. Behalven. Blijschap en vrienschap, welke tot het Vroulic geslacht behoren. 8. Ooc behoren tot het Generley geslacht, de namen der Steden, als het Jerusalem, Het Romen, Het Athenen, doch weynige namen der Steden mogen de Ledekens by haer lijden. 9. Ooc behoren tot het Generley geslacht, de Griexsche en Latijnsche woorden, die in Us, um, of on eyndigen, als Het Hymnus, Het Articulus, Het Genitivus, Het Dativus, Het Evangelium, Het Encomion.

Hieraan kan Van Heules opmerking (1625: 121) bij het woord *aenhank* worden toegevoegd:

> ook behooren alle woorden, die met *Hank* eyndigen, tot het Mannelic geslacht.

De opmerking die Van Heule in 1625 (: 136) geplaatst heeft, ná de lijst met woorden en hun geslachtsaanduiding:

> De woorden des Vrouwelicken geslachts, eyndigen byna al in *E*, ende de woorden van het Mannelik, ende Generley geslacht, eyndigen zeer zelden in *E*,

is in 1633 (: 23; vgl. ook Beyer 1661: 119) in gematigde vorm opgenomen (zie ook Nijen Twilhaar 1992: 307-309):

> Tot de kennisse van het onderscheyt der geslachten, zo is deze opmerkinge vorderlic <nuttig>, doch geen zekere wet, Dat de woorden des Vrouwelicken geslachts, gemeynelic in *E*, eyndigen, als *Hope, Kerke, Lere, Heyde, etc.* Doch, *Deucht, hant, Jeucht, kracht, etc.* verwerpen de *E*. De woorden des Mannelicken en Generleyen geslachts, verwerpen gemeynelic de *E* op het eynde, als *Man, Boom, Berg, etc.* doch deze Mannelicke woorden, behouden eene *E*, op het eynde, als *name, zone, reuze, neuze*. Deze woorden des Generleyen geslachts behouden de *E*, bequamelick, op het eynde, als *Eynde, geloove, herte, bedde*.

Het moge duidelijk zijn dat van de hierboven vermelde regels alleen 8 uit 1633 niet onder de *regulae speciales* thuishoort, maar onder de *generales* (vgl. daar regel 9).

Via *regulae generales* en *speciales* hadden grammatici wegen geboden ter herkenning van het woordgeslacht van zelfstandige naamwoorden in b.v. Latijn, Frans en Duits. In de *Twe-spraack* (1584) waren vooral *regulae generales* voor het Nederlands geformuleerd.

Van Heule was de eerste die met betrekking tot het Nederlands een groot aantal observaties tot *regulae generales* en *speciales* verenigde. Dat hij daarbinnen niet alle woorden had gevangen, was hem bekend, en daarom verwees hij aan het slot van zijn regelopsomming (1625: 16) naar de hier al vaker genoemde lijst van p. 121 e.v., die later door Heister (1670: 12-50) zonder blikken of blozen zonder bronvermelding zou worden overgenomen met Franse equivalenten[93]:

> Voorts van woorden welke onder deze genaemde regelen niet en vallen, is achter een register, op het eynde des boukx gestelt.

In Van Heules lijst vindt de gebruiker informatie omtrent het woordgeslacht van 1498 woorden, waarvan er slechts enkele op p. 14-16 waren vermeld. Omtrent 125 ervan treffen we ook aan in de *Twe-spraack* (1584: 72-74), waarvan ongeveer eenvijfde deel (ook) met een ander woordgeslacht[94]:

Twe-spraack		Van Heule	
acker	v	acker	m
bergh	v	berg	m
block	o	blok	m
boeck	o	bouk	m o
boor	o	boor	v o
dam	v	dam	m
dyck	v	dijk	m
duin	v	duyn	m
ghordel	o	gordel	m
ghordyn	o	gordijne	v
gracht	v	gracht	m
lof	o	lof	m
loock	o	look	v
oogh	o	oog	v o
oor	o	oore	v o
rhe	o	ree	v
sneeu	o	sneeuw	v o
toom	o	toom	m
toorn	v	toren	m
touw	o	touwe	v
venster	o	venster	v
web	o	webbe	v
zeghel	o	zegel	m

In een enkel geval is dit verschil misschien te verklaren uit verschil in betekenis (zie b.v. *lof*), maar dat is zeker niet in alle gevallen mogelijk. Vergelijking van de gegevens uit de *Twe-spraack* (1584) en van Van Heule (1625) met de opgave van het woordgeslacht van deze 23 woorden in het *WNT* laat zien:

1. dat *WNT* en Van Heule overeenstemmen, en te zamen afwijken van de *Twe-spraack* met betrekking tot *akker, berg, dam, dijk, toren*;

93 Heister wijkt soms van Van Heule af; zo noteerde ik onder de letter *A* het ontbreken van *aeker, alaem, apoteek* en van de genusaanduiding bij *as*, en de vermelding dat *adeler*, naast mannelijk, vrouwelijk is, *aenbeelt* niet onzijdig maar mannelijk.

94 Bij Heister 1670 is *oog* alleen onzijdig, evenal *oore*, terwijl *sneeuw* slechts vrouwelijk is. Voor het overige stemt Heister met Van Heule in.

2. dat *WNT* overeenstemt met Van Heule, maar het in de *Twe-spraack* vermelde woordgeslacht eveneens opgeeft met betrekking tot *boor, gordel, ree, sneeuw, toom*;
3. dat *WNT* overeenstemt met de *Twe-spraack*, maar het door Van Heule opgegeven woordgeslacht daarnaast als specifiek Zuidelijk Nederlands vermeldt bij *blok, boek, gracht, touw, venster*;
4. dat *WNT* overeenstemt met de *Twe-spraack*, maar het door Van Heule opgegeven woordgeslacht in het algemeen eveneens vermeldt met betrekking tot *gordijn* (waarbij met name de door Van Heule opgegeven vorm *gordijne* als vrouwelijk is aangeduid), *lof* ('prijzing'), *oog, oor, web*;
5. dat *WNT* en de *Twe-spraack* overeenstemmen, en te zamen afwijken van Van Heule ten aanzien van *duin* en *look*.

Het woord *zegel*, nog niet in het *WNT* opgenomen, wordt in het *MnlWb* vermeld met dezelfde woordgeslachten als welke de *Twe-spraack* en Van Heule opgeven. Geerts (1966: 82) heeft al opgemerkt dat *blok, gordel, gordijn, lof, look, oog, oor, toom, touw, venster, web* en *zegel* thans in de Zuidnederlandse dialecten nog voorkomen met het door Van Heule opgegeven woordgeslacht; uit De Bo (1892) kunnen daar *boek* en *ree* aan worden toegevoegd. Dit alles voert tot de gevolgtrekking dat er bij Van Heule een ander gevoel aanwezig is geweest met betrekking tot het woordgeslacht van afzonderlijke woorden dan bij de schrijvers van de *Twe-spraack*. Waar Van Heule zijn geslachtvermeldingen op grondde, is onduidelijk; dat hij daarbij waarschijnlijk Zuidnederlandser was geöriënteerd[95] dan zijn Hollandse voorlopers, zal uit het voorafgaande mogen worden afgeleid. In dit kader kan nog worden gewezen op de opmerking van Geerts (1966: 82), dat de verschillen in woordgeslacht tussen de *Twe-spraack* en Van Heule nog veel groter zijn wanneer we de algemene regels van de *Twe-spraack* leggen naast de afzonderlijke woorden uit de lijst van Van Heule: volgens de *Twe-spraack* (p. 72) zijn "de namen der delen en lidmaten des menschen lichaams" vrouwelijk (waarbij enkele, onzijdige, uitzonderingen zijn genoteerd), maar Van Heule heeft in zijn lijst als mannelijk vermeld: *arm, aes, aessem, baert, bil, boezem, buyk, duym, hals, huyt, kin, mont, nagel, navel, oksel, pols, rugge, schoot, schouder, voet*. Indien in de *Twe-spraack* het bij de Amsterdamse schrijvers aanwezige Hollandse taalgevoel als norm is gekozen, dan moet worden geconstateerd dat de misschien Zuidnederlandse Van Heule daar in vrij sterke mate van afweek. Dat Hollandse taalgevoel strookt in alle geval niet met de gegevens van het *WNT* (waaraan het overigens geen boodschap had!): dat *WNT* stelt bij zeventien van de zojuist opgesomde benamingen van lichaamsdelen Van Heule zonder meer in het gelijk, vermeldt dat *bil* vrouwelijk is maar in het Zuidnederlands ook mannelijk wordt gebruikt, dat *huid* behalve vrouwelijk ook mannelijk is, en dat het vrouwelijke *kin* in ouder Nederlands mannelijk, vrouwelijk en onzijdig voorkwam.

Vastgesteld kan worden dat Van Heule als eerste Nederlandse grammaticus zijn lezers uitgebreide informatie heeft verschaft met betrekking tot het woordgeslacht van de Nederlandse zelfstandige naamwoorden. Daartoe heeft hij regels geformuleerd van semantisch en morfologisch karakter, en in 1625 een lijst geleverd van een kleine 1500 woorden waarvan, in het algemeen, het woordgeslacht niet aan de hand van die regels kon worden bepaald. Hij blijkt daarbij een ander -ik zeg niet: meer- gevoel voor of andere kennis van

95 Zie over het Zuidnederlands bij Van Heule: Caron 1953a: xvii en vooral Geerts 1966: 74-75.

het woordgeslacht te hebben bezeten dan de schrijvers van de *Twe-spraack* in 1584 hadden: wellicht konden dezen op basis van het hun bekende taalgebruik niet uit de voeten met een differentiërend adnominaal geïndiceerd drie-generasysteem dat in (Noord-?)Holland aan slijtage onderhevig was (geweest). Van Heules informatie vertoont sterker overeenkomst dan die van de *Twe-spraack* met de gegevens uit het *WNT*, en vertoont duidelijk zuidelijker Nederlandse trekken.

De Nederlandse triviumgrammatici hebben tot nu toe hun publiek geen antwoord gegeven op de vraag wat 'woordgeslacht' was. Kók (1649: 11) heeft het genoemd:

> een onder-scheidt der Naam-woorden na de *Kun*,

daarbij in de marge dit *Kun* met *Sex* ('natuurlijk geslacht') verklarend[96]: *genus* en *sexus*, 'taalkundig geslacht' en 'natuurlijk geslacht' lijken nog hecht verweven. Kók heeft, niet onverwacht voor wie de al eerder uit dit werk vermelde opmerkingen beziet, een sterk schematische voorstelling betreffende het *accidens* geslacht geboden. Zijn dichotomische structurering kunnen we als volgt weergeven, waarbij we ons bedienen van zijn terminologie:

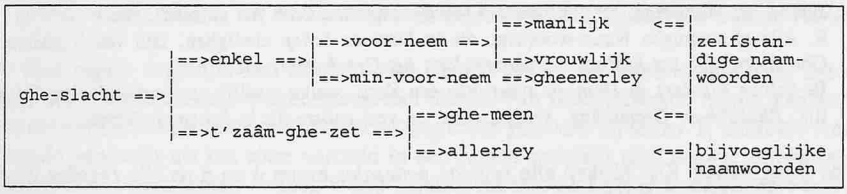

(Dibbets 1981: xlvii). Kók blijkt hier schatplichtig aan Vossius[97] die, zoals Padley (1976-1988 I: 125) heeft betoogd, getracht heeft de opvattingen van Priscianus te hernemen en een categorie van natuurlijk geslacht (*genus simplex*) te plaatsen tegenover een categorie van grammaticaal geslacht (*genus compositum*).

Bij de in dit overzicht bijeen geplaatste termen heeft Kók steeds een korte toelichting verstrekt, waaruit o.a. blijkt dat hij met een "ghe-meen ghe-slacht" (Vossius: "genus commune") aan heeft geduid wat Van Heule met "twijffelachtig geslacht" had aangegeven. Kók vermeldt tevens (p. 12-13) een aantal regels waardoor het mogelijk zou zijn "deze Ghe-slachten in de zelf-standighe Naam-woorden te onder-kennen":

---

96 Vgl. Vossius 1648: 10: "Genus est discrimen nominis secundùm sexum". Onder de Duitse grammatici was Ritter 1616: 19 de eerste die een definitie van het taalkundige begrip *genus* heeft geboden: "Per genus cognoscuntur nomina secundum sexum, utrum sunt masculina, faeminina, generis omnis vel promiscui".

97 Vgl. Vossius 1635 Analogia: 35: "Genus nominum vel simplex est, vel compositum. Simplex est vel principale, quod natura novit ... vel minùs principale. Principale est virile, aut muliebre. Minùs principale est neutrum ... Compositum genus, vel duo complectitur genera, vel tria. Quod duo comprehendit, a Quinctiliano ... vocatur *commune duobus*. Phocas, Diomedes, & Donatus ... *commune* nominant ... Quod tria continet, ... Alii simpliciter *omne genus* appellant".

1. Alle Naamen van Mannen, Ghóden, Engelen, Gheesten, be-hoóren tót het manlijk Ghe-slacht; als, *Pieter, Paulus, Timmer-man, Werker, Iupiter, Ghabriel*, enz.
2. Alle Naamen, die alleenlijk den Vrouwen toe-ghe-schreeven worden, be-hoóren tót het vrouwlijk Ghe-slacht; als, *Maria, Moeder, Venus, Zuster, Naayster, Braayster*, enz.
Uit-ghe-nómen het woordeken *Wijf*, welk van het gheenerley Ghe-slacht is.
3. Alle Naamen der *Stroómen* zijn vrouwlijk; als, *de Maas, de Jordaan, de Yssel, de Schelde*, enz.
Uit-ghe-nómen *de Rijn*, welk manlijk en vrouwlijk is.
4. Alle af-noemighe Naam-woorden, die met *Heit, is, ing, y* en *te* uit-ghaan, zijn vrouwlijk; als, *Recht-vaerdigheidt, Barm-hartigheidt, Wijsheidt, Schoónheidt, Gheeving, Lyding, Ghe-vangnis, Visschery, Hovaerdij, Ghaleij, Sterkte, Ghroóte, Dikte*, enz.
Be-halven *Ghe-tuighnis*, welk gheenerley is.
5. Alle Werk-woorden der on-be-paalde Wijs en alle by-voeghlijke Naam-woorden, als oók alle By-woorden, als zy voor zelf-standighe ghe-nómen worden, be-hoóren tót het gheenerley Ghe-slacht; als, *het Werken, het Loópen, het Schoón, het Rondt, het Binnen, het Buiten*, enz.
6. Alle Naamen van Landtschappen, Steden, Dorpen en dier-ghe-lijke be-hoóren tót het gheenerley Ghe-slacht; als, *het Vrank-rijk, het Amsterdam, het Amster-veen*, enz. Dóch de zelve moghen zelden de Ledekens voor zich lijden.
7. Alle Werk-woordighe Naam-woorden, die met *Ghe, Be* óft *Ver* be-ghinnen, ins-ghe-lijx alle Ver-klein-naamen en Tel-woorden zijn gheenerley; als, *het Ghe-werk, het Be-loop, het Verstandt, het Manneken, het Wijfken, het twintigh, het honderdt, het duizendt*, enz.
8. Alle af-noemighe Naam-woorden, die in *Dom* en *Schap* eindighen, zijn van 't gheenerley Ghe-slacht; als, *het Bisdom, het Vórstendom, het Graafschap*, enz.
Be-halven *Rijkdom* en *Dom*, de naam van een Kerk, welke manlijk en vrouwlijk zijn; ins-ghe-lijx, *Blijdtschap, Gramschap, Vriendtschap*, en veel andere die in *Schap* eindighen;

in de 8 regels van Kók blijken alle *regulae generales* en op 4 en 6 na alle *regulae speciales* van Van Heule (1633) te zijn ondergebracht; een nieuwe bijdrage heeft Kók niet geleverd.

Ook Leupenius (1653) heeft aandacht aan het onderwerp woordgeslacht besteed. Op p. 34 signaleert hij dat er is

> groote swaarigheid om de selfstandige naamen onder seekere <vaste> wetten te brengen, alsoo onse taal hier geen wetten schynt te volgen: sullen nochtans hier eenige vaste gronden <hechte grondslagen> soeuken te leggen, die den ingeboorenen mogen verstrekken tot versterkinge, en den vreemden tot verlichtinge, om onse taale soo veel beeter te leeren.

Leupenius begint met op te merken dat, om vast te stellen of een zelfstandig naamwoord mannelijk, vrouwelijk dan wel onzijdig is, *regulae speciales* van geen waarde zijn:

> Soo kanmen de geslagten ook niet af nemen naar den uitgang der naamen: want die syn soo veele en verscheidene, dat men geen seekere wetten daar van stellen kann.

Hij heeft vervolgens een aantal *regulae generales* gegeven, die voor een deel de herhaling vormen van een regel van een van zijn voorgangers, voor een deel een uitwerking ervan, voor een deel een aanvulling erop; soms is daarbinnen een opmerking geplaatst die te voren onder de *regulae speciales* gerekend werd, -waarmee het verguisde toch een plaats verwierf. Als voorbeeld hiervan citeren we hier p. 35-36 met betrekking tot de zelfstandige naamwoorden die vrouwelijk zijn:

Tot het vrouwlyke geslagte behooren alle eigene namen der vrouwen, *Anna, Maria, Sara.*
Als ook alle vrouwlyke ampten, *moeder, suster, snaar <schoondochter, -zuster; meisje>, vrouwe, weeduwe, Koninginne, naaijster, styfster, meesteresse, Prophetesse.*
En wat die vrouwlyke ampten aangaat, worden meest van de mannelyke gemaakt door toedoen van *inne, ster*, of *esse*, op het einde, gelyk *Koninginne, Graavinne, Boerinne, naaijster, speldewerkster, meesteresse, tooveresse*, en voor *Godinne* seggen sommige niet quaalyk *Godesse.*
De afkomstige naamen van vrouwen syn ook van het vrouwlyke geslagte, en worden van haaren oorsprong gemaakt door toe doen van *sche, Joodsche, Grieksche, Amsterdamsche, Delfsche.*
Tot het vrouwelyke geslagte behooren ook alle naamen der Vloeden, *Maas, Waal, Schelde*: uitgenoomen den *Ryn*, die mannelyk is.
Van gelyken alle naamachtige woorden, (dat is die van naamen afkomstig syn) die in *heid* eindigen, als *wysheid, goedheid, bermhertigheid*, of die in plaatse van *heid te* aanneemen, als *sterkte, dikkte, breedte.*
Als meede alle werkachtige woorden (dat syn selfstandige naamen die van werkwoorden gemaakt worden) die in *inge* eindigen, als *verachtinge, besoeukinge, verlossinge.*
Doet daer by alle naamen in *ije, vischerije, slaavernije, dieverije, tooverije.*
Alle naamen die in *isse* eindigen, behooren ook tot het vrouwlyke geslagte, als *gewisse, gevangenisse, laavenisse*; maar *getuigenisse* wordt meest gebruikt in het geenderleije geslagte, al hoe wel het ook somtyds vrouwlyk voorkomt.
Het woord *wyf* is wel een vrouwlyke naam, nochtans leert de gewoonte dattet in het geenderleije gebruikt wordt: maar op wat reeden dat gebruik gegrondt is, will ik geern van anderen verstaan.

Wie deze regels vergelijkt met die van Van Heule (1633), zal constateren dat de inhoud van de eerste twee alinea's overeenstemt met die uit Van Heules tweede *regula generalis*. In de derde alinea wordt een morfologische explicatie geleverd bij alinea 1; daarmee wordt de *regula generalis* als het ware vertaald in een *regula specialis* die, hoewel aanvankelijk als onbruikbaar verworpen, zo toch wordt geïntroduceerd. Met name in de alinea's 6, 7, 8 en 9 zien we *regulae speciales* van Van Heule (1633) herhaald, nu niet langer als ondergeschikt aan een *regula generalis*, maar als zelfstandige regel: Leupenius' aanvankelijke veroordeling van *regulae speciales* als onbruikbaar als gevolg van de vele uitzonderingen die erop vielen aan te wijzen, blijkt in de praktijk niet zo ernstig te zijn bedoeld.

Evenals Van Heule hanteert Leupenius de term *twijfelachtig* bij de bespreking van het woordgeslacht. Bij Van Heule wordt er het *genus dubium* mee aangeduid, wanneer woorden dus meer dan één woordgeslacht bezitten. Bij Leupenius is sprake van "twyfelachtigen geslagte" wanneer het woordgeslacht niet met zekerheid kan worden afgeleid uit het woordeinde, i.c., gelet op de geboden voorbeelden, uit het affix (p. 38):

Sommige <woorden> syn van twyfelachtigen geslagte, die somtyds in het eene, somtyds in het andere genoomen worden. Soodaanig syn de naamachtige woorden in *domm*: want men moet seggen, *de rijkdomm, de ouderdom, de maagdom*, in het vrouwelyke geslagte: maar *het Priesterdom, Hertogdom*, en diergelyke, in het geenderleije geslagte. Soo moet men ook oordeelen van de naamachtige woorden in *schapp*: want men seggt, *het Landschapp, het Graafschapp, het Borgerschapp*, en weederom *de vriendschapp, de gemeenschapp, de blydschapp*. Deese moet men dan door de oeffeninge leeren onderscheiden.

Maar Leupenius kende ook Van Heules woorden met "twijffelachtig" geslacht:

Wy hebben ook sommige selfstandige naamen die tweederleije geslagte aanneemen

(p. 37), en heeft er enkele voorbeelden van gegeven waarbij alleen het lidwoord (*het* en *de*) en verder niet de aanduiding mannelijk of vrouwelijk werd opgenomen. We laten ze hier volgen, en vermelden er de gegevens bij van Van Heule (1625 en 1633).

	Van Heule 1625: 14	Van Heule 1625: 121 e.v.	Van Heule 1633: 34
orgel	-	m	-
boeuk	-	m o	m o
hof	-	m	m o
lof	+	m	m o
oog	-	v o	-
oor	-	v o	-

Het blijkt dat Leupenius zijn gegevens voor vijf van de zes voorbeelden kan hebben geput uit de beide werken van Van Heule. *Orgel*, door Leupenius geplaatst buiten de alfabetische volgorde van de overige woorden, heeft hij aan de voorbeelden van Van Heule toegevoegd. Leupenius had het met dit woord overigens bij het rechte eind, aangezien het volgens het *WNT* in het oudere Nederlands zowel mannelijk als onzijdig voorkomt.

4.2.5.2. Bijvoeglijk naamwoord

Ook aan het bijvoeglijk naamwoord wordt in de triviumgrammatica's het *accidens genus* toegekend, maar daaraan wordt in heel wat mindere mate en soms minder helder dan aan dat van het zelfstandig naamwoord aandacht besteed, waarbij dan meestal geen onderscheid wordt gemaakt tussen zelfstandig en bijvoeglijk gebruik van het adjectief.

Eenvoudige informatie levert de *Twe-spraack* (1584: 71):

> Om nu te weten elcke naam die u voorkomt, van wat geslacht die is: Merckt eerstlyck op de *By-voeghlyke*. die zyn Wyflyck alze <als ze> met een *e* enden, als *schóne, ghoede, etc.* Zonder *e*. zynze Manlyck ende Ghenerley zonder onderscheyd, als *schóón, ghoed, etc.*.

Het onderscheid is dus, morfologisch, tweeledig: onverbogen versus verbogen vorm[98]. Men zou kunnen veronderstellen dat het morfologisch als mannelijk of onzijdig onherkenbare bijvoeglijk naamwoord op grond van andere overweging tot één van beide geslachten gerekend wordt, bijvoorbeeld op grond van zijn plaatsing bij een mannelijk of onzijdig zelfstandig naamwoord of omdat het, zelfstandig gebruikt, een andere vorm van het lidwoord (*de* of *het*) voor zich krijgt. Over het laatste wordt niet gesproken, het eerste wordt weersproken op p. 77:

> als de leden *de* ófte *het* voorghaan zó zyn int *Manlyke, Wyflyke* ófte *Ghenerley* geslacht, altyd de *byvoeghlyke* namen *wyflyck*, als men zeyt *de schone man, de schone vrouw, het schone dier.*

98 Adjectieven als *gouden, effen, dronken, linker* blijven geheel buiten beschouwing, evenals leenwoorden.

Het geslacht van het bijvoeglijk naamwoord wordt dus afgelezen aan de vorm van dat adjectief. Deze weinige gegevens doen het vermoeden rijzen dat de schrijvers van de *Twe-spraack* meer het Latijnse driegenerasysteem, met zijn verschillende uitgangen voor veel *adiectiva* in de *nominativus singularis (bonus, bona, bonum)*, voor het Nederlands hebben willen overnemen dan dat ze een systematiek beschreven die gebaseerd was op een driesoortige verschijningsvorm.

Uiterst onvolledig is De Hubert (1624: 7), die slechts spreekt van "De wiif-stammige Bijnaamen"; deze lijken, als in de *Twe-spraack*, te zijn gekenmerkt doordat ze in de eerste naamval enkelvoud op *-e* eindigen. Hiernaast zullen dus ook "man-stammige" en "Geenderleij-stammige" bijvoeglijke naamwoorden verondersteld mogen worden, die op een medeklinker eindigden.

Van Heule (1625: 11) heeft onder het hoofdje "Van woorden die drie geslachten hebben" vermeld:

> By de drie geslachten behooren alle Byvouglicke woorden, als *Goede*, behoort tot het manlic ende vroulic geslacht, ende *Goet* behoort tot het generley geslacht,

woorden waarbij Caron (1953a: 16) verwijst naar Lithocomus[99]. In tegenstelling met de zelfstandige naamwoorden (zie 4.2.5.1) die mannelijk of vrouwelijk of onzijdig zijn of van tweeërlei geslacht, zijn de bijvoeglijke naamwoorden dus drieslachtig. Door de woordvorm wordt het geslacht uitgedrukt dat een adjectief actueel bezit: het verbogen adjectief is mannelijk of vrouwelijk, en onverbogen is het onzijdig. Waaruit kan worden afgeleid of bijv. *goede* mannelijk of vrouwelijk is, heeft Van Heule hier niet ter sprake gebracht; hierover volgt eerst iets op p. 35-36:

> De Byvouglicke woorden van het Manlic geslacht nemen eene *N* in den Baerer, Gever, Aenklager ende Ofnemer, op het eynde ... De Byvouglicke woorden van het Vroulic geslacht en veranderen niet.

In de verbuiging manifesteert zich het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk bij de bijvoeglijke naamwoorden. Ook de adjectiva die in de nominatief altijd dezelfde vorm hebben, komen aan de orde:

> Daer zijn eenige Byvouglicke woorden, welke by de drie geslachten (in den Noemer) zonder veranderinge gestelt worden, gelijc alle vergroote woorden, als *Beeter, Beste* ... Ook worden de Deelnemingen des tegenwoordigen tijts zonder veranderinghe by de drie geslachten gestelt.

(p. 13). Hier gaat het echter niet over het genus van het adjectief maar om dat van het substantief waar het bijvoeglijk naamwoord mee verbonden is: het lijkt alsof Van Heule heeft gezocht naar een relatie tussen het woordgeslacht van het substantief en dat van het adjectief. Waarschijnlijk heeft deze uitspraak moeten contrasteren met een eerdere waar wordt vastgesteld dat bij sommige zelfstandige naamwoorden onder een bepaalde conditie

---

99 Lithocomus 1592: 12: "Omnia adiectiva sunt omnis generis".

het adjectief in de nominatief nu eens in de onverbogen vorm en dan weer in de verbogen vorm kan voorkomen:

> Eenige naemwoorden des mannelicken geslachts mogen een byvouglic woort by haer <zich> lijden, met eene *E* ende zonder *E* op het eynde, te weten, als het Ledeken *Een* voor deze woorden komt, maer als voor die woorden het ledeken *De* gestelt wort, zo moeten die woorden de *e* op het eynde behouden. Als *Een goet man*, ende *Een goede man, Een groot meester*, ende *Een groote meester*, ende het valt aengenamer, dat men by die woorden, altijt de *e* in het byvouglic woort nalaet,

waarna een opsomming van de bedoelde substantieven wordt gegeven (vgl. ook Van Heule 1633: 31-32, en ANS 1984: 329). Het is een mogelijkheid die volgens de strikte regels van de *Twe-spraack* uitgesloten is (vgl. 4.2.5.1). Juist een dergelijke waarneming heeft Van Heule in de weg gestaan bij het trekken van conclusies, het opstellen van regels. Er viel een "groote verscheydenheyt in het onderscheyt des geslachts van de Byvouglicke woorden", waar te nemen (p. 12) maar een goede ordening heeft hij er niet in kunnen aanbrengen.

Na op p. 6 "den Leser dit voorbeeld so in de selfstandige, als by-worpige ofte by-voegelijke naem-woorden", t.w. de verbuiging van *de/een geleerd(e) man, de/eene vroome vrouwe* en *het/een kleyn(e) kind*, geleverd te hebben, merkt Ampzing (1628: 8) op:

> Het ledeken <lidwoord> *de* geeft den vrouwelijken uytgang van *e* inde byworpige <bijvoeglijke> woorden in den noemer des eenvouds aen man ende vrou gelijk; de geleerde man, de geleerde vrouwe: maer het ledeken *een* houd die geslachten aldaer ook onderscheyden: een geleerd man, eene geleerde vrouwe.

We moeten hieruit concluderen dat ook in *het kleyne kind* het adjectief als vrouwelijk werd gezien.

Het adjectief zonder *-e*, bij Van Heule (1625) onzijdig, wordt door Ampzing (1628: 10) mannelijk genoemd:

> De by-worpige ofte deelnemende woorden achter de vrouwelijke self-standige in rechter <correcte> t'samen-voeginge gesteld worden mannelijk uytgesproken: de sake is klaer, de dochter is getroud.

Het lijkt alsof Ampzing hier geaarzeld heeft: wérden woorden als *klaer* en *getroud*, die toch op *sake* en *dochter* betrokken zijn, echt mannelijk of werden ze slechts "mannelijk uytgesproken"? In elk geval is de duidelijke tegenstelling: adjectief op *-e* is vrouwelijk, zonder *-e* is mannelijk (over onzijdig spreekt Ampzing niet), vertroebeld. Dat wordt versterkt door:

> Als de mannelijke by-worpige woorden by ende voor de self-standige gesteld worden in den noemer, ende aenklager van het meervoud, so eyndigen sy in *e*: als de geleerde mannen.

Deze *-e* zou men als een meervoudsuitgang kunnen zien, maar in het enkelvoud dat aan het geboden meervoud beantwoordt, staat *de geleerde man*, eveneens met *-e*, zodat van een 'mannelijk' bijvoeglijk naamwoord geen sprake is.

Evenmin als zijn voorgangers heeft Ampzing zich nauwkeurig uitgelaten met betrekking tot de bijvoeglijke naamwoorden en hun geslacht.

Onder het begrip *motio*, door Caron verklaard met "vormverandering van een woord om geslachtsonderscheid uit te drukken", heeft Van Heule in 1633 (: 24 e.v.) "Het onderscheyt der By-woorden, volgens de drie geslachten" behandeld. Van Heule heeft alle bijvoeglijke naamwoorden volgens de drie geslachten onderscheiden, en vermeldt dat deze driedeling duidelijk aan het slot van de bijvoeglijke naamwoorden te zien is geweest[100]:

> Het natuyrelic eenvoudich <enkelvoudig> onderscheyt der geslachten onzer By-woorden, eyndicht in het Mannelic geslacht in *N*, de Vrouwelicke woorden eyndigen in *E*, de woorden des Generleyen geslachts, verworpen beyde de *N*, ende de *E*, als hier vervolgens <achter> gezien wort:
>
> | | | |
> |---|---|---|
> | Mann. | Vrouw. | Gener. |
> | Sterken, | Sterke, | Sterc. |
> | Heyligen, | Heylige, | Heylich. |
> | Hogen, | Hoge, | Hooch. |
> | Goeden, | Goede, | Goet. |
> | Schonen, | Schone, | Schoon. |
> | Eenen, | Eene, | Een. |

Maar deze voorbeelden heeft hij slechts gegeven "tot aenwijzinge des onbesnoeyden naturelicken stants", om de onaangetaste, tot de eigenlijke aard van de taal behorende toestand te laten zien, want onmiddellijk wijst Van Heule erop dat dit "natuyrelic onderscheyt" en de eigentijdse praktijk verschillen[101]:

> Alhoewel dit onderscheyt der geslachten, zich aldus uytter nature van een scheyt zo is het nochtans in spreken en schrijven gebruykelic, de *N* op het eynde der Mannelicke woorden naer te laten, om de dienstbaerheyt <nuttigheid> des zelven gebruyx, en ooc de zoetvloeyentheyt der Tale.

Het is een van de zeldzame keren dat Van Heule zo een verschil signaleert en aanvaardt, daarmee tonend dat het hem ernst was met de eerste "taelwet" die hij op p. A3r formuleerde: "Het gebruyc eener Tale, stelt de byzonderste en krachtichste wet" (vgl. 1.3). Van Heules oog voor de taalpraktijk voert hem tot de volgende conclusie:

---

100 Hetzelfde paradigma bij Hexham 1648: Vu4r; vgl. ook Hillenius 1664: 13.

101 Vgl. ook Van Heule 1625: 12-13: "Alzo schijnt het zo wel te vallen, dat men zegt *Den goedertieren man*, als *De goedertiere man*, ook *Den byzonderen man*, als *De byzondere man*, maer ick zoude voor best achten, indien wij ons gehoor na gemeyne regelen gewenden". Ook hier werd de regel boven de gewoonte geplaatst. Toch lijkt het alsof Van Heule ter wille van de duidelijkheid het liefst in het Nederlands een vormverschil zou hebben gehad als in het Duits (*guter - gute - gutes*). Er bestaat een opmerkelijke overeenkomst tussen Van Heules aanvankelijke opvatting en die bij Laco 1666: 8, veertig jaar later dus: "Adjectivum sicut ponitur in lexico, est neutri generis, & semper in consonantem desinit: adde vocalem *e.*, ... habebis genus femininum: adde insuper litteram *n.* & masculinum feceris. *Schoon, pulchrum; schoone, pulchra; schoonen, pulcher*".

> Zo dat dan, de gemeyne By-woorden <de normale bijvoeglijke naamwoorden>, in het Mannelic en Vrouwelic geslacht, eene *E*, op het eynde hebben, welke *E*, van het generley geslacht verworpen wort.

Tot die "gemeyne By-woorden" behoren niet comparatief- en superlatiefvormen van bijvoeglijke naamwoorden, noch als adjectief gebruikte tegenwoordige en voltooide deelwoorden en telwoorden; met uitzondering van de voltooide deelwoorden op *-en*, die mannelijk en onzijdig op *-en* en vrouwelijk op *-e* uitgaan, eindigen deze groepen volgens Van Heule na het bepalend lidwoord altijd hetzelfde: de comparatiefvormen op *-er*, de overige op *-e*. Uitzondering vormen ook de "materiale By-woorden" <stoffelijk bijvoeglijke naamwoorden> (in 1625 (: 65) nog onder de deelwoorden vermeld), "welke in het Mannelic en Generley geslacht, eene *N*, behouden, als *Aerden, Vochten, Tinnen, Gulden, Koperen, Wollen*".

Het is opvallend dat Van Heule de uitgang *-en* van adjectieven die vóór enkelvoudige mannelijke zelfstandige naamwoorden staan, hoe "natuyrelic" het ook is, met klem is blijven afwijzen, ook als deze *-en*, onder bepaalde conditie, bij sommigen in het gebruik aanwezig is: het is te zeer in strijd met de z.i. algemene heldere regel:

> Eenige geleerde <o.a. Aldegonde, en Heynsius> achten dat de By-woorden <adnominale woorden> van het Mannelic geslacht, in *N* behoren te eyndigen, als daer woorden naer volgen, die met eene *H R D* of eenige Vocael beginnen, stellende in plaetse van *de Hemel, de Dach, de Raet, de Avont, de Oven, den Hemel, den Dach, den Raet, den Avont, den Oven*. En als-er verscheyde By-woorden voor de zelf-standige staen, zo heeft het laetste By-woort eene *N* op het eynde, als *de Hoge* en *heyligen Outaer, de schone helderen Hemel*, deze maniere ... verzoet ooc zeer bevallic, veler woorden uytsprake, maer overmits deze order het onderscheyt der geslachten, in onze sprake zeer vermengt, zo achten wy voor nodichst datmen eerst het onderscheyt der geslachten, met eene zekere <vaste> order lere gebruyken

(p. 30). De overeenkomst van deze passage met die uit Van Heule in 1625 (: 10), waar het gebruik van *den* onder dezelfde condities werd afgewezen (zie 3.2.4.3 en 4.2.5.1), is opvallend.

Op p. 32-33 komt Van Heule (1633) terug op zijn hierboven van p. 24-25 vermelde informatie dat de "gemeyne By-woorden" in mannelijk en vrouwelijk op *-e* eindigen, in het onzijdig niet:

> Deze order der geslacht-scheydinge, is wel van de geachtste Schrijvers onzer Eewe naer-gevolcht, maer zomwijlen ooc overtreden, misschien wel te meer, overmits alle onze geachtste Auteuren Rijmers <dichters> zijn, welken de vermeerderinge of verminderinge der Silben, zeer groten dienst doet: Daerom men in hare Schriften menichmael zal vinden, *Het kleyne kint*, voor *het kleyn kint*, ooc *het zoete Dier*, voor *het zoet Dier*, in welke Tael-spreuken <wijzen van zeggen> het mis-bruyc, boven de naturelicke wetten, schijnt lief-tallich te wezen.

Van Heule geeft een verklaring ervoor dat dit aangenamer klinkt:

> De oorzake waerom deze onvolmaekte Tael-spreuken, ons bevallic schijnen in hare onvolkomenheyt, achten wy, het gemeyn Spreec-gebruyc, welc alle hardicheyt zeer kan verzoeten, ooc zoo scheyt het de ontmoetinge der Consonanten, twelc de uytsprake der woorden, mede grotelicx verzacht,

waarbij hij in de marge noteert: "Dit komt mede, meer voort uyt het dagelix gebruyc, dan uyt naturelic oordeel". Maar in dezen gaat hij niet met het gebruik mee, maar houdt hij vast aan het "naturelic" onderscheid:

> Ende deze bedenkingen <ideeën> achten wy, het onderscheyt der geslachten zeer verduystert te hebben.

Hoe een nauwkeurig waarnemer Van Heule zich hier ook betoont, hoe helder hij zijn gedachten ook op papier heeft gezet, zijn redenering is niet consequent. Enerzijds aanvaardt hij, op grond van de *usus*, de verdwijning van het onderscheid mannelijk versus vrouwelijk in vorm (*sterken - sterke*) o.a. met een beroep op "de zoetvloeyentheyt der Tale", anderzijds verwerpt hij de verdwijning van het onderscheid mannelijk-vrouwelijk versus onzijdig (*sterke - sterk*) dat hij evenzeer in zwang signaleert en waarvan hij vermeldt dat het "alle hardicheyt zeer kan verzoeten" en "de uytsprake der woorden, mede grotelicx verzacht". Waarschijnlijk was het eerste gebruik voor Van Heule sterker in de taal binnengedrongen dan het tweede, en vond hij voor het onderscheid mannelijk versus vrouwelijk minder bewijzen in de "natuyr" van de taal dan voor het tweede.

> *Allerley* is, welk alle dry de Ghe-slachten be-ghrijpt, en voeght an alle by-voeghlijke Naamwoorden; als, *een ghoedt Man, een ghoede Vrouw, een ghoedt Wijf*,

formuleert Kók (1649: 12)[102]. Evenals Van Heule in 1633 gaat hij er, zij het veel beknopter, nader op in onder *motio*[103],

> Be-weeghing is de verandering der Woorden in Ghe-slacht; en heeft plaats zo wel in de Zelfstandighe Naam-woorden ... als in de By-voeghlijke; als, *ghoedt, ghoede, ghoedt; schoón, schoóne, schoón*, enz. van welke het eerste manlijk is en ghe-stelt wordt by de zelf-standighe Naamen zo'er het Ledeken *Een* by staat; het twede is manlijk en vrouwlijk en wordt ghe-stelt by de Zelf-standighe Naam-woorden zo zy het Ledeken *De* by zich hebben; het derde is gheenerley.

We kunnen hieruit afleiden dat voor Kók het mannelijk, vrouwelijk dan wel onzijdig zijn van het bijvoeglijk naamwoord niet afhing van de vorm van dat adjectief zelf (al dan niet een *-e*), maar afhankelijk werd gezien van het gebruikte lidwoord en van het geslacht van het bepaalde zelfstandig naamwoord.

Terwijl Leupenius (1653: 34) over de zelfstandige naamwoorden opmerkt:

> Deese worden verder aangemerkt in haare geslagten,

vermeldt hij op p. 38 slechts:

> de *byvoeuglyke naamen* voeugen sik ook by de selfstandige in alle drie geslagten, maar met seer weinig onderscheid.

---

102 Vgl. Vossius 1648: 10: "Quaedam nomina habent haec tria genera; & dicuntur *omnis generis* ... Omnia adjectiva sunt omnis generis".

103 Bij Vossius 1635 Analogia: 348 valt de nadruk juist op het bijvoeglijk naamwoord, waarvan ook Kók voorbeelden geeft: "Haec <t.w. declinatio transversa> partim fit in genera, & *Motio* dicitur ... *Motio* tum Substantivis inest, tum adjectivis; sed primariò, & propriè magis adjectivis".

De adjectiva wordt hiermee geen genus toegekend. Maar in de marge geeft Leupenius aan dat hij spreekt over de "Geslagten der byvoeuglyke", en uit het vervolg van de tekst blijkt dat dit tot uitdrukking kan komen in de woordvorm: in de stellende trap zijn de mannelijke en onzijdige vorm gelijk (*een wys man*[104] en *een wys kind*) en heeft de vrouwelijke vorm een *-e* (*een wyse vrouw*), maar

> Somtyds isser geen veranderinge, *de geleerde mann, de geleerde vrouw, het geleerde kind*, en toen <dan> worden de geslagten onderscheiden door het leedeken *de*, of *het*.

Ook blijven de bijvoeglijke naamwoorden onveranderd in de vergrotende en overtreffende trap.

Al met al moet worden vastgesteld dat de Nederlandse triviumgrammatici geen heldere kijk op het *accidens genus* hebben geboden. Wat de zelfstandige naamwoorden betreft lijkt Van Heule (1633) er het best uit te zijn gekomen: zijn algemene en bijzondere regels zijn het meest uitgewerkt en overzichtelijk, maar bestrijken bij lange niet de hele Nederlandse naamwoordenschat. Het helderst voor wat de bijvoeglijke naamwoorden betreft (maar ook zeer beknopt) is de *Twe-spraack*: staat er in de eerste naamval enkelvoud een *-e* aan het einde van het bijvoeglijk naamwoord, dan spreken we van vrouwelijk geslacht, staat die *-e* er niet, dan spreken we van mannelijk of onzijdig. Hoe in het laatste geval de keus nader moet worden bepaald, leert geen van de spraakkunsten ons. Hoe verwarrend de informatie was die de verschillende grammatici hun lezers met betrekking tot het geslacht van het adjectief hebben geboden, wordt in het volgende overzicht duidelijk gemaakt:

	onverbogen vorm	verbogen vorm
Twe-spraack	mannelijk/onzijdig	vrouwelijk
De Hubert		vrouwelijk
Van Heule 1625	onzijdig	mannelijk/vrouwelijk
Ampzing		vrouwelijk
Van Heule 1633	onzijdig	mannelijk/vrouwelijk
Kók	mannelijk/onzijdig	mannelijk/vrouwelijk
Leupenius	mannelijk/onzijdig	vrouwelijk

4.2.6. AARD

In de *Twe-spraack* (1584) noch door De Hubert (1624), Ampzing (1628)[105] en Leupenius (1653)[106] wordt specifieke aandacht besteed aan het *accidens species* (vgl. 2.3) zoals dat

104 Leupenius is dus het 'slachtoffer' van zijn voorbeeld: *een* + *mann*; zie hierboven bij van Heule 1633.

105 Ampzing gebruikt binnen zijn betoog over de spelling wél "afkomstige woorden" (p. 32), "werkstammige woorden" (p. 33) en "naem-stammige woorden in *heyd*" (p.35, 46), termen die we ook bij Van Heule vinden.

106 Binnen de bespreking van het woordgeslacht vinden we bij Leupenius allerlei opmerkingen die aan Van Heule lijken te zijn ontleend: "afkomstige naamen ..., worden van haaren oorsprong gemaakt door toe doen <toevoeging> van *sche*", "naamachtige woorden, (dat is die van naamen afkomstig syn) die in *heid* eindigen ..., of die in plaatse van *heid* aanneemen *te*", "werkachtige woorden (dat syn selfstandige naamen die van werkwoorden gemaakt worden) die in *ge* eindigen" (p. 36), "alle werkachtige woorden

zich binnen de woordsoort naamwoord voordoet. Wél is er aandacht voor in de beide werken van Van Heule (1625 en 1633) en bij Kók (1649).

In 1625 (: 17) opent Van Heule de bespreking van het *discrimen speciei*: "de Soorten der Naemwoorden", met een wat cryptische poging tot een definitie:

> Soorte is hier den Aert ofte den Afkomst waer van *eenige woorden komen, ofte geboogen worden.*

Deze duistere uitspraak, die niet is ontleend aan Lithocomus[107] en die in 1633 door Van Heule werd weggelaten, zou, indien we bij "geboogen worden" tenminste aan 'flexio' mogen denken, een spoor kunnen zijn van Ramistische invloed op Van Heule: ook Ramus rekende immers lexicale én flexionele afleiding onder *species* (Dibbets 1982: 84). Vervolgens spreekt Van Heule (1625: 17) direkt over de tweedeling die op grond van *species* binnen de categorie van het naamwoord kan worden gemaakt, terwijl hij in 1633 (: 34-35) opent met een opmerking die een breder bereik heeft dan alleen deze ene woordsoort, en die waarschijnlijk tot Heyns te herleiden valt[108]:

Van Heule 1625	Van Heule 1633
Daer zijn twee Soorten der Naemwoorden, de eerste soorte zijn, Eerste ofte Grontwoorden, de andere soorte zijn Afkomstige, ofte uytspruytende woorden. De Grontwoorden zijn, welke van geen woorden en komen, als Steen, Yser, Kalk.	Daer is tweederley' Aert van woorden, de eene soorte zijn Gront-woorden, of Oorspronkelicke woorden, de andere zijn Afkomstige woorden. De Gront-woorden en worden van geen andere woorden gemaekt, als Steen, yzer, Kalc, Zout, Water, gaen, en lopen, etc.
De Afkomstige woorden zijn, welke van een ander woort komen, als Steenachtig, Yserachtig, Kalkachtig.	De Af-komstige woorden zijn, welke van de Gront-woorden komen, of gemaekt worden, als Steenachtich, yzerachtich, Kalken, Zouten, Waterich, Gaende en Lopende, etc.

Niet alleen wordt *species* door Van Heule in 1633 als *species generalis*, geldend dus voor alle woordsoorten, beschreven en worden er nieuwe termen geïntroduceerd, ook tussen de slotalinea's van beide teksten zien we een inhoudelijk verschil: in 1633 wordt onder woorden gebracht dat "Afkomstige woorden" slechts van "grondwoorden" en dus niet van afleidingen of samenstellingen gevormd kunnen worden, mogelijkheden die in 1625 niet waren uitgesloten. Opmerkelijk is het dat in geen van de beide spraakkunsten wordt beschreven op welke wijze uit de (grond)woorden "Afkomstige woorden" (kunnen) worden gevormd. Uit de al vermelde en nog te vermelden voorbeelden blijkt dit vooral plaats te vinden via wat wij achterzetsels (*Twe-spraack* 1584: "volghers") noemen, maar verwar-

---

die met *ge, be* of *ver* beginnen" (p. 37).

107 Desondanks noemt Caron 1953a: 20 Lithocomus 1592 het voorbeeld voor het gehele caput van Van Heule.

108 Van Heule gebruikt in 1633 alleen nog de Nederlandse term *aert*, zoals Heyns 1605, terwijl hij in 1625 zich ook van "afkomst" en "soort" bediende. Vgl. echter vooral de omschrijving van Heyns 1605: A4v met die van Van Heule in 1633: "De Namen zijn van tweederley Aerdt, *Primitifs*, Oorspronckelijcke, ende *Derivatifs*, Afcomstighe".

rend -in ieder geval in ónze ogen- is het dat deze "Hecht-woordekens" nu juist door Van Heule (1633: 43) worden gepresenteerd binnen de bespreking van het *accidens figura* (zie 4.2.8).

In 1625 (: 17-18) heeft Van Heule wat betreft de naamwoorden een zestal categorieën "afkomstige woorden" onderscheiden en omschreven; daarbij blijkt Lithocomus nabij te zijn gevolgd[109]: alleen is diens opmerking dat ook van bijwoorden naamwoorden kunnen worden gevormd, niet overgenomen. In 1633 (: 34-39) worden vijf categorieën vermeld: de "Vaderstammige" uit 1625 hebben het veld moeten ruimen; ze worden door Lithocomus (1592) wel genoemd, maar zijn alleen het Grieks eigen (vgl. Jeep 1893: 145). De overige groepen uit 1625 zijn in 1633 overgenomen en uitgewerkt. Vier categorieën blijken te worden gevormd van naamwoorden, één van werkwoorden. In volgorde van vermelding in het eerste werk van Van Heule volgt hier de informatie uit Van Heules twee spraakkunsten.

Van Heule 1625	Van Heule 1633
De Vaderstammige worden genaemt, welke van de Vaders ofte Ouders afkomen, ende beteykenen de Zonen ende Dochters, Nichten ofte Neven ende de nakomelingen, als Aeneadische, dat beduyt een van Aeneas geslacht, alzo ook Een Christen, ook Een Ciceronische, een Platonische, doch deze laetste woorden, worden in onze taele, voor zulke persoonen verstaen, die den naem harer meesteren draegen.	
De Volkstammige woorden zijn, welke een Vaderlant ofte een Volk beduyden, als Romeyn, Spartiaen, Israelijt, Nassouwer.	De namen der Volkeren, zijn woorden, welke een 1. Huysgezin, of een 2. Vaderlant, of ooc 3. eenich Volc beduyden, als 1. Nassouwer, Levijt, Rubeniter, 2. Spartiaen, Corinther, Epheser, Enkhuyzer, 3. Romeyn, Hebreer, Cananiter. Van Levijt, Rubeniter, Cananiter, komen ooc, Levijtsche, Rubenijtsche ooc Israelijtsche, Iootsche, welke van zommige Geleerde, na den aert der Latijnsche woorden geschreven worden Levitische, Rubenitische, Cananitische, Israelitische, Iodische, welke deze Latijnsche woorden naer-volgen, als Levitica, Rubenitica, Cananitica, Israelitica, Iudaica, maer al hoewel deze maniere, niet geheel

109 Lithocomus 1592: 22-23: "Derivantur nomina, vel à nominibus, vel à verbis, vel ab adverbiis. A nominibus derivantur quintuplicia: Patronymica, Gentilia, Possessiva, Deminutiva & Denominativa ... Verbalia sunt, quae à verbis derivantur". Vgl. ook Albertus 1573: E5v: "Sunt autem derivativorum alia patronymica, alia possessiva, et gentilia, alia denominativa, verbalia item alia, et diminutiva". De meer formele indeling in "naamachtige" en "werkachtige" woorden die Van Heule verderop biedt, vertoont meer overeenkomst met o.a. Oelinger 1574: 75: "Et haec sunt sextuplicia, vel enim denominativa, vel pronominalia, vel verbalia, vel participialia, vel adverbialia, vel composita dicuntur"; Oelinger deelt vervolgens de denominativa in "Possessiva, Gentilia, Patronimica, Diminutiva, Materialia, Localia" in naar betekenis.

(vervolg:)

	hart en valt, zo wijkt het nochtans van den aert onzer sprake ...
De Ervende woorden zijn, welke eenen Ervelicken naem, van de woorden daer zy af komen, ontfangen, als Koninglic, van Koning, Vaderlic van Vader, Broederlic van Broeder.	De Ervelicke woorden zijn, welke eenen ervelicken naem ontfangen, van die woorden, daerse van her-komen, als Koninclic van Koninc, Vaderlic van Vader, Broederlic van Broeder, Eewich van Eewe.
Verkleynde woorden zijn, welke eene Verkleyninge van de woorden daer zij af komen, beduyden, als Steenken, Bouksken, Hertekken, Armken.	Daer zijn Afkomstige woorden, welke hare Gront-woorden verkleynen, als Steenken, Boomken, Beddeken, welke komen van Steen, Boom en Bedde.
De Naemstammige woorden zijn, welke van Naemwoorden komen, ende het en zijn geen Vaderstammige, nochte Volkstammige, nochte Ervende, nochte ook Verkleynde woorden, als Gerechticheyt, welk komt van het Naemwoort Gerechtig, Zalicheyt van Zalig, Goetheyt van Goet.	Naemachtige of Naemstammige woorden komen van Namen, en eyndigen alle in Heyt, Dom en Schap, als van Recht, Waer, Rijc, Hertoog, blijde, Vrient komen Gerechticheyt, Waerheyt, Rijcdom, Hertoochdom, Blyschap en Vrienschap, deze woorden worden Naemachtige genaemt.
Van de Werckwoorden, spruyten de Werkstammige woorden, als Lezinge, ende Gelees, van Leezen, Loopinge ende Geloop, van Loopen, Bereydinge, Bereytsel, van Bereyden, Schijninge, Schijnzel, ende Geschijn, van Schijnen.	Alle Zelf-standige woorden die van de Werk-woorden komen, worden Werkachtige woorden genaemt, als Lezinge, Lopinge, Bereydinge, Getuygenisse zijn Werc-achtige woorden, welke komen van Lezen, Lopen en Bereyden.
	Ooc behoren onder de Werk-achtige Het gelees, Het beloop, Het gezeg, Het verhael, en diergelijke.
	Het verschil van Naem-achtige en Werk-achtige woorden is alleenelic, dat het een woort van een Naem-woort, en het ander van een Werk-woort af komt.

In 1633 volgt hierop nadere informatie omtrent de vorming van het verkleinwoord die hierboven al ter sprake is gebracht (4.2.4.1).

Van verschillende van de bovenstaande categorieën is zowel de woordstructuur gegeven als de betekenis die met het gebonden achterzetsel samenhangt. Dat laatste vinden we voortgezet in 1633 waar, na de passage over de "Ervelicke woorden", enkele opmerkingen volgen waar aan afleidingen: "Afkomstige woorden", die door middel van bepaalde suffixen[110] zijn gevormd, een bepaalde betekenis wordt verbonden. Van Heule vermeldt daar[111]:

110 Ook *-rijc* wordt door hem onder de affixen gerekend.

111 Ook hier valt een aantal overeenkomsten te vermelden met uitspraken van Duitse grammatici. Ad 1: vgl. o.a. Albertus 1573: E6r: "Ita sectarum nomina patronymica sunt", en E6v: "Sunt quaedam in *isch* exeuntia prae reliquis valde usitata", waarbij we verschillende van Van Heules voorbeelden aantreffen. Clajus 1578: 78 bevat dezelfde categorieën als Van Heule: "In *isch* desinentia possessionem significant, aut proprietatem, aut gentem, aut patriam, aut sectam". Ad 2 en 3: de meeste overeenkomst is er met Ratichius, die vermeldt dat de "vermehrenden <Suffixe> ... eines dinges vermehrung oder hoheit andeuten" (Ising 1959 II: 284), waarbij o.a. de suffixen *-bar*, *-haftig*, *-reich* en *-sam* worden opgegeven. Clajus 1578: 77 spreekt m.b.t. de betekenis van woorden die gevormd zijn o.a. met *-bar*, *-ich* en *-sam* van "copiam & plenitudinem". Ad 4: Vgl. ook Clajus 1578: 78: "In *en* vel *ern* significant materiam ex qua".

1. afleidingen op *-sche*:
   "beteykenen eene eygenschap <eigendom>, of eenich Volc of Vaderlant, of Secte als *Roomsche, Poolsche, Saxsche, Keyzersche, Luytersche, Evangelische, Doopsche*".
2. afleidingen op *-ig*, *-ich*, *-rijc*, *-zaem*, *-baer*:
   "beteykenen gemeynelic prijzelicke eygenschappen, als *Barmhertich, Eewich, Almachtich, Levendich, vlijtich, Volc-rijc, zin-rijc, lijtzaem, raetzaem, vruchtbaer*".
3. afleidingen op *-achtich*, *-lic*:
   "volgen hare Gront-woorden, 't zy prijzende of lakende, als *Waerachtich* en *Leugenachtich, zoetachtich* en *zuerachtich, vriendelic, vyandelic, zoetelic* en *Bitterlic, enz.*".
4. afleidingen op *-en*:
   "beteykenen gemeynelic eenige stoffe, als *Tinnen, Koperen, Gouden, Gulden, Silveren, Stroyen, Iseren*".

Zowel in 1625 als in 1633 heeft Van Heule in de categorie van de "werkstammige" of "werkachtige" naamwoorden plotseling soms ook als voorbeelden woorden gegeven die uit een werkwoordstam zijn gevormd. Het voorvoegsel dat erin optreedt, is soms aan zo'n stam toegevoegd (*gelees*) maar was soms ook al deel van die stam (*verhael*), maar Van Heule heeft geen onderscheid gemaakt tussen afleiding door middel van voorvoegsel en afleiding zonder toevoegsel. Bovendien: de modern aandoende consequentie van de *Twe-spraack* (1584) waar voorvoegsels -evenals volgens Van Heule!- onder de voorzetsels thuishoren (vgl. 9.2.1. en 9.2.2) en waar voorvoegsel + woord dus niet tot een afleiding maar tot een samenstelling leidt (vgl. 4.2.8), ontbreekt bij Van Heule.

In 1625 zijn bij Van Heule de "naemstammige woorden"[112] semantisch negatief gedefinieerd tegenover de eerder omschreven categorieën, als een restgroep, zo te zien. Maar men kan ze ook beschouwen zoals ze in 1633 zijn omschreven en zoals in beide spraakkunsten de "werkstammige" of "werk-achtige" woorden zijn geduid: als formele categorie. Waarna de onbeantwoorde vraag rijst: waarom is Van Heule bij de bespreking van het *accidens species* met betrekking tot het naamwoord niet tot een formele indeling via *regulae speciales* gekomen, die hij eventueel in tweede instantie liet volgen door een semantische, met *regulae generales*? Te denken zou zijn geweest aan de volgende opzet:

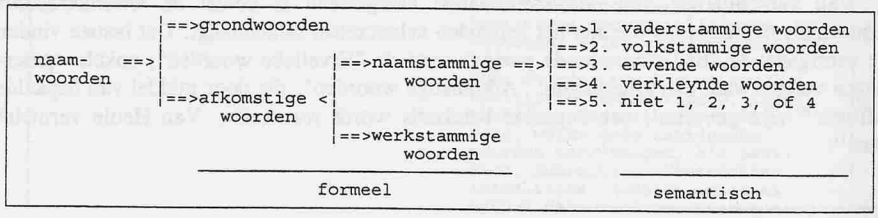

Een antwoord hierop vinden we bij Van Heule niet, maar een dergelijke compositie treffen we wel aan bij Kók (1649). Bij hem is *species* op p. 9 vermeld als "ghe-meen Toe-val", een *accidens* dat eigen is aan alle woorden (zie 2.3). Binnen het *accidens* worden onderscheiden "Ghrondt-woorden" en "Spruit-woorden". Op p. 17, waar de invloed van

112 Dezelfde term ook bij Dafforne 1627: 40, waar ook "Werk-stammig" te vinden is.

Vossius[113] opnieuw valt te constateren, is *derivatio*, "Af-spruiting", een onderdeel van de "vry-willighe Buighing" van de naamwoorden (zie 4.2.2). Opgemerkt wordt:

> De Naam-woorden spruiten en worden af-ghe-trokken van Naamen, Werk-woorden, Deel-woorden, By-woorden, en Voorzetsels.

Afleidingen van naamwoorden worden vervolgens in vier categorieën ingedeeld, waarbij we dezelfde tweeslachtigheid waarnemen als bij Van Heule: semantische categorieën worden vermeld naast een voor de hand liggende morfologische benaming:

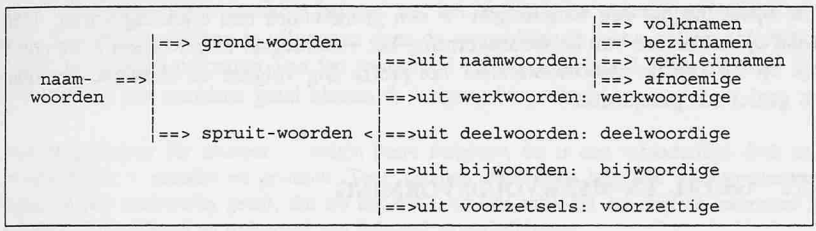

De afleidingen uit naamwoorden zouden naar onze inzichten beter beschreven zijn wanneer Kók zijn betoog als volgt zou hebben gestructureerd:

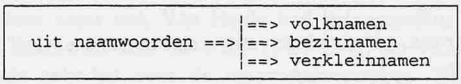

Maar voor Kók vormden de "af-noemighe" een negatief semantisch gedefinieerde groep:

> *Af-noemighen* zijn, welke van Naam-woorden af-spruiten, en nócht Vólk-naamen, nócht Be-zit-naamen zijn,

waarmee hij trad in het spoor van Vossius[114], de sterk gecorrigeerde versie van Lithocomus[115], van de bron van Van Heule dus. Een stap vooruit betekende het dat Kók de categorieën waarvan naamwoorden konden worden afgeleid, uitbreidde ten opzichte van de mogelijkheden die Van Heule had geboden. Maar wanneer Kók "Deel-woordighen" noemt, bedoelt hij niet dat er van deelwoorden afleidingen gevormd zijn, maar wil hij te kennen geven dat deelwoorden soms als naamwoorden worden gebruikt[116]:

> *Deel-woordighen* zijn, welke van Deel-woorden tót Naam-woorden ont-aart <overgegaan> zijn: als, *Ghe-leerdt, Ghe-leezen, Leerend, Leezend*, enz..

---

113 Vossius 1648: 75: "Derivantur nomina à nominibus, verbis, participiis, adverbiis, & praepositionibus".

114 Vossius 1648: 79: "Denominativa sunt, quae à nominibus derivantur, & nec sunt patronymica, nec gentilia, nec possessiva, nec diminutiva".

115 Lithocomus 1592: 23: "Denominativa sunt, quae a nominibus derivantur, & nec sunt patronymica, nec gentilia, nec possessiva, nec diminutiva".

116 Vossius 1648: 83: "Participialia sunt, quae ex participiis in nomina degenerârunt: ut, *sapiens*".

Evenals Van Heule is Kók van mening dat afleidingen gevormd worden met behulp van affixen én prefixen; dit hoewel hij de voorvoegsels toch, op p. 46-47, rekende tot de "voor-zettinghen", een woordsoort.

Afleidingen kunnen volgens Van Heule en Kók met behulp van affixen van grondwoorden worden gevormd. Woorden van een ingewikkelder struktuur (*on-dank-baar, land-arbeider, on-kreuk-baar-heid*, etc.) laten ze onbesproken. Zij hebben de afleidingen enerzijds formeel, anderzijds semantisch beschreven, waar bij het laatste de relatie tussen grondwoord en afleiding een belangrijke rol heeft gespeeld. De rubricering van de voorvoegsels onder de voorzetsels, waardoor ze op woordniveau zijn geplaatst, staat op gespannen voet met de opvatting dat een voorvoegsel + een grondwoord een afleiding vormt. Het lijkt erop dat op het niveau van de woordvorming het voorvoegsel al geworden is tot een affix, terwijl op dat van de woordsoortenleer het prefix nog volgens de klassieke beschouwing wordt gezien als praepositie.

4.2.7. GETAL EN MEERVOUDSVORMING

4.2.7.1. Zelfstandig naamwoord

In de *Twe-spraack* (1584: 76-77) wordt slechts geconstateerd dat

> het Enkel ghetal maar een, ende het Meervoud veelen bevat, dat sy <"de Latynen"> *Singularis* ende *Pluralis* noemen,

welke vermelding strikt semantisch is. De Hubert (1624: 6-7) geeft alleen termen, geen omschrijving: "*enkel getal*", "*van 'tenkel ende van 'tmeervoud*", en Ampzing (1628: 2) heeft erop gewezen dat ook voor "de getallen" in de taal maar weinig aandacht bestaat, hoewel daarin "nochtans een groot zieraed van onse tale gelegen is". Vermeld wordt voorts: "de getallen <zijn> twee, het eenvoud, ende meervoud" (p. 5), die niet nader worden omschreven.

Semantisch, als de *Twe-spraack* (1584), is Van Heule (1633: 39), waar we de tekst uit 1625 (: 18-19)[117] in nauwelijks gewijzigde vorm terugvinden:

> Het getal welc in de woorden gade geslagen wort, is Enkel of Veelvoudich, want wy spreken altijt van eene zake of van vele zaken.
>
> Het enkel of Eenvoudich getal is, met welc men van een dinc spreekt, als *Mijn Vader, Het Huys*.
>
> Het Veelvoudich getal is, welc van vele dingen spreekt, als *Mijne Vaders, De Huyzen*.

In dit citaat kán men naast het semantische, ook een formeel aspect ontwaren: "Het getal welc in de woorden gade geslagen wort" kan men interpreteren als 'het *accidens* getal dat men in de vorm van de woorden tot uitdrukking gebracht ziet'.

---

117 Vgl. Lithocomus 1592: 24: "Numeri nominum duo sunt: singularis, & pluralis. Singularis numerus est qui de uno dicitur, ut, *hic pater*. Pluralis, qui de pluribus: ut, *hi patres*".

Semantisch en geheel in overeenstemming met Vossius[118] is de omschrijving van Kók (1649: 10), die overigens "ghe-tal" heeft gerekend onder de *accidentia* die alle veranderlijke woorden eigen zijn terwijl "ghe-tal" op p. 14 onderdeel vormt van de "voorneeme buighing" (zie 2.3). Op p. 10 lezen we bij Kók:

> *Ghe-tal* is een onder-scheidt der Woorden na de eenheidt en veelheidt. 't Zelve is Een-voudigh óft Meêr-voudigh. *Een-voudigh Ghe-tal* is, welk van een ghe-zeit wordt; als, *een Man, ik gha*, enz. *Meêr-voudigh*, dat van veelen ghe-spróken wordt; als, *de Mannen, zy ghaan*, enz..

Een aparte positie wordt ingenomen door Leupenius (1653: 39). Hij heeft, in tegenstelling tot zijn voorgangers, geen aandacht besteed aan het semantische aspect maar alleen aan het formele. Zijn belangstelling is uitgegaan naar de verschillen in vorm tussen enkelvoud en meervoud en naar de vorming van het meervoud uit het enkelvoud. Evenals Kók (1649) heeft Leupenius het *accidens* getal binnen de buiging besproken:

> Naa de geslagten der naamen ... volght haare *buiginge*, dat is een veranderinge door seekere <vaststaande> *getallen* en *gevallen*. Twee getallen staan in de buiginge waar te neemen, een enkel en een veelvoudig getall, die wy om der kortheids wille het *eenvoud* en *meervoud* sullen noemen. Dit eenvoud en meervoud syn lichtelyk te onderkennen

(p. 39-40), waarna een aantal formele verschillen tussen enkelvoud en meervoud is vermeld. Deze formele verschillen zijn "kenteekenen om het *eenvoud* en *meervoud* wel <correct> te onderscheiden".

Niet alleen Leupenius maar ook Van Heule had belangstelling voor de vorming van het meervoud van de naamwoorden. In 1625 (: 29 e.v.) en 1633 (: 59 e.v.) heeft de laatste een aantal regels geboden voor de meervoudsvorming. Zijn beide grammatica's stemmen inhoudelijk en in formulering sterk overeen, zodat we ons hier mogen beperken tot de bespreking van vooral de informatie uit 1633, die door Hexham (1648: Xx1r), Beyer (1661: 112-116) en Hillenius (1664: 15-21) aan Van Heule is ontleend.

Op p. 59 vangt een passage aan waarin achtereenvolgens aan de orde komen: 1. de meervoudsvorming van de (zelfstandige) naamwoorden; 2. het al dan niet verdubbelen van de slotconsonant van het enkelvoudige woord bij die meervoudsvorming; 3. uitzonderingen op de sub 1 gegeven algemene regels voor meervoudsvorming; 4. orthografische veranderingen (in spelling dus, en eventueel ook in uitspraak) die zich aan het einde van de enkelvoudige woordvorm kunnen voordoen bij meervoudsvorming.

"Alle zelfstandige woorden", zegt Van Heule, eindigen in het meervoud op *-en* of *-s*; er zij op gewezen dat hij het niet doet voorkomen alsof het meervoud wordt gevormd door achterplaatsing van *-en* of *-s*[119]. De vermelde alternatieven zijn niet voor alle naamwoorden willekeurig bruikbaar: er gelden voor enkele categorieën beperkende regels[120], waar-

---

118 Vossius 1648: 12: "Numerus est unius, & multorum discretio. Estque singularis, vel pluralis. Singularis est, qui de uno dicitur: ut, *homo*. Pluralis, qui de pluribus: ut, *homines*".

119 Vgl. voor de aangesneden problematiek ook Goossens 1987.

120 Men kan zich afvragen in hoeverre deze regels overeenstemden met het (verzorgde) taalgebruik uit Van Heules dagen: in alle geval heeft Nauta 1893: 45 bij Bredero meervouden als *guyts, roers, beuls* geregistreerd, Van Helten 1883: 67 bij Vondel *schelms*. Maar gebruikte men, bijvoorbeeld, ook *levenen* naast *levens*, en bestond er, naast een met de regel overeenkomend *putten*, een meervoud *waterputs* naast *waterputten*?

van we er enkele als volgt in een overzicht bijeen kunnen brengen[121]:

	meervoud zelfstandig naamwoord eindigt op	
	en	s
enkelvoud eenlettergrepig	+	-
enkelvoud op -e	+	-
enkelvoud op -f, -l, -n, -r	+	+

In een aantal gevallen moet de laatste consonant van het enkelvoudige woord bij meervoudsvorming worden verdubbeld, zonder dat dit tot geminatie leidde[122], in andere niet. Ook hiervoor heeft Van Heule (1625: 30 en 1633: 60) een aantal (distributie)regels op weten te stellen, die in het volgende overzicht zijn weergegeven[123]. Er zij op gewezen dat deze regels niet slechts op zelfstandige naamwoorden betrekking hebben, maar ook op bijvoeglijke, door Van Heule in 1633 aangeduid met "By-woorden"[124].

---

121 Van Heule vermeldt enkele uitzonderingen op de hier volgende regels: wat betreft de enkelvoudige eenlettergrepige woorden *man, wijf, maet, kok*, en *knecht* (vgl. voor de laatste drie woorden ANS 1984: 62) merkt hij op: "welke in het Meer-voud hebben *Mans, Wijfs, Maets, Kocx* en *Knechts*". Met betrekking tot *man* en *wijf* had hij even eerder overigens juist nadrukkelijk gezegd dat *mans* en *wijfs* naast *mannen* en *wijven* werden gebruikt; beide woorden, eindigend immers op *-n* resp. *-f*, vallen dan ook onder categorie 3 waar ze ook als voorbeelden worden genoemd met meervouds-*s* en *-en*.

In 1625 ontbreekt in de laatste categorie de *-l*. Uitgezonderd van de laatste groep zijn de diminutiva op *-eken* (*manneken*), "welke in het Meer-voud allenelic in *S* eyndigen". Op p. 52 merkt Van Heule in 1633 op dat hij de meervoudsvorm op *-s* liefst zou reserveren voor eerste en vierde naamval, die op *-en* voor de tweede en derde naamval meervoud (zie 4.2.9.3.1.5).

122 Vgl. Van Heule 1633: 149: "Als in eenich woort, eene dobbele Consonant komt zo en behoeftmen maer eene uyt te spreken, als *Bedden, Zetten, Willen, Zeggen*, behoort aldus gelezen te werden, *Beden, Zet-en, Wil-en, Zeg-en*. De dobbele letters beduyden allenelic, dat de Consonant by de voorste silbe behoort, zo dat de dobbele letteren de Wtsprake niet en beswaren". Er is dus geen sprake (meer) van een "lange consonant", zoals die door Van Haeringen (1953-1954) voor 'het' dertiende-eeuwse Middelnederlands wordt aangenomen, maar het betreft alleen een spellingregel.

123 Er zijn tussen de regels van 1625 en die van 1633 enkele verschillen. Zo beperkte Van Heule regel 1 in 1625 tot alleen de eenlettergrepige woorden, terwijl hij in 1633 van "Alle woorden" spreekt. Ook wat regel 2 betreft beperkte hij zich in 1625 tot de monosyllaba. Ik wijs erop dat de hieronder gebezigde term 'onbeklemtoond' de interpretatie is van Van Heules "korte". Deze interpretatie is mede door Van Heules voorbeelden (*tafel, wortel*) ingegeven. Wellicht is 'geen hoofdaccent dragend' een betere weergave.

124 Met betrekking tot regel 3 merkt Van Heule op: alleen wanneer "de leste silbe in *ic* of *ik* eyndicht zo wort die in het Meer-voud der By-woorden verdobbelt als *Vriendelic*, heeft *Vriendelicke, Blijdelic* heeft *Blijdelicke*, etc."; deze groep woorden zal afzonderlijk zijn vermeld omdat de verdubbeling plaats heeft gevonden door middel van een ander letterteken. In 1625: 31 is zelfs voorgesteld om naast *Vriendelik, Genougelik* te schrijven *Vriendelikke, Genougelikke*, maar zelfs Van Heule achtte dat een te "groote veranderinge" om consequent door te voeren. Ten aanzien van de laatste categorie worden als uitzonderingen opgegeven: *dag, dac, gebet*(!), *graf, hof, lot, pat, staf, slach, spit, vat, god, trec, vlot, holl* (met als mv. *holen* en *hollen*), *lit, stat, schip, slot, wech, gebot*(!), *glas, schof, kot*. Van Heule werd hier geconfronteerd met de verandering die in de klinker plaatsgreep bij meervoudsvorming.

	slotconsonant verdubbeld	
enkelvoud eindigt op korte vokaal voor meerdere consonanten	-	(*bant*)
enkelvoud met twee vokaaltekens voor de slotconsonanten	-	(*dwael, paert*)
enkelvoud meerlettergrepig met onbeklemtoonde slotlettergreep	-	(*wortel*)
enkelvoud eenlettergrepig met één vokaalteken en één consonant aan woordeinde	+	(*lip*)

In 1625 (: 32) en 1633 (: 62) heeft Van Heule erop gewezen dat de slotconsonant van het enkelvoudige woord bij meervoudsvorming soms verandering onderging (vgl. ANS 1984: 63). Vermeld wordt:

> Alle woorden die in *C, F, CH, S, C* <lees: *T*> en *U*, eyndigen veranderen gemeynelic de leste letters, als *Rijc* heeft *Rijke* ..., *Leeu Leewen* ... Ooc verandert de *K* somtijts in eene *G*, als *Koninc, Koningen*,

etc. Van Heule was van mening dat deze "Letter-wisselinge de uytsprake der woorden zeer verzoet". In zijn eerste spraakkunst trachtte hij nog voor de woorden die in het enkelvoud op *-t* eindigen, enkele regels te formuleren wat betreft hun meervoudsvorming: in sommige gevallen veranderde immers *-t* in *-d*, in andere bleef de slotconsonant ongewijzigd. Van Heule kwam tot een aantal regels die in het volgende overzicht zijn bijeengebracht[125].

	-t blijft
-t in enkelvoud achter s	+
-t in enkelvoud achter ch, g	+
-t in enkelvoud achter f	+
-t in enkelvoud achter ui of uy	+
-t in enkelvoud achter (andere) consonant	-
-t in enkelvoud achter niet-consonant	+

Maar bij regel 2-5 moet Van Heule steeds wijzen op uitzonderingen, soms zelfs op vele[126]. Regelmaat kon hij via deze regels dus niet verwoorden, en dat zou de verklaring ervoor kunnen vormen dat in 1633 deze informatie achterwege is gelaten.

Zoals al is gezegd: het meervoud van de naamwoorden eindigt op *-s* of *-en* volgens Van Heule. Ook in *kinders* en *kinderen* is dat het geval. Maar Van Heule had er oog en

---

125 Uit de voorbeelden die bij de voorlaatste regel worden gegeven, blijkt dat Van Heule bedoelt: een andere medeklinker dan die welke al eerder waren genoemd onder 1, 2 en 3. Bij de laatste groep somt Van Heule slechts twee reeksen van 32 resp. 33 woorden op die bij elk van de onderscheiden mogelijkheden aansluiten.

126 Zie bijvoorbeeld Van Heule 1625: 33-34: "Als op het eynde eenes woorts, achter *uy* ofte *ui* eene *T* staet, zo en verandert de *T* niet, als *Buyt, Buyten, Ruyt, Ruyten, Fleuyt, Fleuyten*, behalven *Huyt, Huyden, Kruyt, Kruyden, Bruyt, Bruyden*. Eenige ervarenen hebben om deze oorzaeke, in het Eenvoudig, altijt zulke Letteren willen stellen, gelijk in het Veelvoudig geschreven worden, schrijvende *Swaerd, Geleerd, Bemind*, met eene *D* op het eynde, om dat men in het Veelvoudig zegt, *Swaerden, Geleerde, Beminde*, maer om dat wy zeer veel swaere silben hebben, zo hebben onze Voorouders, de swaere Letteren die wy van natuyr hebben, zo veel als het lijdelic is geweest, altijt in lichte Letteren verandert". Van Heule is hier dus 'slachtoffer' van zijn keuze voor een 'fonetische' spelling.

oor voor dat de meervoudsvorming soms méér inhield dan het plaatsen van *-(e)n* of *-s* achter het enkelvoud, waarbij dan de slotconsonant kon veranderen. Opvallend is in dit verband de uitgebreide lijst met woorden met een meervoud op *-(d)ers* of *-(d)eren* (vgl. ANS 1984: 56-57): onderstaande woorden vinden we alle bij Van Heule in 1633 (61-62), met uitzondering van *liet*, dat alleen in 1625 is vermeld:

been - beenders, beenderen
bert - berders, berderen
blat - bladers, bladeren
ey - eyers, eyeren
gemoet - gemoederen
hoen - hoenders, hoenderen
kalf - kalvers, kalveren
kint - kinders, kinderen
kleet - klederen, klederen, kleren
lam - lammers, lammeren
liet - liederen
lof - lovers, loveren
rat - raders, raderen
runt - runders, runderen
spaen - spaenders, spaenderen

Daarbij moet worden opgemerkt dat Van Heule meervouden als *gemoeden* en *lieden*, *kleden* en *benen*, 'normaal' gevormd als deze zijn, niet afzonderlijk behoefde te vermelden als mogelijkheid. Van Heule biedt geen toelichting op de geboden meervoudsalternatieven: of er voor hem regionale, stilistische en/of semantische verschillen een rol hebben gespeeld, wordt niet duidelijk. Wél meldt Leupenius (1653: 41), die al deze voorbeelden (m.u.v. *liet*) heeft overgenomen (met o.m. de opmerking: "Van *gemoed* komt alleen *gemoederen*"), dat "*been* genoomen voor een lid des lichaams, volgt de gemeene buiginge, en heeft *beenen*": voor Leupenius 'betekende' *been - beenen* dus iets anders dan *been - beenders, beenderen*.

Behalve de hierboven opgesomde reeks woorden met gelijke meervoudsvorming vermeldt Van Heule ook enkele losse gevallen, die getuigen van zijn goede waarneming. Hij wijst erop dat woorden als *Pharizeer, Hebreer, Nazareer, Philisteer* in het meervoud gewoonlijk *pharizeers* maar ook *pharizeen* etc. luiden, dat *rabout* ('rabauw') als meervoud *rabouwen* heeft (zie WNT xii 3 kol. 119), *koe koejen* en *kindeken kinderkens*. Naast *meyt* vermeldt hij als meervoudsvorm *meysens*, dat echter bij *meysen* zal behoren. En bij *zoch* ('zeug'), dat niet slechts Brabants is maar ook in Holland wordt gevonden (vgl. b.v. *Twespraack* 1584: 27), geeft hij niet als meervoud *zogen* (Brabants volgens De Heuiter 1581: 73) maar *zeugen* (door De Heuiter ibid. als Hollands en Vlaams bestempeld; vgl. ook Kiliaan 1599: 484: "*Seughe*. fland. j. *soegh*").

Er steekt veel goeds in Van Heules regels. Maar of wij (en zijn tijdgenoten) -ook na de inperkingen van de algemene regel dat "Alle zelfstandige woorden" in het meervoud op *-en* of *-s* uitgaan- mogen concluderen dat deze twee uitgangen voor de resterende Nederlandse woorden als vrije alternatieven dienen te worden beschouwd, is maar de vraag. Voor sommige woorden zal dat ook tegen onze verwachtingen in het geval zijn geweest: zo noteerde Van Helten (1883: 67) voor Vondel *leerlings*, maar of naast *verbanden* nu ook *verbands* aanvaard zal zijn, valt te betwijfelen.

In Van Heules algemene formulering

> Alle zelfstandige woorden, hebben in het Meer-voud *EN* of *S* op het eynde

was weliswaar oog voor de woordvorm maar niet voor de morfologie ervan. Aandacht daarvoor bestaat bij Leupenius (1653: 39-40) die, althans wat betreft de gebruikelijke meervoudsvorming, uitgaat van drie typen enkelvoud die elk een eigen meervoudsvorming bezitten: enkelvouden op *-e* "die neemen niet meer dan *n* aan in het meervoud", enkelvouden op een consonant eindigend "die neemen *en* in het meervoud", enkelvouden op *-el*, *-en* of *-er* waarin de *-e-* in genoemde positie kort <onbeklemtoond> is (met uitzondering dus van woorden als *bevel* en *spel*), "die neemen *s* aan in het meervoud":

```
enkelvoud op -e                 meervoud: enkelvoud + n
enkelvoud op -el, -en, -er      meervoud: enkelvoud + s
enkelvoud op consonant          meervoud: enkelvoud + en
```

Een eenvoudige distributieregel voor de drie meest frequente meervoudsvormingen, waarnaast op p. 41 nog wordt gewezen op de meervouden op *-(d)ers*, *-(d)eren* waarop ook Van Heule de aandacht al had gevestigd. De beschouwing die Van Heule vervolgens moest geven aangaande de eventuele verdubbeling van de enkelvoudige slotconsonant, kon Leupenius achterwege laten. Volgens zijn spellingsysteem veranderde er niets: schreef Van Heule *hal, pot*, bij Leupenius stond daar *hall, pott* aangezien hij een sterk morfemische spelling propageerde. Ook wijzigingen die de enkelvoudige slotconsonant soms onderging bij meervoudsvorming (*dach - dagen, hant - handen*), deden zich bij Leupenius niet voor; hij schrijft *dag* etc. in verband met *dagen*; Van Heule moest deze problematiek aanroeren in "Van veranderlicke Letteren in het Meer-voud". Leupenius attendeerde er zijn lezers slechts op dat "Alle naamen die in het eenvoud in *f* uitgaan, veranderen in het meervoud de *f* in *v*" en dat sommige woorden "werpen een letter weg, gelyk alle woorden in *heid* hebben in het meervoud *heden*" (vgl. ook Heister 1670: 63-64).

Zoals dat al in de klassieke Latijnse grammatica geschiedde en ook in contemporaine spraakkunsten van andere moderne talen het geval was[127], hebben ook Van Heule en Leupenius aandacht besteed aan de *singularia* en de *pluralia tantum*: zelfstandige naamwoorden die alleen in het enkelvoud of alleen in het meervoud voorkomen:

> staat ons noch te letten, dat wy in onse Neederduitsche taale hebben eenige woorden die alleen in het eenvoud, en niet in het meervoud. Sommige weederom <op hun beurt> die alleen in het meervoud en niet in het eenvoud uitgesprooken worden

(Leupenius 1653: 41-42).

---

127 Zo begon Oelinger 1574: 52-53 onder de Duitse grammatici, wellicht naar het voorbeeld van Melanchton 1525, met het rubriceren van de *singularia* en *pluralia tantum* in categorieën naar betekenis. Hij biedt er slechts 2. In de zeventiende eeuw baseerde men zich in de grammatica's van het Duits voornamelijk op Clajus 1578: 73-76, die voor de *singularia tantum* een zesdeling leverde en vervolgens een reeks woorden die wél *singularia tantum* waren maar niet onder de vermelde regels konden worden gebracht. Clajus' regels en voorbeelden komen soms met die van de Nederlandse grammatici overeen.

De bespreking van de *singularia tantum* wordt door Van Heule (1625: 19 en 1633: 40) geopend met een alfabetisch geordende opsomming van dergelijke woorden -nagenoeg volledig door Heister (1670: 51-53) ontleend-, waarna enkele regels met voorbeelden volgen. Leupenius (1653: 41-43) geeft enkele regels die aansluiten bij opmerkingen van Van Heule, met voorbeelden. De hier volgende lijst bevat van Van Heule alleen de voorbeelden uit de alfabetische opsommingen; van Leupenius zijn alle voorbeelden uit de regels opgenomen, met uitzondering van de eigennamen.

Van Heule 1625: 19-20	Van Heule 1633: 40	Leupenius 1653: 42-43
adel		
aerde	eirde	
baet		
bloet		bloed
		botter <boter>
cijs ('cijns')		
deeg	deeg	deeg
	deesem	
	donder	
doop		
doot		
dooy		
dorst		dorst
douw	douw	dauw
	draf	draf
	drec	drekk
	droesem	droessem
dronk	dronc	
druc		
	dwang	
echt	echt	
	edic <azijn>	
	eere	
ernst	ernst	
etter	etter	
eysch		
	fluweel	
	galm	
	garen	
		garst <gerst>
	gehoor	
gelt	gelt	
gist	gist	
glans		gest
	glas	
gom	gom	
		goud
gras		gras
grouw <angst>		
	gruys	
	hagel	haagel
	handel	
	haver	haaver
	helle	
	hemel-rijc	
	herfst	
heyl	heyl	heil
	hinder	
		hitte
honger	honger	honger
		hooij
		hoonig
huysraet	huysraet	
iemant		
int	inkt	inkt
ioc <scherts>	ioc	
	jeucht	
	kaf	kaf
	klanc	

Van Heule 1625: vervolg	Van Heule 1633: vervolg	Leupenius 1653: vervolg
kley	kley	kleij
	koorn <koren>	
	koper	kooper
kout	koude	koude
krijt		
	leder	
leet	leed	
	leem	
	lever	
lijm		
lijt <gang, loop>	lijt	
	lood	lood
	looge <loog>	
look	looc	
lucht	locht	lucht
	maegdom <maagdelijkheid>	
meel		
	melaetsheyt	
melk		melk
merg	merg	merg
mest		
	midden	
min		
moes	moes	
	moet <moed>	
moetwil		
	mout	
	mul	
niemant		
nijt		
noen		
	oeft <ooft>	
	olie	("olie wordt ook in het meervoud gevonden")
	ondanc	
	onkruyt	
onrecht	onrecht	
	ontsicht <ontzag>	
onwil	onwille	
	oorboor <nut>	
	oorlof <toestemming>	
	ouderdom	
	overschot	
	overspel	
	palm	
pap		
	pec	pikk
	pekel	peekel
	peper	
	poeder	
pracht	pracht	
	qualic-vaert <ongeluk>	quaalykvaard
raet		
	ramp	
	rattekruyt	
recht		
regen	regen	reegen
	ried <riet>	ried
roest		
roet		
		rogge
rom <roem>		
room		
rust		
salaet		
	satijn	
schamp		
schijn		
schric		
		silver
slaep		
slijk	slijc	slyk

Van Heule 1625: vervolg	Van Heule 1633: vervolg	Leupenius 1653: vervolg
slijm	slijm	slym
smaet		
		smeer
		smout <vet>
snap <geklets?>		
	snee <sneeuw>	sneeuw
snic		
snot		
solfer <zwavel>		
	speeksel	
spec	spec	spekk
spijt		
spoet		
spot		
	stael	staal
	stand	
stank		
stof	stof	stof
strooy		stroo
sweet		
		tarwe
		teer <pek>
	tin	tinn
	toevlucht	
toorn		
troost		
tucht		
vaek <slaap>	vaek	vaak
	vee	vee
venijn	venijn	
		vett
	vier <vuur>	
vlas		vlass
	vleesch	vleesch
vlijt		
vloek		
	voorraed	
vorst <koude>	vorst	vrost
waen	waen	waan
	waerheyt	
	wasdom	
wensch		
	wezen	
wolle		
wouker <woeker>	wouker	
	wreetheyt	
ys	ijs	ys
	ijzer	yser
zeep		
	zemel	semel
	zout	sout

Van Heule somt in 1625 dus 94 woorden op die alleen enkelvoudig zouden voorkomen; in 1633 zijn dat er 111, bij Leupenius in 1653 slechts 58. De laagte van dit laatste aantal kan samenhangen met het gegeven dat Leupenius met zijn boek slechts kanttekeningen wenste te maken bij het werk van voorgangers, en dus geenszins streefde naar een volledige spraakkunst. Het blijkt dat sommige woorden in alle drie de spraakkunsten worden vermeld, andere in twee ervan, weer andere in slechts één:

in Van Heule 1625 +	Van Heule 1633 +	Leupenius 1653	19 woorden
in Van Heule 1625 +	Van Heule 1633		18 woorden
in Van Heule 1625		+ Leupenius 1653	6 woorden
in	Van Heule 1633 +	Leupenius 1653	20 woorden
in Van Heule 1625			51 woorden
in	Van Heule 1633		54 woorden
in		Leupenius 1653	13 woorden
94 woorden	111 woorden	58 woorden	181 woorden

Op het totaal van 181 vermelde woorden zijn er dus 51 alleen opgenomen in de eerste spraakkunst van Van Heule, 54 alleen in zijn tweede; de eigen inbreng van Leupenius (13 nieuwe woorden) is gering. Van de 168 woorden die Van Heule in totaal geeft, zijn er slechts 37 in beide werken opgenomen. Van de resterende 131 woorden waren er 20 + 54 nieuw in 1633, en waren er in 1633 6 + 51 die in 1625 wél waren opgenomen, weggelaten. Waarom gebeurde dat? Stond Van Heule in 1633 niet meer achter die 57 woorden van 1625?

Ter beantwoording van deze vragen dienen we allereerst aandacht te besteden aan enkele algemene regels die Van Heule in 1625 (: 20) en 1633 (: 41) achter de opsomming van de woordreeksen heeft geformuleerd. De eerste van deze regels uit beide spraakkunsten is een *regula specialis*, aangezien zij op een morfologisch criterium is gegrond. De overige regels uit 1625 zijn, evenals de ermee overeenstemmende uit 1633, *regulae generales*: zij duiden -evenals bijvoorbeeld bij Clajus (1578)- semantische categorieën aan. Omdat de regels uit 1625 alle, in dezelfde volgorde, in de grammatica uit 1633 voorkomen, met invoeging van de hieronder als vijfde vermelde, volstaan we hier met het citeren van Van Heules tweede werk. Om Leupenius' afhankelijkheid van Van Heule te illustreren en om zijn wijze van uitbreiden te laten zien, zijn diens opmerkingen naast die van Van Heule geplaatst[128]. Het is opmerkelijk dat de regels 2, 3, 4 en 6 van Van Heule -juist het totaal aan regels van Leupenius- alle al in de grammatica's van Priscianus (Keil 1855-1923 II: 174-176), Donatus (Keil 1855-1923 IV: 376) en onder andere Melanchton (1525: 124-131) te vinden zijn.

1. Hier by behoren ooc alle Werc-achtige woorden, die met Ge, Be, en Ver beginnen, als Geklap, bedrog, verhael, en diergelijke.	
2. Hier by behooren ooc de namen der metalen, als Gout, Silver, Loot, Tin, Stael, etc.	In het eenvoudig getall worden ook gebruikt alle naamen der Metallen, Goud, Silver, Lood, Tinn, Staal, Kooper, Yser.
3. Ooc vele namen der vruchten, als Rogge, Gerst, Haver, Linden, Hoy, Riet, Gras, Stro, Vlas, hyzoop, Peper.	Van gelyken veele naamen der vruchten die uit der aerden spruiten, als Tarwe, Rogge, Garst, Haaver, Ried, Gras, Vlas, Hooij, Stroo, Kaf, Semel. Wy seggen veele, maar niet alle: want Raap, Wortel, Ert, Boon, en meer andere, komen soo wel voor in het meervoud, als in het eenvoud.
4. Ooc vele namen der vochtige waren, als Water, Melc, Honich, Azijn, Boter, Pec, Olie, Wijn, Bier.	Soo isset ook met de naamen van veele vochtige of smeltende dingen, als bloed <volgen nog 26 voorbeelden>. Maar waater, wyn, bier, asyn, olie, worden ook in het meervoud gevonden.
5. Ooc alle woorden die in het Meervoud een werc-woort zouden beteykenen, als Bloed, sweet, mest, raet, zouden in het meervoud hebben Bloeden, sweten, mesten, raeden, welke alle Werkwoorden zijn, ende niet toegelaten en worden, in plaetse des Meer-vouds te gebruyken.	

128 Ter vergelijking volgen hier enkele passages uit Clajus 1578: 73-76: (bij r. 2) Clajus p. 74: "Metallorum nomina, ut Gold, Silber, Zin, Bley, ... Stahl"; (bij r. 3) Clajus p. 73-74: "Terrae nascentia, ut Frumenta, Legumina, Herbae, Aromata, Metalla, ut, *Rocken, Weitze, Gerste, Haber, ... Eisop, ... Hew, Stroh, Gras, ... Flachs, ... Pfeffer*"; (bij r. 4) Clajus p. 74: "Materiae vestium, & quae ad penum pertinent, quae vel mensurantur, vel ponderantur, ut, ... *Wein, Bier, ... Essig, Milch, öl, ... Butter*".

(vervolg:)	
6. De namen der Steden, Landen en Revieren, en mogen niet wel in het Meervoud uytgesproken worden, als Romen, Rijn, Leyden, Amsterdam, Vrankrijc.	In het eenvoud worden alleen gebruikt de eigene naamen van Landen en Steeden, van vloeden en menschen, als Engeland, Neederland, Romen, Leiden, Ryn, Maas, Jan, Pieter. Nochtans worden die ook somtyds in het meervoud gevonden, wanneer daar meede gesien wordt op de deelen van een Land, soo seggt men de Neederlanden, dat syn de Landschappen uit welke het eene Neederland bestaat. Soo worden sy ook veelvoudig gebruikt wanneer daar meer sijn van den selven naame, als te Leiden syn twe Rynen, de oude en de nieuwe Ryn. By Dordrecht twee Maasen, de oude en de nieuwe Maas, soo synder ook veele Jans en Pieters: maar dat syn toen veel eer gemeene dan eigene naamen.
7. Alzo ooc vele vreemde namen, als Paulus, Petrus, Christus, Barnabas.	In het eenvoud komt ook de lucht, met haare hitte, koude, en vrost. Als ook heil, quaalykvaard, honger, dorst, vaak, vee, vleesch, waan, stof der aerden, en mischien noch eenige andere.

Vergelijking van de sets regels uit 1625 en 1633 laat zien dat in 1633 de regels 1 en 4 krachtiger zijn geformuleerd: in de eerste regel is "veel" gewijzigd in "alle", en in de vierde regel "eenige" in "vele". Bovendien blijkt dat van de 54 woorden die in de hierboven geplaatste woordenlijst alleen voor Van Heule 1633 werden opgegeven, er 7 binnen de regels van Van Heule 1625 voorkomen: *haver, loot, oeft, oly, pek, riet, tin.*

Zoals hierboven al is opgemerkt, ontbreken er in 1633 57 woorden uit 1625; het zijn:

adel	druc	melk	raet	schamp	solfer	troost
baet	eysch	mest	recht	schijn	spijt	tucht
bloet	glans	min	roest	schric	spoet	vlas
cijs	gras	moetwil	roet	slaep	spot	vlijt
doop	grouw	niemant	rom	smaet	stanc	vlouk
doot	iemant	nijt	room	snap	strooy	wensch
dooy	krijt	noen	rust	snic	sweet	wolle
dorst	lijm	pap	salaet	snot	toorn	zeep
	meel					

Op grond van zijn vierde regel kon Van Heule in 1633 daarvan weglaten: *bloet, melk, pap, room, snot* en *sweet*, wat hij ook in 1625 al had kunnen doen, en op grond van de derde regel: *gras, meel, salaet, strooy, vlas, wolle*. De overgrote meerderheid van de woorden blijkt onder te brengen bij de regel die in 1633 als vijfde werd geformuleerd: zelfstandige naamwoorden waarvan het meervoud op *-en* naar de vorm zou overeenstemmen met een onbepaalde wijs (*baet - baeten, bloed - bloeden*, etc.), bezitten geen meervoud: er resten van de 56 woorden nu nog slechts *adel, cijs, iemant, moetwil, niemant, noen* en *stanc*. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat Van Heule onbepaalde wijzen als *adelen, cij(n)sen, noenen*, bekend zijn geweest. Wat de resterende vier woorden betreft moet worden vastgesteld dat Van Heule ze op ons niet bekende gronden in 1633 niet heeft herhaald.

Van Heule en Leupenius wisten maar weinig *pluralia tantum* te vermelden:

Van Heule 1625: 20	Van Heule 1633: 42	Leupenius 1653: 43
	boxens	
herzenen	hersenen	hersenen
	lenten	
	de lenten	
lieden, luyden	lieden, luyden	lieden
ouders	ouders	
	de staten ("Ordines")	staaten ("des Lands")
	versenen	versenen
voorouders	voor-ouders	

De woorden *herzenen, lieden, luyden, versenen* en *staten* -het laatste is door Van Heule voorzien van het Latijnse equivalent *Ordines* wat erop wijst dat hij het, evenals Leupenius, hier bezigde als eigennaam, zoals het in de samenkoppeling *Staten-Generaal* werd en wordt gebruikt- plaatsen ons niet voor problemen. Met betrekking tot *bokse* vermeldt *WNT iii* 1 kol. 276 dat uit *bokse* (wsch. 'broekspijp') een meervoud *boksen* ('broek') is ontstaan, waaruit een nieuw meervoud *boksens* werd gevormd dat eveneens 'broek' kon betekenen. Ook *ouders* en *voorouders* kunnen als verzamelnamen zijn opgevat (vgl. ook de vermelding als *pluralia tantum* van *die Ahnen, die Leute* en *die Eltern* door Clajus 1578: 75); Leupenius kan deze woorden achterwege hebben gelaten omdat het enkelvoudige *bokse(n), ouder* en *voorouder* hem bekend was. Maar *(de) lenten*? Caron (1953b: 33) heeft erop gewezen dat Van Heule *de staten* en *de lenten* noteerde, met lidwoord dus, "wsch. om aan te geven, dat deze woorden zonder lidwoord niet gebruikt worden. De Lenten zal dan betekenen: voorjaar; cfr. Mnl. Lenten". Daarbij kan worden verwezen naar de *Teuthonista* (1477) waar eveneens de vorm *lenten* wordt opgegeven; de vraag is echter of *de lenten* wel een meervoud is. Indien het vermelde *lenten* 'linzen' betekent, zoals door Caron (1953b: 33) als waarschijnlijk wordt vermeld, zal het gebruikt zijn als verzamelnaam, zoals ook Clajus (1578: 76) dat deed toen hij "Bonen, Erbsen, Linsen" als *pluralia tantum* opnam, gebruikt als soortnaam. Maar ook *de lenten* en *lenten* zijn door Leupenius wijselijk achterwege gelaten.

Er zij hier op gewezen dat Van Heule in 1633 (: 41) nog heeft aangegeven dat achter hoeveelheid aanduidende substantiva het zelfstandig naamwoord dat de categorie noemt, in het enkelvoud wordt gebruikt: "*Een zac Broot*" tegenover "*Zeven Broden, "Een mande Turf*" tegenover "*Twee Turven*".

4.2.7.2. Bijvoeglijk naamwoord

In het voorafgaande is de nadruk duidelijk op vorming en gebruik van (de nominatief van) het meervoud van zelfstandige naamwoorden gevallen, hoewel door de triviumgrammatici in de formulering niet steeds onderscheid tussen substantief en adjectief werd gemaakt. Op enkele plaatsen echter spreken ze specifiek over het gesubstantiveerde adjectief, waarbij geen voorbeeld werd genomen aan Duitse grammatici.

"In de geschreven taal krijgen buitentekstelijk zelfstandige adjectieven gewoonlijk en gesubstantiveerde adjectieven altijd een *-n* als uitgang als ze betrekking hebben op meerdere personen" (ANS 1984: 316). De Nederlandse triviumgrammatici stemden met deze regel voor het beschaafde Nederlands uit de twintigste eeuw niet unaniem in.

De Hubert (1624: 6-7) heeft de keuze tussen *-e* en *-en* gelaten, zonder te formuleren of *-e* resp. *-en* gereserveerd zijn voor bepaalde adjectieven of voor bepaalde verwijzingen

(b.v. personen). Op grond van zijn voorbeelden zouden we echter wel tot een dergelijk voorbehoud willen besluiten:

> De Bii-naamen hebben *e* in 'tmeervoud, so geseiid is, ende als de selve selfstandelicken gesteld sijn, so hebbense *e* oft *en*; geliik als *een geloovige, twee geloovige*, ofte *geloovigen, een heijlige, twee heijlige* ofte *heijligen*.

Even verderop wordt met betrekking tot bijvoeglijke naamwoorden die in hun grondvorm op *-en* uitgaan en bij vrouwelijke woorden worden gebruikt, vermeld:

> De Bii-naamen uiitgaande in *n* Bijvougelick gesteld, verliesen gemeenelic de *n* in't meervoud der Man-stammige, geliik als, *een verscheijden menz, twee verscheijde luijden*. De wiif-stammige Bij-naamen die altiid eveleens siin in 'tGenaamde Gevall <eerste naamval> van 'tenkel ende van 'tmeervoud, verliesen hier de *n* ofte vougender de *e* bij. so seit men; *eene verscheiide* ofte *verscheiidene sake, twee verscheiide* ofte *verscheiidene saken*: Doch Selfstandelick gesteld hebben andere opmerkingen <Maar als ze zelfstandig gebruikt zijn, neemt men andere dingen aan ze waar>.

Of De Hubert geconstateerd had dat dergelijke zelfstandig gebruikte adjectieven op *-en* (als ze op vrouwelijke personen betrekking hebben?) in het meervoud op *-en* eindigden of moesten eindigen, blijft in het duister.

Van Heule stemt in 1625 (: 23) met de hedendaagse regel overeen:

> Als de Byvouglicke woorden voor *Goden, Engelen, Menschen* ofte *Booze geesten* genomen worden, geen Zelfstandige woorden by haer <zich> hebbende, zo hebben die in den Noemer eene *N* op het eynde, als *de Dooden, de Edelen, de Boozen, de Zotten, de Heyligen, de Swarten* ...;

een aantal woorden die Van Heule tot de "byvouglicke woorden" rekent en door ons als telwoorden of voornaamwoorden worden beschouwd[129], worden van deze regel uitgezonderd: die "vallen somtijts hart, als die met eene *N* op het eynde in den Noemer uytgesprooken worden".

Aan het einde van zijn boek komt Van Heule op deze kwestie terug. Daar worden de zelfstandig gebruikte adjectieven die "alleen van Vrouwen" spreken, van de gegeven regel uitgezonderd. Daar ook motiveert hij zijn meervoudspelling op *-n* met het argument dat hij op deze wijze in staat is enkel- en meervoud te onderscheiden, hoewel dit verschil gewoonlijk door anderen niet wordt gemaakt:

> Hier te vooren is verhaelt, dat de Byvouglike woorden in het Veelvoudig in *N* eyndigen, te weten, als die voor <ter aanduiding van> *Goden, Engelen, Menschen*, ofte *Boose geesten*, Zelfstandiglic gestelt worden, als *De dooden, de Edelen, De Sotten*, ende in het gemeynste gebruyk wort gestelt, *De Edele, De doode, etc.* de reden welke ons beweegt, het eerste aen te nemen, is op dat het enkel getal van Veelvoudig onderscheyden werde, want als men zegt, *De Edele*, ende *De doode*, zo en kan men niet verstaen, ofmen van veelen ofte van eenen Persoon spreekt, deze dobbelzin <dubbele betekenis> wort door onzen gestelden regel geweert

---

129 Vermeld worden: "Deze Byvouglicke woorden, *Eenige, Zommige, Veele, Weynige, geene, Die, Deze, Wie, Welke, Mijne, uwe, Dijne, Onze, Diergelijke, Zulke, Andere, Sodanige*".

(p. 106). Van Heule verwijst daarbij naar het gebruik bij de "Hoogduytschen" en in *De Christen-Hoogtiiden* (1625) van Samuel Ampzing (zie Zwaan 1939: 24). Zijn door Van Heule aangestipte taalpraktijk uit 1625 heeft Ampzing (1628: 10) in een regel verwoord. Erg helder en gedecideerd is dat -ondanks het voorbeeld van Van Heule- niet gebeurd. Het zelfstandig gebruik van het adjectief is in de onderstaande regel onvoldoende afgebakend, maar uit de voorbeelden blijkt de intentie: het bijvoeglijk naamwoord moet op 'personen' betrekking hebben. En wie liever *-e* wenst te gebruiken, krijgt -uit Van Heule (1625)- daartoe een argument aangereikt:

> Als de mannelijke by-worpige woorden by ende voor de self-standige gesteld worden in den noemer, ende aenklager van het meervoud, so eyndigen sy in *e*: als de geleerde mannen: maer als sy sonder self-standige woorden in plaetze van de self-standige selver self-standelijk gebruykt worden, so gaense in *en* uyt: so segge ik: de geleerden gevoelen dit eendragtelijk, ik meyne de geleerden van onsen tijd: op dat also dese gevallen van den noemer in 't eenvoud mogen onderscheyden worden. So gebruyke ik ook den of-nemer des meervouds: ik spreke van de verstandigen: daer ik anders soude moeten seggen, ik spreke van de verstandige, ofte den verstandigen menschen. Willende evenwel de andere buyginge in't minst niet verwerpen, insonderheyd daerse dickwils sachter ende aengenaemer luyd: met namen in de woorden enige, sommige, weynige, alle, andere, ende diergelijke.

In 1633 (: 64) heeft Van Heule dit onderwerp hernomen. Hij verschafte zijn voorstel een breder draagvlak door naar meer anderen te verwijzen dan in 1625:

> Vele Geleerde <sic> achten, dat als de By-woorden <bijvoeglijke naamwoorden> voor <ter aanduiding van> Goden, of redelicke schepselen gestelt werden, dat die in het Meer-voud in *N* behoren te eyndigen zeggende *De doden, De levenden, De heyligen, De Edelen, etc.*,

waarbij aandacht wordt gevraagd voor (de spellingpraktijk van) De Hubert, Ampzing en Coornhert. Van Heule heeft zijn argument uit 1625 herhaald: op deze wijze kunnen enkel- en meervoud worden onderscheiden:

> De reden welke zulken na-denken <opvatting> geeft <oplevert>, is een nodich <noodzakelijk> onderscheyt, want als men zegt *De dode, De levende, De oude*, zo is het onzeker of men van eenen persoon, of van vele spreekt. als men nu deze order <regel> volgde, zo ware zulken twijfel heel geweert.

Maar dan wordt Van Heule voorzichtiger, want enerzijds "is dat gebruyc zeer vorderlic <nuttig>", maar anderzijds is het "ooc veeltijts hart", terwijl hij het gebruik van het meervoudig zelfstandig gebruikte adjectief op *e* "in alle woorden lijdelic <aanvaardbaar>" noemt; het *nut* van de morfologische onderscheiding (die overigens door velen als een gekunsteldheid moet zijn ervaren, gezien de taalpraktijk) raakte hier in conflict met de *onwelluidendheid* die kan ontstaan, en met de *uniforme regel*, die niet gepaard ging met onwelluidendheid, dat álle zelfstandig gebruikte adjectieven in (de eerste naamval van) het meervoud op *-e* zouden eindigen. Tóch pleit hij voor *-n* in het meervoud:

> Doch ic achte het dienstich, datmen alle woorden die nu alzo <met *-n* in het meervoud> gebruykt worden behielde, ende datmen die het noch daerenboven lijden konden, onder dien regel poochden te brengen.

Anders gezegd: gebruik *-en* in het genoemde geval in het meervoud als dat maar enigszins kan hoewel in het mondelinge taalgebruik *-e* fraaier zou zijn. En evenals in 1625 komt Van Heule in 1633 nog eens op het probleem terug, op p. 105. Dit maal worden de vrouwelijke meervouden niet uitgezonderd, maar wordt er wel op gewezen dat een *-e* als slot doorgaans "bevallicker" <welluidender> is dan *-en*. Van Heule blijkt dus op het standpunt te staan dat geschreven *-en* ook moet worden gesproken: ook in de gesproken taal behoorden enkel- en meervoud van zelfstandig gebruikte adjectieven die op personen betrekking hadden, te worden uitgedrukt en gehoord. Waarom dit numerale verschil niet waarneembaar zou moeten zijn in alle gevallen waarin een adjectief zelfstandig is gebezigd, wordt niet gezegd.

Hooft onderscheidt zelfstandig gebruikte adjectieven waar men een zelfstandig naamwoord achter kan plaatsen van de zelfstandig gebruikte adjectieven waar dat niet bij mogelijk is. In Waerneming 26 stelt hij voor, de eerste groep te verbuigen alsof ze adjectivisch waren gebezigd. Uit het voorbeeld uit Waerneming 39 blijkt dat hij voor de tweede groep instemde met Van Heule: enkelvoudig *een overste, een rechtsgeleerde, een arme* naast meervoudig *de oversten, de rechtsgeleerden, de armen*. Het gevoel voor betekenisisolatie lijkt bij Hooft (en zijn voorgangers) aanwezig te zijn geweest, maar zijn tijdgenoten en wij vragen hem waarom achter ("rechtsgeleerde"? en) "arme" niet een woord als *man, vrouw, mens* kan worden aangevuld.

4.2.8. FIGUUR

In de *Twe-spraack* (1584) is aan het *accidens species* met betrekking tot het naamwoord nauwelijks aandacht besteed (4.2.6). Aan *figura* daarentegen zijn enkele woorden gewijd, op p. 91-92 in het hoofdstuk over de syntaxis (zie Dibbets 1985: 495-498). Daar wordt erop gewezen dat twee zelfstandige naamwoorden "an elck ander verknócht" kunnen worden[130], waardoor dan een "ghelascht wóórd" ontstaat. Als voorbeelden vinden we "slaapmuts, hemdrock, borstlap, handschoen, hozeband, voormou, knóópghat, slaapkamer, woonhuis, bóómghaard, appelbóóm, schryfpen, zandbus". Gewezen wordt op de hoge productiviteit van deze mogelijkheid tot woordvorming, waarbij woorden ontstaan waarin de betekenis van beide samenstellende elementen (kernachtig)[131] vertegenwoordigd is:

---

130 In 1571: 8 bezigt Heyns binnen *figure* de termen "slechte figure" en "gecomponeert". In 1605: B1v-2r is de terminologie meer overeenkomstig die van de *Twe-spraack*: "*Simple figure*, Eenvoudighe oft slechte Ghedaente" staat daar naast "*figure composée*, verknocht ghestalte oft deylbaer Ghedaente". Daarbij wijst Heyns erop dat in het Nederlands het voorvoegsel (dus: voorzetsel) *on* zeer veelvuldig wordt gebruikt bij het vormen van samenstellingen.

131 De geschiktheid van Germaanse talen tot het vormen van samenstellingen was al eerder geprezen, o.a. door de Italiaan Hieronymys Cardanus in *De subtilitate libri xxi* (o.a. Neurenberg, 1550): "Sunt autem ex his quae non facile nomina iungunt, ut Rhomana & Hispana. Quaedam mira foelicitate utuntur compositis nominibus, ut Graeca, atque Germanica", en -ietwat bescheidener- Albertus 1573: A1r: "Quarum non paucas hic recensebo, ut cernere liceat, nostram linguam non minus copiosam et in compositionibus felicem esse, quam Graeca nedum Latina". Te onzent door De Heuiter 1581: 29: "Desgelijx mogen die Latinen wel swigen van onze armoude, angezien wij meerder vriheit hebben om nieuwe woorden te vinnen, annemen, of van twe ouden een nieu te maken". Vgl. voor Stevin Dibbets 1985: 270.

in zulcker voeghen maghmer daghelycks veel t'samenzetten, die gróte cieraet ende ryckheid inbrenghen, ende zyn te verstandigher <beter te begrijpen> om datter de betekenis beyder wóórden in is.

Deze mogelijkheid tot woordvorming is, volgens de schrijvers van de *Twe-spraack*, zeer nuttig bij het weergeven van Latijnse technische termen in het Nederlands:

tkomt zonderling wel <goed> te pas om de *kunstwóórden*, óf *vocabula artis* over te zetten.

Vervolgens wordt vastgesteld dat ook andere combinaties dan substantief + substantief tot naamwoordelijke samenstellingen kunnen leiden, waarbij we voor ogen moeten houden dat de schrijvers van de *Twe-spraack* en de andere Nederlandse triviumgrammatici onder naamwoord zowel het substantief als het adjectief begrepen. Vermeld worden: zelfstandig naamwoord + bijvoeglijk naamwoord, met als voorbeelden: *snewit, grasgroen, zilverschoon*; (zelfstandig) naamwoord + werkwoord[132] of werkwoord + (zelfstandig) naamwoord, met als voorbeelden: *maatklanck, rymwóórd, klinckletter*; hierna volgt de opmerking dat ook andere woordsoorten in combinatie met een naamwoord tot een naamwoord leiden; voorbeelden hiervan zijn: *dueghniet, tweklanck, meklincker*. Deze gegevens laten de lezer van de *Twe-spraack* met enkele onbeantwoorde vragen zitten: 1. waarom werden *slaapmuts, knóópghat, slaapkamer, woonhuis, schryfpen*, vermeld als voorbeelden van samenstellingen van het type substantief + substantief, niet beschouwd als gevallen van het type werkwoord + (zelfstandig) naamwoord, zoals *rymwóórd, klinckletter*, en waarom werd *hozeband* tot een ander type gerekend dan *maatklanck*; zou het niet beter zijn geweest wanneer *voormou* tot de restgroep was gerekend in plaats van tot de samenstellingen van het type substantief + substantief? 2. de schrijvers van de *Twe-spraack* hebben als voorbeelden steeds naamwoorden gegeven. Maar hebben zij oog gehad voor de verschillen in de semantische relaties van de delen van deze samenstellingen, en voor het morfologische verschil tussen bijvoorbeeld *maatklanck* en *rymwóórd*, waarin toch, volgens hun opvatting, het naamwoordelijke element het eerste resp. tweede deel vormt, het werkwoordelijke tweede resp. eerste deel?

Van Heule (1625: 20-21) heeft *figura* zeer beknopt besproken. Eerst is het *accidens* voor alle woordsoorten omschreven:

In de woorden komen driederley Figuyren, als *Enkele, Dobbele*, ofte *Gekoppelde*, en *Drievoudige* woorden.

Op basis van deze driedeling[133] wordt vervolgens naar het naamwoord gezien:

---

132 Gezien de voorbeelden zal 'werkwoord' hier moeten worden verstaan als 'werkwoordstam'.

133 Vgl. ook Albertus 1573: E4r: "Figurae nominum tres sunt: Simplex, *die schlechte einfalte*, als, *jung, ross equus*. Composita, *die zwifache oder zusammengesetzte*, als, *Jungherr, Rosskäufer, Rosstäuscher Mango, pflaumfedder pluma*. Ioannes Ritzinger, elegantiarum studiosissimus, et in componendis vocabulis foelicissimus, nominat adversarios operum: *Glaubprächtige werckkempfer*. Item *wercklose, leichfüssige, rhumreysige, mundchristen*, quae omnia composita sunt. Decomposita, *doppelt gesetzte*, als *mitabstellung* eodem authore, ex praepositionibus *mit* und *ab*, et ex verbo *stellen, mitabstellung, significat simul et una deponere vel prohibere*". Clajus 1578: 55 hanteert de tweedeling *simplex - compositum*; de door Albertus onderscheiden derde groep, de *decomposita*, krijgt bij hem een

Een Enkel Naemwoort is, het welc van geen twee woorden te zamen Gekoppelt en is, als *Ziel, Mensch, Beest, Goet*.

Een Dobbel woort is van twee woorden te zamen gekoppelt, als *Groot-moedich, God-zalig, Lief-hebber*.

Een Drievoudig woort komt van een Dobbel woort, zommige der Drievoudige woorden zijn Afkomstige, als *Grootmoedicheyt, Godzalicheyt*, ende zommige zijn van drie verscheyde woorden te zamen gekoppelt, als *On-her-varen, On-ver-winnelic, On-be-zorgt*.

Van Heules omschrijvingen, die een letterlijke weergave zijn van wat Lithocomus in de Prisciaanse traditie had geschreven[134], kunnen als volgt worden voorgesteld:

```
                    ¦==> enkel
naamwoord is        ¦==> dobbel
                    ¦==> drievoudich ==>¦==> afkomstig
                                        ¦==> te zamen gekoppelt
```

Wanneer we deze omschrijvingen vergelijken met die welke gebezigd werden bij de bespreking van het *accidens species* (zie 4.2.6), zien we dat er nu geen semantische criteria verwoord zijn. Het is overigens wél opvallend dat er bij de "drievoudige naemwoorden" wordt teruggegrepen naar *species* via de term "Afkomstige".

Op grond van de voorbeelden en bij afwezigheid van een definitie van 'woord' bij Van Heule zou "Enkel Naemwoort" kunnen worden gelijkgesteld aan "Eerste woort" of "Grontwoort" onder *species*. Maar de zojuist geboden omschrijving laat ook toe dat we onder "Enkel woort" ook een "Afkomstig woort" als *steenachtig* (vgl.4.2.6) begrijpen, zij het dat Van Heule er geen als voorbeeld vermeldt:

species		figura
grontwoort	==>	enkel
afkomstig woort	==>	woort

Dat houdt in dat een "Dobbel woort"[135] in termen van *species* in principe zou kunnen zijn opgebouwd uit:

```
1. grontwoort + grontwoort
2. grontwoort + afkomstig woort
3. afkomstig woort + grontwoort
4. afkomstig woort + afkomstig woort
```

---

afzonderlijke vermelding onder de *composita* toebedeeld: "quia deducuntur ab adiectivis compositis substantiva, possunt illa decomposita appellari, ut: *Ungerechtigkeit*". Bij de Franse grammatici trof ik steeds een tweedeling aan; vgl. Sylvius 1531: 95, Meigret 1550: 48-49 en Estienne 1557: 17. Heyns 1605: B1v-2r vermeldt eveneens een tweedeling. Hij gebruikt de termen "Eenvoudighe oft slechte Ghedaente" en "verknocht ghestalte oft deylbaer Ghedaente".

134 Lithocomus 1592: 27: "Figurae nominum sunt tres: Simplex, Composita, & Decomposita. Nomen Simplex dicitur, quod non est ex duabus dictionibus compositum: ut, *animus, pius*. Compositum, quod est ex duabus dictionibus compositum: ut, *impius, magnanimus*. Decompositum, quod est ex composito factum: vel derivatione: ut, *impietas, magnanimitas*: vel compositione: ut, *expertus, inexpugnabilis*. Bij de Duitse grammatici vinden we een dergelijke driedeling alleen bij Albertus 1573 en Clajus 1578.

135 Ampzing 1628: 32 en 38 gebruikt "twe-woorden of dobbel-woorden" ter aanduiding van samenstellingen.

Naar onze opvattingen zou van de geboden voorbeelden *god-zalig*[136] gerangschikt worden onder mogelijkheid 1, terwijl *groot-moedich* behoort tot categorie 2; het woord *liefhebber*, door Van Heule opgevat als een samenstelling van *lief* en *hebber*, zou volgens onze visie eveneens thuishoren in groep 2. Van mogelijkheid 3 (*vormingskans*) en 4 (*vormingsbereidheid*) biedt Van Heule geen voorbeeld[137].

"Drievoudige woorden" werden in twee categorieën verdeeld, die overigens voortkomen uit het voorafgaande type, het "Dobbel naemwoort". De eerste categorie, de "afkomstige drievoudige woorden", kunnen, gezien Van Heules woorden, in principe dus worden gevormd door van een "Dobbel naemwoort" een "afkomstig woort" te maken wat, zoals in 4.2.6 is opgemerkt, Van Heule vooral via achterzetsels deed. De woorden *grootmoedicheyt* en *godzalicheyt* zijn goede voorbeelden van "afkomstige woorden" van de typen 1 en 2 van de "Dobbele naemwoorden". Het is overigens de vraag of Van Heule erover heeft nagedacht of *godzalicheyt* tot stand is gekomen uit *god* + *zalicheyt* dan wel uit *godzalig* en *heyt*. Wel moet worden vastgesteld dat deze woorden op grond van hun vorming onder *species* (4.2.6) besproken zouden moeten worden, zoals de term "afkomstig" al suggereert.

De "drievoudige woorden" van de tweede categorie kunnen in principe worden gevormd door een "Enkel woort" ("grontwoort" of "afkomstig woort") als eerste of laatste element te verbinden met een "dobbel woort" (dezelfde term ook bij Dafforne 1627: 43). "Drievoudige woorden" van deze categorie kunnen dus als volgt zijn opgebouwd:

```
1. grontwoort + grontwoort + grontwoort
2. grontwoort + afkomstig woort + grontwoort
3. grontwoort + grontwoort + afkomstig woort
4. grontwoort + afkomstig woort + afkomstig woort
5. afkomstig woort + grontwoort + grontwoort
6. afkomstig woort + afkomstig woort + grontwoort
7. afkomstig woort + grontwoort + afkomstig woort
8. afkomstig woort + afkomstig woort + afkomstig woort
```

Maar wat moeten we aan met Van Heules voorbeelden *on-her-varen* (vertaling van Lithocomus' *inexpertus*), *on-ver-winnelic* (Lithocomus' *inexpugnabilis*), *on-be-zorgt*, waarin we toch geen drie "Enkele woorden" gewaar worden? *On, her, ver, be* worden door Van Heule (1625: 66) genoemd onder de "voorzettingen", en ze worden dus niet als *suffixen* (zoals de achtervoegsels) gezien maar als *woorden* zodat Van Heule ze kon beschouwen als samenstellende delen van een samenstelling: *on-ver-winnelic* bestond dus uit drie woorden (waarvan het laatste "afkomstig"). Maar *ge*, eveneens een "voorzetting", is bij *species* aanwezig, wanneer "afkomstige woorden" als *gelees, geloop* onder de "werkstammige" naamwoorden worden opgesomd.

---

136 Hetzelfde voorbeeld vinden we bij Ratichius 1619 (vgl. Barbarić 1981: 1340): "Zusammengesetzete, wan ein jeder theil sein bedeutung hat, als: Gottselig, Gottlos". Uit deze voorbeelden blijkt dat Ratichius 'onze' samenstelling en afleiding niet goed uiteen hield. Ditzelfde kunnen we constateren met betrekking tot bijvoorbeeld Oelinger 1574: 78-79: "Composita sunt, quae à duobus vocabulis componuntur: ut *ungelehrt* ab *on* & *gelehrt*. *Gottlose* à *Gott* & *lose*. Sic *sorgloss, forchtsam, glückhafft, danckbar, geschwulst, geschmack*". Voorvoegsels, gerekend tot de voorzetsels en dus *woorden*, worden hier op dezelfde wijze behandeld als achterzetsels.

137 Bij Donatus (Keil 1855-1923 IV: 377) vinden we een vergelijkbare vierdeling: "componuntur autem nomina modis quattuor: ex duobus integris ... ex duobus corruptis ... et integro et corrupto ... ex corrupto et integro ...".

We dienen vast te stellen dat Van Heule in 1625 bij de bespreking van het naamwoord het *accidens species*, dat sterk aansluit bij de hedendaagse indeling in (grond)woorden en afleidingen, onvoldoende wist te markeren ten opzichte van *figura*, dat duidelijke overeenkomsten laat zien met onze indeling in (grond)woorden en samenstellingen. Bij *figura* is geen sprake van een semantische benadering, bij *species* wel (zie 4.2.6). Maar de semantische opmerkingen bij *species* komen niet voor in de definities van "grontwoorden" en "afkomstige woorden" en zijn dus niet elementair: binnen de omschrijvingen is slechts sprake van een morfologisch criterium. En het lijkt erop dat *geloop* en *gelees* bij *species* door Van Heule onder zijn voorbeelden zijn opgenomen als vertalingen van Lithocomus' *cursus* en *lectio*, waarna *geschijn* volgde.

Wanneer we deze laatste voorbeelden buiten beschouwing laten, dan blijkt dat Van Heule in 1625 onder invloed van de Latijnse schoolgrammatica bij het naamwoord binnen *species* de afleiding, binnen *figura* vooral de samenstelling behandeld heeft. De oorspronkelijke klassieke benadering, waarin bij *species* de semantische relatie tussen *primitivum* en *derivatum* een belangrijke rol speelde, is in de omschrijving van "grontwoort" en "afkomstig woort" teloor gegaan, maar is bewaard gebleven binnen de bespreking van de categorieën *derivata*. Op grond van Van Heules omschrijvingen mogen we "Enkel woort" uit het *accidens figura* niet gelijkstellen aan "Grontwoort" uit *species*, aangezien de definitie toelaat dat "Enkel woort" een "Afkomstig woort" is. *Species* en *figura* zouden wat het naamwoord betreft als volgt kunnen worden voorgesteld:

```
species   grontwoort vs. afkomstig woort

          |==>enkel woort
          |
figura ==>|==>dobbel woort = woort + woort
          |
          |==>drievoudig woort = 1. afleiding van dobbel woort
                                 2. woort + woort + woort
```

Evenals in 1625 stelt Van Heule in 1633 (: 42-47) het *accidens figura* ("gedaente") binnen het naamwoord aan de orde als een *accidens generale*. De driedeling uit 1625 blijkt te zijn vervangen door een tweedeling, waarbij we evenzeer als in 1625 een definitie van 'woord' ontberen:

> Een enkel woort is, welc van geen twee, of drie woorden te zamen gekoppelt en is, als *Moet, Zalich, Lief, Werker, Arm.*
>
> Een Dobbel woort is, welc van twee of drie woorden tsamengevoucht is, als *Groot-moedich, God-zalich, Lief-hebber, On-her-varen, On-ver-winnelic.*

De omschrijving van "enkel woort" verschilt nauwelijks van die uit 1625. Maar de voorbeelden zijn gewijzigd, en *Werker* laat zien dat een "afkomstig woort" -"afkomstig" volgens de beschouwing van het woord naar *species* (vgl. 4.2.6)- inderdaad naast een "grontwoort" als "enkel woort" wordt beschouwd. Onder de "dobbele woorden" is in 1633 de laatste groep "drievoudige woorden" uit 1625 ondergebracht, zoals uit de omschrijvingen en de voorbeelden blijkt:

Van Heule 1625			Van Heule 1633
enkel woort		==>	enkel woort
dobbel woort		==>	dobbel
drievoudig woort:	1. te zamen gekoppelt	==>	woort
	2. afkomstig		

Met inachtneming van de hierboven al geschetste opvattingen van Van Heule ten aanzien van de voorvoegsels zou hieruit kunnen worden geconcludeerd dat hij in 1633 binnen *figura* de samenstelling behandelt. Ook zijn volgende opmerking spreekt dit niet tegen:

> Daer worden vele woorden te zamen gevoucht, door of met deze Hecht-woorden, als daer zijn, *Aen, af, of, be, by, ramp, Door, Her, ge, in, om, on, ont, op, me, mede, mis, naer, nae, toe, ver, onver, onvoor, uyt, wan*. Deze woordekens komen altijt voor de Dobbele woorden.

Maar hierna blijkt dat Van Heules "dobbel woort" toch niet mag worden gelijkgesteld met ons 'samenstelling'. Van Heule geeft immers een opsomming van "De naer-volgende Hecht-woordekens": *heyt, baer, in, schap, achtich, lic, likheyt, zaem, saem, zaemheyt, dom, loos, ich, icheyt, sel*, waaronder we ook *heyt, dom* en *schap* en andere achtervoegsels aantreffen die onder *species* al aan de orde zijn geweest. Vervolgens vermeldt Van Heule dat die "naer-volghende Hecht-woorden" (in de marge: "Composita") "uyt de volgende woorden" kunnen worden "afgenomen <losgemaakt>", waarbij in de marge is aangegeven dat we met "dobbele woorden" te doen hebben ("Syllabae finales in compositis"), hoewel de term "Syllabae" twijfel zaait:

Zienelic-heyt	Ziene-lic	Rijc-dom
Zicht-baer	Ziene-likheyt	God-loos
Voorzien-inge	Gehoor-zaem	Voorzich-tich
Vrien-schap	Vreed-saem	Bereyt-sel
Waer-achtich	Gehoor-zaemheyt	

Van deze voorbeelden vinden we *vrien-schap, waer-achtich* en *rijc-dom* onder de woorden die onder *species* (zie 4.2.6) als "afkomstige woorden" zijn opgegeven, zodat we mogen concluderen dat dezelfde woordvorm, hetzelfde woord, vanuit *species* bezien "afkomstich" kan zijn en vanuit *figura* beoordeeld "dobbel". In Van Heules boek uit 1625 zou ons dat met name ten aanzien van "drievoudige woorden" niet hebben verbaasd: daar immers kon zo een woord ook "afkomstig" zijn (*god-zalig-heid*) per definitie. Maar in 1633 zijn de "drievoudige woorden" niet als afzonderlijke groep onder *figura* opgenomen en ontbreekt in de omschrijving van "dobbel woort" de aanduiding van de mogelijkheid dat zo'n woord "afkomstig" is.

Onze samenstelling *godzalig* wordt dus in 1633 door Van Heule evenals onze afleiding *rijkdom* binnen de bespreking van *figura* tot de "dobbele woorden" gerekend. Voor beide woorden moet dus de uitspraak opgaan die we in 1633 (: 44) aantreffen:

> Van alle gehechte woorden, is het laetste woort het gene welc iet uyt beelt <iets (concreets) voorstelt>, als tot exempel, als men van eenen *Watermolen* spreekt, zo spreektmen aleenelic van eenen *Molen*, en niet van eenich *water*, alzo ooc als men van *Rege-water* spreekt, zo roert men <gaat het om> het woort *Water* aen, zonder aenzien <aandacht te hebben voor> van *regen*.

Wat Van Heule hier bedoelt, zal duidelijk zijn: het tweede element van een "gehecht woort" is het bepaalde deel (zie ANS 1984: 100), is (normaal gesproken) semantisch het voornaamste. Maar of Van Heule aan deze uitspraak ook zou verbinden dat we *watermolen* of *regenwater* door *rijkdom, water-* of *regen-* door *rijk-*, *-molen* of *-water* door *-dom* kunnen vervangen ...? Het komt ons voor dat Van Heule het onderscheid tussen de *accidentia species* en *figura*, dat hij kende uit de grammatica van het Latijn, ook in de spraakkunst van het Nederlands heeft willen toepassen, maar dat hij daarbij, misschien onder invloed van de Latijnse voorbeelden die hij van een Nederlands equivalent voorzag, onvoldoende greep op de materie heeft gekregen.

In 1625 (: 112) heeft Van Heule erop gewezen dat men van twee zelfstandige naamwoorden veelal "een dobbel, ofte Gekoppelt woort" kon maken[138]. Als voorbeelden zijn gegeven:

Waetermeulen	Slaepmuts
Putwaeter	Hemtrok
Regenwaeter	Kousebant
Burgwal	Boomgaert
Lantgraef	Slaepkamer
	Tafelaeken

waarvan de eerste vijf voorbeelden van de tweede kolom te vinden zijn in de *Twe-spraack* (1584) (met vervanging van *hozebant* door *kousebant*) en het laatste wellicht is ontleend aan Stevin (1585: 160). Aan deze reeks van elf samenstellingen voegt van Heule in 1625 onmiddellijk een volgende van vier woorden toe: *Burgemeesters, Ionkvrouw, Blyschap, Vrienschap*, uit welke opnieuw moge blijken dat een "Gekoppelt woort" niet gelijk is aan een samenstelling.

Was er in 1625 nog sprake van dat de verbinding van twee zelfstandige naamwoorden een hoogfrequente mogelijkheid tot woordvorming was ("Daer worden dicwils van twee Zelfstandige woorden, een dobbel, ofte Gekoppelt woort gemaeckt"), in 1633 (: 44) wordt daar niet meer over gesproken:

> Daer worden ooc dobbele woorden, van twee Zelfstandige woorden gemaekt, als van *Molen* en *Water* komt *Water-molen*, en *Molen-water*, van *Regen* en *Water*, komt *Regen-water*.

Daarbij wordt er, evenals in 1625 (: 112-113), op gewezen dat het eerste lid van zo'n nieuw woord "om der zoet-vloeyentheyt wille" verandering kan ondergaan ("*Blyschap* voor *blijdschap, Jonk-vrou* en *Joffrou*, voor *Jonge-vrouwe, Jonker* voor *Jongen-heer*") of in de tweede naamval enkelvoud ("*Schaeps-vel, Oorloochs-man, Krijchs-macht*") of, wanneer het vrouwelijke woorden betreft, in het meervoud kan worden gezet ("*Hertenleet, Hoeren-loon*")[139].

---

138 Vgl. ook de term 'koppel-woord' bij Van der Schuere 1612: 53: "een koppel-woord ... als *leer-ampt, mal-aerd*", die daar vaker wordt gebruikt.

139 De enige Duitse grammaticus die vóór 1663 (Schottel) aandacht had voor de vorm van de samenstellende delen van een samenstelling in het Duits, is volgens Barbarić 1981: 1348 Albertus 1573: E4v geweest: "Nomina primum componuntur inter se, ex duobus rectis: als *mühselig, significat, laborando et operando beatum esse*. Item *Christselig*, etc. Nonnumquam verò ex obliquo et recto, als *Wirbelskopf*,

Ook bijvoeglijke naamwoorden ("Bywoorden") fungeren als lid van een "dobbel woort" bij Van Heule (1633: 44-45):

> In de dobbele woorden onzer sprake, worden de By-woorden by allerleye woorden gekoppelt,

waarbij soms verkorting van het bijvoeglijk naamwoord kan optreden:

> Inde Dobbele woorden, worden de By-woorden gemeynelic verkort als *Snel-voet Levipes* komt van *Snellen voet, Groot-vader* komt van *Grooten vader, Baer-moeder* komt van *Barende moeder*

(p. 47; ook Van Heule 1625: 113).

Kók (1649: 9) had *figura* reeds als "ghe-meyn toe-val" aan de orde gesteld: een woord kan "enkel" of "t'Zaâm-ghe-zet óft Ghe-lascht" zijn. Met betrekking tot de naamwoorden vermeldt hij op p. 18 dat deze kunnen worden "t'zaâm-ghe-zet" met woorden die tot andere woordsoorten behoren; uit de voorbeelden die hij in dit verband geeft, blijkt dat hij geen onderscheid maakt tussen woorden waarin het naamwoord als eerste en woorden waarin het naamwoord als tweede deel verschijnt. Vergeleken bij de eerdere Nederlandse grammatici betekent Kóks opsomming een stap vooruit, aangezien hij een naamwoord verbindt met "Naam-woorden, Voor-naamen, Werk-woorden, Deel-woorden, By-woorden en Voor-zetsels": maar deze uitgebreider kijk op de mogelijkheden die er bestaan om met behulp van een naamwoord een "t'zaâm-ghe-zet" woord te vormen, is niet oorspronkelijk van Kók, maar vormt het zoveelste bewijs van zijn afhankelijkheid van Vossius[140]. Kók geeft de volgende voorbeelden:

> Met Naam-woorden; als, *Reeghen-water, Water-molen, Tafel-berdt, Viskorf*, enz.
> Met Voor-naamen; als, *zelf-willigh, Zelf-tijdigh*, enz.
> Met Werk-woorden; als, *Werk-woordt, Sleutel-drigh, Wapen-drigh, Spreek-lidt*, enz.
> Met Deel-woorden; als, *zoet-vloeyend, Hóogh-ghe-leerdt, Wijt-ver-maardt*, enz.
> Met By-woorden; als, *Ghister-daghsch, Heden-daghsch, Wel-daadt, Hier-landsch*, enz.
> Met Voor-zetsels; als, *Voor-duer, After-huis, An-komeling, Na-komeling, By-spel*, enz.

Indien we *-drigh* beschouwen als iets werkwoordelijks (gevormd uit *dragen*) zoals Kók het opvatte, dan blijkt dat al zijn voorbeelden overeenkomen met wat wij als samenstellingen beschouwen. Maar Kók heeft, in tegenstelling tot Van Heule, geen aandacht besteed aan de vorm van het eerste lid van de samenstelling, noch heeft hij oog gehad voor de plaats van het naamwoord in de samenstelling.

---

wirbels genitivus est à nominativo *Wirbel, gyrus, vertex. Das Wirtshauss domus hospitis, Wirts* genitivus est, à nominativo *Wirth Hospes*. Declinatur autem posterior dictio tantum, sive ex duobus rectis, sive ex obliquo et recto componantur. Saepe cum praepositionibus componuntur: als *dartrungen penetratum, beyfellig, accidens, approbans*. Interdum cum adverbijs, als *wolgewonnen, bene honesteque acquisitum*. Communissimè etiam recipiunt syllabicas adiectiones, als: *ab, be, ge, an, er, bey, un, ver, ent, etc.*, als *gedeihung, absag, beypflichtung, entehrt, veracht*. Sed haec potius participia sunt ex compositis verbis nata. Non raro huiusmodi syllabae duae concurrunt, *unferfenglich, wiedereinsetzung*".

140 Vgl. Vossius 1635 Analogia: 402-403: "Componuntur nomina, vel cum nomine ... Vel cum pronomine ... Vel cum verbo ... Vel cum participio ... Vel cum adverbio ... Vel cum praepositione".

Ook Leupenius (1653: 30-31) heeft *figura* als algemeen *accidens* besproken vóór de afzonderlijke "veranderlyke" woordsoorten[141]. Woorden

> konnen enkel staan, als de *vaader, geeft, morgen*, of sy konnen te saamen gesettet worden, als de *huisvaader, vergeeft, overmorgen*.

Evenals Van Heule, en waarschijnlijk door deze diens spraakkunst daarop attent gemaakt, heeft Leupenius enkele woorden gewijd aan veranderingen die in een samenstellend deel kunnen optreden bij het componeren: soms worden, "om het geluid", letters weggelaten (*boomgaard* wordt *boogaard*, *burgermeester* wordt *burgmeester*[142]), soms worden letters toegevoegd (*allermeest* wordt *aldermeest*, en *onfangen* wordt *ontfangen*), soms veranderen letters zelfs (*magschien* wordt *mischien*[143]).

Evenals Van Heule heeft Leupenius gesignaleerd dat bij een samenstelling van twee zelfstandige naamwoorden het eerste soms in de genitief (*schaapsvel, ambachtsman*) of in het meervoud (*hondenloon, hoerenloon, mannenkracht, vrouwenaard*[144]) stond.

Een derde overeenkomst tussen Van Heule (1633) en Leupenius vormt de opmerking dat de semantische kern van een samenstelling bestaat uit het laatste samenstellende deel:

> In alle saamengesettede woorden is de kracht van uitdrukkinge in het laatste: wanneer men spreekt van een *Stadhuis*, soo is de reeden niet van een seekere *Stad*, maar van een *huis*.

Meer dan wie van zijn voorgangers ook heeft Leupenius gezien dat er voor 'samenstellingen' structuurregels golden. Hij was geenszins volledig in zijn beschouwing en opsomming maar hij was wel de eerste die in een grammatica van het Nederlands aandacht heeft gevraagd voor de bouw van dergelijke woorden:

> Wanneer een selfstandig en een byvoeuglyk woord te saamen gevoeught worden, soo staat het byvoeuglyke altyd after: *Godsaalige, Godlievende, Godgeleerde*.
>
> Wanneer een bywoord te saamen gesettet wordt met een werkwoord, soo gaat het bywoord voor, als in *weldoen, aansien, toespreeken*.

De voorbeelden mag Leupenius dan aan Van Heules werk hebben ontleend, vanuit diens materiaal is hij -naar onze maatstaven- verder gekomen in een stukje taalbeschrijving dan zijn invloedrijke voorganger.

---

141 Ook hij wijst op de goede mogelijkheden van de moedertaal tot het vormen van 'samenstellingen': "In enkele woorden saamen te setten is onse taale wel de gelukkigste, dat geschiedt somtyds sonder eenige veranderinge tot twee of drie woorden toe, als *Gast huis vaader, vlot schuit voerder*".

142 Het eerste voorbeeld ook in de *Twe-spraack* 1584: 91 en Van Heule 1625: 112 en 1633: 150, het tweede ook in Van Heule 1625: 112 en 1633: 44.

143 Van Heule 1633: 150 meende eveneens dat *ont* ontstond uit *on*, en volgt dezelfde redenering op p. 151 met betrekking tot misschien.

144 Dezelfde of vergelijkbare voorbeelden opnieuw bij Van Heule 1625 en/of 1633.

4.2.9. BUIGING

4.2.9.1. Inleiding

In de Griekse en Latijnse grammatica werden van oudsher de naamwoorden in klassen ("declinationes") ingedeeld. Meestal geschiedde dat op grond van naamvalsuitgangen, met name van de tweede naamval enkelvoud, maar bij Donatus lijkt het woordgeslacht een belangrijke rol te vervullen (Ising 1970: 17). In het spoor van Donatus werd getreden door Albertus[145] en Clajus[146], die voor het Duits drie resp. vier declinaties hebben onderscheiden. Clajus' indeling werd herschikt door Ritter[147], en is de gebruikelijke gebleven tot in de achttiende eeuw.

Wat het Engels betreft, waar nauwelijks van verschillende naamvalsvormen sprake is, heeft het tot 1653 geduurd aleer Wallis opmerkte dat een naamwoord zonder naamvalsmorfemen geen naamvallen kende; in de anoniem verschenen *The English scolar compleat* (1706) is hieraan de conclusie gehecht dat er dan ook geen indeling in declinaties kon plaatsvinden. Eerdere Engelse grammatici hadden zulk een indeling tot stand gebracht op basis van de meervoudsvorming (Vorlat 1975: 171), zoals dat voor het Duits was gedaan door Oelinger[148].

Met betrekking tot het Frans waren sommige grammatici van mening dat die taal beschikte over zes naamvallen. We vinden die overtuiging bijvoorbeeld bij Bosquet, die de naamvallen semantisch gedefinieerd heeft en ten aanzien van declinatie, een eigenschap van het naamwoord genoemd, heeft opgemerkt dat die in de lidwoordvormen waar te nemen viel[149]. Een halve eeuw eerder meende Sylvius weliswaar dat declinatie ook voor het Frans zeer nuttig was, maar over declinaties sprak hij niet[150]. Duidelijke taal spreekt Garnier, die het bestaan van declinaties voor het Frans ontkent[151]. Wat uitvoeriger dan zijn voorgangers is Estienne, die het bestaan van verschillen tussen het Latijn en het Frans duidelijk heeft vermeld en erop heeft gewezen dat (de semantische functies van de Latijn-

---

145 Vgl. Albertus 1573: F7r: "Declinationes tres habemus. Quas ordinabimus secundum differentiam generum". Dat houdt -tegen de gewekte verwachting in- niet in dat alle woorden van een declinatie hetzelfde genus hebben: bepalend zijn de naamvalsvormen die de woorden kunnen aannemen, met name in de tweede naamval enkelvoud. Zo behoren tot de eerste declinatie mannelijke en vrouwelijke substantiva, en adjectiva: "Prima est nominum substantivorum masculinorum, foemininorum, atque etiam adjectivorum quorundam".

146 Clajus 1578: 56: "Declinationes Nominum sunt quatuor. Prima est Masculinorum. Secunda Foemininorum. Tertia Neutrorum. Quarta adiectivorum generis Omnis, et quorundam substantivorum Masculini & Neutri generis, adiectivis similiter desinentium".

147 Ritter 1616: 69: "Declinationes sunt quatuor". "Prima Declinatio est nominum masculinorum eiusque genitivus singularis regulariter recipit *es* vel *s*: Pluralis literam *E*".

148 Oelinger 1574: 55 e.v.: "Prima declinatio est, quae format casus pluralis numeri singulari nominativo, addito *n* vel *en*, veluti *der herr*, dominus, *die herren*, domini", etc.

149 Bosquet 1586: 60: "C'est (selon le Franois) variation des articles en divers cas". De semantische omschrijving van de naamvallen aldaar op p. 59.

150 Sylvius 1531: 96: "Declinatio nobis ut Hebraeis ... est perquam facilis".

151 Garnier 1550: 10: "Declinationes Galli nullas habent, quòd omnia nomina sint indeclinabilia".

se) naamvallen en declinaties niet worden uitgedrukt in de Franse naamwoorden zelf maar via "articles"[152].

In het vervolg van deze paragraaf zal de aandacht vallen op wat door de Nederlandse triviumgrammatici is geschreven over naamval (4.2.9.2) en welke informatie zij bieden omtrent de verbuiging van de naamwoorden (4.2.9.3); bij dit laatste is onderscheid gemaakt tussen de verbuiging van de zelfstandige naamwoorden, van vreemde eigennamen en van de bijvoeglijke naamwoorden.

4.2.9.2. Naamval

Het *accidens* buiging (*declinatio*) wordt steeds besproken in samenhang met "val": naamval -letterlijke vertaling van het Latijnse *casus (nominis)*-, die verschillende malen als het ware ter inleiding op buiging aan de orde wordt gesteld, zoals bijvoorbeeld in de *Twe-spraack* (1584: 75):

> Om dan ande *buighing*, dats *declinatio*, te komen zullen wy de leden als *de* ende *het* eerst moeten voornemen <behandelen>: maar voor al de *Vallen* ófte *casus* beschryven op dat ghy verstaan mooght in wat gheval <situatie> ende betekenis die ghebezight worden.

In de *Twe-spraack* (1584: 75) worden zes naamvallen onderscheiden, naar het voorbeeld van de Latijnse spraakkunst[153], omdat men volgens de auteurs zo beter kan doordringen tot de eigenschappen van het Nederlands:

> De Latynen hebbender zes, die wy in dezen vólghen zullen, om daar deur tót grondlyker Naspuering der eighenschappen onses taals te komen.

De Latijnse termen zijn van Nederlandse equivalenten voorzien, die in verschillende Nederlandse spraakkunsten uit de zeventiende eeuw worden teruggevonden (Dibbets 1981: xlv). Van elke naamval is een definitie gegeven, die sterke overeenkomst vertoont met die van Valerius[154]:

---

152 Estienne 1557: 17-18: "Quant aux cas des Noms ou cadances & terminaisons d'ung mesme mot au nominatif, genitif, datif, accusatif, & ablatif: nous sommes entierement differens des Latins: car nous n'avons qu'ung cas ou terminaison au singulier, pour tous ces six cas des Latins; & ung seul cas pour le pluriel en adioustant une *s* au singulier ... Quant au declinaisons, nous n'en avons point a vray dire: car puis qu'il n'y a qu'ung cas ou terminaison pour le singulier, & ung autre pour le pluriel ... comment se declineroyont ils? Mais pour cognoistre les cas et declinaisons, nous nous servons des articles". Zie ook Meigret 1550: 23: "au regard des cas, la langue française ne les connait point: parce que les noms français ne changent point leur fin". Naamval wordt hier dus duidelijk gezien in samenhang met vormverandering van het substantief.

153 Vgl. Albertus 1573: F7r: "Casus sex numeramus sicut Latini, in utroque numero".

154 Vgl. het volgende met Valerius 1562: 3r: "Nominativus, est rei nomen: vel, id quod agit, aut patitur. Genitivus, significat rem cuius aliquid est. Dativus, cui tribuitur, vel cui fit aliquid. Accusativus, id quod efficitur. Vocativus, quo vocamus vel compellamus. Ablativus, in quo praepositio subaudiri vernaculo sermoni videtur". Zie ook Dibbets 1985: 455.

nominativus	noemer	daarmen eerstklaps de name des dings of 'tgheen dat iet wat doet ófte lyd me noemt, als, *de man spreeckt.*
genitivus	barer	daarmen iemand iet mede toe eyghend, als, *des mans huys.*
dativus	ghever	daar iemand iet mede ghedaan óf ghegheven word als, *ick hebt den man ghegheven.*
accusativus	anklagher	t'ghene dat volbracht word als *ick beschuldich* den man óf de man.
vocativus	roeper	daarmen iemand mede roept óf dwingt, als *ho man.*
ablativus	ofnemer	daar door men iet neemt ófte ontfangt, dees heeft altyd t'wóórdeken ,van, voren, als *ick hebt vanden óf vande man ontfanghen.*

Zoals te zien is, zijn de meeste definities uit de *Twe-spraack* louter semantisch, en is de latere notie 'zinsdeel' hierbij duidelijk aanwezig[155]. Alleen bij de ablativus is ook een syntactisch gegeven vermeld: de noodzakelijke aanwezigheid van het voorzetsel *van*. Het moge duidelijk zijn, juist door deze vermelding van de zesde naamval waarin lidwoord en (zelfstandig) naamwoord qua vorm niet afwijken van de vierde naamval, dat de *Twe-spraack* hier sterk afhankelijk was van de Latijnse traditie.

De Hubert (1624: 1) meende dat

> so veele bedaagde <volwassen> luijden, ja selfs ook die in de vrije kunsten <artes liberales> van geleerdheijd opgetrocken sijn, ende anderzins geoeffende herzenen hebben,

o.a. fouten maken wat betreft de "buijginge der Gevallen", waarvan hij er zes onderscheidde ("'tgenaamde, 'tgeeiigende, 'tbegaafde, 'tbeklaagde, 'tgeroupen, 'tbenomen"; p. 3),

> daar in nochtans dat niet alleenlick de glanz ende luijster, maar ook de duijdelicke bescheijdenheijd <helderheid> der talen bestaat;

Ampzing (1628: 2) is dezelfde opvatting toegedaan. Eén bladzijde verder formuleert De Hubert dat "verscheijdenheijd der Gevallen" "merkelick onderscheijd <duidelijke differentiatie>" te weeg brengt, maar

> dat het misbruijck <verkeerd gebruik> der Gevallen ontallick veele dubbelsinnigheden <ambiguïteiten> kan veroorzaken.

Hij heeft daarbij aangetekend dat de

---

155 Dat is ook al het geval bij Heyns 1571: 8 waar overigens slechts drie naamvallen onderscheiden zijn: "Hoe wel datter sesse *Casus* sijn, ... soo en sullen wy nochtans hier maer de dry eerste ghebruijcken, ende dat om dies wille dat die dry andere ghenoechsaem daer inne begrepen ende verstaen worden. *Nominatif*, dient om den naem van eenighen persoon, oft van eenich dingh te noemene ... *Genitif*, dient om te noemen tghene dat iemants is, oft dat van eenich dingh comt ... *Datif*, dient om te noemene den genen diemen iet geeft, oft tghene datmen iet toe-eyghent ...". Heyns 1605: B2r-v omschrijft echter zes naamvallen: "noemingh, baringh oft eygeningh, ghevingh, aenclaging oft wroging, roepingh, afnemingh".

voorneemste buijginge, die in onse tale het onderscheijd der gevallen maakt, geschied in de ledekens <lidwoorden> der selfstandige ofte rechte Naamen, ende niet so seer in de rechte Naamen <zelfstandige naamwoorden> selfs:

in het Nederlands wordt de naamval vooral(?[156]) uitgedrukt in de vormen van het lidwoord waardoor het (zelfstandig) naamwoord wordt bepaald[157].

Ook Van Heule (1625: 21) opent met een opsomming van de naamvallen. Nieuw in de Nederlandse spraakkunst is, dat direkt, in navolging van Lithocomus[158], een groepering wordt aangebracht: "noemer" en "rouper" zijn, als bij Donatus, de "rechte gevallen" (*casus recti*), de overige zijn de "gebogene gevallen" (*casus obliqui*)[159]. Opvallend is het dat Van Heule, in vergelijking met de schrijvers van de *Twe-spraack*, bij zijn omschrijving van de naamvallen veel meer oog voor de vormen heeft die de naamvallen uitdrukken; een bron hiervoor is tot nu toe niet aangewezen. Van Heule biedt de volgende informatie:

De Noemer is een geval in het welk een ygelic Naemwoort niet gebogen en is, als *Vader, Mensch, Hemel, Goet, Swart, Beesten, Vrouwen.*

In den Baerer is eene buyginge, welke uyt de Naemwoorden spruyt, als, *des Vaders, des Hemels, der Vrouwe.*

In den Gever is eene buyginge, welke geschiet in het woort, aen het welk iet gegeven wort, als *Ik geeve den Man, Men geeft den armen Dieren.*

In den Aenklager is eene buyginge, welke geschiet in het woort, aen het welk eene werkinge gedaen wort, als *Hy sloug den goeden Man, Ick hieuw den Boom ter Neer.*

In den Rouper blijven de woorden onverandert, gelijk in den Noemer, als *Mannen, Vrouwen.*

In den Ofnemer worden de woorden geboogen, met de Voorzettinge *Van*, als *vanden Man, van den Velde.*

Terwijl in de *Twe-spraack* de semantische omschrijvingen sterk in de meerderheid waren, is daar bij Van Heule (1625) alleen in de derde en vierde naamval gebruik van gemaakt.

Begon Van Heule in 1625 (: 22) zijn beschouwing over de naamvallen met de constatering: "Daer zyn zes Gevallen der Naemwoorden", in 1633 (: 47) luidt de openingszin:

De woorden zijn in de Latijnsche sprake zes gevallen onderworpen, welke wy in het Nederduytsch in onze eerste exemplaren <de grammatica van 1625> onzen voorgangeren volgende genaemt hebben: 1. *Noemer*, 2. *Barer*, 3. *Gever*, 4. *Aenklager*, 5. *Rouper* en 6. *Ofnemer*.

Vergelijken we deze passage met de uit 1625 geciteerde woorden, dan constateren we: 1. dat de zes naamvallen in 1633 nadrukkelijk aan het Latijn worden toegeschreven en niet in het algemeen voor alle talen, dus ook voor het Nederlands worden aanvaard; 2. dat Van Heule in 1625 heel wat steviger aanleunde tegen de traditie van de Nederlandse spraakkunst (*Twe-spraack*) dan in 1633. In het direkte vervolg van zijn betoog heeft Van Heule

156 Het is de vraag of we "voorneemste" via dit 'vooral' mogen toelichten: zoals we in deze paragraaf nog zullen zien, bezigt Kók 1649 deze terminologie in een specifieke zin, en het is niet uitgesloten dat De Hubert haar op dezelfde wijze gebruikt heeft.

157 Vgl. Clajus 1578: 55: "... qui discernuntur magis articulis quàm terminationibus".

158 Lithocomus 1592: 27: "Ex his *Nominativus* et *Vocativus* Recti vocantur, caeteri obliqui".

159 Voor wat de Duitse grammatici betreft is dit onderscheid voor het eerst geregistreerd bij Ratichius ("Wie mancherley ist der Fall? Zweyerley: Gerad, und Ungerad"); vgl. Barbarić 1981: 632.

in 1633 de terminologie van zo'n 50 jaar eerder afgewezen en gekozen voor aanduidingen als "eerste geval". Ook heeft Van Heule het begrip naamval omschreven:

> De Gevallen der woorden zijn de veranderingen of Buygingen der woorden: als *Het velt, Des velts* ende *Den velde*, zijn verscheyde benamingen, en nochtans een zelf <zelfde> woort, deze veranderingen worden buygingen of gevallen genaemt.

De letterlijke consequentie van deze omschrijving is, dat er in principe evenveel naamvallen zijn als vormveranderingen, en dat er van ieder naamwoord één vorm bestaat die als grondvorm wordt beschouwd en geen naamvalsvorm (met verandering) is. Tot deze laatste conclusie komt Van Heule echter niet, zodat we moeten veronderstellen dat 'naamval' voor hem meer 'woordvorm' was. Dat strookt met zijn onderscheiding in vier naamvallen en drie buigingen voor het Nederlands. Bij Van Heule vinden we in 1633 (: 47-48) de volgende omschrijvingen voor de vier "gevallen", waaruit blijkt dat hij in dit verband alleen nog maar aandacht heeft gehad voor de (verschillende) vorm:

> Het eerste geval is de benaminge der Naem-woorden zonder veranderinge, als *De man, De vrouwe, Het velt* ende *De mans, De Vrouwen, De velden.*
>
> Het tweede geval, of de eerste buyginge, is als men in plaetse van *De man, De vrouwe* en *Het velt*, zegt *Des mans, Der vrouwe, Des velts*, ende *Der mannen, Der vrouwen, der velden.*
>
> Het derde geval, of de tweede buyginge is, als men in plaetse van *De man, De vrouwe* en *Het velt* zegt *Den man, Der* of *De vrouwe, Den velde*, ende in het Meervoud *Den Mannen, Den vrouwen*, ende *Den velden.*
>
> Het vierde geval, of de derde buyginge is, alsmen in plaetse van *De man, De vrouwe*, ende *Het velt* zeyt *Den man, De vrouwe, Het velt*, en in het meervoud *De mans* of *mannen, De vrouwen, De velden.*

Nadrukkelijk gaat Van Heule hier voorbij aan vijfde en zesde naamval, "om dat onze sprake in die gevallen, by na geen veranderinge en lijt" (p. 49): het ontbreken van specifieke woordvormen in het Nederlands heeft voor Van Heule betekend dat hij deze klassieke naamvallen geen plaats moest inruimen binnen de systematiek van zijn grammatica, hoewel zijn formulering lijkt te impliceren dat hij semantisch een vijfde en zesde naamval voor het Nederlands wel erkende.

Wie zich afvroeg wanneer een bepaalde naamval moest worden gebruikt, kreeg daarop in 1633 een (gedeeltelijk) antwoord binnen de bespreking van de syntaxis. Daar vinden we op p. 122 e.v. (vgl. ook Van Heule 1625: 102 e.v.) opmerkingen als:

> By het Werk-woort *Zijn* hebben wy eenige manieren van spreken met het twede Geval die een eygendom beteykenen; ... Alle Werk-woorden die eene gevinge ofte ontneminge beteykenen, die begeren tot haer het derde geval:

pas hier komt het semantische aspect van de naamvallen duidelijk naar voren[160].

---

160 Zover als *The English schoole-master* 1646: 17-18 gaat men evenwel niet. Deze in Amsterdam verschenen Engelse spraakkunst brengt woordvolgorde-aspecten ter sprake: "*Casus nominativus* gaet altijdt voor 't verbum, en antwoordt de vrage wie ofte wat ...; De *genitivus casus* heeft ghemeenlijck dit teecken *of* (i.e. van) en antwoordt op de vraghe wiens ofte waer van ...; De *dativus casus* werdt ghemeenlijck bekent door het teecken *to* (i.e. aen of tot) ende antwoordt op dese vraghe, aen of tot wien? of aen of tot wat? ... De *accusativus casus* volght d' *verbum* en antwoordt op de vraghe wie ofte

Zoals in 4.2.2 al is aangegeven, omvat "buighing" voor Kók (1649) meer dan voor zijn voorgangers, en vormt de *declinatio* die hier aan de orde is, de "voor-neeme" tak van wat hij de "natuurlijke buighing" heeft genoemd (vgl. ook 2.3). Op p. 13 van zijn *Ont-werp* heeft Kók *casus* omschreven met:

> *Val* is de ver-andering der buigh-zaame Woorden in t'zaamen-voeghen,

en heeft hij *casus* gerelateerd aan het woordgebruik in de zin. Op grond van de waar te nemen vormen onderscheidde hij voor het Nederlands vijf naamvallen, onder uitdrukkelijke uitsluiting van een zesde naamval wegens het ontbreken van een eigen vorm:

> daar zommighe den Af-neemer <zesde naamval> by-voeghen, maar te vergheefsch, mits <aangezien> wy die in de ver-andering der Duitsche <Nederlandse> woorden niet vinden

(p. 13-14). Deze vijf naamvallen heeft hij, gebruik makend van de termen van de *Twe-spraack* (1584), die in 1625 ook door Van Heule waren overgenomen, omschreven. Opvallend is het dat Kók, sterk leunend op de formuleringen in de *Twe-spraack*, de eerste vier naamvallen semantisch heeft gedefinieerd, maar de vijfde heeft gekarakteriseerd door het ontbreken van een bepaalde syntactische verbindbaarheid te constateren:

> *Noemer* is, waar door de zaak be-noemt wordt; als, *een* óft *de Mensch*, enz.
> *Baarer*, waar door men iet toe-eighent; als *eens* óft *des Menschen*, enz.
> *Gheever*, waar door men iet gheeft óft neemt; als *eenen* óft *den Mensch* óft *Mensche*, enz.
> *An-klaagher* is, in welke iet vol-bracht wordt; als, *een* óft *eenen* óft *den Mensch*, enz.
> *Roeper* is, waar door men roept, en welke nimmer een ledeken by zich lijdt; als, *Mensch*, enz.

Leupenius (1653: 43) heeft de "gevallen" bestempeld als

> niet anders dan kleine veranderingen die sy <de woorden> in haare buiginge ontfangen,

als bescheiden vormwijzigingen dus die de woorden ondergaan wanneer ze worden verbogen. Hij heeft erop gewezen dat de Latijnse spraakkunst zes naamvallen onderscheidde, dat in het Nederlands de betekenissen die in het Latijn via die naamvallen worden uitgedrukt, alle aanwezig zijn, maar dat het aantal vormveranderingen in het Nederlands slechts de helft bedraagt van dat van het Latijnse taalsysteem:

> want de noemer en de roeper syn elkanderen gelyk, soo isser ook geen onderscheid tuschen den *geever, aanklaager*, en *afneemer*, ten aansien van uitgang, al hoe wel daar onderscheid is van beteekenisse.

Dit laatste, het betekenisverschil dus, echter "kann uit de reeden <zin> lichtelyk gemerkt worden" (p. 44). Dit geringe aantal naamvallen, dat immers als een teken van armoe van de moedertaal beschouwd zou kunnen worden, wordt door Leupenius positief geduid:

---

wat? ... Merckt oock, dat de *accusativus casus* ende het *nominativus* ghelijck sijn in't maken van Engelsche woorden, en verscheelt alleenlijck door d' *verbum* daer het voor ofte achter komt". Vgl. ook Hexham 1647: Ii3v.

> Noch dat achten wy geen onvolmaaktheid, maar een groot gemakk voor onse taale: want hoe sy minder veranderinge onderworpen is, hoe sy lichter vallt om geleert te worden

(p. 44). Leupenius heeft vervolgens wel zes naamvallen ter sprake gebracht, waarmee de krachtige invloed van de Latijnse traditie wel heel duidelijk tot uitdrukking is gebracht:

> De selfstandige naamen van alle drie de geslagten, hebben in het eenvoud deese drie gevallen. Het eerste, soo de saak genoemt wordt. Het tweede neemt een *s*. Het derde een *e* tot het eerste gevall. Het vierde, vyfde, en seste moet gekennt worden aan de beteekenisse ... In het meervoud is de veranderinge noch minder, die in het eerste gevall een *s* hebben op het einde, die veranderen alleen die *s* in *en* ... Die in het eerste gevall *en* hebben op het einde, die lyden geen veranderinge dan in de voorleeden <vooropgeplaatste lidwoorden>

(p. 44). Leupenius heeft dus primair oog gehad voor de verschillende vormen van het (zelfstandig) naamwoord in enkel- en meervoud. Zijn opmerking betreffende het "vierde, vyfde en seste gevall" maakt duidelijk dat die in het Latijn ook aan hun eigen *vormen* herkenbare *betekenissen* ook in het Nederlands bestonden, maar niet aan een *eigen* verandering herkenbaar waren en dus geen eigen plaats mochten opeisen binnen het morfologische systeem van de moedertaal. De sterke invloed die het systeem van de Latijnse (school)grammatica deed gelden met betrekking tot de eerste Nederlandse spraakkunsten, moest langzamerhand plaats maken voor een meer zelfstandige observatie van het Nederlandse *vormen*systeem waarin de oude *semantische* categorieën, die bij Kók (1649) nog even mochten opflakkeren, uit het zicht verdwenen zijn. Dit heeft ertoe geleid dat ten slotte Leupenius (1653) via een *vier*-naamvallensysteem van Van Heule (1633) kon komen tot een *drie*deling naar vormen, die alle betekenissen van het uitgebreider Latijnse morfologische systeem uitdrukten.

4.2.9.3. Verbuiging

4.2.9.3.1. Zelfstandig naamwoord

De meeste Nederlandse grammatica's uit de triviumperiode bieden drie verbuigingen van het zelfstandig naamwoord (zie voor de vreemde eigennamen 4.2.9.3.2), overigens zonder dat daarbij over drie declinaties werd gesproken. Deze zijn gebaseerd op een indeling van de substantiva naar woordgeslacht. Een vergelijking tussen de geboden verbuigingen is vrij goed mogelijk, met name voor de mannelijke en vrouwelijke woorden, waar nagenoeg steeds *man* en *vrouw* als voorbeelden worden gepresenteerd. In hetgeen volgt, wordt per spraakkunst een overzicht geboden van de paradigma's en van de aanvullende opmerkingen die daarbij zijn geplaatst. Zoals in de triviumgrammatica's zelf is het zelfstandig naamwoord steeds gegeven in verbinding met een lidwoord, waarbij hier is gekozen voor het bepaald lidwoord, dat in de meeste grammatica's voor het zelfstandig naamwoord is geplaatst (vgl. voor de verbuiging van het lidwoord 3.2.4).

4.2.9.3.1.1. Twe-spraack (1584)

Uit de omschrijvingen van de naamvallen die in de *Twe-spraack* (1584: 75-76) zijn geleverd (zie 4.2.9.2), kan het paradigma van *de man* voor het enkelvoud worden opgesteld. Op p. 77 vinden we hetzelfde (lidwoord +) zelfstandig naamwoord nog eens

verbogen, nu in enkelvoud en meervoud. Op p. 78 volgt de verbuiging van *de heer, de vrouw* en *het dier*, waaraan in de vorm van opmerkingen varianten zijn toegevoegd. Deze varianten zijn in de hier volgende paradigma's steeds als tweede geplaatst.

		m		v	o
enk.	1.	de man	de heer/here	de vrouw/vrou	het dier
	2.	des mans	des heers	des vrouws	des diers
	3.	den man/manne	den here	den vrouwe	den diere
	4.	den/de man	de/den heer/here	de/den vrouw/vrouwe	het dier
	5.	ho man	heer/here	vrou/vrouwe	dier
	6.	vanden/vande man	vande/vanden heer/here	vande/vanden vrou/vrouwe	van het/vant dier
					van het/vant dier
mv.	1.	veel mannen	de mannen	de vrouwen	de dieren
	2.	veler mannen	der mannen	der vrouwen	der dieren
	3.	veel mannen	den mannen	den vrouwen	den dieren
	4.	veel mannen	de/den mannen	de/den vrouwen	de/den dieren
	5.	mannen	ho mannen	ho vrouwen	ho dieren
	6.	van veel mannen	vande/vanden mannen	vande/vanden vrouwen	vande/vanden dieren

(Voor de geboden alternatieven, met name die van het lidwoord, zie 3.2.4.1[161]). Opgemerkt wordt nog slechts dat woorden die in de eerste naamval enkelvoud op *-s* eindigen, in de tweede naamval enkelvoud niet veranderen ("mes, glas, etc."), en dat in woorden die op *-f* eindigen, deze slotconsonant "na een langhe klincker óf na een meklinker" verandert in *v*, "als *wyf, graaf, leef, etc. wyve, grave, leve*, etc.". Het systeem van de *Twe-spraack*, door Heyns (1605: B1v) overgenomen (Dibbets 1983: 100-101) en later ook door Hexham (1647: Ii4r), berust in feite op een indeling van de zelfstandige naamwoorden in *de-* en *het*-woorden, waarin toch het driegenerasysteem een rol speelt zoals uit de voorbeelden blijkt (vgl. ook Dibbets 1989a). De verschillende naamvallen komen, in enkelvoud en meervoud, vooral tot uitdrukking in de verschillende vormen van het lidwoord, in het enkelvoud gecombineerd met enkele morfologische veranderingen aan het naamwoord zelf (*man - mans - manne*).

4.2.9.3.1.2. De Hubert (1624)

Op zijn eerste bladzijde deelt De Hubert (1624) mee dat hij zich "in dese mijne oversettinge der Psalmen" heeft bediend van "de natuijrelicke wijse van spreken": het gehanteerde vormensysteem is zijns inziens dus geen bedenksel, maar is het systeem dat aan de taal eigen is[162]. Een differentiërend buigingsysteem acht hij fraaier en duidelijker dan een taalgebruik zonder (voldoende) morfologische verscheidenheid, hoewel velen zich daarvan bedienen:

---

161 *Het*, aanvankelijk vermeld als vorm voor de derde naamval enkelvoud van het onzijdig (zie 3.2.4.1), ontbreekt geheel in het paradigma van het substantief.

162 Systeem en taalpraktijk kunnen op gespannen voet komen staan. Zo schrijft De Hubert op p. 5 m.b.t. *Sij sijn den Heer', en' sijn'' gesalfden tegen* uit zijn psalmvertaling dat *sijn''* voor *sijnen* staat, "'twelk aldaar, als siinde 't Begiftigde Gevall geen goed duiitz en is". De correcte vorm *sijnen* en *gesalfden* kunnen z.i. "in geen psalmdicht gesaamtelick bii den anderen <bij elkaar>" staan, "gemerkt alle de Psalmen gemaakt sijn op twee-zilbige voeten, ende geene van dien op drie-zilbige, sulks datmen *siinen* behoudende, genootsaakt soude sijn, in 't riim een' korte zilbe lang, ofte een' lange zilbe kort te maken, 'twelk immers niet wesen en mag". Metriek wint het hier van systematiek.

'T is zierlicker geseijd; *Het is den lande nutt, den huijse zierlick, den Hove vertoond*. Dan wel, *het is het land nutt, het huijs zierlick, het Hof vertoond*. Men spreekt ook onderscheijdelicker <differentiërender>, als men seijt, *Bij vrund* dien *God geleijde*, als wel; *Bij vrund* die *God geleijde*: want dese laatste maniere van spreken, die nochtans onwetende meest gebruijkt word, beteekent in onse tale, dat de vrund God geleijde, dat is, dat God van den vrund soude geleijd worden, 't welk immers ongerijmd is. Merk't eens op 't onderscheijd; *Hij is geluckig* die *het ongeluck overkomt*: want dese is het al van den hals quijt. *Hij is ongeluckig* dien *het ongeluck overkomt*, want de dese heeft het noch op den hals, ofte hij is het verwachtende; sulken merkelick onderscheijd bespuert men in de verscheidenheijd der Gevallen, dat is: tussen het woordeken *die*, het Genoemde Gevall ende het woordeken *dien*, het Begaafde Gevall, en over sulks tuszen eene letter min ofte meer, so dat het misbruijk der Gevallen ontallick veele dubbelsinnigheden kan veroorzaken.

Nadrukkelijk wijst De Hubert er op p. 2 op dat de verbuiging met name

geschied in de ledekens <lidwoorden> der selfstandige ofte rechte Naamen, ende niet so seer in de rechte Naamen selfs

(zie voor de lidwoorden 3.2.4.2). Hierbij sluit de opmerking van p. 5 aan, waar De Hubert, sprekend vooral over door metrische eisen bepaalde teksten, opmerkt dat het zelfstandig naamwoord niet hoeft te worden verbogen indien een bepalend woord (lidwoord, voornaamwoord, bijvoeglijk naamwoord) de naamval uitdrukt:

so wanneer het Gevall blijkt uijt het voorgaande ledeken, ofte dat het met eenige woorde meer bekleed word, so en is sulks so seer niet van noode, immers <althans> in dit woord: so seijt men, *den goeden God sij lof, doet des hemels God belijd*: ende niet so seer gebruijkelick, *den Goeden Gode, des hemels Gode*.

De Hubert (1624: 3) biedt een paradigma (waarin de vierde naamval meervoud waarschijnlijk door een zetfout is uitgevallen):

		m	v	o
enk.	1.	de man	de vrouwe	het wijf
	2.	des mans	der vrouwe	des wijfs
	3.	den man/manne	de/der vrouwe	het wijf/den wijve
	4.	den man/manne	de vrouwe	het wijf/den wijve
	5.	man	vrouwe	wijf
	6.	van den man/ manne	van de/van der vrouwe	van het wijf/van den wijve
mv.	1.	de mans/mannen	de vrouwen	de wijven
	2.	der mannen	der vrouwen	der wijven
	3.	den mannen	de vrouwen	den wijven
	4.			
	5.	mans/mannen	vrouwen	wijven
	6.	van de mans/van den mannen	van de vrouwen	van de/den wijven

Met betrekking tot de alternatieven die in dit paradigma door Van Heule worden geboden, valt op te merken dat in de vierde naamval enkelvoud de vormen *manne* en *den wijve* zijn voorzien van de opmerking "somtijds", zonder dat hier een toelichting aan is toegevoegd. Met betrekking tot de derde naamval mannelijk enkelvoud is vermeld dat men de "*e* zierlicker uiit treckt dan inhoud".

Alle zelfstandige naamwoorden worden, meent De Hubert (1624: 4), volgens dit paradigma verbogen "ofte verschillen anderzins <als dat niet het geval is> seer weijnig, gelijk de Naamen, uijtgaande in *er*", waarvan het paradigma blijkt te luiden:

enk.	1. de vader	mv.	de vaders
	2. des vaders		der vaderen
	3. den vader		den vaderen
	4. den vader/vadere		de vaders
	5. vader		vaders
	6. van den vader		van de vaders/van den vaderen

Zwaan (1939: 262) heeft opgemerkt dat De Hubert in dit laatste paradigma de meervoudsvormen op *-s* en *-en* strenger verdeelt dan in het paradigma van *man*; uit de overeenstemming in dezen tussen De Hubert, Hooft (diens Waerneming 78) en Vondel heeft Zwaan geconcludeerd dat we hier waarschijnlijk een besluit van de Letterkundige vergadering (zie 3.2.4.2) in mogen zien. In dit verband moet nog gewezen worden op de duidelijke overeenkomst die er bestaat tussen De Huberts verbuigingsvoorstellen en die van de reviseurs van de Statenbijbel (zie Zwaan 1939: 102), uit wier gegevens het volgende paradigma kan worden opgesteld:

		m	v	o
enk.	1.	de man	de vrouwe	het wyf
	2.	des mans	der vrouwe	des wyfs/wyves
	3.		de/der vrouwe	het wyf/den wyve
	4.	den man	de vrouwe	het wyf
	5.			
	6.	van den man/manne	van de vrouwe	van het wyf/van den wyve
mv.	1.	de mannen	de vrouwen	de wyven
	2.	der mannen	der vrouwen	der wyven
	3.	den mannen	de/den vrouwen	den/de wyven
	4.	de/den mannen	de vrouwen	de wyven
	5.			
	6.	van den/de mannen	van de/den vrouwen	van de/vanden wyven

Voorbijgaand aan de vormen van het lidwoord (zie 3.2.4.2) vermeld ik dat *wijfs* blijkbaar als de gewone vorm ervaren is, terwijl *wijves* als expressiever werd beschouwd ("forte etiam interdum *wijves*").

4.2.9.3.1.3. Van Heule (1625)

Van Heule (1625: 22) heeft een eenvoudige regel omtrent de verbuiging van de zelfstandige naamwoorden gepresenteerd, die later door Heister (1670: 60) is ontleend:

> Alle Zelfstandige woorden, worden alleenlic in den Barer gebogen, in het Eenvoudig, maer in het Veelvoudig en worden die in geen geval <naamval> geboogen.

De nominale flexie lijkt voor hem verder dus nauwelijks te bestaan. Als enige beperking op deze regel geldt:

> *God* heeft somtijds in den Gever *Gode*, ook zijnder eenige woorden des generley geslachts, die in den Gever gebogen worden.

Van Heule is hier wellicht geïnspireerd door De Hubert (1624: 5):

> De uiitwiszinge gesteld op het woordeken *Heer'*, beteekent datmen in 't Begaafde Geval <de derde naamval> der Man-stammigen in sommige woorden de *e* zierlicker uiit treckt <uitspreekt>, dan inhoud, geliik als, *God is den menze gunstig, Gode sij lof*, want *God sij lof*, en is geen heel goed duijtz, door dien dat God gesteld sonder voorgaande ledeken, om des onderscheijds wille gebogen word,

etc. Zeer duidelijk zien we deze door De Hubert aangereikte informatie door Van Heule vermeld op p. 104:

> Men zegt *Gode zy lof*, maer men en zegt niet, *Den goeden Gode zy lof*, maer de laetste *E* wort van het woort *Gode* afgenomen alsser een Byvouglic woort ofte een Ledeken by komt.

Evenals De Hubert (4.2.9.3.1.2) heeft Van Heule dus opgemerkt dat het substantief dat door verbogen adnominale woorden wordt vergezeld, zelf geen flexie vertoont. Gelet op de voorbeelden en op hetgeen hij met betrekking tot de tweede naamval enkelvoud van (mannelijke en onzijdige) substantiva heeft aangegeven, is de zojuist vermelde opmerking niet op de genitief van deze woorden van toepassing.

Van Heule (1625: 26-35) is uitvoerig ingegaan op de verbuiging van het zelfstandig naamwoord. Wat het enkelvoud betreft ligt het voor de hand dat hij begint met de "Barer", de tweede naamval, de enige waarbij in alle woorden buiging optreedt volgens p. 22. Opnieuw opent hij met algemene uitspraak:

> De Zelfstandige Naemwoorden nemen in den Baerer eene *S* tot haer, als *De Vader* is in den Baerer *des Vaders, de boom, des Booms*.

Beperkend wordt hieraan toegevoegd:

> De woorden van het Vroulic geslacht, en veranderen in geen Geval <naamval>, dan alleenlic in de Ledekens, ende als zy eene *S* aennemen, zo worter ook wel het woordeken *Des* voor gestelt, als *des Waerelts, des Lochts*; men vint ook *des Wijsheyts*, deze manier en mach niet dan op zeekere Voetstappen <in het vaste spoor> der Geleerden na gevolgt worden.

Anders gezegd: wanneer een vrouwelijk woord in de tweede naamval (enkelvoud) gebruikt wordt, wordt die naamval meestal alleen in de vorm (*der*) van het lidwoord, niet in die van het zelfstandig naamwoord uitgedrukt; en áls het vrouwelijk substantief in een dergelijk geval een *s* aanneemt, dan wordt veelal niet *der* gebruikt, maar *des* (ook Heister 1670: 60). Of Van Heule hier alleen op pregenitieven (*des moeders jas*; vgl. ANS 1984: 697) heeft willen doelen, of misschien ook aan postgenitieven heeft gedacht, wordt niet opgehelderd.

Toevoeging van *s* aan de eerste-naamvalsvorm blijkt evenwel niet de enige wijze ter vorming van de tweede naamval. Van Heule (1625: 26-27; ook Heister 1670: 60) vermeldt nog:

1. *Hert* heeft in den Baerer *des Herten, God* heeft *Gods* ende *Godes, Heer, Heeren, Kruys, Kruyces, Wil, Willes, Mensch* heeft *Menschs Mensches* ende *Menschen*;

2. Ook hebben zommige woorden in de plaetze van de *S* eene *X.* als *Volc*, heeft *Volkx, Lijk, Lijkx*, dit schijnt te zijn, om dat <opdat> de uytspraek wat lichter zoude vallen;

3. De Zelfstandige woorden, welcke in *S.* eyndigen, worden bequaemelic in plaetse van den Baerer in den Ofnemer uytgesprooken, als *van het Huys, van het Mes*, valt in het gehoor wel zo aengenaem, als dat men zoude zeggen *des Huyzes, des Messes*;

4. Men vint ook <treft ook aan> dat *Ian* in den Baerer heeft *Iannen, Pieter, Pieteren, Vrouwe, Vrouwen, Propheet, Propheeten, Nicht, Nichten*, maer deze manier schijnt verworpelic te wezen

(zie ook Van Heule 1633: 56). In regel 1 spelen enkele oude factoren een rol. Allereerst de eenlettergrepigheid van woorden als *god*, waardoor vanouds de genitiefuitgang *-es* op is getreden. Daarnaast geldt voor andere woorden (*heer, hert* <hart>, *kruys, mensch, wil*) dat ze oorspronkelijk op *-e* eindigden; de (zwakke) genitiefuitgang *-n* (*des heeren*) kreeg daarbij ernstige concurrentie van de uitgang *-s* (*des heer(e)s*) van de sterke flexie. In 2 en 3 is de uitzondering op de algemene regel in verband gebracht met de welluidendheid, zij het in 2 met aarzeling ("schijnt"); men vraagt zich af of Van Heule hier niet *volx, lijx* bedoelt. Uit 3 kan worden geconcludeerd dat een bepaalde semantische functie naar de mening van Van Heule kan worden uitgedrukt zowel door de tweede als de zesde naamval. Er wordt in dit verband aan herinnerd dat Van Heule bij het definiëren van de naamvallen wat de eerste, tweede, vijfde en zesde naamval betreft louter oog had voor de woord*vorm* en niet voor de betekenis die door de naamval werd uitgedrukt.

Op p. 29 blijkt dat ook in de derde en zesde naamval enkelvoud van het zelfstandig naamwoord vormverandering plaatsheeft; voorwaarde is dat het substantief onzijdig is:

> Daer zijn eenige woorden des generley geslachts, welke in den Gever ende Ofnemer eene *E* aennemen, als *Velt, Velde, Hof, Hoove, Dier, Diere*, ende voor deze woorden moet dan altijt het woordeken *Den* komen, als *den Velde*,

etc. (zie 3.2.4.3).

Van Heule (1625: 28) biedt de volgende paradigma's, die later voor een belangrijk deel zijn overgenomen door Hillenius (1664: 13-15) en Heister (1670: 57); de vormen die hij geeft, beschouwt hij duidelijk als een restant, waarschijnlijk van een veel uitgebreider en differentiërender vormensysteem dat hij aan het Nederlands uit vroeger tijden eigen acht:

De bleef <het overblijfsel> van de Buygingen der Zelfstandige woorden, in het Eenvoudig, mach men uyt het volgende Voorbeelt afnemen:

		m	v	o
enk.	1.	de Man	de Vrouwe	het Velt
	2.	des Mans	der Vrouwe	des Velts
	3.	den Man	de/ter Vrouwe	het Velt/den Velde
	4.	den Man	de Vrouwe	het Velt
	6.	van den Man	vande vrouwe	van het Velt/vanden Velde
mv.	1.	de Mans/Mannen	de Vrouwen	de Velden
	2.	der Mannen	der Vrouwen	der Velden
	3.	den Mannen	den Vrouwen	den Velden
	4.	de Mannen/Mans	de Vrouwen	de Velden
	6.	van de/den Mannen	van de/den Vrouwen	van de/den Velden

Van de geboden alternatieven is *het Velt - den Velde* hierboven al aangestipt. Zagen we eerder (4.2.9.3.1.2) dat De Hubert (1624) met betrekking tot *vaders - vaderen* een duidelijke verdeling van deze vormen over de naamvallen voorstond en met betrekking tot *mans - mannen* de keuze open liet, Van Heule vermeldt:

> Veel zelfstandige woorden, die in het Veelvoudig in *En* ofte *S* eyndigen, die hebben in den Noemer zeer bequamelic, de woorden met eene *S* op het eynde, ende in de Baerer *EN* op het eynde, als *De meesters, Der meesteren, De herders, Der herderen*, die woorden luyden ook zeer wel met *EN* op het eynde in den Gever, welke in den Baerer eene *EN* begeeren.

Duidelijk is dat het hier die woorden betreft die in het meervoud zowel op *-en* als op *-s* konden eindigen (zie 4.2.7.1). Van Heules voorstel is in feite de uitwerking van wat De Hubert in het paradigma *vader* (4.2.9.3.1.2) had geïntroduceerd: beiden hebben de mogelijkheid die het bestaan van twee meervoudsvormen hun liet, aangegrepen om het *functie*verschil in *vorm*verschil tot uitdrukking te brengen. Of ze hiermee aansloten bij taalgebruik dan wel een gekunstelde vorm van taalsystematiek probeerden op te leggen, is niet duidelijk.

4.2.9.3.1.4. Ampzing (1628)

Het "buygen van de gevallen" heeft, hoewel er "een groot zieraed van onse tale in gelegen is", tot nu toe weinig aandacht gehad, meent Ampzing (1628: 2), ofschoon er "geen lammer, ende onhebbelijker ding ter wereld in eene sprake <is>, als ... de verbrabbelinge der gevallen" (p. 3).

Op p. 5-6 heeft Ampzing de lezer zijn ideeën omtrent de verbuiging geboden in de vorm van enkele paradigma's:

		m	v	o
enk.	1.	de man	de vrou/vrouwe	het kind
	2.	des mans	der vrou/vrouwe	des kinds
	3.	den man	de vrou/vrouwe	het kind/den kinde
	4.	den man	de vrou/vrouwe	het kind
	5.	o man	o vrou/vrouwe	o kind
	6.	van den man	vande vrou/vrouwe	van het kind/vanden kinde
mv.	1.	de mans/mannen	de vrouwen	de kinders/kinderen
	2.	der mannen	der vrouwen	der kinderen
	3.	den mannen	de vrouwen	den kinderen
	4.	de mans/mannen	de vrouwen	de kinders/kinderen
	5.	o mans/mannen	o vrouwen	o kinders/kinderen
	6.	van de/den mannen	van de vrouwen	van de/den kinderen

In het mannelijk enkelvoud treedt er dus alleen verandering van het zelfstandig naamwoord op in de tweede naamval. In het vrouwelijk enkelvoud[163] en meervoud laat het zelfstan-

163 De keuze tussen *vrou(w)* en *vrouwe* die hier wordt gelaten, hangt stellig samen met wat Ampzing (p. 10) als een eigenaardigheid "in onse Hollandsche sprake" heeft gesignaleerd (vgl. aldaar ook p. 9, en De Heuiter 1581: 94: de Hollanders zijn te herkennen o.a. door het "eigen woorden afbijtsel en half eetsel"): "verkortinge, ende uytbijtinge der zilben, ende letteren ... als een vroome vrouwe, ofte vrou; een goede sake ofte saek: voor eene vroome vrouwe: eene goede sake". De vermelde eigenschap van het Hollands valt dus waar te nemen in het lidwoord en (wellicht in minder frequente mate: "sake ofte saek") in het zelfstandig naamwoord.

dig naamwoord in het geheel geen naamvalsverandering zien, maar treedt er slechts wijziging op aan het lidwoord ("De woorden van't vrouwelijke geslachte worden slechts in hunne ledekens gebogen"; p. 9), hoewel soms het substantief een *s* aanneemt, waarbij dan het lidwoord *des* luidt:

> T'gebeurd dan noch dat sy zomwijlen eene *s* inden baerer aen-nemen: in welken geval <naamval; geval> sy ook het mannelijke ledeken *des* gebruyken: ende ook liever voor als na hunne bygaende woorden willen gevoegd wesen: als des werelds begrijp, des wijsheyds rijkdom, des lochts regen

etc., in welke opmerking de invloed van Van Heule (1625) waar te nemen valt (zie 4.2.9.3.1.3); alleen is Ampzing wellicht een stapje dichter gekomen bij onze taaldescriptie door het gebruik van *des locht* vooral tot de *pre*genitief te beperken. Deze genitief moet echter met mate worden gebruikt, niet "buyten nood, altijd <in elk geval> niet lichtvaerdig". Hij doet poëzie soms beter klinken, en wordt door Ampzing gezien als

> maniere van rijm-verlof <dichterlijke vrijheid>, by de Poeten gebruykelijk, als wel eene *Phrasis* ofte fraeijicheyd, quanzuys <zo maar> tot zieraed, buyten rijm, ende nood.

Wat het onzijdig enkelvoud betreft heeft Ampzing (1628: 9) opgemerkt dat in de derde en zesde naamval van de geboden alternatieven *het kind* "gemeynsaemer" is, *den kinde* echter "eygentlijker ende zierlijker": behalve dat er een stilistisch verschil tussen de beide mogelijkheden wordt vastgesteld, wordt ook gesignaleerd dat de verbogen vorm meer eigen aan de taal en dus tevens preciezer is. Eveneens wordt opgemerkt dat sommige onzijdige woorden in de eerste en de vierde naamval enkelvoud op *-e* kunnen eindigen; als voorbeelden worden gegeven: *aen den kruyze, door den gelove*,

> welke woorden gemeynlijk in den noemer ook uytgerekt konnen uytgesproken worden, als het kruyze, het gelove.

In de accusatief gaat deze 'lange' vorm blijkbaar gepaard met de lidwoordvorm *den*, maar ten aanzien van de nominatief gebruikt Ampzing een term ("uytgerekt") die niet aan flexie doet denken; hij geeft daarenboven twee voorbeelden die historisch gezien op *-e* eindigden.

Omtrent het gebruik van de vormen *mans* en *mannen* verstrekt Ampzing geen informatie: ook De Hubert (1624) en Van Heule (1625) boden geen vaste regels. Wel valt het op dat Ampzing in de paradigma's van *de geleerde man* en *het kleyne kind*, die hij na de hierboven weergegeven overzichten biedt (zie 4.2.9.3.3.1), slechts de vormen *mannen* en *kinders* heeft gebruikt.

4.2.9.3.1.5. Van Heule (1633)

In 1633 (: 50) heeft Van Heule laten zien dat hij op de hoogte was van het bestaan van een Duitse indeling van de naamwoorden in drie declinaties op basis van het woordgeslacht[164]. Hij kan daarbij hebben gedacht aan de driedeling van Albertus (1573), of aan de vierdeling van o.a. Clajus (1578) en Ritter (1616), die drie declinaties op basis van het

164 "Tot meerder verstant dezer buygingen, hebben wy hier de buygingen der Hoogduytschen gestelt, welker loffelicke Tael-order ons in velen een gewichtich naerbedenken weirdich is".

woordgeslacht hadden toebedeeld aan het zelfstandig naamwoord (zie 4.2.9.1). Deze driedeling heeft Van Heule niet als zodanig voor het Nederlands overgenomen:

> wy zullen hier alleenelic met exempelen het onderscheydelic buygen der geslachten, voor oogen stellen

(p. 51). Wat de mannelijke woorden betreft heeft Van Heule drie voorbeelden gegeven, stellig omdat de verbuiging ervan niet identiek is, met name in de tweede en derde naamval enkelvoud en de eerste en vierde naamval meervoud:

enk.	1.	de man	God	de meester
	2.	des mans	Gods/Godes	des meesters
	3.	den man/manne	God/Gode	den meester
	4.	den man	God	den meester
mv.	1.	de mans	de goden	de meesters
	2.	der mannen	der goden	der meesteren
	3.	den mannen	den goden	den meesteren
	4.	de mans	de goden	de meesters

Met betrekking tot de alternatieven *man - manne* in de derde naamval enkelvoud is er door Van Heule op gewezen dat *manne* "aldus niet altijt uyt gesproken worden" mag, "dan met een voorzichtich oordeel" (p. 52). Nadere informatie ontbreekt, maar te denken valt hier aan de opmerking van De Hubert (1624) dat de langere vorm "zierlicker" is dan de korte (4.2.9.3.1.2). In het meervoud heeft Van Heule bij *man* en *meester* opnieuw (zie 4.2.9.3.1.3 dankbaar gebruik gemaakt van de verschillende vormen *mans - mannen, meesters - meesteren* om het naamvalsonderscheid goed te laten spreken door gedifferentieerde vormen; daarbij is verwezen naar De Hubert en Ampzing, die echter zoals we zagen (4.2.9.3.1.2 en 4), wat betreft *mans - mannen* de vrije keus hadden gelaten, terwijl De Hubert in zijn voorbeeld *vaders - vaderen* gebruikte als Van Heule (1633)[165].

Het paradigma van de vrouwelijke woorden luidt (p. 52):

enk.	1.	de wet	mv.	de wetten
	2.	der wet		der wetten
	3.	derr/de wet		de wetten
	4.	de wet		de wetten

waarbij Caron (1953b: 40) aantekent dat in de derde naamval meervoud *de* een zetfout zal zijn voor *den* of *denn* (zie 3.2.4.5).

---

165 Hexham 1647: Ii4r wijkt hier nogal van Van Heule af. Hij vermeldt vier naamvallen: nominatief (= accusatief en vocatief), genitief, datief en ablatief, met als mannelijke voorbeelden *man, god, engel, hemel*. In alle naamvallen blijven deze woorden in het enkelvoud onveranderd, m.u.v. *god* waarvoor, naast *van* en *aen Godt*, in de tweede en derde naamval *Godes* is vermeld. Dezelfde woorden vertonen in het meervoud in alle naamvallen alleen *-en*. De naamval is 'uitgedrukt' via voorzetsels en de flexie van de lidwoorden. In Hexham 1648: Xx1r is er meer overeenkomst met Van Heule 1633. Overeenkomst daarmee valt ook te constateren in *The Dutch tutor* 1659(?): 7-8; opmerkelijk is het dat Beyer 1661: 106 zes naamvallen onderscheidt, *mans* en *mannen* als alternatieven aanreikt voor de eerste en vierde naamval meervoud (= Van Heule 1625) maar toch *denn* en *derr* (vgl. 3.2.4.5) gebruikt uit Van Heule 1633.

De vrouwelijke zelfstandige naamwoorden veranderen dus binnen het enkelvoud en het meervoud niet, maar "de meeste veranderinge geschiet in de Ledekens" (p. 52). Toch heeft hij opgemerkt:

> Vele Vrouwelicke woorden worden bequamelic <zonder bezwaar> in het Meer-voud in plaetse des Een-vouds gebruykt, als *Der Aerden, Der vrouwen, Der zonnen* in plaetse van *Der aerde, Der vrouwe, Der zonne*;

Van Heule beoordeelde dergelijke gevallen, waarbij we, gezien de voorbeelden, te maken hebben met een restant van de oude zwakke verbuiging, hier dus naar de *vorm*, niet naar de betekenis (*eirde* 'aarde' had hij op p. 41 zelfs een *singulare tantum* genoemd; zie 4.2.7.1) als meervouden. Doorkruisten ze misschien te zeer de systematiek die hij in het paradigma meende aan te moeten bieden?

Vormen als *Des weirelts* lijken hem nu meer dan acht jaar eerder te hebben bevreemd, maar hij lijkt in hun aanwezigheid te hebben berust hoewel ze in zijn ogen het taalsysteem ontwrichtten: ze zijn "door gewoonte tegen order gebruykelic" (p. 53). Ook enkelvoudige tweede-naamvalsvormen als *vrouws, dochters, moeders, zusters, nichts*, die ook Hooft nog hebben gekweld[166], worden gedoogd. Maar de adnominale woorden dienen in dergelijke gevallen onverbogen te blijven:

> Door gewoonte is tegen order gebruykelic in plaetse van *Der weirelt* te zeggen *Des weirelts*: Ooc zo worden deze woorden als *Vrouwe, Dochter, Moeder, Zuster, Nichte, etc.* in het tweede Geval gebogen, *Vrouws, Dochters, Moeders, Zusters* en *Nichts*. Maer de Ledekens of By-woorden <bijvoeglijke (naam)woorden> blijven evenwel by die woorden gestelt zijnde onverandert, als tot exempel, *Mijne moeder* ... gebogen zijnde is *Mijne moeders*, hier en mach men niet zeggen *Mijner moeders* nochte *Mijnes moeders*, maer wel *Mijner moeder*, maer dan blijft het woort *Moeder* onverandert, alzo ooc *Eene beleefde Dochter* is in het twede Geval *Eene beleefde Dochters*, of *Eener beleefde Dochter, etc.*

(p. 53-54), een opmerking die Beyer (1661: 109) instemmend zal herhalen. Slechts één van de woorden mocht worden voorzien van een buigingsuitgang.

Twee voorbeelden worden er gegeven van de verbuiging van de onzijdige woorden (p. 54)[167]:

---

166 Waerneming 34 en 35: "De *Foemininen* willen geen *des* in *Genitivo* lijden, noghte ander *Adjectyf* uitgaende in *es*; want men zeidt niet *de liefde des moeders, 't lof des deughds, de welvaert des stads*, maer *de liefde der moeder, eener moeder, myner moeder: 't lof der deughde, de welvaert der stadt*. Nochtans, als het *Substantyf Foeminyn in Genitivo* achter staet, zonder *Artykel*, zoo lydt het de *S*; gelijk, *veel zorghs, meer vreughds, vol droefheits*. Desgelijx als het *Substantyf Foeminyn* voorstaet zonder *Artikel* of *Adjectyf*, lijdt het de *S*; gelijk *deughds lof, moeders goedt, stads welvaert*, ja men zeidt *zyn moeders goedt*, zonder de *S* in 't *Adjectyf* uit te drukken: ... Waer over schijnt, dat men neemen moet, dat de *Substantiven Foeminyn in Genitivo*, als zij voor een ander *Substantyf* staen, ook 't *Artikel* oft ander *Adjectyf* voor zich lijden, zonder uitdrukken van de *S*. *Hubert* evenwel heeft liever te zeggen *zyner moeder goedt, zyner majesteit meening*, 't welk ons nochtans zeer ongewoon is; ende schijnt draaghlijker het *Adjectyf*, dat voor 't *Substantyf in Genitivo* gaet, als de *Genityf* van een ander *Substantyf* gevolght wort, niet te *declineren*; maer te zeggen *zyn'* oft *zyne majesteits meening*, *zyn'* oft *zyne vrouws middelen*: gelyk wy zeggen *koning Henrix aenslaeghen, Alexander de Groots togten: sante Marys kerk*: te zeggen *Onser Vrouwen kerk* magh niet bestaen, alzoo *Vrouwen plurael* is".

167 Dezelfde twee voorbeelden bij Hexham 1647: Ii4v, bij wie *huis* onverbogen blijft in het enkelvoud, behalve in de tweede naamval waar ook *huyses* als mogelijkheid wordt vermeld. Vreemd is het dat bij

enk.	1.	het velt	het huys
	2.	des velts	des huyses
	3.	den velde	den huyze
	4.	het velt	het huys
mv.	1.	de velden	de huyzen
	2.	der velden	der huyzen
	3.	den velden	den huyzen
	4.	de velden	de huyzen

Door deze twee voorbeelden te gebruiken kon Van Heule laten zien dat de tweede naamval enkelvoud van onzijdige woorden soms op *-s* en soms op *-es* eindigde. Wat *den velde* en *den huyze* betreft is opgemerkt dat deze vormen "niet altijt zonder opmerkinge <goed nadenken> gebruykt" mogen worden (welk alternatief er bestaat, wordt niet meegedeeld maar het zal *het velt, het huys* zijn); voorts blijken sommige woorden (b.v. *water, zout, hert* en diminutiva als *manneken, kindeken*) geen buigingsuitgang aan te nemen.

Van een aantal woorden -uit de voorbeelden blijkt dat Van Heule hier niet alleen over onzijdige spreekt- wijkt de tweede naamval enkelvoud wat af van die van de voorbeelden: hij vermeldt de genitieven *herten, godes - gods, heeren, mensches - menschs - menschen, nichts - nichten, propheets - propheten, graven, hertoochs - hertogen, borgs - borgen, getuychs - getuygen*. Afgezien van *godes - gods*, die al in een afzonderlijk paradigma waren opgenomen, betreft het hier vooral genitieven op *-(e)n* meestal naast min (*nichts*) of meer (*menschen*) reglementaire op *-(e)s*. Alle voorbeelden die Van Heule (en in navolging ook Beyer 1661: 110 en Heister 1670: 60) met *-(e)n* levert, zijn woorden van de oorspronkelijk zwakke verbuiging van de zelfstandige naamwoorden, waar de uitgang *-en* tot het oorspronkelijke patroon behoort (vgl. 4.2.9.3.1.3). Opvallend is het dat Van Heule aangeeft dat deze substantiva in de genitief op *-en* niet vergezeld kunnen gaan van een adjectief:

> De woorden die in het twede Geval in *N* eyndigen, en konnen by haer geen By-woorden lijden, want men zegt in het twede geval *Des Heeren*, niet *Des groten Heeren*, alzo ooc niet *Des swacken menschen, Des leerenden Propheten*, uyt de zelve reden schijnt het datmen niet zegghen en mach *Des goeden godes*.

Hier sluit een opmerking van p. 124 bij aan:

> Vele Buygingen, en gevallen die in onze tale dienstelic <ten nutte> waer-genomen <in acht genomen> worden, en houden altijts de zelve <deze> veranderingen niet alsser Bywoorden <bijvoeglijke (naam)woorden> by-komen. Want wy zeggen zeer bequamelic *Gode zy lof*, maer als wy zouden zeggen *Den goeden Gode zy lof* ofte *onzen Gode zy lof*, dat ware geheel onlijdelijc <onaanvaardbaar>,

een herhaling van acht jaar eerder (zie 4.2.9.3.1.3). Ook nu vermeldt Van Heule niet waarom dergelijke woordgroepen "onlijdelijc" zijn en wat ervoor in de plaats moet worden gesteld; wellicht was de opeenvolging van verschillende woorden die op een zelfde of bijna gelijke uitgang eindigden, onwelluidend en ongebruikelijk, en te denken valt aan de

---

het verder in het enkelvoud onverbogen *veldt* in de eerste naamval enkelvoud ook *den Velde* wordt genoemd: waarschijnlijk een fout.

oplossing van De Hubert: *Den goeden God* (zie 4.2.9.3.1.2), aan wie Van Heule deze kanttekening zal hebben ontleend.

Als nog lelijker dan *Iannen, Pieteren, Fredericken, Koenraden* beoordeelt Van Heule (1633: 56) de combinatie antecedent + bezittelijk voornaamwoord in plaats van een genitiefbepaling of een nabepaling met *van*:

> Maer noch af-sienelicker <te vermijden> is het dus-danige Tael-spreuken in plaetse van het twede geval te gebruyken, als *Mijn oom Zijn kint, Mijn Vader zijn Broeder, Der vrouwen Haer dochter.*

Blijkbaar was Paardekoopers *Jan z'n boek* al in de zeventiende eeuw een omstreden constructie (Paardekooper 1952), misschien omdat ze te veel 'spreektaal' was (ANS 1984: 208-209).

4.2.9.3.1.6. Kók (1649)

Buiging, "der Woorden ver-andering", wordt door Kók (1649) in navolging van Vossius verdeeld in "Natuurlijk" en "vry-willigh" (zie 4.2.2). De verbuiging die hier als *accidens* van het zelfstandig naamwoord aan de orde is, is de 'voor-neeme natuurlijke buighing': de "ver-andering der Woorden door Ghe-tal en Vallen". Deze is bij Kók (1649: 14-15) zeer eenvoudig op basis van een driedeling naar woordgeslacht:

		m	v	o
enk.	1.	de man	de vrouw	het wijf
	2.	des mans	der vrouw(en)	des wijfs
	3.	den man(ne)	der vrouw	het wijf/den wijve
	4.	den man	de vrouw	het wijf
	5.	man	vrouw	wijf
mv.	1.	de mannen	de vrouwen	de wijven
	2.	der mannen	der vrouwen	der wijven
	3.	den mannen	den vrouwen	den wijven
	4.	de mannen	de vrouwen	de wijven
	5.	mannen	vrouwen	wijven

Uitzonderingen lijken niet te bestaan, althans: Kók gewaagt er niet van. Al evenmin biedt hij informatie omtrent het gebruik van de geboden alternatieven.

4.2.9.3.1.7. Leupenius (1653)

Leupenius (1653: 44) levert een verbuiging die althans wat het enkelvoud betreft op de geslachten van de zelfstandige naamwoorden is gegrond:

enk.	1.	de mann	de vrouw	het kind
	2.	des manns	des vrouws	des kinds
	3.	den manne	der vrouwe	den kinde
mv.	1.	de manns	de vrouwen	de kinders
	2.	der mannen	der vrouwen	der kinderen
	3.	den mannen	den vrouwen	den kinderen

Het meervoud van *het kind* is in het bovenstaande ontleend aan de gegevens die Leupenius verstrekt omtrent de verbuiging van het bijvoeglijk gebruikte adjectief (p. 45), want op p. 44 heeft hij slechts de verbuiging van substantiva vermeld "die in het eerste gevall een *s*

hebben op het einde" naast die van woorden "die in het eerste gevall *en* hebben op het einde".

4.2.9.3.1.8. Samenvatting

Het blijkt goed mogelijk de paradigma's uit de verschillende grammatica's ter vergelijking bijeen te brengen. Voor de mannelijke woorden maken we daarbij gebruik van de gegevens omtrent de verbuiging van *man*, in alle werken als voorbeeld vermeld. Alle grammatici, behalve Van Heule (1633), geven *vrouw(e)* als voorbeeld van de verbuiging van het vrouwelijk substantief. Minder eenheid bestaat er ten aanzien van het voorbeeld van de verbuiging van het neutrale naamwoord: in twee spraakkunsten vinden we *wijf* als voorbeeld, in twee andere *kind*, een ander duo gaat uit van *velt*, waarnaast ook nog één maal *dier* en *huys* gevonden wordt: al deze woorden zijn (vanouds) eenlettergrepig en het lijkt dan ook correct om ze in hetzelfde overzicht te betrekken. Alternatieven zijn daarbij opgenomen in de volgorde waarin ze voorkomen in 4.2.9.3.1.1-7.

		Twe-spraack	De Hubert	Van Heule	Amp-zing	Van Heule	Kók	Leupenius
enk.	1.	man	man	man	man	man	man	mann
	2.	mans	mans	mans	mans	mans	mans	manns
	3.	man manne	man manne	man	man	man manne	man manne	manne(?)
	4.	man	man manne	man	man	man	man	
	5.	man	man		man		man	
	6.	man	man manne	man	man			
mv.	1.	mannen	mans mannen	mans mannen	mans mannen	mans	mannen	mans
	2.	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen
	3.	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen	mannen
	4.	mannen		mannen mans	mans mannen	mans	mannen	
	5.	mannen	mans mannen		mans mannen		mannen	
	6.	mannen	mans mannen	mannen	mannen			
enk.	1.	vrouw vrou	vrouwe	vrouwe	vrou vrouwe	wet	vrouw	vrouw
	2.	vrouws	vrouwe	vrouwe	vrou vrouwe	wet	vrouw vrouwen	vrouws
	3.	vrouwe	vrouwe	vrouwe	vrou vrouwe	wet	vrouw	vrouwe(?)
	4.	vrouw vrouwe	vrouwe	vrouwe	vrou vrouwe	wet	vrouw	
	5.	vrou vrouwe	vrouwe		vrou vrouwe		vrouw	
	6.	vrou vrouwe	vrouwe	vrouwe	vrou vrouwe			
mv.	1.	vrouwen	vrouwen	vrouwen	vrouwen	wetten	vrouwen	vrouwen
	2.	vrouwen	vrouwen	vrouwen	vrouwen	wetten	vrouwen	vrouwen
	3.	vrouwen	vrouwen	vrouwen	vrouwen	wetten	vrouwen	vrouwen
	4.	vrouwen		vrouwen	vrouwen	wetten	vrouwen	
	5.	vrouwen	vrouwen		vrouwen		vrouwen	
	6.	vrouwen	vrouwen	vrouwen	vrouwen			

(vervolg)		Twe-spraack	De Hubert	Van Heule	Amp-zing	Van Heule	Kók	Leupe-nius
enk.	1.	dier	wijf	velt	kind	velt	wijf	kind
	2.	diers	wijfs	velts	kinds	velts	wijfs	kinds
	3.	diere	wijf	velt	kind	velde	wijf	kinde(?)
			wijve	velde	kinde		wijve	
	4.	dier	wijf	velt	kind	velt	wijf	
			wijve					
	5.	dier	wijf		kind		wijf	
	6.	dier	wijf	velt	kind			
			wijve	velde	kinde			
mv.	1.	dieren	wijven	velden	kinders	velden	wijven	kinders
					kinderen			
	2.	dieren	wijven	velden	kinderen	velden	wijven	kinderen
	3.	dieren	wijven	velden	kinderen	velden	wijven	kinderen
	4.	dieren		velden	kinders	velden	wijven	
					kinderen			
	5.	dieren	wijven	velden	kinders		wijven	
					kinderen			
	6.	dieren	wijven	velden	kinderen			

Bovenstaand overzicht laat zien dat de Nederlandse triviumgrammatici het eens waren met betrekking tot een aantal vormen. Het verschil in aantal naamvallen is daarbij buiten de beschouwing gelaten.

Wat de *mannelijke* en *onzijdige* woorden betreft: in het enkelvoud verschijnen nogal eens de alternatieven *man, wijf* en *manne, wijve*; in sommige gevallen hangt met de keuze de vorm van een bijbehorend lidwoord samen (vgl. 3.2.4.8). In het meervoud wordt in een aantal gevallen de keus gelaten tussen *mans* en *mannen*, niet tussen *wijfs, diers* en *wijven, dieren*, wél tussen *kinders* en *kinderen*. Van Heule (1633) geeft het duidelijkst aan dat hij de vorm op *-s* voor de eerste en de vierde naamval wenst te reserveren, die op *-en* voor de tweede en de derde; maar het principe vinden we al bij De Hubert (1624) in het hier niet verwerkte paradigma van het woord *vader* (4.2.9.3.1.2). Deze differentiatie lijkt samen te hangen met het streven verschil in functie binnen de perken van het taalgebruik in de vorm te laten uitkomen.

Enkele grammatici gaan bij de vrouwelijke woorden uit van een vorm op *-e*: *vrouwe*, zoals deze *n*-stam in het Middelnederlands oorspronkelijk ook luidde. Deze nominatiefvorm is thans in een aantal Noordoostelijke en Zuidwestelijke Nederlandse dialecten nog aanwezig (Van Haeringen 1937: 241 en Weijnen 1968: 198 en uitslaande kaart) en kan in de zeventiende eeuw een groter verspreidingsgebied hebben gehad. Het valt op dat de nominatiefvorm *vrouwe* niet in de *Twe-spraack* wordt vermeld noch door de Noordnederlanders Kók en Leupenius, wél door de Zeeuw De Hubert en Van Heule, wiens taalgebruik meer Zuidnederlandse sporen vertoont (Caron 1953a: xvii), en door Ampzing als niet-Hollands is gekwalificeerd.

Uit het bovenstaande overzicht kan een paradigma worden opgesteld dat alleen die vormen bevat die in alle zeven de werken voor de verschillende naamvallen, geslachten en getallen zijn opgegeven. Daarbij dienen we er rekening mee te houden 1) dat als voorbeelden slechts éénlettergrepige woorden hebben gediend, 2) dat in een enkel geval (De Hubert) vormen ontbreken, en 3) dat niet alle grammatici uit zijn gegaan van een zesnaamvallensysteem (Van Heule 1633, Kók en Leupenius): vormen uit de vijfde en zesde naamval die gemeenschappelijk zijn aan alle grammatici die deze naamvallen onderscheiden, zijn daarom tussen haakjes geplaatst. Verder zijn voorbeelden als *vader, kind*, etc. hier buiten beschouwing gelaten omdat hun dubbele meervoudsvorm (*vaders - vaderen*)

voor slechts een beperkte categorie woorden bestaat. Er is van drie voorbeelden gebruik gemaakt: *man, vrouw(e), dier*:

enk.	1.	man	vrouw(e)	dier
	2.	mans		diers
	3.			diere
	4.	man	vrouw(e)	dier
	5.	(man	vrouw(e)	dier)
	6.	(man	vrouwe	dier)
mv.	1.		vrouwen	
	2.	mannen	vrouwen	dieren
	3.	mannen	vrouwen	dieren
	4.		vrouwen	dieren
	5.	(mannen	vrouwen	dieren)
	6.	(mannen	vrouwen	dieren)

Geen eenstemmigheid bestond er wat betreft het enkelvoud ten aanzien van 1) de derde naamval van mannelijke woorden, waar niet álle auteurs *man* of *manne* hebben, 2) de tweede naamval van vrouwelijke woorden, waar we in twee grammatica's een *-s* aantreffen, terwijl 3) uit de nominatiefvorm *vrouw* naast derde-naamvalsvorm *vrouwe* in de *Twe-spraack* moet worden afgeleid dat in deze grammatica in de derde naamval van een verbogen vorm sprake is, die dus niet zonder meer op één lijn mag worden geplaatst met de derde-naamvalsvorm *vrouwe* in andere spraakkunsten. Wat betreft de vierde en de vijfde naamval is verondersteld dat *vrou(w)* uit de *Twe-spraack* de onverbogen vorm zou voorstellen, als in de andere werken. Het is opvallend dat het gebrek aan overeenstemming tussen de grammatica's wat betreft het enkelvoud van de zelfstandige naamwoorden sterk spoort met datzelfde gebrek binnen het lidwoord (3.2.4.8).

In het meervoud stemmen de grammatici overeen met betrekking tot de vrouwelijke en onzijdige woorden. Wat de mannelijke woorden betreft blijkt er geen eensgezindheid te bestaan omtrent de eerste en vierde naamval. Hier kan echter het gekozen voorbeeld parten hebben gespeeld: we zullen immers niet hoeven veronderstellen dat de vormtegenstelling *mans - mannen* ook heeft gegolden voor woorden als *vent, riem* of *haring*.

4.2.9.3.2. Vreemde eigennamen

heel bequaam
Noemt Nederlant een' mensch met enen naam.
Men kent by ons geen wissling noch verstelling
Van slotklank, voor 't Latynsche school een quelling.
Waar toe dan in Neêrduitschlant dit Latyn,
Dees ydle pronk met taalgeleertheits schyn,
Verwaantheit van schoolmeestren, bars van troni,
Dat *Simon* nu *Simone*, dan *Simoni*,
Simonis ook, somwyl *Simonem* heet?
Dus blykt ons, hoe een man 't Latyn ook weet
Van 't laagste school: maar zo een Nederlander
Dit nabootst, och hoe neemt hy 't een voor 't ander
Uit misverstant! hoe stelt hy zich, als zot,
Den Latynist, die dit verstaat, ten spot!
(Vollenhove 1686: 573)

In de inleiding tot zijn *Dialectike* (1585) had Simon Stevin de verbuiging van Latijnse eigennamen in een Nederlandse tekst al afgewezen:

> Angaende de verscheyden Latijnsche *Casus*, welcke een onnoodighe quellinge sijn, voor den genen diese gebruycken wil, sonder eenighe wetenschap <kennis> der Latijnscher talen, die sullen wy laten varen, nemende naer de Duytsche gewoonte, alleene het Latijnsche *nominativum*, by exempel, daer sommighe segghen, *Gheeft Platoni; Door Platonem; Van Platone*; wy sullen altijt segghen (alsoo oock de Francoisen doen) *Plato*, als, *Gheeft Plato; Door Plato; Van Plato*; ende daer het te passe comt, sullen nemen het Duytsche *genitivum*, als, *Platoos bouck, Ciceroos brieven*.

De triviumgrammatici hebben maar weinig aandacht besteed aan de verbuiging van leenwoorden. Alleen Ampzing (1628: 3-4) en Van Heule (1625: 27-28 en 1633: 56-59) spraken erover en dan nog alleen -zoals Stevin- met betrekking tot eigennamen. De drie spraakkunsten zijn unaniem in hun afwijzing van het gebruik van vreemde buigingsystemen voor ontleende eigennamen in een Nederlandstalige tekst. Ampzing heeft zich vooral tegen Latijnse vormen gekeerd en beschouwde het overnemen van het Latijnse vormensysteem als

> eene ontijdige <onbetamelijke> geleerdheyd, die men (quanzuys) tonen, ende roemen wil met schendinge, ende onteringe van sijne moeder-tale.

De gewone man, het Latijn niet machtig, zal vormen als *Petro, Samuelis* niet begrijpen en -bij gebruik- vele fouten maken. Ampzings purisme is evenwel niet zover gegaan dat hij

> dan liever die namen van de Latijnsche uyt-sprake, als *Petrus, Paulus, Iohannes, Iacobus*, ende diergelijke

wil uitbannen en vervangen door *Pieter, Pauwels, Jan* en *Jacob*, ingeburgerd als de Latijnse nominatiefvormen immers in het Nederlands zijn, en "aenstotelijk" als het zou zijn voor het volk

> de H. Apostelen also slecht heen <eenvoudigweg> te noemen: ten ware wy het woordeken Apostel daer altijd by deden, ofte het oude Paepsche Sinte weder opgroeven, dat dan in eene vrije rede <proza> wel <goed> geschieden konde, maer in den Rijm altijd geene plaetze en kan hebben.

Bovendien zou aan *Petrus* dan nog eigenlijker *Steen* beantwoorden dan *Pieter*, en zou *Jesus Christus* moeten worden weergegeven met *Saligmaker ende Gesalfde*, terwijl de vertaling of vernederlandsing van vele, vooral oudtestamentische, eigennamen tot grote problemen zou leiden.

Ook Van Heule heeft het gebruik van Latijnse verbogen vormen van eigennamen in een Nederlandse tekst afgewezen, hoewel verschillende geleerden deze bezigen en het achterwege laten ervan beschouwen als "eene ongeleertheyt en woestheyt" (1625: 27). Waarom zou men daarenboven dan wel Latijnse vormen, die door de gewone man ook niet begrepen worden, en niet tevens even onbegrepen Hebreeuwse of Griekse vormen gebruiken? In geen enkele taal, behalve in het Latijn ("welke de Griekse Buygingen, dikwils, als haere eygene gebruykt hebben"), gebeurt dat. Laten wij het dus ook niet doen:

> Daerom zoo hebben wy hier de Buyginge der vreemde woorden na onzes spraekx aert gestelt

(1625: 28, = 1633: 58-59), waarna enkele regels volgen die ook in 1633 terug te vinden

zijn. In 1633 heeft Van Heule hieromtrent nauwelijks beschouwingen ten beste gegeven. Hij wist zich in zijn ideeën gesteund door de schrijfpraktijk van geleerden als Ampzing, Cats, De Groot, Heinsius, De Hubert en Stevin, en heeft voor wat de tweede naamval enkelvoud betreft de regels van 1625 resoluut uitgebreid, mede op basis van het gebruik bij de zojuist genoemde coryfeeën, hoewel hij zich ervan bewust was dat niet iedereen met hem zou instemmen en dat verbogen vormen van woorden als *Christus, Petrus, Paulus* "voor de gemeyne ooren niet hart en vallen":

```
Hebreeuwse, Griekse en Latijnse namen op -s: geen verandering
vreemde namen op -a                         : krijgen -es (Iudaes)
vreemde namen op -e                         : krijgen -s  (Brederodes)
vreemde namen op -i                         : krijgen -is (Leviis)
vreemde namen op -o                         : krijgen -os (Apolloos)
vreemde namen op -u                         : krijgen -us of ys (Iehuus, Iehuys)
vreemde namen op consonant                  : krijgen -s (Canaans)
```

Samenvattend kan worden gezegd dat Van Heule dus altijd *-s* in de genitief wil toevoegen, behalve wanneer de naam al op *-s* uitging. Bij woorden die in de nominatief op een lange vokaal eindigden, moest deze in de genitief -om lang te blijven- met een 'lang' teken worden genoteerd, wat in de meeste gevallen tot verdubbeling leidde.

Hoe we overigens het begrip "vreemde namen" bij Van Heule moeten verstaan, is niet erg duidelijk, aangezien we hier voorbeelden als *Bredero - Brederoos, Duyvenvoorde - Duyvenvoordes* vinden, evenals het bezittelijk voornaamwoord *uw - uwes, uijs*.

4.2.9.3.3. Bijvoeglijk naamwoord

Het bijvoeglijk naamwoord kan attributief zijn gebruikt en niet-attributief; in het laatste geval kan onderscheid worden gemaakt tussen bijwoordelijk, predikatief en zelfstandig gebruik (ANS 1984: 315). Op dit onderscheid is de volgende indeling gebaseerd.

4.2.9.3.3.1. Attributief gebruik

Omtrent de buiging van het bijvoeglijk naamwoord dat als bijvoeglijke bepaling in een substantiefgroep fungeert, bevatten verschillende triviumgrammatica's opmerkingen en gegevens. Soms is dit nauwelijks relevante informatie, zoals in de *Twe-spraack* (1584: 90) waar we genoteerd zien dat "de zelfstandighe met de byvoeghlyke namen in gheslacht, val ende ghetal over een <moeten> komen". Maar behalve de gegevens die in 4.2.5.4 al ter sprake zijn gebracht, ontbreken nadere inlichtingen omtrent buigingsvormen.

De Hubert (1624: 6-7) heeft volstaan met de opmerking dat de adjectiva "*e* in 'tmeervoud" hebben: dat geldt volgens hem ook voor adjectiva die op *-en* eindigen en voor een mannelijk of vrouwelijk meervoudig zelfstandig naamwoord worden geplaatst:

> De Bii-naamen uiitgaande in *n* Bijvougelick gesteld, verliesen gemeenelick de *n* in't meervoud der Manstammige, geliik als *een verscheijden menz, twee verscheijde luijden*. De wiif-stammige Bij-naamen, die altiid eveleens <hetzelfde> siin in 't Genaamde Gevall <nominatief> van 'tenkel ende van 'tmeervoud, verliesen hier de *n*, ofte vougender de *e* bij: so seit men; *eene verscheiide* ofte *verscheiidene sake, twee verscheiide* ofte *verscheiidene saken*.

Of ze voorts in de verschillende naamvallen in enkelvoud en meervoud onveranderd

blijven dan wel buigingsuitgangen aannemen, vermeldt hij niet.

Van Heule (1625: 22-23) heeft enkele opmerkingen gemaakt over het attributief gebruikte adjectief, die overeenstemmen met de informatie op p. 35-36. Aan de hand daarvan kan het volgende paradigma worden opgesteld, dat zowel voor het attributief als voor het zelfstandig niet-attributief gebruikte adjectief geldt, behoudens enkele uitzonderingen (zie 4.2.9.3.3.2):

		m	v	o
enk.	1.	goede	goede	goet
	2.	goeden	goede	goeden
	3.	goeden	goede	goet/goeden
	4.	goeden	goede	goet
	5.	goede	goede	goet
	6.	goeden	goede	goet/goeden
mv.	1.	goede	goede	goede
	2.	goede/goeder	goede/goeder	goede/goeder
	3.	goeden	goeden	goeden
	4.	goede	goede	goede
	5.	goede	goede	goede
	6.	goede/goeden	goede/goeden	goede/goeden

Het geboden alternatief in de derde en zesde naamval enkelvoud onzijdig is niet vrij: de vorm op *-en* kan alleen worden gebruikt "als men in den Gever ofte Ofnemer, het Ledeken *Den*" (en dus ook het substantief op *-e*, zie 3.2.4.3 en 4.2.9.3.1.3) bezigt. In de tweede naamval meervoud is *goede* voor Van Heule de normale vorm, maar "ook zo vint men wel *Der dooder Menschen, der Edeler Mannen*". Hoewel hij *goeden* in de derde naamval meervoud heeft opgenomen, is Van Heule met die vorm niet zo erg content: indien hier *goede* zou worden gebruikt

> zoude dit Geval <naamval> van de andere Gevallen, ende ook van het Eenvoudig onderscheyden zijn, dan zoudemen in den Gever hebben *den goede Menschen, den Edele Mannen*. zo wort de Noemer, Baerer ende Gever bynae zo wel <even goed> by ons als by de Latijnen ofte Grieken onderscheyden

(zie 4.2.9.3.3.2). Van Heules redenering is hier niet glashelder: we moeten constateren dat *den goeden Menschen* als derde naamval meervoud zich al voldoende van *den goeden Mensche* als derde naamval enkelvoud onderscheidt, maar kunnen ons voorstellen dat Van Heule het verschil ook graag in het bijvoeglijk naamwoord wilde laten uitkomen. Maar wanneer *den goeden Menschen* in de derde naamval meervoud tot *den goede Menschen* zou worden, zou er, althans in het adjectief, geen verschil meer bestaan met de eerste naamval meervoud en de gebruikelijke tweede naamval meervoud. Wanneer in de zesde naamval meervoud *goede* en wanneer *goeden* gebruikt dient te worden, heeft Van Heule niet aangegeven: gezegd wordt slechts: "De Ofnemer is gemeynlick den Noemer gelijk, ende somtijts den Gever" (p. 24), uit welk "somtijts" kan worden geconcludeerd dat *goede* als de normale vorm is gezien.

Op een wat onverwachte plaats, bij de bespreking van het deelwoord, vinden we bij Van Heule (1625: 64-65) enkele opmerkingen omtrent het attributief gebruikte (sterke) voltooid deelwoord en het daarmee in verbuiging overeenstemmende bijvoeglijk naamwoord op *-en* (de voorbeelden zijn stoffelijk bijvoeglijke naamwoorden). Deze woorden blijken voor enkelvoudige mannelijke en onzijdige woorden op *-en* te moeten eindigen, en

voor enkelvoudige vrouwelijke woorden en alle meervoudige op *-e* (*bedrooge, tinne*); van eventuele andere vormen waarin de uitgang niet het gevolg is van het getal maar van de naamval, wordt niet gerept:

> de Deelnemingen welke in *EN* eyndigen, laeten de *N* naer in het Vroulic geslacht, ende het Manlic, ende Generley geslacht behouden de *N* in het Eenvoudig...
>
> In het Veelvoudig worden deze Deelnemingen zonder *N* uytgesprooken, als *De bedrooge menschen*, alzo ook *De gebonde, Bedwonge*, ende *De verscheyde dingen*, daer zijn ook veel Deelnemingen die in het Vroulic geslacht, ende in het Veelvoudig eene *E* aen nemen, als *Verkorene, Verslagene, Bezetene, Uytgelezene, Onderscheydene*.
>
> Daer zijn eenige Byvougelicke woorden welke in het Manlic ende Generley geslacht eene *N* op het eynde hebben, als *Aerden, Tinnen, Koperen*, welker geslacht, ook mede gelijk de genaemde Deelnemingen onderscheyden wort, als
>
> | Manl. | Vroul. | Generl. |
> |---|---|---|
> | Aerden, Koperen, | Aerde, Kopere, | Aerden, Koperen, |
> | Tinnen, Linden, | Tinne, Linde, | Tinnen, Linden. |
>
> Ende in het Veelvoudig, zegt men *De Aerde, Tinne ende Kopere vaten, De linde <linnen> Klederen*.

We zien hier dezelfde regel gehanteerd als bij De Hubert (1624: 7), zij het dat deze over adjectieven sprak die op *-en* eindigden.

Ook Hooft, wie Van Heules spraakkunst bekend was (Zwaan 1939: 111), heeft zich hierover het hoofd gebroken. Wat het vrouwelijk enkelvoud betreft heeft hij zich in het alternatief kunnen vinden, volgens Waerneming 81:

> *De behoude* oft *behoudene eer*, in *Genit: der behoude* oft *behoudene eere*? Bei.

hieruit volgt dat, althans voor Hooft, in de tweede naamval geen verandering plaatsvond ten opzichte van de eerste. Maar enige onvoldaanheid lijkt door te klinken in Waerneming 89[168]:

> *Een gevangen man, een gevange vrouw*? 't zij zoo.

Na het paradigma van de verbuiging van lidwoord + substantief heeft Ampzing (1628: 6-7) een overzicht van de verbuiging van lidwoord + adjectief + substantief geboden:

---

168 Vgl. de opmerking in de inleiding van Pels 1677: "De groote vryigheid, die de allerbeste Schryvers, ja Hoofd, én Vondel zélve neemen in de Bynaamen (*Adnomina* óf *nomina adjectiva*) wélke op *en* eindigen, de zélve niet wél in hunne geslachten (*genera*) veranderende, durf ik niet gebruiken. Zy schryven dikwils *eige man, eige vrouw, eige wyf; verlaate man, verlaate vrouw, verlaate wyf* in plaats van *eigen man, eigene vrouw, eigen wyf*, én *verlaaten man, verlaatene vrouw* én *verlaaten wyf*, waar in klaarlyk gemist wordt, omdat men niet zoude durven zéggen, *die vrouw is verlaate* maar *verlaaten, het lachchen is den ménschen eige*, maar *eigen*, nóch *de deur is ope*, voor *open*".

		m	v	o
enk.	1.	de geleerde/een geleerd man	de/eene vroome vrouwe	het kleyn/kleyne/een kleyn kind
	2.	des/eens/eenes geleerden mans	der/eener vroome vrouwe	des/eens/eenes kleynen kinds
	3.	den/eenen geleerden man	de/eene vroome vrouwe	het kleyn/kleyne/een kleyn kind/den/eenen kleynen kinde
	4.	den/eenen geleerden man	de/eene vroome vrouwe	het kleyn/kleyne/ een kleyn kind
	5.	o geleerd man	o vroome vrouwe	o kleyn/kleyne kind
	6.	vanden/van eenen geleerden man	van de/eene vroome vrouwe	van het kleyn/kleyne/ een kleyn kind van den/eenen kleynen kinde
mv.	1.	de geleerde mannen	de vroome vrouwen	de kleyne kinders
	2.	der geleerde mannen	der vroome vrouwen	der kleyne kinders
	3.	den geleerden mannen	de vroome vrouwen	den kleynen kinders
	4.	de geleerde mannen	de vroome vrouwen	de kleyne kinders
	5.	o geleerde mannen	o vroome vrouwen	o kleyne kinders
	6.	van de geleerde/den geleerden mannen	vande vroome vrouwen	vande kleyne/vanden kleynen kinders

Hij heeft daarbij oog gehad voor de gevolgen die het gebruik van verschillende lidwoorden voor het adjectief kon hebben:

> Het ledeken *de* geeft den vrouwelijken uytgang van *e* inde byworpige woorden in den noemer des eenvouds aen man ende vrou gelijk; de geleerde man, de geleerde vrouwe: maer het ledeken *een* houd die geslachten aldaer ook onderscheyden: een geleerd man, eene geleerde vrouwe.
>
> Het ledeken *het* voor een by-worpig woord gesteld, by een self-standig woord van't geenderleije geslachte, maekt dat self-standig woord geenderleij: het kleyn ofte kleyne kind: maer het ledeken *een* maekt het mannelijk, een kleijn kind.

Daarbij valt het op dat Van Heule, in zijn heruitgave van Ampzings tekst in 1649, "het kleyn of kleyne kind" in "het kleyn kind" gewijzigd heeft, waarmee hij Ampzing aan zijn zijde heeft gedwongen (zie verder).

De hier geboden vormen betreffen het adjectief dat vóór het substantief is geplaatst; het adjectief in postpositie blijft onverbogen meent Ampzing (p. 45), die zich overigens tegen de plaatsing van één adjectief achter het substantief heeft gekeerd[169]:

> Geen weyniger misslag word-er in het stellen der by-worpige woorden begaen, als de selve niet voor, maer achter hunne selfstandige woorden geplaetst worden: als een man groot, een kind kleyn, een paerd sterk, voor een groot man, een kleyn kind, een sterk paerd, het welk te gansch ongerijmd is, ende onder deckzel <onder het mom> van rijm-verlof <dichterlijke vrijheid> geenzins te lijden: want men en mag so niet rijmen datmen de tale geweld doet: ende dat geen goed Duytsch en is, kan dat wel goed rijm wesen? Wy en mogen ons hier in niet behelpen met andere spraken. Ygelijke tale heeft haere eygenschap: maer de onse en kan dit niet lijden. Alleen seggen wy God Almagtig, ende ik en weet niet dat wy diergelijke exempelen meer hebben. Maer wanneer wy meer byworpige woorden by een selfstandig gebruyken, dan konnen de byworpige ook wel achter aen gesteld worden: als een ruyter sterk, en koen; een jonge kleyn, en teer. Waer by te merken staet, dat de byworpige woorden van't vrouwelijke geslachte in sulken geval ook

169 Heyns 1605: A8v: "Is oock te mercken dat de Fransoysen (willende in desen de nature volghen, die de substantie altijt voor d'accidenten gheeft) gemeynlijck hare *Substantifs*, voor de *Adjectifs* stellen, 'twelck by ons anders ghedaen wort". Ook in *Boden-brood* 1655: 50-53 is uitgebreid aandacht besteed aan dit syntactische onderwerp.

mannelijk worden uyt-gesproken: als, een vrouwe, schoon, en vroom: een sode, versch, en goed. Dit kan ook wesen, wanneer de by-worpige woorden vergrotens, ende na-druckens gewijse worden voorgesteld: als, een held seer onvertsaegd: een heer geweldig rijk.

Op p. 10 wordt vervolgens nog opgemerkt dat in een aantal naamvallen bij vrouwelijke woorden gebruikte bijvoeglijke woorden een *-r* aannemen; uit de voorbeelden valt op te maken dat het hier vooral om de derde en zesde naamval enkelvoud gaat:

> Wanneer een by-worpig woord met een self-standig woord van 't vrouwelijke geslachte, met het oneygentlijke <onbepaalde> ledeken *eene* gebruykt, t'saem gevoegd gesteld worden, so word het ledeken niet ongevoeglijk ook mannelijk *een* uytgesproken, insonderheyd in onse Hollandsche sprake, die tot verkortinge, ende uytbijtinge der zilben, ende letteren sonderling genegen is <zie 4.2.9.3.1.4>: als een vroome vrouwe, ofte vrou; een goede sake ofte saek: voor eene vroome vrouwe, eene goede sake.

Attributief gebruikte adjectieven kunnen morfologische veranderingen ondergaan als gevolg van de naamvallen, zo valt op verschillende plaatsen bij Van Heule (1633: o.a. 55) te lezen. Een paradigma van het adjectief vinden we op p. 63, met als inleiding: "In het buygen der By-woorden geschiet de veranderinge, op het eynde met *E, N* of *R*". De gegevens van Van Heule (= Beyer 1661: 126-127) kunnen als volgt worden weergegeven:

		m	v	o
enk.	1.	de goede	de goede	het goet
	2.	des goeden	der goede	des goeden
	3.	den goeden	derr goede	den goeden
	4.	den goeden	de goede	het goet
mv.	1.	de goede	de goede	de goede
	2.	der goede/goeden	der goede/goeden	der goede/goeden
	3.	denn goeden	denn goeden	denn goeden
	4.	de goede/goeden	de goede/goeden	de goede/goeden

Het wordt uit dit paradigma, dat overigens niet de in het vooruitzicht gestelde vormen op *-r* bevat, niet duidelijk of we hier met het attributief of met het niet-attributief gebruikte adjectief te maken hebben. Op p. 64-67 wordt evenwel een aantal opmerkingen gemaakt over de meervoudsvormen. Het gaat daar over het zelfstandig gebruikte adjectief, zodat we mogen aannemen dat ook het zojuist gegeven paradigma daar betrekking op heeft. Maar waarschijnlijk hoeven we nauwelijks een scheiding te maken tussen het attributief en het niet-attributief gebruik, want de hier geboden vormen, waarvan we aannamen dat ze voor het niet-attributief gebruikte adjectief golden, komen in het algemeen overeen met die welke in 1625 voor het attributief gebruikte zijn gegeven. Het valt op dat Van Heule (1633: 32) *grammaticaal* de voorkeur geeft aan de verbinding *het* + onverbogen bijvoeglijk naamwoord + (onzijdig) zelfstandig naamwoord, maar moest vaststellen dat verscheidene goede schrijvers "welken de vermeerderinge of verminderinge der Silben, zeer groten dienst doet", dan dikwijls een *-e* achter het adjectief plaatsen:

> Daerom men in hare Schriften menichmael zal vinden, *Het kleyne kint*, voor *het kleyn kint*, ooc *het zoete Dier*, voor *het zoet Dier*, in welke Tael-spreuken <manieren van spreken> het misbruyc, boven de naturelicke wetten, schijnt lief-tallich te wezen.
>
> Alzo valt het mede onzen oren bevallicker, als men zegt *Het gantsche volc*, dan *het gansch*

volc, ooc *het gemeyne beste*, schijnt zoeter te wezen dan *Het gemeyn beste*. De oorzake waerom deze onvolmaekte Tael-spreuken ons bevallic schijnen in hare onvolkomenheyt, achten wy het gemeyn Spreec-gebruyc, welc alle hardicheyt zeer kan verzoeten, ooc zoo scheyt het de ontmoetinge der Consonanten, twelc de uytsprake der woorden mede grotelicx verzacht.

De conclusie die sommige taalkundigen hieruit hebben getrokken en waarin grammaticale regel en taalgebruik onderling op gespannen voet staan, bestrijdt Van Heule met

Ende deze bedenkingen achten wy, het onderscheyt der geslachten zeer verduystert te hebben

(p. 33). Van Heule heeft deze korte vormen dus niet "zierlijker" geacht, zoals De Rooij (1980: 122) ons op gezag van Raidt (1968) wil doen geloven, maar 'grammaticaler' en 'onderscheidender'[170].

Ongecompliceerd als altijd is Kók (1649: 16):

		m	v	o
enk.	1.	een ghoedt/de ghoede man	een/de ghoede vrouw	een/het ghoedt wijf
	2.	eens/des ghoeden mans ghoeden mans	eener/der ghoede vrouw/vrouwen	eens/des ghoeden wijfs eens/des ghoeden wijfs
	3.	eenen/den ghoeden man/manne	eener/der ghoede vrouw	een/het ghoedt wijf/ eenen/den ghoeden wijve
	4.	eenen/den ghoeden man	een/de ghoede vrouw	een/het ghoedt wijf
	5.	ghoedt/ghoede man	ghoede vrouw	ghoedt wijf
mv.	1.	de ghoede mannen	de ghoede vrouwen	de ghoede wijven
	2.	der ghoede/ghoeder mannen	der ghoede/ghoeder vrouwen	der ghoede/ghoeder wijven
	3.	den ghoeden mannen	den ghoeden vrouwen	den ghoeden wijven
	4.	de ghoede mannen	de ghoede vrouwen	de ghoede wijven
	5.	ghoede mannen	ghoede vrouwen	ghoede wijven

Evenals Kók geeft ook Leupenius (1653: 45) slechts een voorbeeld met een attributief gebruikt adjectief, i.c. een voltooid deelwoord:

	m	v	o
enk.	een geleerd/ de geleerde mann	eene geleerde vrouw	een geleerd/ het geleerde kind
	eenes/des geleerden manns	eener geleerder vrouwe	eenes/des geleerden kinds
	den geleerden manne	eene geleerde vrouw	den geleerden kinde
mv.	de geleerde manns	de geleerde vrouwen	de geleerde kinders
	der geleerder mannen	der geleerder vrouwen	der geleerder kinderen
	den geleerden mannen	den geleerden vrouwen	den geleerden kinderen

170 Ook in de aan Vondel gerichte 'Vragen' is de kwestie aan de orde geweest. Vondel heeft "het koninklijke of koninklijk gezag", "het ongeoefent of ongeoefende volk" (fol. 1r), "zijn bedroefde hart// bedroeft hart" (1v) beide goedgekeurd. Maar "in nominativo" moest "groten yver" worden geschrapt (2r), terwijl "een wys man" geen plaats werd geboden in "Hy beschryft eenen wyzen man" (3v).

4.2.9.3.3.2. Niet-attributief gebruik

4.2.9.3.3.2.1. Bijwoordelijk gebruik

Slechts enkele malen wordt vermeld dat bijvoeglijke naamwoorden ook als bijwoorden kunnen fungeren. Van Heule (1633: 33-34) doet dat terloops:

> Het is by de Grieken en Latijnen, gelijc ooc in onze Tale gebruykelic, als men By-woorden <bijvoeglijke naamwoorden> voor <als> Help-woorden <bijwoorden> ghebruykt, dat-men die in het Generley gheslacht stelt, als *Hy heeft daer eerst gheweest* ...

Expliciet is p. 99-100:

> Vele byvoughelicke woorden konnen voor Help-woorden gebruykt worden, en eyndigen meest in *lic* als, *Haestelic, Zuyverlic, Vromelic*, etc. Welke alle woorden des generleyen geslachts zijn. dezer woorden gebruyc wort in deze spreuken gehoort, als *Het is haestichlic gedaen, Dit is zuyverlic gewrocht*, en *Hy heeft zich vromelic gequeten.*

Hierbij wordt nog een etymologische verklaring geboden van het suffix *-lic*:

> De By-woorden, welke in *Lic* ofte *lijc* eyndigen, schijnen haren oorspronc van het woordeken *Gelijc* te hebben.

Leupenius (1653: 73-74) spreekt van "afkomstige bywoorden" die van naamwoorden zijn afgeleid; als voorbeeld geeft hij "haastig", ten aanzien waarvan hij signaleert dat dit woord terecht "onder de onveranderlyke woorden gestellt" wordt omdat het "in geslachte, in getall, noch gevall" niet verandert, maar toch ook wel verandering ondergaat doordat het als bijwoord trappen van vergelijking kent.

4.2.9.3.3.2.2. Praedikatief gebruik

Ampzing (1628: 10) heeft opgemerkt dat predikatief gebruikte adjectieven en deelwoorden onverbogen blijven wanneer ze betrekking hebben op vrouwelijke woorden:

> De by-worpige ofte deelnemende woorden achter de vrouwelijke self-standige in rechter <correcte> t'samen-voeginge gesteld worden mannelijk uytgesproken: de sake is klaer, de dochter is getroud.

Hieruit mag niet de conclusie worden getrokken dat aldus gebezigde adjectieven die op mannelijke of onzijdige woorden betrekking hebben, wél verbogen worden: zij waren (vaak, vgl. 4.2.5.2) al 'mannelijk' in zijn terminologie: *een machtig koning, een groot kind, een koning is machtig, een kind is groot.*

Van Heule (1625: 103) heeft vermeld dat predikatief gebruikte bijvoeglijke naamwoorden in de eerste naamval staan:

> Het Zelfstandig Werkwoord <zijn> begeert den Noemer, als ... *Hy is zalich, Hy is wijs*. Men zegt, *Hy is wijs*, en *Wy zijn wijs, Wy waeren wijs*. In alle tijden ende manieren <wijzen>, en veranderen de Bijvouglicke woorden niet, het en zy datter een Ledeken by komt, als *Wy zijn de wijze* ..., ofte beter *wijzen*,

waarin zowel praedikatief als zelfstandig gebruik aan de orde komen (vgl. Van Heule

1633: 108-109).

4.2.9.3.3.2.3. Zelfstandig gebruik

De eerste die aandacht besteed heeft aan het substantivisch gebruik van het bijvoeglijk naamwoord in het Nederlands, was De Hubert (1624: 6-7). Hij heeft geconstateerd dat zelfstandig gebruikte adjectieven in het meervoud op *-e* of *-en* eindigden:

> als de selve selfstandelicken gesteld sijn, so hebbense *e* of *en*; geliik als *een geloovige, twee geloovige*, ofte *geloovigen, een heijlige, twee heijlige* ofte *heijligen*

(vgl. 4.2.7.2). Na enkele opmerkingen over bijvoeglijk gebruikte bijvoeglijke naamwoorden vervolgt De Hubert: "Doch Selfstandelick gesteld hebben andere opmerkingen <opvallende kenmerken>". Hij laat ons echter in het ongewisse omtrent zijn antwoord op de vraag of het gebruik van "*twee heijlige* of *heijligen*" een vrije keus is dan wel samenhangt met het geslacht en de naamval van het aangeduide. Al evenmin heeft hij ons omtrent de "andere opmerkingen" geïnformeerd.

Ampzing (1628: 10) is blijkbaar van het adjectivisch gebruikte bijvoeglijk naamwoord uitgegaan toen hij enkele vormen van het zelfstandig gebruikte adjectief besprak. Zo heeft hij aangegeven als derde naamval enkelvoud *den gelovige* te gebruiken ter onderscheiding van een meervoudig *den gelovigen* (vgl. hierboven het voorbeeld van De Hubert). En "mannelijke by-worpige woorden" die "sonder self-standige woorden in plaetze van de self-standige selver self-standelijk gebruykt worden", eindigen bij hem in het meervoud op *-en* in de eerste, de vierde en de zesde naamval,

> op dat also dese gevallen <naamvallen> van den noemer in 't eenvoud mogen onderscheyden worden. So gebruyke ik ook den of-nemer des meervouds.

Maar wie in het meervoud vormen op *-e* wenst te blijven gebruiken, die ga zijn gang:

> Willende evenwel de andere buyginge in't minste niet verwerpen, insonderheyd daerse dickwils sachter ende aengenaemer luyd: met namen in de woorden enige, sommige, weynige, alle, andere, ende diergelijke.

Toen hierboven (4.2.9.3.3.2.2) het predikatief gebruik van een adjectief ter sprake kwam, hebben we gezien dat bij Van Heule (1625: 103) te lezen viel: "*Wy zijn de wijze*, ofte beter *wijzen*". Op p. 106 motiveert Van Heule, hoewel vormen op *-e* "het gemeynste gebruyk" vormen, zijn voorkeur met "op dat het enkel getal van Veelvoudig onderscheyden werde", waarin we Ampzings motivering terugvinden. Overigens bezigt Van Heule in 1625 niet steeds vormen op *-en*:

> Als men alleen van Vrouwen spreekt, zo en zoudemen niet mogen zeggen, *De Edelen, De dooden, De wijsen*

(p. 106), maar *en* wordt slechts gebruikt wanneer een zelfstandig gebruikt adjectief "voor *Goden, Engelen, Menschen*, ofte *Boose geesten*" is gebruikt: de categorieën die we op p. 19 als 'mannelijke woorden' zagen aangeduid (zie 4.2.5.1). Ook heeft Van Heule, daarin gevolgd door Beyer (1661: 127-128), gepleit voor het gebruik van een vorm op *-e* in de derde naamval enkelvoud (*den Edele*) zodat in deze naamval enkelvoud morfologisch

wordt onderscheiden van meervoud (*den Edelen*).

Al eerder is erop gewezen (4.2.9.3.3.2.1) dat het paradigma van Van Heule (1633: 63) in hoofdlijnen ook voor het zelfstandig gebruikte adjectief geldt. Enkele vormen slechts zijn anders, volgens Van Heule. De eerste naamval enkelvoud onzijdig eindigt op *-e*: *het goede* (p. 107). Wat betreft de eerste naamval meervoud is Van Heule (1633) het uitvoerigst op p. 64:

> Vele Geleerde achten, dat als de By-woorden <bijvoeglijke naamwoorden> voor Goden, of redelicke schepselen gestelt werden, dat die in het Meer-voud in *N* behoren te eyndigen zeggende *De doden, De levenden, De heyligen, De Edelen etc.*. De reden welke zulken na-denken <inzicht> geeft, is een nodich onderscheyt, want als men zegt *De dode, De levende, De oude*, zo is het onzeker of men van eenen persoon, of van vele spreekt als men nu deze order volgde, zo ware zulken twijfel geheel geweert, daerom is dat gebruyc zeer vorderlic, maer is ooc veeltijts hart, daerentegen is het ander gebruyc in alle woorden lijdelic. Doch ic achte het dienstich, datmen alle woorden die nu alzo gebruykt worden behielde, ende datmen die het noch daerenboven lijden konden, onder dien regel poochden te brengen.

In tegenstelling met zijn opvatting uit 1625 pleit Van Heule nu voor *goede* op grond van de onwelluidendheid van *goeden*. Hetzelfde argument zien we herhaald op p. 105:

> Als de By-woorden voor zelf-standige genomen worden, zo eyndigen die somtijts in het veelvoudich getal in *EN* als *De heyligen, De doden, De edelen*, doch doorgaens zijn alle By-woorden bevallicker zonder *N* op het eynde als *De rechtveerdige, De vrome, De geleerde*.

Wat de tweede naamval meervoud betreft, waar op p. 63 de keuze was gelaten tussen *goede* en *goeden*: deze dient bij zelfstandig gebruik van het adjectief te eindigen op *-en* "om verscheijde twijfelingen te vermijden" (p. 65), hoewel op p. 106 wordt opgemerkt dat in deze en de derde naamval meervoud "het naer-laeten der *N*, niet altijt verwerpelic" is,

> want men bequamelic zegt *Der geleerste, ... Der heerschende, ... der gebiedende, ...* deze spraek-zeden achten wy door ons verdorven gebruyc plaetse te nemen. Voor welc Tael-gebruyc wy groot gevaer van het verderf onzer Sprake te vermoeden hebben, door dien het alleen op Kortheyt, Zoet-vloejentheyt, ende Geringheyt <gemak> (zonder aenzien van Wet of Regel) aendringt, het welc wel eene bevallikheyt, doch eyndelic eene gansche Tael-verwoestinge ontwijfelic veroorzaken zoude.

Het gebruik gaat hier dus boven het eigenlijk correcte. Aangaande de vierde naamval meervoud wordt opgemerkt dat die "Is gelijk het eerste geval des Meer-vouds, als *De goede, De vroome, De gelovige*", en de vorm *de goeden* wordt hier smadend als oudbakken afgewezen:

> Vele Oude hebben dit geval, het derde geval gelijc gestelt, welc geen verstandelikheyt <duidelijkheid> en kan veroorsaken, ende en wort mede by geen der tegenwoordige Schrijvers gebruykt

(p. 66). Onbeantwoord blijft de vraag waarom in de tweede en derde naamval meervoud *-en* wel is toegestaan, terwijl dit in de eerste en vierde naamval lelijk zou klinken.

De Reviseurs van de Statenbijbel hebben in de eerste en tweede naamval van het zelfstandig gebruikte adjectief de voorkeur aan vormen op *-en* (Zwaan 1939: 216) gege-

ven, hoewel de vertalers van het Nieuwe Testament voor wat de tweede naamval betreft de voorkeur gaven aan *de rechtveerdige* etc.

Ook Hooft heeft zich beziggehouden met het zelfstandig gebruikte bijvoeglijk naamwoord in zijn Waernemingen. In Waerneming 26 schrijft hij:

> Zoo men de *Adjectiven*, als 'er geen *Substantyf* bijstaet, *Substantivè* stelt, zo valt men in deze zwarigheijd, dat in *Plurali* geen onderscheit van *Genus* is; want *declinerende* 't woord *vroome* als *Substantyf*, zoude men zeggen, *de vroomen* in *Nominativo Plurali* zoo wel van *vrouwen* als van *Mannen*, desgelijks in de andre *casibus Pluralis numeri*, 't welck een groot misquaem waere.

Hij is dus van mening dat bij zelfstandig gebruik in het meervoud het woordgeslacht tot uitdrukking zou moeten komen. Waerneming 26 en 29 leiden tot het volgende overzicht, dat in 26 wordt ingeleid met:

> Daerom dunkt mij best de *Adjectiven*, als zij zonder *Substantiven* staen, te *declineren* als oft 'er de *Substantiven* bijstonden,

waaruit blijkt dat het attributief en het zelfstandig gebruikte adjectief in principe dezelfde buiging vertonen:

		m			
enk.	1.	de vroome	een vroom/vroome	mv.	de vroome
	2.	des vroomen	eens vroomen		der vroome
	3.	den vroome	eenen vroome		den vroomen
	4.	den vroomen	eenen vroomen		de vroome
	5.	o vroome	o vroome		o vroome
	6.	den vroome	eenen vroomen		de vroome
		v			
enk.	1.	de vroome	eene vroome	mv.	de vroome
	2.	der vroome	eener vroome		der vroome
	3.	der vroome	eener vroome		der vroome
	4.	de vroome	eene vroome		de vroome
	5.	o vroome	o vroome		o vroome
	6.	de vroome	eene vroome		de vroome
		o			
enk.	1.	het vroome	een vroom	mv.	de vroome
	2.	des vroomen	eens vroomen		der vroome
	3.	het vroome	een vroom		den vroomen
		den vroome	eenen vroome		
	4.	het vroome	een vroom		de vroome
	5.	o vroome	o vroome		o vroome
	6.	het vroome	een vroom		de vroome
		den vroomen	eenen vroomen		

Deze vormen bieden de beste mogelijkheid tot differentiatie volgens Waerneming 30:

> Dit *Declineren* schijnt het meeste onderscheit *in Casu* et *Numero* te maken.

Bij een aantal van de gegeven vormen heeft Hooft opmerkingen geplaatst. Zo heeft hij in Waerneming 38 ten aanzien van de derde naamval enkelvoud mannelijk en onzijdig

opgemerkt dat die afweek van de vormen die bij het attributief gebruikte bijvoeglijk naamwoord werden gegeven. Hooft gaf hier de voorkeur aan *den vroome* om "de twijffel tussen den *Datyf Singulaer* en *Plurael*" te voorkomen. De consequentie daarvan is voor hem: "dan diende men in *Ablativo* ook wel te stellen *van den vroome*". Voorts valt uit Waerneming 33 op te maken dat in de eerste naamval meervoud mannelijk en onzijdig *de vroomen* voor Hooft nog wel aanvaardbaar was; deze vormen bezigt hij ook (Waerneming 39 en 42) in woorden als *overste, rechtsgeleerde, arme*, woorden die volledig gesubstantiveerd waren en waarvoor hij het volgende buigingssysteem aangeboden heeft:

enk.	1. een overste	mv.	de oversten
	2. eens oversten		der oversten
	3. eenen overste		den oversten
	4. eenen overste		de oversten
	5. o overste		o oversten
	6. van/in eenen overste		in/van de oversten

Voor de eerste naamval vrouwelijk meervoud verwerpt hij de vorm *vroomen* hartstochtelijk: "'t welk onlijdelijk <onverdraagbaar> schijnt"[171].

4.2.10. BESLUIT

De bespreking van het naamwoord, welke woordsoort zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord omvat, laat zien dat de triviumgrammatica's in hun hoofdlijnen veel gemeenschappelijk hebben met 'traditionele' spraakkunsten van het Nederlands.

Het naamwoord, waarbinnen het substantief de grootste aandacht heeft gekregen, is vooral semantisch gedefinieerd, waarna aan de hand van de onderscheiden semantische en morfologische eigenschappen een gestructureerde bespreking volgt, waarbij *genus* en *flexio* uitvoerig aan de orde zijn gekomen.

Getracht is, het woordgeslacht van de zelfstandige naamwoorden te bepalen in regels met syntactisch-morfologische en/of semantische elementen; vooral Van Heule, die in 1625 ook nog een uitvoerige lijst van woorden met de aanduiding van hun geslacht gepresenteerd heeft, is tot een uitgewerkt systeem gekomen, waarmee hij de raadpleger van zijn boek een grote dienst zal hebben bewezen.

In de verbuiging van de naamwoorden, waarbinnen de bespreking van de naamvallen een plaats heeft gekregen, vertonen de triviumgrammatici onderling verschillen. Niet alleen loopt het aantal naamvallen uiteen, ook bestaat er, evenals bij het lidwoord, geen eenstemmigheid met betrekking tot een aantal vormen. Bovendien zijn er soms naamvallen in hun vormen onderscheiden op een wijze die gekunsteld aandoet (*vaders* t.o. *vaderen*) en die ook kunstmatig was. Anderzijds is ook gebleken dat het taalgebruik (van 'goede' schrijvers) het soms heeft gewonnen van wat binnen het systeem beter zou passen.

---

171 Het komt me voor dat Hilarides 1705: 42 zich juist tegen Hooft heeft afgezet: "In't meertal voerenze woord-ejnden in, van bepaalnaamen (*adiectiva*) die teegen het algemeen gebrujk, ongehoord, en teegen de reeden zijn, als, *de vroomen*, voor *vroome*, *de geenen*, voor, *de geene*, *de wijzen*, voor, *de wijze*: *anderen zeggen*, voor *andere*. *de owsten behielden den prijs*: voor *outste*. Om kwansujs, het eental en 't meertal t' onderschejden: daar het de taal zelfs niet en doet".

Ame principia, et magnarum exordia rerum
Sumuntur. doctas hinc fit progressus ad artes. C. Schoue.

5. VOORNAAMWOORD

De Voor-naem is als Naem of zijn Stehoud're int velt.
Heyns (1605: G4v)

5.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

De termen *voornaem* (al uit het einde van de vijftiende eeuw bekend[1]) en *voornaemwoord* (in ons materiaal voor het eerst bij Ampzing (1628: 33) aangetroffen) drukken, evenals het Griekse ἀντωνυμία, het Latijnse *pronomen* en vergelijkbare anderstalige equivalenten, de nauwe relatie uit met de *naem*, het *naemwoord*, het *nomen*[2] (zie 4.1). In de definities die de twee invloedrijkste Latijnse grammatici, Donatus en Priscianus, van deze woordsoort hebben geboden, is die band al evenzeer uitgedrukt. De eerstgenoemde meent, in zijn Aristotelische (zie Holtz 1981: 125-135) opvatting van het voornaamwoord, dat dit, gebruikt voor het naamwoord, op bijna dezelfde wijze als het naamwoord de persoon soms aanduidt en herneemt[3]. Priscianus, die de Stoïsche lijn volgde (Holtz 1981: 126), heeft het *pronomen* semantisch slechts met het *nomen proprium* verbonden en het, in navolging van Dionysius Thrax -de eerste grammaticus die het voornaamwoord als een afzonderlijke categorie vermeldde- en Apollonios Dyscolos, naar een *bepaalde* persoon laten verwijzen[4]; in andere gevallen is er voor hem sprake van een *nomen*. Hun ideeën vinden we terug in humanistische Latijnse (school)grammatica's als die van Valerius[5], Despauterius[6] en Lithocomus[7].

Wat sterker dan Donatus had gedaan ('op bijna dezelfde wijze': "paene"), hebben

---

1 Vgl. *Vocabularius copiosus* (ca. 1483): "pronomen; vorename. et componitur a pro et nomen". Vgl. voorts b.v. Estienne 1557: 21: "Ce mot Pronom est composé de pro Latin, qui signifie pour, & ce mot nom: comme qui diroit, *pour Nom*, ou *au lieu du Nom*". Hetzelfde in Du Val 1604: 170.

2 Opvallend is de aanduiding *by-naeme* die we in *The English schole-master* 1646: 21 gebruikt zien en die niet moet worden verward met dezelfde term, gebruikt ter benaming van het adjectief, bij De Hubert 1624: 6, Van Heule 1633: 17 en Meijer 1672: 61 als vertaling van *adnomina*. Ook is *voorwoorden* (Van Heule 1633: 128, Vollenhove 1686: 566, Nylöe 1703) in gebruik geweest. Van Heule 1633: 68 heeft ook *werk-leeden* als term voorgesteld, om de nauwe relatie die hij tussen voornaamwoord en werkwoord zag, in een term uit te drukken die hij voor het lidwoord had gebruikt (*leden*), dat in zo nauwe relatie met het naamwoord staat. Daarnaast ook (Van Heule 1633: 80) *persoonwoorden*. Zie Dibbets 1974: 131-132.

3 Donatus 1.3 en 2.11: "Pars orationis, quae pro nomine posita tantundem paene significat personamque interdum recipit"; Keil 1855-1923 IV: 357 en 379; vgl. Holtz 1981: 588 en 629. Het werkwoord *significare* gebruikt Donatus ook in zijn definitie van het *nomen* (4.1), zodat het thans wezenlijk geachte onderscheid tussen substantiva, die 'noemen', en pronomina, die 'verwijzen' (ANS 1984: 157) nog niet aanwezig is.

4 Priscianus 12.1.1: "Pronomen est pars orationis, quae pro nomine proprio uniuscuiusque accipitur personasque finitas recipit"; Keil 1855-1923 II: 577.

5 Valerius 1562: 7v en 71v: "Pronomen dicitur quod vice nominis ponitur, & certam ferè significat personam".

6 Despauterius 1573: 43: "Dat in nomens stede <plaats> ghestelt word, ende meest altijt beteekent een zekere persoone".

7 Lithocomus 1592: 38: "Pronomen est dictio variabilis, quae pro nomine posita idem pene significat".

Charisius[8] en Diomedes[9] aangegeven dat het *pronomen* minder uitdrukt dan het naamwoord[10], maar toch ongeveer wel hetzelfde (Jeep 1893: 174), terwijl enkele eeuwen later Isidorus heeft gewezen op het stilistische belang van de woorden die tot deze woordsoort behoren: ze voorkomen de (onwelluidende) herhaling van de *nomina*[11].

De Franse grammatici traden in de Latijnse traditie. Palsgrave[12], Meigret[13], Estienne[14], Bosquet[15] en Chiflet[16] hebben op de naamwoordvervangende functie van het voornaamwoord gewezen. Daarbij hebben Meigret en Estienne er de aandacht op gevestigd dat het voornaamwoord 'geen tijd' uitdrukte en aanduiding was van een zekere persoon; dit laatste vinden we ook bij Bosquet. Palsgrave[17], Meigret (1550: 49), Estienne[18], Du Val[19] en Chiflet[20] hebben, als Priscianus, gesuggereerd dat zij een uitputtende opsomming van de voornaamwoorden gaven.

De Duitse grammaticus Albertus heeft afzonderlijk voornaamwoorden vermeld die in plaats van een naamwoord gebruikt worden en (in feite, aan de voorbeelden te zien: bezittelijke) voornaamwoorden die zelfstandig zijn gebruikt[21]. Bij Oelinger (1574) noch Clajus (1578) vinden we een definitie. Ritter heeft de voornaamwoorden slechts als woorden omschreven die een onaangename herhaling kunnen voorkomen[22], terwijl Helwig, binnen wiens driedeling van de woorden de voornaamwoorden deel uitmaken van het *Nannwort*

---

8 Charisius 2.7: "Pronomen est pars orationis quae posita pro nomine minus quidem, paene idem tamen significat"; Keil 1855-1923 I: 157.

9 Diomedes 1: "Pronomen est pars orationis quae pro ipso nomine posita minus quidem, paene idem tamen significat personamque interdum recipit"; Keil 1855-1923 I: 329.

10 Scaliger zal in 1597 juist het tegenovergestelde beweren (Jellinek 1913-1914 II: 89). Vgl. voor Scaliger in dezen Padley 1976-1988 I: 70-71. Zie ook Chevalier 1982.

11 Isidorus 1.7.2: "Pronomen dictum, quia pro vice nominis posita, ne fastidium faciat nomen istud dum iteratur"; Lindsay 1911 I.

12 Palsgrave 1530: xxxiiiir: "Pronownes be such as, standynge in the stede of substantives, may governe verbes to be of lyke nombre and parson with them".

13 Meigret 1550: 49: "Le pronom est une partie du langage inventée pour suppléer le nom, tant propre qu'appellatif, sans aucune signification de temps, dénotant toujours quelque certaine personne".

14 Estienne 1557: 21: "Pronoms, est une sorte de mots qui servent pour supplier le Nom tant propre, qu'appellatif, sans aucune signification ou declaration de temps, denotant tousiours quelque certeine personne".

15 Bosquet 1586: 63: "C'est une partie d'oraison, laquelle se met au propre lieu d'un nom, & signifie certaine personne".

16 Chiflet 1659: 4: "Il s'appellent Pronoms, comme qui diroit, Lieutenans des Noms, dont ils tiennent la place, & en font l'office, representant les diverses personnes".

17 Palsgrave 1530: xxxiiiir: "Howe many be primitives? Primitives be .viii. ... Howe many be derivatives? Derivatives be .xii.".

18 Estienne 1557: 21: "Il y a douze Pronoms".

19 Du Val 1604: 170: "Le Nombre des Pronoms est de douze".

20 Chiflet 1659: 4: "Les *Pronoms* sont ceux cy", waarna een reeks van 16 volgt.

21 Albertus 1573: G6v: "Pronominum quaedam pro nomine ponuntur, quaedam videntur per se consistere, etsi substantiva non sunt, sic dicimus abstractè in adiectivis neutris: *das meine oder meinige meum, id est substantia mea, tuum das deinige, du bist unser noster es, scilicet amicus, etc.* Sed haec Theorica potiùs quàm practicabilia sunt".

22 Ritter 1616: 84: "Pronomen est pars Etymologiae agens de vocibus, quae ob molestam nominum repetitionem vitandam sunt, inventae".

(zie 2.2), het voornaamwoord als vervanger van het naamwoord heeft beschreven[23]; hetzelfde vinden we, in het spoor van Ratichius of Ratke[24], bij Gueintz[25] die ook andere Donatiaanse elementen in zijn omschrijving heeft verwerkt.

Onder de Engelse grammatici van de triviumperiode zijn er verschillende die suggereren een opsomming van alle voornaamwoorden te geven (Michael 1970: 326-328) en die het voornaamwoord als vervanger van het naamwoord definiëren (Vorlat 1975: 190).

5.2. Het voornaamwoord in de Nederlandse triviumgrammatica

5.2.1. Definities - omschrijvingen

Als enige Nederlandse grammatica uit de triviumperiode bevat de *Twe-spraack* (1584: 79) de toevoeging van Isidorus (zie 5.1):

> de *Voornamen* diemen inde plaats van een Naam gebruickt, ende dat veeltyds daar t'weer verhalen <herhalen> des naams <van het naamwoord> verdrietigh valt <onaangenaam is>. als men zeyd *Pieter riep Jan, ende hy gaff hem gheld*, hier worden *hy* ende *hem* inde plaats der namen ghebezight, daarmen anders zou moeten zegghen *ende Pieter ghaff Jan gheld*.

Maar deze informatie[26] is niet vermeld in de passage waar de definities van de verschillende woordsoorten en dus ook die van het voornaamwoord zijn geleverd. Dáár (p. 65) lezen we:

> Voor-Naam, word voor een naam (als ghezeyd is) ófte in de plaats van een naam ghestelt, zonder betekenis van tyd, altóós een zeker <bepaalde> persoon anwyzende.

Tussen beide aangehaalde *Twe-spraack*-passages bestaan nog andere duidelijke verschillen. Met "inde plaats van een Naam", dat o.a. overeenkomt met "inde plaetse van eenen

---

23 Helwig 1619: 7: "HalbNännwort ist, das an statt eines Nännworts gesetzt wird, wenn man etwas zeiget oder widerholet".

24 Ratichius 1630: "Das vornenwort ist ein Bieglig wort welches in anzeigung und wiederholung eines dinges an statt des nennworts gebraucht wird, und bedeütet mehrenteils eine persohne ohne zeit"; zie Ising 1959 II: 146. Ratke heeft, in navolging van Melanchton, o.a. op de vervangende functie van het voornaamwoord gewezen; vgl. Barbarić 1981: 731.

25 Gueintz 1641: 53: "Das Vornenwort ist ein wandelbar wort, welches vornemlich eine Person ohne zeit bedeutet, Und wird an stat eines Nenwortes gebrauchet, bedeutet ein Ding, nicht vornemlich, sondern hernacher". Barbarić 1981: 731 wijst hier op de invloed van Finck-Helwig.

26 Vgl. Estienne 1557: 21: "Car en tenant propos les uns aux autres, il seroit ennuyeulx de repeter souvent ung mesme mot, fust propre nom, ou commun: comme qui diroit, *Jehan a dict a Pierre que Pierre allast estudier*: au lieu de ce deuxieme *Pierre*, on met ung Pronom, en ceste sorte, *Jehan a dict a Pierre qu'il allast estudier*".

Naem" van Heyns[27], is op p. 79 nauwkeurig aangesloten bij "loco nominis" dat we o.a. aantreffen bij Valerius[28] en Despauterius[29]; van p. 65 correspondeert daarmee "in de plaats van een naam", dat daar echter wordt voorafgegaan door "voor een naam", waarin "voor", met name gezien het o.i. hier tegenstellend gebruikte "ófte", lokaal zal moeten worden opgevat, evenals in bijvoorbeeld Donatus' "pro nomine". De omschrijving in de *Twe-spraack* (p. 65) bevat bovendien, in tegenstelling tot p. 79, de opmerking "zonder betekenis van tyd", die, zoals in Engeland rond 1523 bij Linacer[30] (vgl. ook Estienne 1557), ontleend kan zijn aan de omschrijving van het naamwoord in de traditie van o.a. Varro en Charisius (zie 4.1). Het laatste gedeelte van de definitie van p. 65, "altóós een zeker persoon anwyzende", treffen we al aan in de definities van Donatus en Priscianus (zie 5.1), vanwaaruit het onder andere zijn weg naar de Franse grammatica's heeft gevonden (Dibbets 1985: 460-461). Lambrecht (1550: A7v) heeft dit aspect ook vermeld in de enige definitie die hij van een woordsoort geleverd heeft:

> *pronomen*, dats ean woord, eanighen persoan of naam betekenende

(zie Sassen 1983). In de *Twe-spraack* kan het zijn ontleend aan Latijnse schoolgrammatica's als die van Valerius en Despauterius (zie 5.1). Ook Radermacher (1568: 7v) had, in zijn manuscript, gewezen op de naamwoordvervangende functie van het voornaamwoord:

> Een voornamelyk woordt is, dwelk in stede des Namelyks ghestelt wordt, ende schier van ghelyke macht is;

in het laatste deel van deze definitie is Donatus' "tantumdem paene significat" (zie 5.1) in het Nederlands verwoord.

Minder dan met zijn gebruikelijke voorbeeld Lithocomus (zie 5.1) stemt Van Heule (1625: 36) overeen met de *Twe-spraack*:

> De Voornaemen zijn woorden, welke voor eenen naem ofte inde plaetse van eenen Naem gestelt worden, altijt eenen zeekeren persoon of ding aenwijzende.

Het bevreemdt dat Van Heule (met anderen) in zijn definitie van het naamwoord (zie 4.2) slechts van "ding" gesproken heeft, en hier zowel "ding" als "persoon" noemt. Acht jaar later vertoont Van Heules definitie hiermee grote overeenkomst:

> De Voor-namen zijn woorden welke eenen Persoon benamen, of in plaetse van eenen Persoon of zake gestelt worden, benamende altijt eenen Persoon of eenich ding welc iet doet of lijt

---

27 Vgl. Heyns 1571: 12: "*Pronoms* sijn wo<o>rden diemen inde plaetse van eenen Naem ghebruyckt, ende daeromme hier Voor-namen ghenoemt worden". Later is Heyns 1605: B6v hetzelfde onderscheid gaan maken als de *Twe-spraack* 1584: 65: "*Pronoms* zijn buyghelijcke luydsels, diemen som in de plaetse van Namen (t'sy eyghene oft gemeyne) ghebruyckt, ende som voor de Namen selve steldt, ghelijck den Naem dat mede brenght".

28 Vgl. Valerius 1562: 7v: "Pronomen est quod loco nominis ponitur, & certam ferè personam demonstrat".

29 Vgl. Despauterius 1573: 43: "in nomens stede".

30 Linacer ca. 1523: C1v: "A pronowne is a part of spech declinyd with case, which sygnyfieth a thing with out any dyfference of tyme, and ever with certeyne difference of parson"; Michael 1970: 71.

(Van Heule 1633: 67): het voornaamwoord is hier niet de vervanger van een (zelfstandig) naamwoord (als in de Donatiaanse traditie) maar (in de lijn van Priscianus) autonome benoemer van een persoon of zaak, en het voornaamwoord indiceert wie of wat iets doet of ondergaat (zie voor dit 'doen' en 'lijden' 6.2.2). Dit laatste element is door Caron (1953a: xxxiii) toegelicht met "De bedoeling zal zijn, dat de genoemde pronomina niet als subject bij impersonalia worden gevonden", en met (1953b: 49) "Dus bij een verbum personale". Deze stellig juiste interpretatie is gebaseerd op andere uitspraken van Van Heule (1625: 41 en 1633: 80):

> Een Personelic Werk-woort is, waerby altijt de Persoon-woorden (of Voornamen) bystaen.

Kók (1649: 19) heeft, in navolging van Vossius[31], het naamwoord weer als intermediair tussen het voornaamwoord en het benoemde geplaatst:

> *Voor-naam* is een ver-anderlijk Woordt, welk eerstlijk op een Naam-woordt ziet, en ten tweden <vervolgens, en dus indirect> by ghe-vólg een zaak be-tekent.

Leupenius (1653: 46) tenslotte heeft de aanvang van zijn omschrijving aan Kók (en Vossius) ontleend en dat met een deel van Donatus' definitie verbonden:

> Een *voornaam* is een veranderlyk woord, dat, voor een naame gestellt synde, by naar <bijna> het selve beteekent,

waarin "voor" allereerst 'in plaats van' zal betekenen. Leupenius, die hier sterk overeenstemt met hetgeen eerder van Radermacher (1568: 7v) is aangehaald, heeft hiermee aangesloten bij wat Vossius, in het spoor van o.a. Lithocomus, had geschreven in zijn *Latina grammatica* en wat werd vernederlandst tot

> *Pronomen* is een veranderlijk woord, het welke voor een *nomen* gestelt zijnde, 'tselfde byna betekent

(Vossius 1643: 30).

Verschillende van de hierboven geciteerde definities bevatten een tweeledigheid: de voornaamwoorden staan *vóór* een (zelfstandig) naamwoord (en zijn bijvoeglijk gebruikt) of ze staan *in plaats van* een (zelfstandig) naamwoord (en zijn dan zelfstandig gebezigd). Dit onderscheid, dat bij het naamwoord ter sprake werd gebracht onder het *accidens hoedanigheid* (4.2.3), is door de triviumgrammatici bij het voornaamwoord niet als eigenschap aan de orde gesteld, en wordt daarom hier besproken.

Op het zelfstandig en bijvoeglijk gebruik is Kók (1649: 19) expliciet ingegaan door onmiddellijk achter de definitie en de opsomming van de voornaamwoorden deze tweedeling te vermelden:

---

31 Vgl. Vossius 1635 Analogia: 15: "<Est igitur> Pronomen, quod primariò nomen respicit; secundariò verò rem significat", waaraan Vossius de Scaligeriaanse opmerking (Padley 1976-1988 I: 70, 126) vooraf liet gaan dat het naamwoord rechtstreeks, het voornaamwoord via het naamwoord het bedoelde aanduidt: "Differt verò nomen à pronomine, quòd illud primò significet rem; hoc secundariò; ut quod pro nomine ponatur, unde & nomen indeptum est".

> Van deze zijn eerstlijk eenighe zelf-standigh; als, *Ik, Du, Hy, Zijns*: zommighe by-voeghlijk; als <en wel> de overige;

Kók heeft hierbij zijn Latijnse houvast opnieuw niet losgelaten[32].

Leupenius (1653: 46-47) is in dezen nog iets uitvoeriger. Ook hij heeft zelfstandige en bijvoeglijke voornaamwoorden onderscheiden:

> In het gemeen worden sy ook verdeelt in *selfstandige* en *byvoeuglyke* voornaamen, de *selfstandige* syn, *ik, gy, hy, sy, sik, se, men*: de ooverige syn byvoeuglyke.

Vervolgens wijst hij op een overeenkomst tussen beide categorieën:

> Dit hebbense alle met elkanderen gemeen, datse alle behooren tot alle drie geslagten, uitgesondert *hy*, dat alleen tot het mannelyke, *sy*, dat alleen tot het vrouwlyke, en *men*, dat alleen tot het geenderleije geslagte behoort.

Als verschil signaleert Leupenius:

> Dit onderscheid is nochtans tuschen beiden, dat de selfstandige by haare geslagten gevoeugt worden sonder veranderinge.
> *ik mann, ik vrouw, ik kind.*
> *Gy mann, gy vrouw, gy kind.*
> De byvoeuglyke daar teegen ontfangen eenige veranderinge ten aansien van haare geslagten, soo seggt men:
> *Myn, myne, myn.*
> *Uw, uwe, uw.*
> *Syn, syne, syn.*
> *Haar, haare, haar.*
> *Onse, onse, ons.*
> *Dees, deese, dit.*
> *Die, die, dat.*
> *Wie, wie, wat.*
> *Welke, welke, welk.*
> *Sulke, sulke, sulk.*
> *Elke, elke, elk.*
> *Geene, geene, geen.*
> *Self, selfde, self.*
> *Yder, ydere, yder.*
> *Ander, andere, ander.*

Het heeft er ten minste de schijn van dat Leupenius *wie* bij de bijvoeglijke voornaamwoorden heeft ingedeeld omdat het verandering vertoont die met *genus* samenhangt[33]. Verder heeft hij noch Kók melding gemaakt van de mogelijkheid dat sommige voornaamwoorden zowel zelfstandig als bijvoeglijk kunnen worden gebruikt. Leupenius' ideeën kunnen we als volgt voorstellen:

---

32 Vossius 1648: 84: "Ex his *ego, tu, sui, & quid* sunt substantiva; caetera adjectiva".

33 Opvallend is natuurlijk de afwezigheid van het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon *hij, zij, het* in deze reeksen. Wel vinden we dit in Leupenius' al eerder aangehaalde woorden. Zie ook 5.2.3.1.

	==>zelfstandig	behoren bij	geen verandering	ik, gy, hy, sy, sik, se, men
voornaamwoorden -->	----------	alle	----------	----------
	==>bijvoeglijk	geslachten	verandering	overige

Bij onze interpretatie van de gegevens uit de Nederlandse triviumgrammatica's zullen we in de volgende paragrafen zien dat deze tweedeling, hoewel niet door alle grammatici vermeld, regelmatig een rol speelt: sommige opmerkingen kunnen slechts op één van beide subcategorieën betrekking hebben. Een voorbeeld daarvan, dat verder niet aan de orde komt, is de scherpe observatie van Van Heule (1633: 68-69)[34]:

> De Voor-namen en worden nimmermeer <nooit> zonder Werk-woorden gevonden, ende de Werk-woorden zelden zonder Voor-namen, waerom het niet vreemt en zoude zijn, de Voornamen Werk-leden dat is ledekens <lidwoorden> der Werk-woorden te noemen, door hare onscheydelicke gemeynschap.

De zeventiende-eeuwse taalwaarnemer, daarin door Beyer (1661: 130) gevolgd, verdedigt hier een -waarschijnlijk door hemzelf bedachte- term ("Werk-leden") met een syntactisch argument dat laat zien dat hij oog had voor de nauwe samenhang tussen het voornaamwoord (waarschijnlijk vooral als subject, in de eerste naamval) en het werkwoord (als persoonsvorm). Maar deze samenhang bestaat alleen voor het zelfstandig gebruikte voornaamwoord.

5.2.2. AANTAL

Priscianus had een opsomming geleverd van vijftien woorden waarvan niemand betwistte dat het pronomina waren[35]. De geslotenheid van deze woordsoort die Priscianus suggereert met deze expliciete vermelding van vijftien onomstreden voornaamwoorden, heeft doorgewerkt in de volkstaalgrammatica van de zestiende en de zeventiende eeuw[36]. Te onzent heeft Radermacher (1568: 7v) opgemerkt dat de voornaamwoorden "syn oock weynich in getal", waarna hij een reeks van achttien heeft laten volgen (met wél *welke* naast *welk* maar bijv. niet *myne* naast *myn*). Al even resoluut is de *Twe-spraack* (1584: 65) met "ende zyn xiij", waarna een opsomming gegeven wordt die bijvoorbeeld de vraag oproept waarom *onze* en *uwe* wel zijn vermeld, naast *myn* en *dyn*, maar *wy* en *ghy*

---

34 Vgl. voor het Duits enkele decennia later Schottel 1661: 742: "Die Personen ich, du, er, wir, jhr, sie, als die Merkzeichen des Zeitwortes, müssen vor demselben hergehen" en Stieler 1691: 228: "so müssen die Personen: ich, du, er, wir, ihr, sie, dem Zeitworten vorgehen". Beiden beschouwden deze pronomina als "indicia verbi personalis"; Barbarić 1981: 760-761.

35 Priscianus 12.1.1: "In his igitur quindecim pronominibus nulla fit controversia, quin omnes fateantur, ea esse pronomina: ego, tu, ille, ipse, iste, hic, is, sui; meus, tuus, suus, noster, vester, nostras, vestras"; Keil 1855-1923 II: 577. Alle overige woorden die een "generalem substantiam vel quantitatem significent neque loco propriorum finitorum accipiantur" worden naar de naamwoorden verwezen; zie Jeep 1893: 174. Dit in tegenstelling tot Donatus volgens wie het voornaamwoord ook de vervanger kon zijn van een lidwoord of een aanwijzend woord: "Haec eadem pronomina et pro articulis et pro demonstratione ponuntur"; Keil 1855-1923 IV: 381.

36 Vgl. Michael 1970: 326 en Barbarić 1981: 735. Ook Estienne 1557: 21: "Il y a douze Pronoms".

ontbreken naast het enkelvoudige *ick* en *du* (Dibbets 1985: 462). Ook Van Heule (1625: 36) heeft de suggestie gewekt dat hij een opsomming biedt van alle voornaamwoorden ("De Voornaemen ... syn deze"), waarna twaalf pronomina volgen; in deze opsomming missen we evenwel enkele woorden die verderop als pronomina worden besproken. In 1633 (: 67) doet zich bij Van Heule hetzelfde voor, waar de reeks is uitgebreid tot zestien woorden, hoewel dan *zyn* ontbreekt dat toch op p. 70 is vermeld. Kók (1649: 19), die in navolging van Vossius[37] de onderscheiding bepaald - onbepaald heeft aangebracht die bij Donatus onder *qualitas* was besproken, heeft vijftien voornaamwoorden opgesomd, wat hij liet voorafgaan door "en zijn deze". Leupenius (1653: 46) schrijft: "en syn deese naavolgende", en levert dan een lijst van drieëntwintig woorden (waar *sulcke*, voorkomend op p. 47, ontbreekt).

In het volgende overzicht zijn de voornaamwoorden uit de verschillende genoemde werken bijeengebracht. Per werk is tussen () de volgorde binnen die opsomming aangegeven.

Radermacher 1568		Twe-spraack 1584		Van Heule 1625		Van Heule 1633		Kók 1649		Leupenius 1653	
ic	(1)	ick	(1)	ik	(1)	ic	(1)	ik	(1)	ik	(1)
ghi	(2)					gy	(3)			gy	(2)
hi	(3)			hy	(2)	hy	(4)	hy	(3)	hy	(3)
sy	(4)	zy	(4)	zy	(3)	zy	(5)			sy	(4)
dit	(5)										
dat	(6)										
dese	(7)	deze	(6)	deze	(5)	deze	(8)	deze	(7)	deese	(8)
die	(8)	die	(5)	die	(4)	die	(7)	die	(5)	die	(9)
wylieden	(9)										
sylieden	(10)										
ghylieden	(11)										
wie	(12)	wie	(7)	wie	(6)	wie	(9)	wie	(9)	wie	(10)
welke	(13)			welke	(7)	welke	(10)				
welk	(14)	welck	(8)					welk	(10)	welk	(11)
wat	(15)										
myn	(16)	myn	(9)	mijn	(8)	mijn	(11)	mijn	(11)	myn	(19)
dyn	(17)	dyn	(10)	dijn	(9)	dijn	(12)	dijn	(12)		
syn	(18)	zyn	(11)					zijn	(13)	syn	(21)
		du	(2)			du	(2)	du	(2)		
		zyns	(3)					zyns	(4)		
		onze	(12)	onze	(10)	onze	(13)	onze	(14)	ons	(23)
		uwe	(13)	u	(11)	uw	(14)	uw	(15)	uw	(20)
				geene	(12)	gene	(15)	ghene	(8)	geene	(14)
						ze	(6)			se	(6)
						zelf	(16)	zelf	(6)	self	(13)
										sik	(5)
										men	(7)
										elk	(12)
										beide	(15)
										yder	(16)
										ander	(17)
										iegelyk	(18)
										haar	(22)

37 Vossius 1635 Analogia: 161-162: "sed quod <Varro> ait, pronomina finita pro propriis, infinita pro vocabulis accipi". Vgl. voor deze Donatiaanse indeling ook Holtz 1981: 128-129, waar gewezen is op de overeenkomst die er in Donatus' *Ars minor* bestaat tussen "Qualitas nominum bipertita est. Aut enim propria sunt nomina, aut appellativa" en "Qualitas pronominum bipertita est. Aut enim finita sunt pronomina, aut infinita".

5.2.3. EIGENSCHAPPEN

Bij de bespreking van de *accidentia* van het naamwoord (zie 4.2.2) is opgemerkt dat in de *Twe-spraack* (1584) geenszins een nauwkeurige opsomming of systematische bespreking van die *accidentia* is geleverd. Met betrekking tot het voornaamwoord moet hetzelfde worden vastgesteld. Terloops is op p. 69 vermeld dat het voornaamwoord *buiging* eigen is ("nóch zynter twe delen die zich buighen laten, als <namelijk> *Voornamen* ... ende *Deelneming* <deelwoord>"); op p. 83 wordt dezelfde eigenschap met een andere term aangeduid ("Daar heb ik u onze *Voornamen* verhaalt <opgesomd> in haar vervoeghinghen"). Informatie wordt ons ook op p. 79 aangereikt:

> int bezigen der *Voornamen* is zonderling <bijzonder> gróót misbruyck by ons, ende hebbe niewers meer zwaricheyd ghevonden dan int na spueren van der zelver eyghentlyke betekenis, gheslacht ende vallen <naamvallen>,

terwijl uit de paradigma's van p. 80-83 kan worden afgeleid dat ook *getal* een eigenschap van het voornaamwoord is. Ook door De Hubert (1624) en Ampzing (1628) is geen overzicht geboden van de pronominale *accidentia*, evenmin door Leupenius (1653: 45 e.v.), die overigens wel een aantal eigenschappen ter sprake brengt.

Na wat in 4.2.2 is opgemerkt, kunnen onze verwachtingen met betrekking tot wat Van Heule (1625 en 1633) en Kók (1649) ons te bieden hebben, wat hoger gespannen zijn. Ze stellen ons niet te leur. Van Heule (1625: 36) schreef:

> De Voornamen worden aengemerkt in haerer *Geslacht, Soorte, Getal, Figuyr, Buyginge, Persoon* ende *Beduydinge*.

Aan het zestal klassieke *accidentia* is hier in de lijn van Melanchton die dit als eerste zou hebben gedaan en in dezen o.a. door Albertus (1573) en Clajus (1578) werd nagevolgd (Barbarić 1981: 734), *significatio* toegevoegd. Van Heule heeft deze eigenschappen op de volgende bladzijden besproken. In 1633 (: 68) levert hij, als bij het naamwoord, bij het begin direkt een overzicht, waarin de *accidentia*, in een andere volgorde dan in 1625, zijn opgenomen. Kók (1649: 9) had "ghe-daante" en "ghe-stalte" reeds als "ghe-meene Toevallen" vermeld, en "Ghe-lijk-vórmigheidt, On-ghe-lijk-vórmigheidt, Ghe-tal, Persóón" als eigenschappen van alle "ver-anderlijke" woorden (zie 2.3 en 4.2.2). Wat de voornaamwoorden betreft volgt op p. 19, na de indeling in bepaald - onbepaald die al ter sprake kwam (3.2.2):

> In deze zullen wy nu voort an-merken haar Be-tekening, Ghe-daante, Ghe-stalte, Persoón, Gheslacht, Val, Buighing.

Met inachtneming van de Latijnse technische termen die bij Van Heule en Kók bijna steeds bij de bespreking van de *accidentia* in de marge zijn geplaatst, komen we tot het volgende overzicht, waarvan de gebezigde terminologie aan de orde is geweest in 2.3:

	Van Heule 1625	Van Heule 1633		Kók 1649	
genus	geslacht	geslacht	(1)	ghe-slacht	(5)
species	soorte	aert	(4)	ghe-daante	(2)
numerus	getal	getal	(2)	(onder "buyghing" en "ghe-meen toe-val")	
figura	figuyr	gedaente	(5)	ghe-stalte	(3)
declinatio	buyginge	buyginge	(7)	buighing	(6)
persona	persoon	persoon	(3)	persoon	(4)
significatio	beduydinghe	hoedanicheyt	(6)	be-tekening	(1)

In de volgende paragrafen zullen deze eigenschappen, die in de grammatica's het betoog structureren, worden beschouwd, zoals bij het naamwoord (4.2) in de volgorde van Van Heule (1633).

5.2.3.1. Geslacht

In de *Twe-spraack* (1584: 80-83) wordt in de paradigma's van enkele pronomina uitdrukkelijk gesproken van "Manlyck gheslacht", "Wyflyck gheslacht" en "Ghenerley gheslacht", nadat op p. 79 "Gheslacht" als een *accidens* van het *pronomen* is vermeld. Heel wat explicieter is Van Heule (1625: 36-37):

> Alle de voornamen zijn van allerley geslacht, eenige worden zonder op het eynde te veranderen in alle geslachten gebruykt, als *Ik, Gy, Zy*. De geene die veranderen, zijn boven verhaelt, in het onderscheyden der geslachten van alle de woorden in t' gemeyn

waarvan waarschijnlijk Lithocomus de bron is[38]. Tegen de achtergrond van Van Heules hierboven (5.2.1) geciteerde definitie van het voornaamwoord mogen we het begin van het zojuist aangehaalde waarschijnlijk interpreteren als: 'een voornaamwoord (dat vóór of in plaats van een (zelfstandig) naamwoord is geplaatst) refereert aan of vormt een bijvoeglijke bepaling bij een mannelijk, vrouwelijk of onzijdig (zelfstandig) naamwoord; soms heeft het geslacht van het naamwoord geen gevolg voor de morfologie van het voornaamwoord, soms wel'. Van Heule heeft hierbij verwezen naar een eerdere passage uit zijn boek, i.c. p. 13-14:

> De verscheydenheyt des geslachts inde Voornaemen, hebben wy hier wat breeder ghestelt, om dat die scheydinge wat duysterder valt.

Manl.	Vroul.	Gener.
Die	Die	Dat
Wie?	Wie?	Wat?
Welke	Welke	Welk
Mijn	Mijne	Mijn
Dijn	Dijne	Dijn
U	Uwe	U
Onze	Onze	Ons
Deze	Deze	Dit
Geene	Geene	Geen.

38 Lithocomus 1592: 39: "Omnia Pronomina sunt generis Omnis. Alia una terminatione: ut, *ego, tu, sui*".

Het woord waaraan wordt gerefereerd of dat wordt bepaald, is dus soms van invloed op de vorm van (de eerste naamval enkelvoud van) het voornaamwoord. Van Heule heeft daarbij geen onderscheid gemaakt tussen de 'stam' en de uitgang van het pronomen.

Van Heule heeft op p. 36-37 gesuggereerd dat op p. 13-14 een uitputtende opsomming te vinden is van die voornaamwoorden die, afhankelijk van het woordgeslacht van het (zelfstandig) naamwoord, veranderen, maar *zijn - zijne, hun - hunne* e.a. ontbreken. Ook missen we *hy - zy - het* en *zijn - haar*, bij welk laatste paar niet alleen het woordgeslacht van het bepaalde naamwoord (*zijn*e of *haar*e etc.) maar ook dat van het gerefereerde (zijn of zijn*e*, haar of haar*e*) een rol speelt. Het onderscheid tussen 'een bepaling vormen bij' (bijvoeglijk gebruik) en 'refereren aan' (zelfstandig en bijvoeglijk gebruik) treffen we bij Van Heule in het geheel niet aan. Vastgesteld moet tevens worden dat Van Heules zinsnede "Alle de voornamen zijn van alderley geslacht" in alle geval niet opgaat voor woorden als *hy* of *zy*[39], en voor wat de stam betreft niet voor *zijn* of *haar*. Dezelfde kritische opmerkingen kunnen worden geplaatst bij wat Van Heule (1633: 69) later heeft geschreven:

> Alle de Voor-namen behoren tot alle de geslachten, eenige worden by alle geslachten gebruykt zonder op het eynde te veranderen, als *Ic, gy, zyly, wy-lieden etc.* De gene die op het eynde veranderen, zijn boven in de onderscheydinge der geslachten verhaelt,

waarmee wordt gedoeld op p. 28:

> De verscheydenheyt van het geslacht der Voornamen is hier wat breder gestelt om dat die scheydinge, door het gemeyn gebruyc zeer bedorven en vermengelt is.

Hier biedt Van Heule opnieuw een reeks voornaamwoorden, nu met hun Latijnse parallel:

man.		vrou.		gene.	
onze	noster	onze	nostra	ons	nostrum
mijn	meus	mijne	mea	mijn	meum
deze	hic	deze	haec	dit	hoc
die	iste	die	ista	dat	istud
wie	quis	wie	quae	wat	quod
welke	qui	welke	quae	welk	quod
gene	iste	gene	ista	geen	istud
uw	tuus	uwe	tua	uw	tuum
zulken	talis	zulken	talis	zulken	tale
zodanigen	talis	zodanigen	talis	zodanigen	tale

De reeks is hier lichtelijk gewijzigd ten opzichte van 1625, en uitgebreid met *zulken* en *zodanigen* (die in alle geval in de eerste naamval enkelvoud geen verschil vertonen!) waaromtrent Ampzing al betere informatie had verstrekt[40].

Kók (1649: 20) meende:

---

39 Van Heules voorbeeld *zy* zal meervoud zijn.

40 Ampzing 1628: 10: "het is so vroomen man als op voeten gaen kan: het is so trouwen knecht als men wenschen mag ... het is al te stouten kind. Maer ik achte dat het ledeken *een* in het by-worpig <bijvoeglijk> woord niet duysterlijk besloten, ende begrepen is: het is so vroom een man, het is so trou een knecht, het is al te stout een kind. Ja het schijnt ook selfs in de vrouwelijke plaetze te hebben: het is al te swaeren saek: Haerlem is so schoonen Stad".

> De Voor-naamen zijn van allerley Ghe-slacht; dóch zommighe met een <één> uit-ghang; als, *Ik, Du*: zommighe met twe; als, *Deze, Dit, Die, Dat*, enz. zommighe met dry; als, *Hy, Zy, Het*, enz.

wat weer aan Vossius is ontleend[41]. We interpreteren hier op dezelfde wijze als bij Van Heule: 'de voornaamwoorden refereren aan of vormen een bepaling bij (zelfstandige) naamwoorden van welk geslacht ook; dat nominaal geslacht kan verandering ten gevolge hebben bij het voornaamwoord'. Kók gaat daarbij verder dan Van Heule doordat hij via zijn reeks *hy - zy - het* laat blijken niet slechts over het geslacht van de *bepaalde* woorden te spreken maar ook gedacht te hebben aan dat van de *gerefereerde* woorden. Dat hij daarbij *hy - zy - het* als (vormen van) één voornaamwoord beschouwt, zal -evenals bij Van Heule- verklaard moeten worden uit de Latijnse parallel *ille - illa - illud*, waar inderdaad van vormen van één woord sprake is.

Wat meer in overeenstemming met onze opvattingen is Leupenius (1653: 46):

> Dit hebbense alle met elkanderen gemeen, datse alle behooren tot alle drie geslagten, uitgesondert *hy*, dat alleen tot het mannelyke, *sy*, dat alleen tot het vrouwlyke, en *men*, dat alleen tot het geenderleije geslagte behoort,

waarin *hij* en *zij* als twee verschillende woorden zijn beschreven. Dat het ook voor Leupenius niet duidelijk was dat 'refereren aan' (zelfstandig gebruik) en 'bepaling vormen bij' (bijvoeglijk gebruik) verschilden, moge blijken uit zijn opmerking

> Dit onderscheid is nochtans tuschen beiden, dat de selfstandige by haare geslagten gevoeugt worden sonder veranderinge.
> *ik mann, ik vrouw, ik kind.*
> *Gy mann, gy vrouw, gy kind.*
> De byvoeuglyke daar teegen ontfangen eenige veranderinge ten aansien van haare geslagten, soo seggt men:
> *Myn, myne, myn.*
> *Uw, uwe, uw* (etc.)

(zie 5.2.1). De verandering die bij de bijvoeglijke gebruikte voornaamwoorden optreedt en niet bij de zelfstandige, wordt gerelateerd aan het 'bepaalde' volgende woord.

5.2.3.2. Getal

De *Twe-spraack* (1584) heeft met betrekking tot het voornaamwoord niet gewaagd van het *accidens numerus*. Maar in de paradigma's op p. 80-83 is sprake van "Enkel ghetal" naast "Meervoud" of "Meervoud ghetal". Van Heule (1625: 37) heeft volstaan met:

> De Getallen der Voornaemen zijn twee, het Enkel als *Ik*, ende het Veelvoudig, als *Wy*

(vgl. voor het naamwoord 4.2.7.1). Wat Van Heule in 1633 (: 69) schreef, stemde

41 Vgl. Vossius 1648: 88: "Omnia pronomina sunt generis omnis. Alia una terminatione: ut, *ego, tu* ... Alia tribus: ut, *ille, illa, illud*".

hiermee overeen:

> De getallen der Voor-namen zijn twee, het Eenvoud, als *Ic, du* en *hy*. Het Meer-voud is in *Wy, gyly*, en *zy*.

Hier mag eraan worden herinnerd dat *wy, gyly* noch (een meervoudig) *zy* voorkwam in de opsomming van de voornaamwoorden op p. 36 resp. 67 van de beide grammatica's die Van Heule tot stand heeft gebracht (zie 5.2.2). Geconcludeerd kan worden dat Van Heule (evenals Kók en Leupenius) *wy*, etc. heeft beschouwd als getalsvariant van *ik* etc., welke gevolgtrekking steun kan vinden in de opmerking (Van Heule 1633: 71): "Het woordeken *Ic* wort aldus gebogen", waarna in het geboden paradigma ook *wy* verschijnt. Als tegenargument kan evenwel gelden dat in de reeksen van p. 36 resp. 67 naast *mijn* en *dijn* ook *onze* en *u(w)* verschijnen.

Door Kók (1649: 10) was "ghe-tal" reeds als gemeenschappelijk *accidens* van alle veranderlijke woorden vermeld (2.3) en wordt het bij het voornaamwoord niet meer beschreven; in de paradigma's op p. 21-22 is sprake van "Een-voudt" en "Meér-voudt". Leupenius (1653: 48) lijkt de hierboven vermelde maar in haar correctheid betwijfelde conclusie te bevestigen:

> *ik*, wordt in syne getallen en gevallen aldus geboogen in het eenvoud, *ik, mijns, my*, in het meervoud *wy, onser, ons*.

5.2.3.3. Persoon

Donatus had, bij de bespreking van het werkwoord, de drie onderscheiden personen als volgt omschreven: 'de eerste is die 'ik lees' zegt, de tweede tot wie 'jij leest' wordt gezegd, de derde over wie 'hij leest' wordt gezegd'[42]. Priscianus kon hiermee niet instemmen. Hij wenste onderscheid te maken tussen de zogenaamde *persona sermonis* en de *persona constructionis*: van deze laatste (persoon in taalkundige zin) is de eerste persoon volgens hem die welke iets over zichzelf zegt, de tweede tot wie men rechtstreeks spreekt, de derde die niet spreekt en tot wie niet rechtstreeks wordt gesproken[43]. Hiermee komt Priscianus de zojuist gegeven omschrijving van Donatus zeer nabij.

Ondanks deze Prisciaanse precisering hebben, via de (Donatiaanse) Latijnse schoolgrammatica's[44], de Nederlandse grammatica's uit de zestiende en de zeventiende eeuw - voor zover ze *persona* bij het voornaamwoord ter sprake brachten- de benadering van Donatus overgenomen. Van Heule (1625: 40) vermeldde:

---

42 Donatus 2.12: "Personae verbis accidunt tres, prima, secunda, tertia. Prima est quae dicit, lego, secunda cui dicitur, legis, tertia de qua dicitur, legit"; Keil 1855-1923 IV: 384 en Holtz 1981: 638.

43 Priscianus 12.3.13: "prima est, cum ipsa, quae loquitur, de se pronuntiat; secunda, cum de ea, ad quam directo sermone loquitur; tertia, cum de ea, quae nec loquitur nec ad se directum accipit sermonem"; Keil 1855-1923 II: 584.

44 Vgl. Valerius 1562: 8r: "Quot sunt in pronominibus personae? ... Prima persona? Quae dicit: ut; ego, nos. Secunda persona? Cui dicitur: ut; tu, vos, & omnis vocativus. Tertia persona? De qua dicitur: ut; ille, illi, & reliqua omnia non solm pronomina, verm etiam nomina & participia. Ipse, & qui omnibus personis iungi possunt". Lithocomus 1592: 41: "Prima est quae loquitur: ut, ego. Secunda ad quam loquimur: ut, tu. Tertia de qua loquimur: ut, ille, cum omnibus caeteris Pronominibus".

> Daar zijn drie Persoonen. De eerste is die spreekt, als *Ik*. De tweede Persoon is tot welken men spreekt als *Gy*. De derde Persoon is van welken men spreekt als *Hy* met alle de andere Voornamen,

waarin Van Heules voorbeeld Lithocomus[45], maar ook Heyns[46] zeer duidelijk doorklinkt. Wat "met alle de andere Voornamen" betreft, zullen we Van Heule opnieuw niet geheel letterlijk mogen nemen: het zou anders inhouden dat ook woorden als *mijn, dijn, onze, u* uit de opsomming van p. 36 (zie 5.2.2) tot de derde persoon gerekend moeten worden. Acht jaar later (1633: 69) is Van Heules omschrijving dezelfde. Gelijke inhoud treffen we aan bij Kók (1649: 10), die *persona* tot de *accidentia* van de veranderlijke woorden rekende (zie 2.3)[47]:

> *Persoón* is een onder-scheidt van die, welke spreekt, tót wien men spreekt, en waar van men spreekt. De zelve is dryërley; *de Eerste*, die spreekt; *de Twede*, tót welke men spreekt; *de Derde* van welke men spreekt.

Op p. 20 worden vervolgens *ik* en *onze* "van de eerste Persoón" genoemd, *du* en *uw* van de tweede, *hij* en *zijn* van de derde; de overige zijn volgens Kók "meesten-deels" van "alle dry de Persoónen", waarmee hij zich in alle geval voorzichtiger uitgedrukt heeft dan Van Heule.

Bij Leupenius (1653: 51) is *persona* slechts terloops ter sprake gekomen wanneer hij het over de voornaamwoorden heeft:

> *Men* wordt alleen in het geenderleije geslagte gebruikt, in het eenvoud in den derden *persoon*.

Maar de Donatiaanse omschrijving zien we door Leupenius wel bij het werkwoord gebezigd (zie 6.2.5).

5.2.3.4. Aard

Bij het naamwoord is onder *aard* (4.2.6) de afleiding ter sprake gebracht. Dat zien we bij het voornaamwoord eveneens. Van Heule (1625: 37) heeft "Eerste Voornamen" van "Afkomstige Voornamen" onderscheiden, welke laatste term we ook bij De Hubert (1624: 5) vinden ter aanduiding van "*mijn, dijn, sijn, haar* etc.". In 1633 (: 69-70) is Van Heule wat duidelijker dan in 1625. Hij heeft "Eerste Voornamen" door "Gront-woorden" vervangen, en opgemerkt dat de "Afkomstige woorden" "van de Grondwoorden gesproten" zijn. In beide spraakkunsten, evenals bij Kók (1649: 20) waar "Eerstelingen" en "Spruitelingen" naast elkaar zijn gesteld, wordt *deze* tot de afleidingen gerekend; maar waar dit woord van

---

45 Lithocomus 1592: 41: "Personae sunt tres: Prima est quae loquitur; ut, ego. Secunda ad quam loquimur: ut, tu. Tertia de qua loquimur: ut, ille, cum omnibus caeteris Pronominibus".

46 Maar dan wel bij de bespreking van het *accidens* persoon bij het *werkwoord*: Heyns 1605: C7v-8r: "D'eerste persoon is de ghene die van sich selven spreeckt ... De tweede persoon is de gene diemen aenspreect ... De derde persoon is dien van wien men spreeckt". Vgl. ook Dafforne 1627: 53: "By de tweede Persoon wort verstaen, als yemand *uw'* zelfs aen-spreekt".

47 Vgl. Vossius 1648: 8: "Persona est distinctio ejus, qui loquitur: ejus, ad quem loquimur; & illius, de quo est sermo".

zou zijn afgeleid, wordt niet opgegeven. Leupenius (1653: 51-52) lijkt *deze* niet als een afleiding te beschouwen: hij vermeldt dat "De *afdaalende* syn *myn, uw, syn, haar, ons*", waarmee hij een uitputtende opsomming suggereert te geven, een vermoeden dat versterkt wordt door woorden even verder in zijn tekst: "De *oorsprongelyke* syn alle de ooverige".

5.2.3.5. Gedaante

Bij de bespreking van het naamwoord (zie 4.2.2 en 4.2.8) vertaalde Van Heule het Latijnse *figura* met *figuyr* (1625: 7 en 1633: 16) en met *gedaente* (Van Heule 1633: 15 en 42). Dezelfde terminologie treffen we aan met betrekking tot het voornaamwoord (1625: 36-37 en 1633: 70). Binnen het *accidens figura* bleek bij het naamwoord de leer aangaande samenstelling en samenstellende afleiding te worden gepresenteerd. Bij het voornaamwoord is er alleen sprake van samenstellingen. In beide spraakkunsten heeft Van Heule "enkel" (b.v. *ik*) van "dobbel" (b.v. *ic-zelve, dat-gene, de-welke*) onderscheiden, niet binnen een uitvoerige beschouwing maar constaterenderwijs. Dezelfde registratie vinden we bij Kók (1649: 20) die de termen "enkel" en "t'Zaâmghe-zet" gebruikt heeft. Leupenius (1653: 46) heeft erop gewezen dat voornaamwoorden alleen binnen de eigen woordsoort verbindbaar waren:

> In het *gemeen* konnen wy aanmerken dat alle deese voornaamen enkel syn, maar datse dikwyls met elkanderen verdobbelt worden, *ik selfs, elk ander, die geen, yder een.*

Een nauwkeurig beeld van het *accidens figura* wordt ons met betrekking tot het voornaamwoord door de Nederlandse triviumgrammatici dus niet geleverd.

5.2.3.6. Hoedanigheid

In de hedendaagse traditionele grammatica van het Nederlands worden de voornaamwoorden in een negental subcategorieën verdeeld (ANS 1984: 156). Deze negendeling is het resultaat van een verfijning van een indeling die Donatus heeft aangebracht in zijn *Ars maior* waar, in het spoor van Probus (Holtz 1981: 129), de tweedeling *finita - infinita* overgaat in een nauwkeuriger ordening waarin we o.a. *possessiva, demonstrativa* en *relativa* aantreffen (Keil 1855-1923 IV: 379-380). Deze indeling vinden we, verder uitgebouwd, in zestiende-eeuwse schoolgrammatica's terug; zo hebben Valerius (1562: 8r-v) en Lithocomus (1592: 41) *demonstrativa, relativa, reciproca, possessiva, gentilia* en *interrogativa* onderscheiden.

Terwijl bij de Franse en Engelse grammatici uit de zestiende en de zeventiende eeuw een dergelijke subcategorisatie weinig belangstelling genoot (vgl. overigens Trousson 1986: 62-63), treffen we haar in de Duitse grammatica's herhaaldelijk aan. Albertus (1573: G7r-v) heeft in navolging van Melanchtons *Grammatica latina* binnen het *accidens significatio* een vijftal groepen onderscheiden: *demonstrativa, relativa* (inclusief de *reciproca*), *interrogativa, possessiva* en *gentilia*. Het bestaan van die laatste categorie werd

door Oelinger voor het Duits met klem ontkend[48]. Clajus (1578: 81) heeft binnen het *accidens species* (dat hem bij het naamwoord tot de indeling in *primitiva* en *derivativa* had gevoerd) een vijfdeling aangebracht in *demonstrativa, relativa, interrogativa, possessiva* en *recipocra*, die we voorts o.a. bij Ritter (1616), Schottel (1663) en Stieler (1691) onder *significatio* terugvinden.

In de *Twe-spraack* (1584: 94) is een indeling van de voornaamwoorden naar hoedanigheid slechts terloops aan de orde: "merck dat de *betrecklyke voornaam*, dats *relativum* ..."; al net zo beknopt en onvolledig is Ampzing (1628: 7), die *die* en *dat* "aenwijsende Voornamen" (in de marge "Pronomina Demonstrativa") noemt en er verder het zwijgen toe heeft gedaan.

Van Heule (1625: 40) opende zijn bespreking van het *accidens significatio* bij het voornaamwoord met:

> De Beduydinge der Voornamen is verscheyden, daer zijn 1. *Wijzende*, 2. *Betreckelicke*, 3. *Vragende* ende *Ervelicke*;

"vragende" en "ervelicke" zijn hier niet te beschouwen als één categorie, aangezien ze wat verderop afzonderlijk zijn omschreven, waarbij de voornaamwoorden over de vier groepen werden verdeeld. In 1633 (: 701) heeft Van Heule dezelfde groepen onderscheiden, zij het in een andere volgorde dan in 1625: "*Wijzende, Ervende, Betreckende* en *Vragende*"; waarschijnlijk heeft hij deze kleine wijziging aangebracht onder invloed van het werk van Heyns[49]. De eerste groep wordt deze maal niet omschreven, terwijl in de bepaling van enkele van de overige nuanceringen zijn aangebracht:

Van Heule 1625	Van Heule 1633
Wijzende Voornamen zijn, welke eenen tegenwoordigen Persoon ofte zaeke toonen.	
Betreckelicke Voornamen zijn de geene, die een gezeyt woort als verhaelen <terughalen>.	Betreckende Voor-namen zijn, die een gezeyt woort vertrecken <opnieuw vermelden>, of daer op trecken <betrekking hebben>, of ten dele verhalen <weer ophalen>.
Vragende voornaemen zijn, met de welke men vraegt.	Vragende Voornamen zijn, met de welcke men vraecht.
Ervelicke voornamen zijn, welke eene Ervinge beteykenen.	De Ervende Voor-namen, beteykenen eenich eygendom.

Het lijkt erop dat Van Heule in 1633 bij zijn omschrijving van de "Ervende Voor-namen" zijn oude bron Lithocomus heeft verlaten en aansluiting heeft gezocht bij de lijn van

48 Oelinger 1574: 61: "Gentilia pronomina Germani non habent, sed ea circumloquuntur".

49 Heyns 1605: B6v: "Die vierderhande zijn: ... Aenwijsers, Besitters, Betreckers, Vraghers". Heyns omschrijft deze categorieën als volgt: "*Demonstratifs*, dienende om yemanden oft eenich dingh aen te wijsen" (B6v), "*Possesifs*, die yet beteeckenen datmen eyghen heeft" (C1r), "De *Relatifs* die onder haer betrecken of verbeelden den persoon, oft het dingh datmen te voren genoemt heeft, oft daermen afspreect: Ende de *Interrogatifs* waer mede men iet vraegt" (C3r); zie Dibbets 1983: 105.

Vossius[50].

Bij deze laatste heeft opnieuw Kók (1649: 19-20) zijn heil gezocht. Hoewel Vossius (1648: 84-85) een vijftal groepen onderscheidde, heeft Kók volstaan met de vier die hij bij zijn Nederlandse voorgangers aantrof, en liet hij Vossius' "gentilia" achterwege; wel heeft hij, terloops en in navolging, het "weêrkeerigh" voornaamwoord ingelast. Kóks omschrijvingen hebben vrij veel gemeen met die van Van Heule (1625), wat niet hoeft te verbazen aangezien Kók met diens werk bekend was (Dibbets 1981) terwijl bovendien Kóks meest direkte bron, Vossius, een sterk verbeterde versie was van Van Heules voorbeeld Lithocomus. Kóks woorden luiden[51]:

> De Be-tekening der Voor-naamen is viererley: want zy zijn óft An-wijzende, óft Be-trekkende, óft Vraaghende, óft Be-zittende. *An-wijzende Voor-naamen* worden ghe-noemt, welke een teghen-woordighe persoón óft zaak an-wijsen; als zijn, *Ik, Du, Hy, Die, Deze*. *Be-trekkende*, welke tót een voor-ghaand Woordt be-trokken worden; als, *Die, Welk, zijns*: welk laatste oók een *Weêr-keerigh* ghe-noemt wordt. *Vraaghende* worden ghe-noemt, waar door men vraaght; als, *wie, welk, wat*. *Be-zittende*, welke een be-zitting be-tekenen; als, *Mijn, Dijn, Onze, Uw, Zijn*.

Leupenius (1653: 48) heeft, in weer een andere volgorde dan zijn voorgangers, onderscheiden

> *Aanwysende*, die eenen seekeren *persoone* of saake aanwysen als *ik, gy, hy, sy, deese, die, elk, yder, ander, men*. *Besitttende*, die eenig eigendomm, of besittinge beteekenen, als *myn, uw, syn, haar*. *Vraagende* voornaamen syn, daar meede ergens naar gevraagt wordt, als *wie, welke*. *Betrekkende*, die tot het voorgaande woord betrokken worden, of het selve tot sik trekken, als *self, welk, wie, die, sulk, geene, sik, se*.

De laatste groep omvat bij hem veel meer dan bij zijn voorgangers, ongetwijfeld op grond van de betekenis van de voornaamwoorden.

In het volgende overzicht zijn de voornaamwoorden per groep per spraakkunst bijeengeplaatst. De voornaamwoorden die hier wél maar in het overzicht van 5.2.2 niet voorkomen, zijn van het teken * voorzien.

---

50 Een driedeling vinden we later bij Heldoren 1675: 23-24 met gedeeltelijk afwijkende termen: "Aanbrengende voor-namen" (relativa en interrogativa), "wijsende" (demonstrativa en personalia) en "besittende" (possessiva).

51 Vossius 1648: 84-85: "Demonstrativa dicuntur, quae demonstrant personam, vel rem praesentem: ut sunt, *Ego, tu, hic, ipse, iste, & ille*". Vossius 1648: 85: "Relativa, quae referuntur ad vocem antecedentem: ut, *Is, sui*, et *qui* ... Ex his *sui* etiam vocatur reciprocum". Vossius 1648: 85: "Interrogativa dicuntur, quibus interrogamus: ut, *Quis*". Vossius 1648: 85: "Possessiva, quae possessionem significant: ut, *Meus, tuus, suus, noster, & vester*".

	aanwijzend	betrekkelijk	vragend	bezittelijk
Van Heule 1625	ik, *gy, hy, die, dat	welke, welkers, wiens, die, die geene	wie, welke, wat, welk	mijn, dijn, zijn, onze, u
Van Heule 1633	ik, gy, hy, die, deze	die, wie, welke	wie, welke, *wat	mijn, dijn, zijn, onz, uw
Kók 1649	ik, du, hy, die, deze	die, welk, zijns	wie, welk, wat	mijn, dijn, onze, uw, zijn
Leupenius 1653	ik, gy, hy, sy, deese, die, ander, elk, yder, men	die, wie, welk, *sulk, *geene, self, sik, se	wie, welke	myn, uw, syn, haar

Het meest opvallend hierin zijn voor de hedendaagse lezer de subcategorieën van de aanwijzende en de betrekkelijke voornaamwoorden. In de eerste vinden we in alle vier de grammatica's 'onze' persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden bijeen, waaraan Leupenius nog enkele onbepaalde voornaamwoorden heeft toegevoegd. Te bedenken valt dat het persoonlijk voornaamwoord eerst definitief aan het begin van de negentiende eeuw als een afzonderlijke categorie werd onderscheiden, overigens nadat al bij Beyer (1661: 130) en Ten Kate (1723 I: 502) van "Personalia" sprake was geweest, en ook bij Des Roches (1761: 37-38) de "*Personalia*, of *Personeele*" van de "*Demonstrativa*, of *aantoonende*" waren afgezonderd. De subcategorie van de betrekkelijke voornaamwoorden is bij Leupenius niet gekenmerkt doordat de woorden die ertoe behoren, een zinsverbindende functie bezitten (ANS 1984: 238), maar doordat ze een bepaalde semantische functie hebben die -naar het oordeel van Leupenius- verschilde van die van de woorden uit de overige subcategorieën. Het is merkwaardig te moeten vaststellen dat *se*, door Leupenius tot de betrekkelijke voornaamwoorden gerekend, de objectsvorm blijkt te zijn van het 'aanwijzend voornaamwoord' *sy*, getuige de informatie van Leupenius (1653: 51)[52]:

> In de selve maniere <als het enkel- en meervoudige, mannelijk, vrouwelijk en onzijdige *sik*> wordt ook *se* gebruikt in het eenvoud, alleen in het vrouwlyke geslagte. *God heeft ons syne wett gegeeven, maar wy hebbense*, de wett, *overgetreeden*. Maar in het meervoud vinden wy het selve in allen geslagten. *In het mannel. De Heidenen hebben God niet gedient, gelyk sy hem gekennt hebben: daarom heeftse God overgegeeven in eenen verkeerden sinn. In het vrouwl. Gy*

52 Ik wijs er hier op dat Meijer 1672: 116-117 een veel gedetailleerder indeling geeft: "Deeze *Pronomina* of Voornaamen zijn zeevenderley". Deze zeven groepen geef ik hieronder met Meijers omschrijving: 1. "Aanwijzende Voornaamen (*Pronomina Demonstrativa* by den Latijnen geheeten) zijn, die eenen zeekeren Persoon, ofte zaake aanwijzen" (o.a. *ik, du, hy, dat, het geene, deeze, die*); 2. "Betrekkige, in het Latijn *Relativa*, zijn, welke tot een voorgaand woordt opzicht <betrekking> hebben" (o.a. *die, dewelke*); 3. "Weederkeerige, *Reciproca*, zijn, welke tot den persoon in de zelfde reeden weederkeeren" (o.a. *zijns*); 4. "Vraagende, *Interrogativa*, zijn door welke men vraagt" (o.a. *wie, wat*); 5. "Verzeekerende zijn, welke de beteekenisse van het woordt, daar zy by gesteldt worden verzeekeren, en bevestigen" (o.a. *zelfs*); 6. "Verdeelende, *Distributiva*, zijn, welke eene verdeelinge beteekenen" (o.a. *iemandt, ander, eenig, iets, elk, iedereen, alwie, niemand, niets*); 7. "Verzamelende, *Collectiva*, welke eene verzaamelinge te kennen geeven" (o.a. *ieder, alle*); daaraan wordt toegevoegd dat de pronomina die andere grammatici "*Possessiva*, dat is, Bezittende noemen", door Meijer tot de bijvoeglijke naamwoorden ("*Adnomina* of Bynaamen") worden gerekend.

sullt den weeduwen niet beleedigen, indien gy se den weeduwen, *eenigsins beleedigt, end. In het geenderl. Jesus seide, vull de waatervaaten met waater, en sy vulldense*, de waatervaaten, *tot booven toe.*

Natuurlijk kan er niet worden ontkend dat zo'n *se* refererende, "betrekkende" waarde heeft, maar dat is per definitie (vgl. 5.2.1) inherent aan ieder voornaamwoord volgens Leupenius.

5.2.3.7. Buiging

De verschillende triviumgrammatica's bevatten paradigma's dan wel andere opgaven van de verbuiging van de voornaamwoorden. Om onderlinge overeenkomsten en verschillen te laten zien zijn die gegevens in de volgende overzichten bijeengebracht, in de volgorde aanwijzende, bezittelijke en overige voornaamwoorden. Per voornaamwoord is ook aanvullende informatie opgenomen.

5.2.3.7.1. Aanwijzend voornaamwoord

5.2.3.7.1.1. ik - wij

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)	Leupenius (1653)
1.	ick	ik	ic	ik	ik
2.	myns, myner	mijns, mijnes	mijns, mijnes	mijns, mijnes, mijner	mijns
3.	my	my	my	my	my (me)
4.	my	my, mijn	my, me	my, me	(zie 3)
6.	van my	van my			
1.	wy	wy	wy	wy	wy (we)
2.	onzes, onzer	onzer	onzer	onzer	onser
3.	ons	ons	ons	ons	ons
4.	ons	ons	ons	ons	(zie 3)
6.	van ons	van ons			

Bij enkele van bovenstaande vormen kunnen kanttekeningen worden geplaatst[53].

Onduidelijk is het of *myns* en *myner*, *onzes* en *onzer*, die in de *Twe-spraack* (1584) en door Heyns (1605: B6v-7r) als vrije alternatieven worden geboden, dat ook zijn: *myns* komt in de Amsterdamse spraakkunst slechts drie maal voor, steeds als bezittelijk voornaamwoord; een maal treffen we *mynre* aan, eveneens als bezittelijk voornaamwoord.

Nadat Hyperphragme (1576: I2v) voor de derde naamval *my* naast *mijn* had opgegeven, vermeldde Van Heule -en na hem Hillenius (1664: 29)- in 1625 de vorm *mijn* naast *my* als vierde naamval; of de keuze bij het gebruik van deze vormen vrij is dan wel beperkt, heeft hij niet aangegeven.

Zowel Van Heule (1633) als Kók (1649), Leupenius (1653) en Beyer (1661: 131)

53 Er wordt hier dus voorbij gegaan aan varianten die de grammatica's links en rechts vermelden. Zo biedt Van der Schuere 1612: 61 de informatie: "Daer de voor-naem *ik* voor eenige werkwoorden komt, magmen in plaetze van die wel stellen *'k*, als: *'kachte*". Vgl. ook Van Heule 1625: 82 en 1633: 147. Vgl. ook Van Heule 1625: 81: "Als men aen het eynde eenes woorts yet bystelt so wort het *Byzettinge* genaemt als ... *Icke* voor *Ic*".

hebben *me* in de vierde naamval naast *my* geplaatst. Kók deed dat zonder nader kommentaar maar Van Heule lijkt hier gesproken en geschreven Nederlands te onderscheiden:

> Het woordeken *Me* hebben wy in vele Tael-spreuken <zinnen>, als *Hy heeft-me geslegen, Zy hebben me veracht*, is derr sprake dienstich, doch weynich van Auteuren gebruykt.

Hiermee in overeenstemming is Leupenius (1653: 48-49), die met betrekking tot het gebruik van *me* en *we* moest constateren:

> om kortheids wille wordt somtyds voor *my* en *wy*, *me* en *we* gebruikt, insonderheid <met name> daar sy achter een werkwoord gestellt worden, *sy hebbenme, soo seggenwe*: Wy laaten toe, dat men om de soetvloeijentheid soo spreeke: maar <wensen dat men?> de letteren ten vollen uitschryve, *sy hebben my, soo seggen wy*.

Duidelijk is dat Leupenius wel dezelfde vokaalreductie in dezelfde positie heeft gesignaleerd, maar -met betrekking tot *me-* de functie- en (daarmee samenhangende) naamvalsbeperking die zijn voorgangers hadden opgemerkt, in zijn beschrijving niet heeft verdisconteerd (vgl. 4.2.9.2 voor Leupenius' opvattingen m.b.t. naamval).

5.2.3.7.1.2. du - gij

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)	Leupenius (1653)
1.	du	gy	du	du	gy
2.	dyns, dyner	dijns, dijnes	dyns, dynes	dijns, dijnes, dijner	uws
3.	dy	dy	dy	dy	u
4.	dy	dij	dy	dy	(zie 3)
5.	ho du				
6.	van dy	van dy			
1.	ghy, ghyluy	gy, gyly	gy, gyly, gyluy	ghy	gy, gy lieden
2.	uws, uwer, uluyder	uwer, ulieder	uwer, u lieder, uwer lieden	uwer	uwer
3.	u, u luy	u, u lieden	u, ulieden	u	u
4.	u, u luy	u, u lieden	u, ulieden	u	(zie 3)
5.	o ghy, o ghyluy				
6.	van u, van uluy	van u, van u lieden			

In de *Twe-spraack* (1584: 85)[54] werd er al op gewezen dat *du* veelal door *ghy* werd vervangen:

> Merckt óóck datmen de twede persoon int Enkel ghetal nu ter tyd zelden ghebruyckt, maar inde plaats van *du minnest*, etc. *ghy mint* zegghende, ende moeten dees volgens <daarom> int veelvoudighe *ghy luyden mint* zegghen, t'welck de taal verkruepelt ende die van haar ciraat beróóft. De H. van S.Aldegonde heeft hier in ... in zynen ghedruckten Zouter zyn vlyt betóónt: ende meer andere hebben t'selve wel eertyds ghepóóght te beteren, maar hebben luttel ghevordert, zó quaden beest is quaghewoonte.

54 Niet onvermeld mag Lambrecht 1550: D2v-3r hier blijven waar -nadrukkelijk alleen voor Hollands, Zeeuws en Westvlaams- vermeld wordt: "ie. voor ghy" en "hoe dat men zommighe lieden vind, die zegghen iy, of jy, voor ghy".

In het pleidooi voor *du* -dat geen steun vindt in de taalpraktijk van de *Twe-spraack*, waar voor het enkelvoud *ghy* en *u* (objectsvorm) worden gebezigd (Dibbets 1985: 465)- wordt verwezen naar Marnix van St. Aldegonde, die in 1580 in zijn "Waerschouwinge aen den Christelijcken leser", voorin zijn *Psalmen Davids*, in het enkelvoud bewust gebruik had gemaakt van "de oude ende ongewoonlijcke woorden van *du* ende *dy*", zodat "het getal van velen van het ghetal van eenen" kon worden onderscheiden[55]. Het gebruik van deze "literaire antiquiteit" (Hermkens 1973: 59) werd door Coornhert in 1560, onder verwijzing naar Marnix, overwogen (Dibbets 1985: 258), hoewel "*du* luydt hardt ende verachtelijck", op welke eigenschap ook in de *Twe-spraack* is gewezen met betrekking tot het Duits: "byden Overlanders ist óóck verachtelyck ,du, te zegghen". Nadat Heyns (1571: 21) al op de parallel tussen het Franse *tu* en het Nederlandse *du* had geattendeerd, heeft hij later (1605: C8r) waarschijnlijk de draad van het betoog uit de *Twe-spraack* opgenomen. Hij pleit niet ten gunste van *du* maar gebruikt het woord als parallel voor het Franse *tu* dat in een aantal gevallen al evenmin mag worden gebruikt:

> Wy sullen in onse Vervoegingen voor de tweede persoon *Du* gebruycken, niet om der kinderen (die van Ouders tot Ouders anders onderwesen zijn) also te leeren spreken (want dat waer den Moor-man wasschen) maer veel eer om hun kondt te maken, datmen in Fransois so luttel *Tu* gebruycken mach, als *Du* in onse tale: want d'een als d'ander heet over lange by alle volcken onwaerdichlijck ghesproken. Jae selve de Hoochduytschen, die nochtans in alle haer boecken *Du* ghebruycken, en willen van niemanden geduut zijn. Alsmen dan yemanden aenspreeckt die zijn ouder oft meerder is, so salmen Ghy in stede van Du seggen, ende in Fransois *Vous* voor *Tu* gelijc oft iemant seyde: Du bist mijn Meester ende Vader, dat en soude by ons niet wel luyden, soo en soude oock in Fransois *Tu es mon Maistre & Pere*, Men moet seggen *Vous estes mon Pere & Maistre*: Ghy zijt mijn Vader ende Meester. Doch wanneermen tot zijnen dienaer oft minderen spreeckt, oock tot den Aldergrootsten oft oversten (als Godt, Coninck, oft dierghelijcke) soo schrijft ende seydtmen wel *Tu* ende Du, ghelijck d'ervaringhe dat leeren sal.

De poging *du* voor het Nederlands te behouden is stellig definitief verijdeld toen de Dordtsche Synode in 1618 besloten heeft om in de nieuwe Bijbelvertaling alleen *ghy* te bezigen (vgl. voor de Bijbelvertalingen en de synodes m.b.t. het gebruik van *du*: Zwaan 1939: 50-51 en 54-58). In 1624 heeft De Hubert in de "Voor-rede" die aan zijn psalmvertaling voorafgaat, Marnix' gebruik van *du* afgewezen:

> Hier bij gevougd, dat het woordeken *du* ('t welck sijne Ed: doorgaans gebruijkt voor *gij*) om de hardigheijd des gevolgs uijt de Nederduijtze tale t'eenemaal uijtgeroeid sijnde, seer qualick heeft wederom konnen ingevoerd worden, te meer dat <omdat> onse tale een' vijandinne is van alle hard-vloeiendheijd. 'Tluijt (miins oordeels, ende onder verbeteringe gesproken) te seer hard in de ooren van den Nederlander te singen, gelijk sijne Ed. <Marnix> singt onder anderen in den 50 Psalm: *Du stootst onwers*

(Zwaan 1939: 393). Voor De Hubert vormde het morfologische gevolg van het gebruik

---

55 In zijn voorwoord van 1580 noemt Marnix als gebieden waar *du* en *gy* naast elkaar worden gebruikt "Hollandt, Gelderlandt, Vrieslandt, Overijssel, ende lancx de Oostersche zee henen, tot aen Dantzijck toe", gebieden waar o.a. deze woorden "voor goede, nederlantsche ende bequame woorden noch heden te daghe bekent, aenghenomen ende ghebruyckt worden". In het voorwoord van 1591 biedt hij bijna dezelfde overtuigende reeks: veelzeggend is het dat *Hollandt* er evenwel uit verdwenen is. Zie Zwaan 1939: 396 en 399.

van *du*: de z.i. onwelluidende uitgang van de persoonsvorm, de verklaring voor de verdwijning van *du* uit het taalgebruik (vgl. 6.2.2.8.1.1).

Van Heule (1625: 38) heeft bewust voor *gy* in het enkelvoud gekozen, en vervolgens zijn keuze voor het meervoudige *gy ly* verantwoord:

> By onze Voorouders, zo heeft men *Du* gebruykt in de plaetse van *Gy*, ende het wo<o>rdeken *Gy*, beteykende zo veel als *Gy lieden* tegenwoordich doet, dit gebruyk verhaelt de Beroemden Aldegonde in zijne Psalmen, waer in hy ook getracht heeft, die woorden tot haer out gebruyk te brengen, ende alhoewel zulx in reden gegront is, ende de noot zulx in onze Taele wel vereyscht, zo wort dit als verworpen, buyten het gebruyk gelaten. Wij hebben hier boven *Gy lij* gestelt in de plaetse daer men *Gy lieden* is gewoon te zeggen, om dat het woort *Gy lieden* zeer lang by de Werkwoorden valt, ende om dat *Gy lij* ook by de Oude Nederlanders gebruykt is geweest.

Het gebruik van *du* is dus eigenlijk zeer noodzakelijk, maar is niet overeenkomstig het taalgebruik, de *usus*. De beslissing in de keuze tussen *gy lieden* en (het blijkbaar minder gewone) *gy lij* is bepaald door de welluidendheidsoverweging[56].

Ampzing (1628: 40) zou de vormen *dij* en *dijn* (bezittelijk voornaamwoord) wel opnieuw in zwang willen zien gebracht:

> Ende so wenschte ick wel, dat de woordekens *dij*, ende *dijn*, in heur oud gebruyk mogten hersteld worden, ende dat wy *dij*, ende *u*, *dijn*, ende *uw*, onderscheyden gebruykten: want *dij*, ende *dijn*, spreken van eenen, *u*, ende *uw*, van veelen:

de vormen zouden de hoorder of lezer onmiddellijk duidelijkheid bieden omtrent hetgeen is bedoeld: enkelvoud of meervoud. Maar voor het aftandse *du* zag Ampzing geen plaats:

> Het afgeslete ende uytgediende[57] *du* wil ick gaerne buyten het gebruyk laten blijven, om de hardicheyd des gevolgs wille die het in de by-gevoegde werk-woorden veroorsaekt: uytgenomen dat wy het sonder gemelde by-gevoegde werk-woorden met enige naem-woorden in't quade genomen zomwijlen loffelijk gebruyken konden: als du bengel, du boos-wicht, du verrader, du verleyder, etc. Hier voor hebben wy *gy* aengenomen: het welke of het schoon <ofschoon het> in't meervoud ook *gy* heeft, so worden nochtans door de selfstandige namen, ofte werk-woorden, daer dat woordeken by gesteld word, de getalen genoeg onderscheyden. Wil dan noch iemand in't meervoud gy lieden, ofte gy luyden; ofte ook gy ly, ofte gy luy, naer de oude wijse, om de kortheyd, seggen, dat kan ik ook heel wel lijden.

Du was ook naar Ampzings mening zeer geschikt om verachting uit te drukken, maar met een argument dat hij aan De Hubert heeft ontleend (zie boven), heeft hij desondanks *du* in andere omstandigheden afgekeurd, waarna hij, voor wie enkel- en meervoud wenste te differentiëren[58], is ingegaan op vormen die Van Heule aan had geroerd.

---

56 Hillenius 1664: 29, zo vaak in overeenstemming met Van Heule, vermeldt voor het enkelvoud: *ghy, dijns/dynes/uwes/van u, dy/uwe, dy/uwe*.

57 Vgl. Ampzing 1628: 40: "de oude gewoonte van spreken is de oude tale"; het is "schier belachelijk, liever eene tale te verkiesen die de luyden gesproken hebben, dan diese spreken".

58 Ampzing had die behoefte zelf duidelijk niet: het verschil tussen enkel- en meervoud kwam bij het gebruik van *gy* voldoende tot uitdrukking in de erbij aansluitende naamwoorden of werkwoorden. Vgl. dezelfde opvatting bij De Hubert 1624 in zijn "Voor-rede": "onse voorouders hebben sonder twijfel daar ook al op gelett, verstaande datter een merkelick onderscheijd was tuszen het woordeken *Gij*, in

In 1633 (: 71) nam Van Heule *du* in zijn paradigma op: de reactivering van dit voornaamwoord door een veelgelezen auteur als Cats in *Zelf-strijt* (Middelburg, 1620) en *Houwelyck* (Middelburg, 1615) had de verwachting gewekt dat *du* zijn plaats zou heroveren[59]:

> In vorige tijden heeft-men *Du* in plaetse van *Gy* gebruykt, want *Gy* is zo veel als *Gy-lieden*, het onderscheyt van *Du* en *Gy* is onze Tale zeer dienstich, om dat de woorden kort zijn ende het onderscheyt groot is, wort van *Aldegonde* in zijne Psalmen, doorgaens ooc van *Kats* in den Zelfstrijt, en in het Houwelic, tot eenige plaetsen bequamelic ingevoert, zoude ooc lichtelic in het gemeyn gebruyc plaetse grijpen.

Met dezelfde argumentatie als in 1625 verantwoordt Van Heule vervolgens zijn voorkeur voor *gy ly* en *gy luy*.

Aan de discussie rond het gebruik van *du* -door Hooft in Waerneming 66 opgenomen hoewel *gy* "in 't gebruyk is"- heeft Leupenius (1653: 49) niets nieuws bijgedragen: hij heeft herhaald wat anderen al hebben opgemerkt:

> Voor *gy*, schijnt *du* wel eertyds gebruikt te syn, om het eenvoud van het meervoud te onderscheiden, gelyk sommige geleerde en vermaarde lieden dat gebruik hebben aangehouden: maar om dattet soo hard is, en dattet <omdat het> een eigen Hoogduitsch woord is, en ook by den Hoogduitschen selfs meest verachtelyk gebruikt wordt, soo isset uit de gewoonte geraakt, en men seggt, sonder onderscheid in het eenvoud en meervoud, *gy*. Sommige, om eenig onder-

---

het enkel, ende het woordeken *Gij*, in 't meervoudig getal: ende dat dit onderscheijd duijdelick ontdeckt werde uijt het gevolg der t'samenvouginge, so wel van de Naamen <naamwoorden>, als van de Woorden <werkwoorden>. Als bij exempel: in 'tenkel getal seijtmen, *gij God, gij menz*, in 'tmeervoud *gij goden, gij menzen*: hier siet men immers, dat de selfstandige Naamen gevougd bij het woordeken *gij*, met goed duijdelick onderscheijd uijtgesproken worden. In de t'samenvouginge der Werk-woorden, met het woordeken *gij*, is het onderscheijd insgelijks geheel klaar <duidelijk>. Bij exempel; In 't enkel getal seijt men, Gij looft God, *tu laudas Deum, tu louë Dieu*. In 'tmeervoud, gij lovet God, *vos laudatis Deum, vous louez Dieu*. So spreekt men tot God: *Gij werkt alles in allen*; Daar men anders tegens twee ofte meer soude seggen: *Gij werket*. Ende in de gebiedende ofte biddende wijse van spreken: *Geef, ofte geeft mij*, daarmen anderzins in 't meervoud soude moeten seggen; *Gevet mij*. So mede *kom, bidd, smeek*, ofte *smeekt gij*, in 't meervoud, *komet, biddet, smeeket gij*, etc. Hier uijt blijkt dan, dat het niet van noode en sij, het woordeken *du* ('twelk om de hardigheijd sijns gevolgs eenmaal verworpen is) om des onderscheijds wille wederom op te rapen. 'Ten is ook so vremd niet in onse tale, als wel sommige meenen, dat het woordeken *gij* eens ende onveranderlick soude blijven in sijn enkel ende veelvoudig getal: want dit en is niet alleenlick in dit woordeken *Gij*, maar ook in eenige andere woorden gebruijkelick: so seijtmen; *die looft God, die loven God, sy looft God, sy loven God*, blijvende de woorden *die* ende *sy*, gelijk het woordeken *gij*, onveranderlick in haare buijginge, ende nochtans niet te min onderscheijdelick in haar getal door het gevolg der t'samenvouginge. Dese redenen hebben mij beweegd, het aangenomen gebruijk niet te veranderen"; vgl. Zwaan 1939: 394.

59 Vgl. ook ald. p. 87-88: "Wy vougen hier in het out gebruyc der Werc-woorden, zonder welc gebruyc wy in onze Sprake zeer veel verliezen, ooc zijn tot de herstellinge des zelven alle Taelgeleerde gheneycht geweest, als *Koornhert, Aldegonde, Ampzingius*, ooc de *E. Jacob Kats*, welke in den Zelfstrijt zeyt, *Du geefst gestrenge geest, ons grote stof om klagen, Du legst ons packen op die niet en zijn te dragen*. Alzo spreekt *Aldegonde* doorgaens in de *Psalmen*". En op p. 93: "Voor *Du bist* zeggen wy gemeynelic *Gy zijt*, welc eygentlic van het veelvoudich gezeyt wort, daerom zo verbetert dit out gebruyc de niewe dwalinge". Maar de Van Heule-epigoon Hexham 1648: Xx4v merkt op: "Note, that in speaking to one to use *Ghy*, is more gentile then *Du*". En ook Beyer 1661: 132 heeft zijn ernstige twijfels over *du*: "'t is nu gantsch buiten gebruik".

> scheid te maaken, seggen in het meervoud *gy lieden*, dat wy niet willen verwerpen, achten het nochtans niet seer noodig naademaal het onderscheid uit de bygestellde naamen <naamwoorden> of werkwoorden kann verstaan worden: soo gebruiken ook de Hoogduitsche het woord *ihr*, sonder onderscheid.

Daarbij moet worden aangetekend dat Leupenius geen verschillende werkwoordsvormen bij het enkel- en meervoudige *gy* plaatste, iets wat wel bij Ampzing (1628) het geval was (vgl. b.v. 6.2.2.8.1.1).

Met betrekking tot de voornaamwoorden van de tweede persoon moeten nog enkele opmerkingen worden gemaakt.

Opnieuw hebben de grammatici geen informatie geboden omtrent het al dan niet vrij mogen gebruiken van de vermelde alternatieven: kon, bijvoorbeeld, *hij ontferme hem dijns* worden gebruikt naast *hij ontferme hem dijner*, en *dat boek is mijns* naast *dat boek is mijner*?

Het lijkt waarschijnlijk dat zowel in de *Twe-spraack* (1584) als bij Van Heule (1625 en 1633) in het meervoud twee paradigma's moeten worden onderscheiden: dat van *g(h)y* en dat van *ghyluy/ghyly*.

Zowel Van Heule (1633: 72) als Leupenius (1653: 49) gewagen van het gebruik van het meervoud-aanduidende voornaamwoord wanneer van één persoon sprake is. Leupenius vermeldt dit met betrekking tot de tweede persoon: "Het is ons ook seer gemeen het eenvoud door het meervoud uit te spreeken". Van Heule had er al op gewezen dat dit ook in de eerste persoon gebeurde:

> Het is ooc in vele spraken gebruykelic, te seggen *Wy* in plaetse van *Ic*, en *Gy* in plaetse van *Du*, welc gebruyc prijzelic is, als het geen twijfel en veroorzaekt, en dit gebruyc schynt het nodich <noodzakelijk> woordeken *Du* versteken <verdrongen> te hebben.

Onduidelijk is of er hier sprake is van majesteits- dan wel bescheidenheidsmeervoud (vgl. ANS 1984: 163-164).

Een "tael-achteloze blintheyt" noemt Van Heule (1633: 72) het dat men in plaats van *du* van *uwerlieden* gebruik is gaan maken "over-mits het woordeken *Gy* nu gemeyn geworden is". De betekenis van het gebruikte "gemeyn" is wat duister. Het kan aangeven dat *gy* zowel voor enkel- als voor meervoud in zwang was geraakt, waaruit de behoefte was ontstaan een eigen aanduiding voor het enkelvoud in het leven te roepen. Het is echter waarschijnlijker dat de nieuwe vorm distinctie moest uitdrukken nu *gy* ook voor Jan en alleman werd gebruikt. De door Van Heule genoteerde vorm *uwerlieden* (met het zo opvallend meervoudige element *-lieden*) is echter als eerste naamval niet aangetroffen[60].

Lambrecht (1550: D3r) heeft nog gesignaleerd dat "de Hollanders, ende meer ander" *jou* in plaats van *u* gebruikten (zie ook Sassen 1983). Zijn voorbeeld ("ic hebt jou gheghe-ven, voor ic hebt u ghegheven") laat zien dat zijn woorden in elk geval op gebruik in de datief betrekking hadden. Maar dit *jou* zal -evenmin als het Hollandse (vgl. Hermkens en Van de Ketterij 1980: 89) *jij* en *je* dat Lambrecht (1550: D2v-3r) ook heeft vermeld- de zeventiende-eeuwse taalbouwers met hun aandacht voor de literaire schrijftaal (Van

60 Zie Caron 1953b: 52 waar in navolging van Zwaan 1939: 337 voorbeelden van *uwerliefden*(!) worden gegeven, echter geen van alle in eerste-naamvalsfunctie.

Heule!) onwelgevallig zijn geweest (vgl. ook Verdenius 1946 m.n. 170-173, 178).

Wellicht dat uit woorden van Pieter de Bert, wiens verloren gegane *Neder-duytsche letter-konst* (Middelburg, 1588) een aantal malen door Dafforne (1627) wordt aangehaald, kan worden geconcludeerd dat aan het einde van de zestiende eeuw *u* als enkelvoudige eerste-naamvalsvorm (in bepaalde streken?) in gebruik is geweest: volgens Dafforne (1627: 53) heeft De Bert vermeld:

> Somtyds maekt het <de letter *u*> een vol-komen Woord alleen: beteekenende des *Hooghduytschen du*, dat is, den tweeden persoon aen-wyzende. *Pieter de Berd.*

5.2.3.7.1.3. hij - zij - het

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kŏk (1649)	Leupenius (1653)
1.	hy	hy	hy	hy	hy
2.	zyns, zyner	zijns, zijnes	zijns, zijnes	zijns, zijnes, zijner	syns
3.	hem	hem	hem, him	hem, him, hum	hem
4.	hem	hem	hem	hem	(zie 3)
6.	van hem	van hem			
1.	zy, zyluiden	zy, zylieden	zy, zyly, zyluyden, zylieden	zy	sy (se) hunner
2.	hun, hunluider	haerer	harer, hunner	haarer, hunner	hun
3.	hen, henluiden	hun	hun	hun	(zie 3)
4.	hen, henluiden, ze	hen	haer, ze, hen	haar, ze, hen	
6.	van hun, van hunluiden	van hun			
1.	zy	zy	zy	zy	sy
2.	haars	haers, haeres heures	haers, hares, heurs	haars, haares, huers	heurs
3.	haar	haer, heur	heur	huer	heur
4.	ze, haar	haer, heur	heur, ze	huer, ze	(zie 3)
6.	van haar	van haer, van heur			
1.	zy, zyluyden	zy, zy lieden	zy, zyly, zyluy, ze, zylieden	zy	sy
2.	harer, haarluider	heurer	heurer	huerer	heurer
3.	haar, haarluiden	heur, heurlieden	hun	hun	heur
4.	ze, haarluiden	heur, heurlieden	heurr, ze	huer, ze	(zie 3)
6.	van haar, van haarluiden	van heur, van heurlieden			
1.				het	
2.				zijns	
3.				het, hem	
4.				het "als 't Manlijk"	

Het meest opvallende in het bovenstaande is -naast de betrekkelijke chaos (Hermkens 1973: 64)- misschien wel het zo veelvuldig ontbreken van *het*, dat ook in de opsommingen van de voornaamwoorden (5.2.2) geen plaats had gekregen. Alleen de *Twe-spraack* (1584: 81) vermeldt *het*: "Voort Ghenerley <onzijdig> (meen ick) ghebruiken wy in dezen

t'ledeken ,het"[61]. Wanneer dat ten volle zou gelden, houdt het in dat naar een onzijdig meervoud als *de boeken* in de eerste naamval via de vorm *de* zou moeten worden verwezen (3.2.4.1), wat toch ook voor de Amsterdammers onmogelijk moet zijn geweest. Maar het is duidelijk dat *het* als voornaamwoord voor de schrijvers van de *Twe-spraack* niet heeft bestaan.

Bij een aantal vormen uit de zojuist geboden paradigma's is door de grammatici een toelichting of enig kommentaar geplaatst. Zo heeft Van Heule (1633: 73) aangetekend dat de vorm *him*

> voor duyzent jaren, by onze Voor-ouders gebruykelic <is> geweest, de Hoochduytsen hebben *Im* in plaetse van *Him* aengenomen.

In de marge noteerde hij hierbij: "Ziet vander Mijle de lingua Belgica", in welk werk uit 1612 dit gegeven niet expliciet is vermeld maar *him* wel in geciteerde oude teksten wordt aangetroffen. Het lijkt erop dat Van Heule (1633) met het antieke *him* in het enkelvoud een naamvalsonderscheid heeft willen introduceren zoals hij dat acht jaar eerder met *hun* - in de *Twe-spraack* in de tweede en zesde naamval aanwezig- ten opzichte van *hen* in het meervoud had gedaan, waarmee hij een onderscheid heeft geintroduceerd dat in het taalsysteem niet aanwezig was en dat nog eeuwen een grammaticaal twistpunt zou blijven (zie De Rooij 1990, inz. 120). Het gebruik van dit *hun* werd door de vertalers van de Statenbijbel in 1628 in feite afgekeurd, overigens zonder dat daar argumenten voor werden geleverd[62]. Hooft echter kon zich in Waerneming 31 wel vinden in een (kunstmatige?) onderscheiding van de derde en de vierde naamval enkelvoud en meervoud[63]: het door hem geboden paradigma[64] is voorzien van de aantekening:

> Mij zoude best dunken den *Datyf* te maken *hun* <1. *hum*> in *Singulari* om hem te onderscheiden van den *Accusatyf ejusdem numeri*, 't waer ook misschien beter in *Ablativo Singulari* te zeggen *hum*, en zouden aldus de *Datyf & Ablatyf Singulaer* ietwes sweemen na de *Pluraelen*.

Het voordeel van deze vorm zou dus meerledig zijn: enerzijds zouden de derde en de vierde naamval in het enkelvoud zijn onderscheiden, terwijl anderzijds de derde (en zesde) naamval enkel- en meervoud (*hum - hun*) en de vierde naamval enkel- en meervoud (*hem - hen*) sterk op elkaar zouden lijken, evenals de enkelvoudsvormen (beide *-m*) en de meervoudsvormen (beide *-n*).

In 1625 (: 38-39) is Van Heule ingegaan op de vorm *haerer*, die hij in zijn paradigma had opgenomen als tweede naamval mannelijk meervoud:

---

61 Vgl. Albertus 1573: C6r: "*Es*, magis pronomen relativum est, quam articulus, nomina enim articulos ante se habent: *Es* vero tantum verbis praeponitur", en Kiliaan 1599: 188 s.v. *Het*: "Articulus nominum neutrius generis & verborum impersonalium".

62 Vgl. Zwaan 1939: 213: "*Hun* plur. suffr. iudicatum aut omnino non esse usurpandum, aut rarissime".

63 Vreemd genoeg ontbreekt dit onderscheid in Waerneming 68 m.b.t. het enkelvoud: "Hy, zyns oft zyner, hem, hem, o, hem. Zy, hunner, hun, hen, o, hun"; Zwaan 1939: 251. Vondel heeft volgens 'Vragen' fol. 3r *hum* afgekeurd, en de voorkeur gegeven aan *hem*: "hem betrouwen" moest het luiden, niet "hum betrouwen".

64 "Hy, zyns, hum, hem, o, hem. Zy, hunner, hun, hen, o, hun"; Zwaan 1939: 242.

> Eenige Geleerden willen hier in de plaetse van *Haerer* stellen *Hunner*, om den Baerer des Mannelicken geslachts, van den Baerer des Vrouwelicken geslachts te onderscheyden.

Uit de formulering wordt duidelijk dat dit *hunner* niet tot Van Heules eigen taalsysteem heeft behoord: hijzelf heeft het mannelijke *haerer* geplaatst naast het vrouwelijke *heurer*, anderen bezigden blijkbaar *hunner* naast *haerer*. In 1633 heeft hij overigens, misschien onder invloed van "het gebruyc", dat immers "de byzonderste en krachtichste wet" stelt (1633: A3r), *hunner* in zijn paradigma opgenomen. Hij heeft echter niet duidelijk gemaakt wie de "Eenige Geleerden" zijn geweest.

Bij vormen van het voornaamwoord *hy* heeft ook Ampzing (1628: 40-41) stilgestaan. Hij wenst -en hij stemt daarin overeen met Van Heule (1625)- geen onderscheid in vorm te maken in de derde en vierde naamval enkelvoud, en gebruikt daar *hem*. Ook in het meervoud gaat hij mee met Van Heule: *hen* is voor Ampzing vierde naamval, *hun* wordt gebruikt in de derde en zesde naamval.

De vormen *haers, haeres, heures* of *haer, heur* lijken naar de opvatting van Van Heule (1625: 39) niet willekeurig dooreen te mogen worden gebruikt. In een korte bespreking van het persoonlijk voornaamwoord vergelijkt hij enkele Latijnse en Nederlandse woordgroepen door naast elkaar te zetten:

patres eorum	haere vaders	patres earum	heure vaders
patrum eorum	haerer vaderen	patrum earum	heurer vaderen

en vervolgt:

> Deze Buygingen als *Heures, Heur, Heurer*, die gebruyken wy, als men van Vrouwen spreekt, maer als men van woorden des Vrouwelicken geslachts spreekt, zo steltmen de voornamen *Haer, Haerer, etc.*.

Het staat buiten kijf dat Van Heule hier persoonlijk (in zijn terminologie: "Wijzend") en bezittelijk ("Ervelick") voornaamwoord voor wat het Nederlands betreft verward heeft. Maar duidelijk wordt uit zijn formulering dat *heures, heur* en *heurer* (vrouwelijke) persoonsaanduiders zijn, *haer* en *haerer* dienen ter aanduiding van woorden die een vrouwelijk woordgeslacht bezitten en niet op vrouwen doelen.

Wat anders lag deze zaak bij Ampzing (1628: 40-41). Hij prefereert *haer* alleen voor het vrouwelijk enkelvoud en *heur* voor het vrouwelijk meervoud. Voor beide vormen geldt dat ze in de derde en de vierde naamval kunnen worden gebruikt, immers:

> men kan uyt den sin <betekenis>, ende by-gaende woorden <context> de gevallen <naamvallen> lichtelijk onderkennen,

een opmerking die hij evenzeer heeft laten gelden voor de hierboven al vermelde vormen *hem* en *hun*.

Leupenius (1653: 50) heeft zijn keuze voor *heur* van een tweetal overwegingen voorzien: 1. *heur* benadert meer dan *haer* het mannelijke *hunn* ("om dattet naarder bykomt met het mannelyke *hunn*") -in welk opzicht, vraagt men zich af-, en 2. door *heur* te gebruiken is het duidelijk dat er een "aanwysend" voornaamwoord is gebruikt, niet een "besittend", voor welk laatste hij *haar* gebruikt ("tot onderscheid van het byvoeuglyke, dat

wy schryven *haar*, en niet *heur*").

Al even artificieel als *denn* (zie 3.2.4.5) en *onsenn* (zie 5.2.3.7.2) is Van Heules (1633) *heurr* (ook bij Beyer 1661: 132): de dubbele *rr* heeft in de uitspraak grond noch gevolg maar dient uitsluitend om in de geschreven taal over een groter verscheidenheid aan differentiërende vormen te beschikken.

In 1633 vinden we bij Van Heule, evenals in 1584 in de *Twe-spraack*, zowel in het mannelijk meervoud als in het vrouwelijk enkelvoud en meervoud de vorm *ze*, die door compilator Kók (1649) werd overgenomen. Bij Leupenius (1653) treffen we *ze* niet aan in het overzicht van de buigingsvormen van het "aanwysend" voornaamwoord. Had Leupenius met betrekking tot *me* en *we* al opgemerkt dat dit vormen waren die "om de soetvloeijentheid" gesproken werden maar die in geschrifte "ten vollen", als *my* dus en *wy*, moesten worden genoteerd (zie 5.2.3.7.1.1) -een fraai voorbeeld dus van het verschil tussen geschreven en gesproken taal-, voor *se* gold naar zijn mening in nog sterker mate dat het niet mocht worden gebruikt in geschreven taal:

> Sommige schryven *se* voor *sy*, doch quaalyk, gelyk wy van *me* en *we* geseidt hebben, als ook om dat *se* in een andere beteekenisse gebruikt wordt, niet in een aanwysende, maar in een betrekkende wyse.

Ook Leupenius bezigt hier het argument dat een vorm in principe slechts in één functie mag worden gebruikt, en *se* was voor hem een "betrekkende" voornaam (Leupenius 1653: 48). Dít gebruik, als "betrekkende voornaam", bespreekt Leupenius op p. 51: *se* blijkt als zodanig te worden beschouwd in zinnen als:

> *God heeft ons syne wett gegeeven, maar wy hebbense*, de wett, *overgetreeden*

(zie voorts het vervolg van dit citaat in 5.2.3.6). In al deze gevallen is *se* in ónze ogen een (onbeklemtoond) persoonlijk voornaamwoord (Leupenius' term: "aanwysende voornaam") in objectfunctie, dat verwijst naar een (reeds genoemd) zelfstandig naamwoord. Maar waarom spreekt Leupenius hier dan niet van een "aanwysende voornaam", maar van een "betrekkende"? Als hij alleen *sy* een "aanwysende voornaam" wil noemen wanneer het een duidelijk buitentekstuele verwijzer is, zou hij *sy* in de tweede zojuist gegeven voorbeeldzin, waar het binnentekstueel refererend optreedt, toch ook "betrekkende voornaam" hebben moeten noemen, maar de vorm *sy* komt onder de door Leupenius opgesomde "betrekkende" voornaamwoorden niet voor. Opheldering verschaft Leupenius ons niet, maar het is niet uitgesloten dat het onbetoonde en dus minder wijzend karakter van de objectsvorm *se* Leupenius' indeling en benaming heeft bepaald.

Over *se* was -een kwart eeuw eerder- ook door Ampzing (1628: 41) gesproken. Hij had vastgesteld:

> De aengehechte voor-naem *se* is ook van seer gemeyn, ende liefelijk ende loffelijk gebruyk in onse sprake, inden noemer <eerste naamval>, ende aenklager <vierde naamval>, des eenvouds, van't mannelijke ende vrouwelijke geslachte; ende des meervouds, van alle drie de geslachten: ende word dan gesteld in de plaetze van hy, sy, hem, ende haer, in't eenvoud: ende voor sy, hen, ende heur, in't meervoud. b<y> e<xempel>. In't eenvoud van't mannelijke geslachte, in den noemer, de brief, isze besteld; in den aenklager, ik hebse besteld, in plaetze van is hy besteld? ik hebbe hem besteld: doch dit en valt in de mannelijke woorden altijd nietvoor. In't vrouwelijke geslachte, in den noemer, hoe komtze daer? inden aenklager, ik hebse gehaeld,

voor, hoe komt sy daer? ik hebbe haer gehaeld: dit heeft in't vrouwelijke over al plaetze. In't meervoud van alledrie de geslachten, inden noemer, se sijn daer, mannen, vrouwen, kinderen, in den aenklager, ik hebse gesien, voor sy sijn daer, ik heb hen, ofte heur gesien: dat gaet ook doorgaens vast, ende seker.

Het gebruik dat Ampzing hier heeft vermeld, om in het Nederlands door middel van het (niet steeds enclitische!) *se* te verwijzen naar mannelijke woorden[65], is door De Vooys (1924: 303-304) een vergissing genoemd, door Zwaan (1939: 312) bestempeld als een vreemde afwijking. Geerts (1966: 192-200) heeft evenwel aangetoond dat dit gebruik behoorde tot het (alleen Hollandse?) taalgebruik van de zeventiende eeuw: *se* raakte ingepast in een tweegenerasysteem en kon gaan fungeren als verwijswoord voor alle *de*-woorden. De opmerking van Ampzing, dat niet naar alle mannelijke woorden kan worden verwezen door middel van dit *se*, kan worden verbonden met de uitkomst van Crena de Ionghs (1959: 95) onderzoek naar het gebruik van *se* in de teksten van de Delftenaar Van Santen: de vorm *se* verwijst naar alle mannelijke woorden behalve naar mannelijke persoonsnamen (vgl. Hermkens 1981 en vooral ook Van Beurden en Nijen Twilhaar 1990).

5.2.3.7.1.4. die - dat

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)	Leupenius (1653)
mannelijk					
1.	die	die	die	die	die
2.	diens	dies/diens	diens	diens	
3.	dien		dien	dien	
4.	die, dien		dien	dien	
6.	van dien				
1.	die		die	die	die
2.	dier		dier	dier	
3.	die		dienn	dier	
4.	die		die	die	
6.	van dien				
vrouwelijk					
1.	die	die	die		
2.	diens	dier	dier		
3.	dien		dierr		
4.	die, dien				
6.	van dien				
1.	die				
2.	dier				
3.	die				
4.	die				
6.	van die				
onzijdig					
1.	dat	dat	dat	dat	dat
2.	diens	dat	dat	diens, dat	dat
3.	dien	dat	dien	dien, dat	dat
4.	dat	dat	dat	dat	dat
6.	van dat van dien	van dat			
1.	die	die			
2.	dier				
3.	die				
4.	die				
6.	van die				

65 Van Heule 1625: 124 vermeldt *brief* als een mannelijk woord.

5.2.3.7.1.5. deze - dit

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625)	Van Heule (1633)	Kók (1649)	Leupenius (1653)
mannelijk					
1.	deze				
2.	dezes				dees
3.	dezen				
4.	deze, dezen				
6.	van dezen				
1.	deze				
2.	dezer				
3.	dezen				
4.	deze				
6.	van deze				
vrouwelijk					
1.	deze	deze			
2.	dezes	dezer			deese
3.	dezen	deze(r)			
4.	deze, dezen	deze			
6.	van deze	deze			
1.	deze				
2.	dezer				
3.	dezen				
4.	deze				
6.	van deze				
onzijdig					
1.	dit	dit			
2.	dezes	dit			dit
3.	dezen	dit			
4.	dit	dit			
6.	van dit	van dit	van dezen		
1.	deze	deze			
2.	dezer				
3.	dezen				
4.	deze				
6.	van deze				

Met betrekking tot bovenstaande paradigma's moet worden opgemerkt dat in geen van de vijf grammatica's onderscheid is gemaakt tussen zelfstandig en bijvoeglijk gebruik van deze voornaamwoorden.

De paradigma's bevatten nogal wat oningevulde plaatsen. De grammatici zijn niet duidelijk omtrent de vormen die we daar mogen zetten. Van Heule (1625: 40) merkt op: "het geen hier niet aengeteykent en is, wort na de gemeyne manier geboogen". Maar hoe die "gemeyne" wijze was, valt niet met zekerheid te zeggen: wellicht heeft Van Heule de buigingsuitgangen van de lidwoorden bedoeld (vgl. 3.2.4.3) of de bijvoeglijke naamwoorden (4.2.9.3.3). Even vaag is Van Heule (1633: 71):

> De Voor-namen welke in de Buyginge iets van den gemeynen regel afwijken zijn dese, *Ic, Gy, Hy, Die, Dat, Welc, Mijn, Dijn, Ons', Uw, Gene, Wie, Zelf*:

van de hier vermelde voornaamwoorden wordt een aantal volledig verbogen, andere nauwelijks. En over de "gemeynen regel" wordt opnieuw gezwegen.

Kók (1649: 20) heeft wat meer duidelijkheid geboden:

> Zommighe <voornaamwoorden> vólghen ghanschlijk de Buighing der Ledekens; als, *Deze* ...;

een deel van de lege plaatsen kan met behulp van dit gegeven worden opgevuld (vgl. 3.2.4.6), maar men kan zich afvragen of de reeks voor het onzijdig enkelvoud wel *dit - dezes - dit - dezen* moet luiden, zoals uit de verbuiging van het lidwoord zou moeten worden geconcludeerd. Het voornaamwoord *die* wordt door Kók (1649: 21) gerekend tot de voornaamwoorden die "een ghe-menghde Buighing" bezitten, dat wil zeggen: die voor een deel "de Buighing der Ledekens geensins" volgen en voor een deel juist wél. Waarschijnlijk zullen we mogen aannemen dat Kók juist die vormen achterwege heeft gelaten waarvoor hij de gebruiker van zijn spraakkunst kon verwijzen naar het lidwoord. Leupenius (1653: 52-53) heeft gemeend dat (o.a.) *die - die - dat* en *dees - deese - dit* nauwelijks anders werden verbogen dan de "byvoeuglyke" als *mijn*:

> Tuschen de welke, ten aansien van de buiginge, weinig onderscheid is met de voorgaande;

welk dit weinige onderscheid was, heeft hij niet aangegeven, en aangezien van de bezittelijke voornaamwoorden alleen de verschillende voorkomende vormen zijn gegeven (zie 5.2.3.7.2), zijn deze in het bovenstaande niet vermeld.

Met nadruk schrijft Van Heule (1633: 76) dat *dat* onverbogen blijft; hij signaleert zelfs het verschijnsel van de zogeheten 'uitgespaarde flexie':

> Uit dese redenen blijkt, dat het woordeken *Dat* in het twede geval niet en verandert, want men zegt *Dat diers aert, Dat lants lengde, Dat waters onstuymicheyt, etc.*.

Van etymologische aard is de opmerking van Van Heule (1633: 76) dat het schijnt "dat het woordeken *Dies* van *Dat* gebogen is, doch heeft een ander gebruyc". Ik veronderstel dat Van Heule hier erop wil wijzen dat een (onzijdige) vorm *dies* wel voorkomt, maar dat deze niet bijvoeglijk voorkomt doch slechts zelfstandig wordt gebruikt.

5.2.3.7.2. Bezittelijk voornaamwoord

	Twe-spraack (1584)			Van Heule (1625)	Van Heule (1633)		
	m	v	o	v	m	v	o
1.	myn	ons, onze	u, uwe	mijne	onze	onze	ons'
2.	myns	ons, onzes	uwes	mijner	onzes	onzer	onzes
3.	myn, mynen	onzen	uwen	mijne, mijner	onzen	onze, onzerr	onzen
4.	myn	onze	uwe	mijne	onzen	onze	ons'
6.	van myn van mynen	van onzen	van uwen	mijne		m v o	
1.	myn, myne	ons, onze	u, uwe			onze	
2.	myner	onzer	uwer			onzer	
3.	mynen, myn	onzen	uwen			onzenn	
4.	myn	onze	uwe			onze	
6.	van myn, van mynen	van onze	van uwen				

Van de voornaamwoorden *dyn, zyn, haar* treffen we in de *Twe-spraack* (1584: 82) en bij Heyns (1605: C1v) dezelfde verbuiging aan als van *myn*; alleen wordt bij *haar* als derde naamval meervoud slechts *haren* opgegeven. *Van onze* uit de *Twe-spraack* zal, gelet op *van mynen* en *van uwen* onjuist zijn. De voornaamwoorden *mijn, dijn, uw* worden bij Van

Heule (1633: 75) op dezelfde wijze verbogen als *onze*.

Van Heule (1625: 39-40) lijkt in de derde naamval enkelvoud vrouwelijk zelf de voorkeur te geven aan *mijne, onze, dijne, uwe, zijne* en *deze* (zie 5.2.3.7.1.5) maar heeft zich in dezen niet zeker gevoeld aangezien "eenige Ervarenen, den Gever, den Baerer gelijk" bleken te houden. Van Heule (1633: 75), gevolgd door Beyer (1661: 133-134), wenst in de eerste naamval enkelvoud onzijdig *ons'* te schrijven ter onderscheiding: "Ons' is Nostrum, en Ons is Nobis en Nos". Hij is in dezen gevolgd door gelijkvormigheidspeller Leupenius (1653: 47), die immers het "selfstandig" voornaamwoord aan het slot met *s*, het "byvoeuglyk" daarentegen met lange *ſ* zou willen spellen "om het gevolg": 'omdat er (in de verbogen vormen) een klinker na komt en de *s*-klank dan dus, niet meer in eindpositie, met een lange *ſ* geschreven dient te worden'.

Volgens Kók (1649: 20) worden de bezittelijke voornaamwoorden als het lidwoord (zie 3.2.4.6) verbogen. Bij Leupenius (1653: 52) vinden we de volgende vormen, die hierboven niet zijn opgenomen, van deze pronomina:

m	v	o
myne	myne	myn
myns	myner	myns
mynen	myne	myn

m + v + o
myne
myner
mynen
myne

Het feit dat Leupenius hier in het meervoud, waar voor alle genera de verbuiging dezelfde is, vier vormen vermeldt waarvan 1 en 4 hetzelfde zijn, kan erop wijzen dat hij, ongewild (vgl. 4.2.9.2), nog vastzat aan een (vier-)naamvallensysteem, zoals dat van Van Heule (1633); gelijke vormen in het vrouwelijk en onzijdig enkelvoud hoeven daarop niet te wijzen, maar kunnen, als bij het lidwoord (zie 3.2.4.7), zijn geleverd omwille van de parallellie ten opzichte van het mannelijk enkelvoud.

Vermeld dient hier nog te worden dat Ampzing (1628: 40-41), die al nauwkeurig het onderscheid aan heeft gegeven dat hij gemaakt wenste te zien tussen de persoonlijke voornaamwoorden van de derde persoon (zie 5.2.3.7.1.3), dat ook deed voor de bezittelijke voornaamwoorden:

> Ik make ook onderscheyd tusschen *hem*, ende *hen*, ende *hun*; ende *haer*, ende *heur*: *hem* word van eenen man in't eenvoud, *hen*, ende *hun* in't meervoud; *haer* van eene vrouwe, *heur* van veele uyt-gesproken. Ook is *hen* het geval <de naamval> de aen-klager <accusativus>, *hun* de gever <dativus>, ende ofnemer <ablativus>, in't meervoud, van't mannelijke geslachte. Gelijk onderscheyd moeter waer-genomen <in acht genomen> worden in de besittende voornamen *sijn, sijne, hun hunne, haer haere, heur heure*: so word van eenen man geseyd: het is sijn vader, sijne moeder: van veelen, hun vader, hunne moeder: van eene vrouwe, haer vader, haere moeder: van veele, heur vader, heure moeder.

Het betreft hier dus de 'stam' en de 'uitgang' van het bezittelijk voornaamwoord[66].

---

66 Vgl. ook Bolognino 1657: 34-35: "Men sammelt qualyc onder een ... Dese wórdekens, hem, heur, hun: want van den man segtmen hem, van de vrou heur, ende in't meervoudt van alle beyde, hen. Item alsmen wilt spreken van't gene dat hen toekomt, soo salmen seggen van't gene dat den man

5.2.3.7.3. Overige voornaamwoorden

De grammatica's vermelden niet of de opgegeven vormen van een voornaamwoord als *die* behoren tot het aanwijzend voornaamwoord, het betrekkelijk voornaamwoord of tot beide: de *Twe-spraack* plaatst bij *die* het Latijnse *ille*, wat laat zien dat in elk geval het aanwijzend voornaamwoord is bedoeld, maar niet uitsluit dat men tevens het betrekkelijk voornaamwoord op het oog had; Van Heule (1625: 41) heeft erop gewezen dat *welke* behalve als vragend voornaamwoord ook als betrekkelijk voornaamwoord is vermeld, "maer dat is in een andere beduydinge"; Van Heule (1633: 75-76) heeft bij de verbuiging van *die* het Latijnse *iste* geplaatst, wat erop duidt dat allereerst aan het aanwijzend voornaamwoord is gedacht. Maar dat deze vormen ook zouden behoren tot het betrekkelijk voornaamwoord, al dan niet zelfstandig gebruikt, is niet uitgesloten.

Slechts van enkele van de overige woorden die als voornaamwoorden werden opgesomd, vinden we gegevens omtrent de verbuiging. Het betreft *wie, welcke* (*Twe-spraack* 1584: 81-82), *welck* (Van Heule 1633: 77), en *zich* (Van Heule 1633: 74, Kók 1649: 21 en Leupenius 1653: 50-51). Van Heule (1633: 77-79) heeft daarnaast enkele woorden aangestipt die de hedendaagse grammatica als voornaamwoorden beschouwt: *zodanige, zulke, zommige, eenige, gene*[67], *andere, vele, alle*; dit zijn voor Van Heule echter geen pronomina maar ze worden binnen deze woordsoort behandeld: "Hier zijn eeniger woorden buygingen bygevoucht welke den aert der Voor-namen volgen" (p. 77) en "De Declinatie dezer woorden is by de Voor-namen gestelt, om des gelyken aerts wille" (p. 79).

Twe-spraack
(1584)

	m + v + o	
1.	wie	welcke
2.	wiens	welx
3.	wien	welken
4.	wien	welken
6.	van wien	van welcken

1.	welcke
2.	welcker
3.	welcken
4.	welcke
6.	van welcke

In aansluiting hierop kan worden verwezen naar Van Heule (1633: 77), waar als genitieven bij *welck* zowel *welx* als *welken* wordt opgegeven: de eerste vorm lijkt bij bijvoeglijk, de tweede bij zelfstandig gebruik te behoren:

> want men zegt *Welx goederen, Cuius bona*, maer niet *Welx mans goederen*, maer zeer wel *Welken mans goederen*, alzo zegt men ooc *Igelix werc* ende *Igelicken mensches werc*, niet *Igelix mensches werc*.

---

toekomt, by exempel, synen boec, oft syn boecken, ende van't gene dat de vrou toekomt, salmen segghen, by exempel, heuren boec, oft heur boecken, ende alsmen spréct van't gene dat án veule toekomt, 'tzy vrouwen, 'tzy mannen, salmen seggen, by exempel, hunnen boec, oft hun boecken".

67 Dit woord staat overigens in de opsomming van 5.2.2. Men zou kunnen veronderstellen dat in de opsomming *gene* 'die' is bedoeld, en hier 'niet een'. Dat blijkt niet het geval te zijn, aangezien dit laatste steeds als *geen* wordt geschreven; vgl. Van Heule 1633: 78.

Omdat *alle* verbogen wordt als een voornaamwoord, is de verbuiging van dit woord door Van Heule (1633: 79) onder deze woordsoort opgenomen[68]:

Van Heule
(1633)

	m	v	o
1.	alle	alle	alle
2.	alles	aller	alles
3.	allen		allen
4.	allen		alle

	m + v	o
1.	alle	alles
2.	aller	aller
3.	allenn	allenn
4.	alle	alle

Enkele grammatica's bevatten informatie aangaande het reflexief:

	Twe-spraack (1584)	Van Heule (1625, 1633)	Kók (1649)
1.	-	(hy)	
2.	zyns	zijns, zijnes	zijn
3.	hem, zich	zich	zich
4.	zich	zich	zich
6.	van zich		
1.	-		
2.	haar		haarer
3.	hem, zich		zich
4.	zich		zich
6.	van zich		

In de *Twe-spraack* (1584: 80) zien we in de de derde naamval nog ruimte gelaten voor het 'oude' *hem*, maar in de overige naamvallen is nog slechts plaats voor het ontleende *zich*: "een wyze zoon laat hem tuchtighen, &c. na myn achting zoudet *zich tuchtighen* behóren te zyn" (ibid. p. 84). Men kan zich afvragen of deze reflexiefvormen voor alle geslachten gebruikt kunnen worden: aan *zyns* beantwoordt volgens het paradigma (het mannelijke en onzijdige) *sui*. In elk geval is dat veertig jaar later wel het standpunt van Van Heule (1625: 39) waar dezelfde Latijnse vormen als in de *Twe-spraack* naast de Nederlandse zijn gegeven en waar is opgemerkt:

> Deze woordekens worden alleenelic by het Mannelic ende Generley geslacht gebruykt.

Het bestaan van een afzondelijke vorm voor het reflexief moet Van Heule, zo belust op duidelijkheid van taal door middel van verscheidenheid van vormen, aangenaam zijn geweest. Op p. 74 heeft hij in alle geval vermeld[69]:

---

68 Beyer 1661: 128-129, gewoonlijk zo in de pas met Van Heule 1633 bespreekt dit voornaamwoord -met nagenoeg dezelfde vormen als Van Heule- onder het bijvoeglijk naamwoord.

69 Vgl. ook de opmerking van de Reviseurs in Zwaan 1939: 213: "*Sich*, placuit utrique inservire numero, et aptum esse, eo quod *hem* et *hen* saepius ambiguitatem pariant, cum ex iis de significatione reciproca interdum constare nequeat".

> De oorzaeke dat het woordeken *Zich* zomwijlen voor *Hem* gestelt wort, is om deze volgende twijffelachticheden <ambiguteiten> te vermijden, als *Hy heeft hem daer mede gemoeyt*. Uyt deze woorden en kan men niet verstaen of hy eenen anderen ofte zich zelven gemoeyt heeft, maer alle twijffel wort weg genomen, als men zegt *Hy heeft zich daer mede gemoeyt*, alzo ook, *Hy begeert dat gy by zich zout komen*.

Voor het laatste, ons wat ongebruikelijke zinnetje zal Lithocomus' (1592: 41) voorbeeld bij de *reflexiva*: "pater rogat ut venias ad se" als inspiratiebron hebben gefungeerd.

Ampzing (1628: 41) heeft met betrekking tot het wederkerend voornaamwoord opgemerkt:

> Het woordeken *sich* behoord ook tot onse tale, ende heeft sijn merkelijk <duidelijk> ende nodig onderscheyden gebruyk: so segge ik, hy heeft sich bekeerd, dat is, sich selven; ofte hy heeft hem bekeerd, dat is, eenen anderen.

De formulering kan er op wijzen dat het voornaamwoord *zich* naar de mening van Ampzing niet door iedereen was aanvaard en goed werd gebruikt. Vergelijkbaar is Beyer (1661: 132):

> Het woordeken *hy* heeft wel in het derde en vierde geval beide *hem* en *zich*, maer worden verscheidelik gebruikt; gelijk men in deze spreuken kan afnemen: *hy ontschuldigt zich*, dat is *zich zelven*: maer in *hy ontschuldigt hem*, kan *hem* verstaen worden, zo van den ontschuldiger als van een ander;

voor Beyer is *hem* dus ook als reflexief bruikbaar. Hij heeft overigens zijn laatste voorbeeld aan Van Heule (1633: 74) ontleend. Deze is in zijn tweede spraakkunst met betrekking tot het wederkerend voornaamwoord veel bondiger dan acht jaar tevoren:

> Het onderscheid tusschen *Hem* en *Zich*, kan men uyt deze spreuken <zinnen> afnemen, Als *Hy onschuldicht zich, Excusat se*, dat is Hy onschuldicht zich-zelven, maer als men zegt *Hy onschuldicht hem*, zo kan men dat verstaen te geschieden voor den onschuldiger en ooc van eenen anderen.

Leupenius heeft zich achter Van Heule (1633) gesteld, en heeft bovendien laten zien dat hij inzicht had in de samenhang van talen: hij heeft (1653: 51) de vormen *sich* en *sig* verworpen en wenst slechts *sik* te gebruiken: zoals aan het Duitse *ich* het Nederlandse *ik* beantwoordt, zo dient analoog aan het Duitse *sich* in het Nederlands *sik* te worden gebruikt in enkelvoud en meervoud van alle geslachten in alle naamvallen behalve de eerste en tweede. Het is een opmerkelijke keus voor een dominee, wanneer we zien dat de Reviseurs (Zwaan 1939: 214) deze vorm met klem afwijzen: "non *sick*":

> Onder de selfstandigen voornaamen is ook het betrekkende woord *sik*, dat met een *k* moet geschreeven worden, niet *sich* of *sig*, om dat wy het van de Hoogduitsche taale ontleenen, met de selve versachtinge als wy van *ik* geseidt hebben.
>
> Dat *sik* is ook een besondere <aparte> voornaam, die wy niet ontbeeren konnen, of wel <ofschoon> sommige door *hem* of *hunn* meinen te konnen volldoen: maar datter groot onderscheid is tuschen *sik* en *hem*, kann men daar uit afneemen, wanneer men seggt, hy beschuldight hem, soo weet men niet of iemand spreekt van sik selven, of van eenen anderen, welke twyfelinge door *sik* wordt weg genoomen: hy beschuldigt *sik*, dat is, *sik selven*: hy beschuldigt *hem*, dat

is *eenen anderen*.

Gelyk nu die voornaam *sik* gebruikt wordt in alle geslagten sonder veranderinge, soo ook in het eenvoud en meervoud, en niet anders dan in het derde gevall in een geevende, beschuldigende, en afneemende beteekenisse.

Het slot van dit citaat laat nog eens duidelijk zien dat er voor Leupenius een verschil bestond tussen de naamvalsvorm en de functie (vgl. 4.2.9.1).

Uit Vollenhove (1686: 569) blijkt overigens dat aan het einde van de zeventiende eeuw nog niet door iedereen *hem* en *zich* werden onderscheiden:

Al te ongerymt wort iemant gezegd *hem* dit of dat te doen, die *zich* zelven alleen weldoet, of misdoet. Want door *hem* wort altyt een ander persoon gemeent. Zo is 't wat anders, dat Saul, David vervolgende, *hem* zoekt te doden, en heel wat anders, dat hy *zich* zelven ombrengt.

5.2.4. BESLUIT

In de Nederlandse triviumspraakkunsten is -evenals in die van andere Westeuropese volkstalen- het voornaamwoord allereerst semantisch gedefinieerd. In de opsommingen ervan, die vaak als exhaustief worden gepresenteerd, treffen we niet alle woorden aan die thans tot deze woordsoort gerekend worden: *het* ontbreekt bijvoorbeeld; wel neemt het aantal opgesomde voornaamwoorden in de loop van de tijd duidelijk toe.

Het aantal subcategorieën is geringer dan in de huidige spraakkunst van het Nederlands. De benamingen ervan zijn soms verwarrend voor de twintigste-eeuwer: zo zijn *ik*, *hij* etc. 'aanwijzende' voornaamwoorden, *zelf* en *zulk* 'betrekkelijke'. De verbuigingsparadigma's lopen niet parallel, ontbreken soms zelfs, en bij het 'aanwijzend' voornaamwoord van de tweede persoon zijn we getuigen van de strijd tussen *du* en *gij*. Gereduceerde vormen als *me* en *we* worden voor de gesproken taal vermeld en geaccepteerd, maar de toegang tot de geschreven taal is ze ontzegd. Zoals ook het geval was bij hier eerder besproken woordsoorten, zoekt men een aantal malen zijn heil in gekunstelde vormen: de *hun* - *hen*-kwestie lijkt daar een voorbeeld van, evenals het gebruik van *hum* en *him*, en -van een ander gehalte- *dienn*, *onserr*, *onsenn*. Voor *zich*, dat al in het taalgebruik was doorgedrongen maar nog ernstige concurrentie ondervond van *hem*, hebben verschillende grammatici een lans gebroken, wat ongetwijfeld tot het sukses van dit woord heeft bijgedragen.

Bij alle tekortkomingen en verschillen die we kunnen registreren, moet evenwel worden opgemerkt dat de Nederlandse triviumgrammatica's, op grond van hun klassieke voorbeelden, heel veel aanreiken wat nog in hedendaagse 'traditionele' spraakkunsten van de moedertaal wordt gevonden. Ook voor wat de woordsoort voornaamwoord betreft hebben ze gefungeerd als doorgevers van het beproefde klassieke systeem dat in heel West-Europa de basis heeft gevormd voor een belangrijk stuk taalkunde.

6. WERKWOORD

D'Woort doet oft lijdt met tijt, wijse end' vervoegingh.
Heyns (1605: G4v)

6.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

De term *werkwoord* ligt de Nederlandse taalkundige voor in de mond. Toch is deze samenstelling, evenmin als het Duitse *Zeitwort*, niet de vanzelfsprekende vertaling van het Griekse *ῥῆμα*, het Latijnse *verbum*, of parallel aan het Franse *verbe* of het Engelse *verb* (zie 2.1). In het Duits verschenen, naast *Wort* dat al in de negende eeuw is opgetekend (Barbarić 1981: 808), *Sagwort* (Helwig 1619) en het al vijftiende-eeuwse *Zeitwort*, dat eerst in de zeventiende eeuw via Schottel (1641) vaste voet heeft gekregen (Vortisch 1910: 56; Barbarić 1981: 808). In Nederlandse taalkundige teksten zien we bij Radermacher (1568: 7v) in de aanvang van zijn betoog *dadich woort* door *wervich woort*[1] vervangen; maar even verderop is dit *dadich* ongemoeid gelaten, zodat het eerste *dadich* op stilistische grond in *wervich* kan zijn gewijzigd. In de *Twe-spraack* (1584: 63) vinden we steeds *wóórt*. Maar enige jaren eerder had Heyns (1571: 18) al de ons vertrouwde term gebezigd, zij het met aarzeling: "*Verbes* sijn woorden die ... hier (onder correctie <wat wellicht te verbeteren valt>) Werck-woorden genoemt worden". In de ons bekende druk van 1605 (: A4r) heeft Heyns, waarschijnlijk onder invloed van de inmiddels verschenen *Twe-spraack*, voor *woort* gekozen, en *werckwoorden* gebruikt ter weergave van *verba activa*. De Hubert (1624: 7) volgde hem in dezen, en wellicht ook Van der Schuere (1612: 56; vgl. Dibbets 1983: 103). Van Heule (1625: 7) echter heeft de oude terminologie van Heyns (1571) hervat, waarschijnlijk omdat hij door middel van een gedeeltelijk vernieuwde taalkundige terminologie duidelijkheid wilde verschaffen, i.c. het algemene *woord* door het gebruik van een specifieke term kon onderscheiden van de woordsoort *verbum* die met *woord* werd aangeduid[2]. Vanuit Van Heules invloedrijke boek is de term overgenomen in andere Nederlandse grammatica's, zij het dat *woord* zeker in de zeventiende eeuw ernaast in zwang is gebleven. Een term als *voegwoord*, door Van den Ende (1669) naast *werkwoord* gebruikt[3], *tijdwoord*, door Winschooten (1683) ongetwijfeld onder Duitse invloed geïntro-

1 *Werven* betekent in het Mnl. o.a. 'doen, handelen'.

2 Bij Van Heule 1625: 42 is overigens wel *verba activa* vertaald met *werkende woorden*, maar even later correcter met *werkende werkwoorden*. In samenstellingen vinden we *woord* in de betekenis 'werkwoord' dikwijls terug. Ik wijs hier op de term *bijwoord* (vgl. 8.1), op *Help-woorden* ('hulpwerkwoorden') bij Kók 1649: 26, op *hulpwoorden* naast *hulpwerkwoorden* bij Van Belle 1748 en Evans 1778: 60. Quintilianus 1.5.2 had al gewezen op de dubbele betekenis van *verbum*: 'woord' en 'werkwoord' en op de oplossing die sommigen voor deze dubbelzinnigheid hadden bedacht: "*Verba* nunc generaliter accipi volo, nam duplex eorum intellectus est; alter, qui omnia per quae sermo nectitur significat ...; alter, in quo est una pars orationis, *lego, scribo*. Quam vitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt *voces, locutiones, dictiones*"; Butler 1969 I: 78.

3 De term zal ongetwijfeld samenhangen met de ver*voeg*baarheid van deze categorie. Vgl. Meijer 1672: 241: "Nademaal 'er nu geen andere Woorden het *zijn* beteekenen, dan de *Verba* of Werkwoorden, zullen 'er ook geen andere *Voces Conjugabiles* of Vervoeglijke Woorden zijn, dan de zelve".

duceerd, noch *bevestigwoord* van Ten Kate (1723 I: 322) had sukses[4], evenmin als *moeiwoord* van Plemp (1632: 4) of -ver buiten onze periode- *roerendwoord* van Janssens (1775: 107) (vgl. voor het bovenstaande Dibbets 1974: 117-123).

De aanvankelijk logische termen ὄνομα en ῥῆμα hebben bij Aristoteles een wat taalkundiger lading gekregen: ῥῆμα was het deel van de taaluiting met tijdsreferentie en 'betekende' wat over een ὄνομα (wij zouden zeggen: het subject) werd gezegd. Een woord als λευκόσ ('wit') rekende Aristoteles eveneens tot de ῥῆματα, aangezien het, veelal samen met het 'koppelwoord' ἐστι <is>, als ῥῆμα fungeert (Robins 1990: 31). Bij Thrax is de linguistische betekenis geheel aanwezig: zijn definitie is semantisch en formeel; het werkwoord drukt een handeling uit die men verricht of ondergaat, en het heeft een achttal *accidentia* waaronder tijd het voornaamste is (Robins 1990: 39).

Bij Donatus is het werkwoord -als bij Thrax- negatief afgebakend ten opzichte van die andere voorname woordsoort: het naamwoord, via de opmerking dat het *verbum* geen verbuiging bezit, maar wel persoon en tijd als eigenschappen heeft, en iets doen of ondergaan of een neutrum[5] uitdrukt. Bij Priscianus zijn overeenkomsten met Thrax en Donatus, maar ook verschillen. Hij heeft het werkwoord als de tweede *-nomen* en *verbum* zijn voor hem immers de *principales-* categorie woorden met tijden en wijzen maar zonder verbuiging omschreven, die uitdrukken dat men een handeling verricht dan wel ondergaat[6] (vgl. Padley 1976-1988 I: 45-50 en Luhrman 1984: 375-378).

Deze klassieke opvattingen met betrekking tot het *verbum* hebben, via de traditionele Middeleeuwse taalbeschouwing van b.v. het *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei, hun weg naar de humanistische Latijnse schoolgrammatica gevonden; dat konden andere taalkundige ideeën als die van Varro (zie Kent 1967 II: 378, Taylor 1974: 16-18) en van latere Middeleeuwse taalbeschouwers (Robins 1990: 75-100) noch die van grammatici als Sanctius en Scaliger verhoeden. Valerius[7], Despauterius[8], Lithocomus[9] en Vossius[10] zijn hiervan in ons taalgebied duidelijke voorbeelden. De eigen plaats die binnen de definities en de verdere behandeling van het werkwoord aan *zijn* ten deel is gevallen, hangt waarschijnlijk samen met de nadruk die in de Middeleeuwse grammatica speculativa aan dit werkwoord werd gegeven (Padley 1976-1988 I: 46 en Luhrman 1984: 395-416), en door Scaliger werd bevestigd (Barbarić 1981: 804).

Onder de Engelse grammatici van de zestiende en de zeventiende eeuw blijken sommigen de lijn van Ramus (1578) te hebben gevolgd, die het werkwoord met enkele louter formele

---

4 Vgl. voor deze term het werkwoord zoals de *Grammaire raisonnée* van Port Royal het beschouwde: een "vox significans affirmationem". In het begin van de achttiende eeuw vinden we in een aantal Engelse spraakkunsten termen als *affirmation, word of affirmation*; vgl. Michael 1970: 392-393.

5 Donatus 1.4 en 2.12: "[Verbum est] pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliquid aut pati aut neutrum significans"; Keil 1855-1923 IV: 359 en 381 en Holtz 1981: 591 en 632.

6 Priscianus 8.1.1: "Verbum est pars orationis cum temporibus et modis, sine casu, agendi vel patiendi significativum", en "Proprium est verbi actionem vel passionem significare"; Keil 1855-1923 II: 369.

7 Valerius 1562: 9v: "Verbum est, quod vel esse, vel agere aut pati aliquid; sine casu; cum tempore significat"; vgl. ibid. 72v.

8 Despauterius 1573: 45: "Verbum est, quod cum tempore & sine casu, agere, pati, aut neutrum significat. *Dat met tijd ende zonder casus, beteekent doen, lyden, wesen oft zijn*".

9 Lithocomus 1592: 41: "Verbum est dictio variabilis, quae agere, pati, vel esse significat".

10 Vossius 1648: 90: "Verbum est dictio variabilis, quae significat actionem aut passionem".

kenmerken had omschreven[11], terwijl een grote meerderheid zich heeft aangesloten bij de Latijnse schooltraditie, met haar zowel formele als semantische definitie (Vorlat 1975: 260-264).

Verschillende Franse grammatici uit de zestiende en de zeventiende eeuw hebben geen definitie van het werkwoord gegeven, maar geopend met een opsomming van de accidentia: Sylvius (1531: 113), Du Wes (1532: F1v), Pillot (1550: 20), Garnier (1558: 44), Du Val (1604: 195). Bij anderen vinden we de klassieke traditie van Donatus en Priscianus terug. Palsgraves omschrijving is semantisch[12], evenals die van Estienne[13] en, een eeuw later, van Chiflet[14]. In Meigrets definitie herkennen we de semantische tweedeling van Priscianus, en ook diens twee accidentia[15]. De definitie van Ramus[16] is sterk formeel (vgl. Vorlat 1975: 258).

Oelinger (1574: 94) noch Clajus (1578: 93) hebben een definitie van het werkwoord gegeven, terwijl Albertus[17] alleen semantische informatie biedt, evenals Kromayer[18], Helwig[19] en Brücker[20]. Ritter[21] heeft ook accidentia vermeld, evenals Gueintz[22].

---

11 "Verbum est vox numeri cum tempore, et persona"; Vorlat 1975: 258; 260-261.

12 Palsgrave 1530: xxxvii: "Verbes be suche as of theyr owne nature betoken doyng or sufferyng".

13 Estienne 1557: 32 (= 1546: 34): "Verbes, ce sont mots qui signifient ou faire quelque chose, comme *Aimer*: ou souffrir, comme, *Je suis aimé, Je suis batu*".

14 Chiflet 1659: 4: "Les *Verbes* sont des mots, qui signifient l'Estre, l'Agir, ou le Patir".

15 Meigret 1550: 64: "Le verbe est une partie du langage signifiant action ou passion avec temps et modes". Bosquet 1586: 68 bevat het semantische deel van Donatus; de accidentia echter zijn die van Priscianus, terwijl het begin van de definitie lijkt terug te gaan op de laat-middeleeuwse opvatting (vooral van het zelfstandig werkwoord *esse*) van het werkwoord als koppeling tussen subject en predicaat (Luhrman 1984: 405) die we ook bij Scaliger aangeroerd vinden (Luhrman 1984: 461): "Verbe, est le liën, ou nerf du devis, lequel se decline par manieres, ou meufs, & temps; signifiant action, ou passion (ou ny l'une, ny l'autre) action, comme j'aime, passion, je suis aimé". Vgl. ook Cledonius (Keil 1855-1923 V: 53) met betrekking tot het werkwoord: "... quia principalis est".

16 Ramus 1562: 49: "Lê verbê et <est> un mot dê nombrê personel avec tam <temps>", en Ramus 1572: 75: "Le verbe cest ung mot de nombre avec temps & personne".

17 Albertus 1573: H3v: "Verbum aut agi aut pati aut neutrum horum significat". Eerder vinden we in het Duits al een definitie in b.v. Dasypodius 1536: 250v: een werkwoord is "Pars orationis, actionem vel passionem denotans. Ein teyl der rede, welches wirckung oder leydung bedeutet".

18 Kromayer 1618: 25: "Das Verbum ist ein solch Wort, welches bedeutet ein thun oder leiden".

19 Helwig 1619: 2: "Sagwort, damit man etwas sagt, das man thut oder leidet".

20 Brücker 1620: 46: "Eyn Verbum ist eyn solches Wort, oder eyn solches Stück eyner Rede, so entweder etwas zu thun, oder zu leiden, oder aber wesentlich oder selbständlich zu seyn, oder eyne vor sich selbsten gleichsam vollkommene Würckung bedeutet".

21 Ritter 1616: 98: "Verbum est pars Etymologiae, agens de vocibus, quae sub formae persona modis & temporibus inflexae, aut esse, aut agere, aut pati cum tempore & persona significat".

22 Gueintz 1641: 59: "Das Zeitwort is ein wandelbar wort, welches mit der zeit bedeutet".

6.2. HET WERKWOORD IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

6.2.1. DEFINITIES - OMSCHRIJVINGEN

De omschrijving van het werkwoord door Radermacher (1568: 7v) is sterk semantisch in de traditie van Donatus, waarbij het *accidens* ("met byvalle") tijd wordt vermeld:

> Een *Wervich* woort is, dat beteekent met byvalle van tyde doen, *oft lyden oft gheschieden*, als *Gaen, staen, ryden, schryven* dit heet doen, Item *bemindt worden, gheslagen worden, gehaet worden* dit heet lyden. *Item Donderen reghenen, Blixemen*, ende dierghelyken dit heet geschieden. Item elk dadich woord met *het, of Men* daervoor, als *het hagelt, men slaept*, dit is ook gheschieden. E*en Wervich* betekent alsoot *Luydt. Syn* wanneer yet is. *Item werden*. ende van deser stoffe isser ontallighe veele.

Ook de combinatie van het hulpwerkwoord van het passief (in de voorbeelden alleen *worden*) + voltooid deelwoord heeft Radermacher dus als werkwoord beschouwd ("bemindt worden"): het voorbeeld van Latijn en Grieks waarin deze passiva in één werkwoordvorm worden uitgedrukt ("amari" - 'bemind worden') en waarin sommige werkwoorden (*deponentia*) louter een passieve vervoeging bezitten ("loqui" - 'spreken'; "tueri" - 'beschermen'), zal daaraan niet vreemd zijn geweest.

Radermacher onderscheidt in zijn omschrijving drie betekenismogelijkheden: 'doen', 'lijden' en 'geschieden'. Tegen de achtergrond van de werkwoorddefinities die we voor de zestiende eeuw hierboven hebben gezien en waarbinnen 'een handeling verrichten', 'een handeling ondergaan' en 'zijn' de semantische mogelijkheden zijn, is het aantrekkelijk Radermachers "gheschieden" als dit 'zijn' op te vatten. Maar zijn voorbeelden sluiten deze interpretatie uit: "donderen", "reghenen", evenals "elk dadich woord met *het, of Men* daervoor, als *het hagelt, men slaept*, dit is ook gheschieden". De groep werkwoorden die voor Radermacher een geschieden uitdrukken, lijkt uit de onpersoonlijke werkwoorden (vgl. het Latijnse "pluit" 'het regent') en uit de (met de onbepaalde voornaamwoorden *het* en *men* gebruikte) intransitiva ("dormitur" - 'men slaapt') te bestaan, zodat Radermachers definitie de (actieve en passieve) *verba personalia* en de *verba defectiva* of *verba impersonalia activae vocis* (met *het*) en de *verba impersonalia passivae vocis* (met *men*) lijkt te omvatten (vgl. Jellinek 1913-1914 II: 289-290). Radermachers voorbeelden, vooral "bemindt worden", "gheslagen worden", laten zien hoe een duidelijk stempel het Latijn heeft gedrukt op zijn volkstaalgrammatica: beschikte die taal over werkwoorden waarin de betekenis 'ondergaan' in de (alleen passieve) morfologie werd uitgedrukt ("pati" 'lijden'), in de volkstaal werd dat 'ondergaan' uitgedrukt door het hulpwerkwoord van het passief + een verbaal complement: een passief deelwoord (vgl. ANS 1984: 525), een combinatie die door Radermacher als één werkwoord is opgevat: de klassieke talen én de (semantische) eenheid van hulpwerkwoord en passief deelwoord zullen daarbij een voorname rol hebben gespeeld.

Niet helder is aan het slot van Radermachers bespreking van het werkwoord het gedeelte "Een ... werden". Door Muller (1919: 19), bij wie "alsoot" *alsook* luidde, is het gedeelte "syn ... werden" weergegeven met "zóó zijn of worden als door 't ww. wordt

uitgedrukt". Op basis van Mullers lezing "alsook" interpreteerde ik eerder "Een ... werden" als een aparte vermelding van wat wij koppelwerkwoorden noemen (Dibbets 1985: 474). Bostoen (1984: 39) verstaat "alsoot" als 'zoals het' en biedt als kritische transcriptie van deze passage: "Een 'wervich' betekent alsoo 't luydt. Sijn, wanneer yet is. Item: werden", en laat ons aangaande de betekenis hiervan in het ongewisse. Ik ben geneigd dit stukje tekst te interpreteren als 'Een werkwoord drukt, naar men zegt, uit: 'zijn' (als iets werkelijk is) en 'worden'', waarmee o.a. geduid kan zijn op semantisch-temporele aspecten van de werkwoorden[23].

Voor wat minder problemen dan Radermacher (1568) heeft ons de *Twe-spraack* (1584) geplaatst. Hier vinden we eerst op p. 65 een definitie, die op p. 68 wat duidelijker is herhaald en uitgebreid met enkele van de traditionele *accidentia*. De (semantische) definitie van p. 65 luidt:

> Wóórd, bevangt <omvat> alle wóórden die betekenen <uitdrukken> iet datter gheschied <geschiedt>, ghedaan ófte gheleden wordt.

Zowel hier als op p. 68, waar de definitie luidt

> onder Wóórd, behóren al wat betekend iet te gheschieden, te doen of te lyden, ende worden vervoeght door zekere <vaste> wyzen ende tyden,

kan men zich afvragen of dit "gheschied(en)" hetzelfde is als Radermachers "gheschieden", dat door deze als derde betekenismogelijkheid werd aangereikt en door middel van voorbeelden werd toegelicht. Waar "geschieden" in de *Twe-spraack* -zonder eventueel verhelderende voorbeelden- als eerste betekenismogelijkheid wordt vermeld, mogen we, gezien de invloed van Valerius (1562) op de *etymologia* uit de eerste spraakkunst van het Nederlands (Dibbets 1985: 352, 536) de drieledige betekenismogelijkheid van het werkwoord in de *Twe-spraack* relateren aan Valerius' "esse, agere aut pati". De aanwezigheid van het *accidens modus* in de (tweede) definitie wijst op invloed vanuit de traditie van Priscianus (zie 6.1).

In zijn eerste spraakkunst heeft Van Heule (1625: 41) als definitie geboden:

> Een Werkwoort is een woort, welck eene Werkinge beteykent, ofte die men zelf doet, ofte die men lijd, ofte die van een ander gedaen wort.

Deze definitie wijkt af van die van Van Heules gebruikelijke bron, Lithocomus, die Van Heule in dezen blijkbaar niet heeft bevredigd, en is louter semantisch. Een werkwoord is voor Van Heule dus de 'betekening' van een "werking" (vgl. het Latijnse *actio*), een term die ook in de hedendaagse taalkunde nog wordt gebruikt bij een semantische omschrijving van het werkwoord.

Het kost weinig moeite om in de eerste twee leden van Van Heules semantische

---

23 "alsoot luydt" is hier dus als een bijzin van modaliteit opgevat. Een andere interpretatie, die recht doet aan het schrifttype dat Radermacher bij *luydt* heeft gebruikt (in de editie Bostoen: vet), zou kunnen zijn: 'Een werkwoord drukt uit wat (event. zoals) het aangeeft als het wordt gebruikt: *zijn* als iets is, en *worden*'. In het laatste zou dan enerzijds het temporele aspect van het werkwoord zitten opgesloten, anderzijds wellicht ook de gedachte aan de middeleeuwse *grammatica speculativa* aangaande de functie van *esse*.

definitie van *actio*:

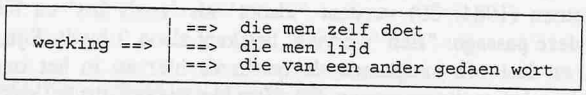

die woordelijke overeenkomst laten zien met de omschrijvingen van Heyns[24], het traditionele aktief ("faire" bij Heyns' voorbeeld Estienne) en passief ("souffrir" bij Estienne) te zien (vgl. Lithocomus' "agere vel pati"). Maar wat moeten we aan met "eenich werck ... datmen laet doen" van Heyns en met Van Heules "eene Werkinge ... die van een ander gedaen wort"?

In Heyns' betoog is "datmen doet" toegelicht: het betreft de *verba activa*, zo goed als "datmen ... lijdt" betrekking heeft op de *verba passiva*. Maar zijn daarmee de *Impersonels*, omschreven als "woorden die een Werc uytdrucken dat sonder toedoen van menschen geschiet" (zie 6.2.2.1), voor Heyns de werkwoorden die een "werck datmen laet doen" aangeven? En moeten we aannemen dat Van Heule er hetzelfde over heeft gedacht? In alle geval kunnen de werkwoorden die de betekenis uitdrukken van een 'werking die door een ander verricht wordt', niet zijn *verba neutra* zijn geweest (zie 6.2.2.2) waar hij als voorbeelden *ik schyn, ik bloeye* gegeven heeft. Veel duidelijkheid heeft Van Heule ons dus niet verschaft.

Blijkbaar heeft Van Heule in de tijd tussen 1625 en 1633 o.a. over deze passage nog eens nagedacht omdat ze hem niet beviel. Hij is met een andere omschrijving gekomen (1633: 79-80):

> Een werc-woort beteykent eene werkinge, die gedaen of geleden wort, of geschiet, als *Ic beminne, Ic worde bemint*, ende *Het regent*

die dus eveneens een drieledigheid bevat:

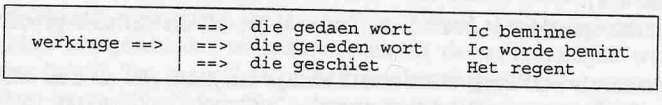

De vraag is uiteraard of Van Heule met de driedeling uit 1633 dezelfde categorieën bedoeld heeft als in 1625. Het gegeven dat hij in 1633 bij de bespreking van het *accidens genus* op p. 81-82 *Ic beminne* als voorbeeld gebruikt bij de "werkende Werc-woorden" (*activa*), *Ic worde* + passief deelwoord bij de "Lijdende Werc-woorden" (*passiva*) wijst erop dat "die gedaen wort" (en waarschijnlijk ook "die men zelf doet" uit 1625) en "die

---

24 Heyns 1571: 18: "*Verbes* sijn woorden die beteeckenen eenich werck datmen doet, lijdt, oft laet doen ... *Actifs* sijn, die eenich werck bedieden datmen doet ... *Passifs* sijn, die eenich werck bedieden datmen lijdt hem ghedaen te wordene"; vgl. ook Estienne 1557: 32 die evenwel een semantische tweedeling geeft. Heyns 1605: C5r: "*Verbes* zijn seghsels oft woorden, die beteeckenen eenich werck datmen doet, lijdt oft laet doen ... *Actifs* zijn de ghene die 't werck oft het doen bedieden datmen selve doet ... *Passifs*, zijn die 't werc beteeckenen dat men lijdt hem gedaen te worden ... Ende de woorden die met de *Pronoms, me, te, se* vervoeght worden, zijn oock *Passifs* gheacht, om dat sy *reciproques* zijn".

geleden wort" uit 1633 (en waarschijnlijk ook "die men lijdt" uit 1625) dienen om het betekenisaspect van de *verba activa* en *passiva* aan te geven. De werkwoorden die op grond van hun betekenis niet tot deze categorieën konden worden gerekend, werden ondergebracht in de restgroep waarvan de werking "door een ander wort gedaen" (1625) of "geschiet". In 1625 werd deze categorie van de twee andere onderscheiden door de tegenstelling in handelende persoon ("men", d.w.z. 'de persoon zelf', tegenover "een ander"). In 1633 hoort er bij de voorbeelden van de eerste twee categorieën (beide door een passief omschreven!) een logisch object, verzwegen bij het aktief en grammaticaal subject in het passief, terwijl dat bij de derde groep niet het geval is. In dit verband kan er hier al op worden gewezen dat de indeling van de werkwoorden naar *genus* op andere dan semantische gronden plaatsvindt (zie 6.2.2.2).

Vossius vertalend (zie 6.1) en daarmee tredend in de renaissancistische traditie waar het Scaligeriaanse *esse* zijn (her[25])intrede in de definities had gedaan (Vorlat 1975: 258), heeft Kók (1649: 22) een definitie gegeven die zowel morfologisch als semantisch is:

> *Werk-woordt* is een ver-anderlijk Woordt, welk doen, lijden, óft zijn be-tekent.

Leupenius (1653: 54) is echter weer louter semantisch[26]:

> *werkwoorden*, dat syn sulke woorden die eenig *werk, lyden*, of *weesen* beteekenen.

Binnen het kader van wat in dit overzicht aan de orde is geweest, bevatten deze laatste omschrijvingen geen nieuwe informatie.

6.2.2. EIGENSCHAPPEN

In de definitie die de *Twe-spraack* (1584: 68) van het werkwoord gegeven heeft, zien we (vgl. 6.2.1) de twee *accidentia* of eigenschappen vermeld die Priscianus nadrukkelijk van het *verbum* had gegeven: *modus* ("wyzen") en *tempus* ("tyden"). Verderop is in deze Nederlandse grammatica ook sprake van "vervoeght worden" (o.a. p. 84), van "vervoeghing" en daarmee samenhangende "veranderinghen" (o.a. p. 85).

Van Heule heeft de *accidentia* van het werkwoord veel duidelijker gepresenteerd. In 1625 (: 41) heeft hij in een opsomming die direkt achter de definitie volgt, vermeld: "*Hoedanicheyt, Geslacht, Figuyr, Persoon, Manier, Tijt* ende *Vervouginge*"; in de behandeling van deze eigenschappen heeft hij *getal* toegevoegd tussen *geslacht* en *figuyr*, zodat er -evenals in de klassieke grammatica van o.a. Priscianus- acht *accidentia* worden onderscheiden. In 1633 (80 e.v.) is de presentatie wat anders: daar worden, met uitzondering van *figuyr*, dezelfde eigenschappen aangeboden en in dezelfde volgorde afzonderlijk besproken als in 1625, maar de laatste vijf worden in het schema dat na de werkwoorddefinitie volgt, in samenhang voorgesteld:

---

25 Priscianus 11.1.3 spreekt al over *esse* als over het *verbum substantivum*. Hij doet dat in navolging van Apollonius Discolus, die het als 'werkwoord van bestaan' had gekwalificeerd; zie Keil 1855-1923 II: 550.

26 Eerder had Leupenius de werkwoorden al, op p. 30-31, als veranderlijke woorden gekwalificeerd.

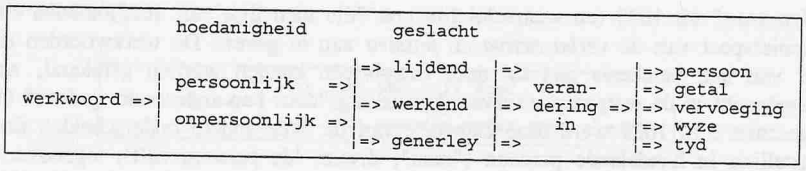

Duidelijker dan in 1625 blijkt uit deze voorstelling van Van Heule in 1633 dat er *collectieve* en *selectieve* eigenschappen bestaan (vgl. ook 4.2.2); de laatste dragen een *feature*-karakter, de eerste behoren aan álle werkwoorden: een werkwoord is óf persoonlijk óf onpersoonlijk (in 1625 wordt dit onder het *accidens* "hoedanicheyt" besproken, een term die in 1633 niet wordt aangetroffen bij het werkwoord), en een (persoonlijk of onpersoonlijk) werkwoord is "lijdend" of "werkend" of "generley"; ieder werkwoord kan verandering ondergaan door de in de laatste kolom genoemde eigenschappen.

Kók (1649: 22-23) heeft onmiddellijk na de definitie van het werkwoord vermeld dat *verba* bedrijvend, lijdend dan wel "gheenerleye" zijn, iets wat Van Heule onder het *accidens genus* ter sprake had gebracht, en komt eerst dan over "de ghe-meene toe-vallen" van de werkwoorden te spreken. Van de "ghe-meene toe-vallen komt hier alleen de Persoón in achting", en als "eighe Toe-vallen" worden "Wijs, Tijdt, Ver-voeghing" genoemd en vervolgens in het kort besproken. Kóks formulering "komt hier alleen de Persoón in achting" <komt in dit boek alleen het *accidens* persoon ter sprake> houdt niet in dat hij de overige "ghe-meene toe-vallen", t.w. die van *alle* woorden en die van alle *veranderlijke* woorden (zie 2.3), aan het werkwoord ontzegt, maar alleen dat hij ze niet aan de orde zal stellen.

Leupenius (1653: 54) heeft globaal enkele aspecten van de *accidentia*leer van het Nederlandse werkwoord besproken, maar geen opsomming van deze eigenschappen gegeven. Opvallend is het dat hij een viertal ervan: persoon, getal, tijd en wijs, te zamen heeft gebracht onder de noemer 'verandering', nadat hij binnen de éne "vervoeuginge" een "ghewoonlyke" en een "onghewoonlyke wyse" heeft onderscheiden: Van Heules spraakkunst zal hieraan niet vreemd zijn geweest.

In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk zal worden bezien hoe deze eigenschappen van het werkwoord door de verschillende grammatici zijn besproken. Daarbij is, zoals in eerdere hoofdstukken, de volgorde aangehouden die we bij Van Heule (1625 en 1633) hebben aangetroffen.

6.2.2.1. Hoedanigheid

"De Werkwoorden zijn Persoonelic ofte Onpersoonelic", zo opent Van Heule (1625: 41) de bespreking van het *accidens qualitas*. Werd bij het naamwoord (zie 4.2.3) binnen deze eigenschap o.a. het onderscheid tussen zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord aan de orde gesteld, bij het werkwoord blijkt hoedanigheid eveneens tot verschillende indelingen te hebben gevoerd.

6.2.2.1.1. Persoonlijk - onpersoonlijk

De omschrijving die Van Heule (1625: 41) van "persoonlic" en "onpersoonlic werkwoort" geeft, bevat een syntactisch en een semantisch element:

> een Persoonlic werkwoort wort genaemt, welc voor zich eenen zeekeren Persoon heeft, ofte dat van eenen zeekeren Persoon spreekt[27] als *Ik bemin, Gy mint, Hy mint*. Een Onpersoonlic werkwoort is dat voor zich zelf geene zeekere benaminge van eenen zeekeren Persoon en heeft, nochte dat van geen zeekeren Persoon en spreekt, als *Het regent, Het vriest, Men zeyt, Men lyd*.

Uit deze, wat het syntactische deel betreft, aan Lithocomus ontleende[28] omschrijvingen blijkt dat het persoonlijk dan wel het onpersoonlijk zijn van een werkwoord door Van Heule is gerelateerd aan het zinsdeel dat wij als 'onderwerp' benoemen (i.c. in de neutrale mededelende zin), én afhankelijk wordt gesteld van het aktuele onderwerp. Zo is in *hy mint* (Lat.: *amat*) sprake van een persoonlijk werkwoord, in *men zeyt* (Lat.: *dicitur*) van een onpersoonlijk, maar zou in *men mint* (Lat.: *amatur*) van onpersoonlijk worden gesproken, in *hy zeyt* (Lat.: *dicit*) van persoonlijk; in hoeverre het Latijn hier (mede) norm is geweest, is niet uit de doeken gedaan. Hoedanigheid lijkt dus te moeten worden beschouwd als een eigenschap die samenhangt met de concrete syntactische verbinding van werkwoord en subject.

Van Heule (1633: 80-81) is, waarschijnlijk opnieuw via Heyns[29], wat dichter in de buurt gekomen van een thans gangbare opvatting aangaande persoonlijk - onpersoonlijk[30], waarbij alleen werkwoorden die het niet-verwijzende *het* als onderwerp hebben, als 'onpersoonlijk' worden gekwalificeerd (ANS 1984: 419); de omschrijving van het "personelic werk-woort" is overigens verengd doordat de verbinding met het naamwoord, in 1625 nog uitgedrukt, is verzwegen:

---

27 Caron 1953a: 37 licht dit "dat ... spreekt" toe met: "Vermoedelijk bedoelt Van H.: als er geen pron., maar een nomen "voor" staat". Waar Van Heule 1625: 36 het voornaamwoord definieert als woord dat "voor eenen naem ofte in de plaetse van eenen Naem gestelt" wordt, lijkt het me dat "dat ... spreekt" juist duidt op zinnen waarin het zelfstandig naamwoord vervangende voornaamwoord (als onderwerp) figureert.

28 Lithocomus 1592: 42: "Verbum Personale dicitur, quod habet ante se nominativum certae personae: ut, *ego amo, tu amas, ille amat*, &c. Impersonale quod non habet ante se nominativum certae personae: ut, *poenitet, statur*".

29 Heyns 1571: 18: "*Impersonnels* sijn woorden die een werck bewijsen dwelck sonder toe-doen van menschen gheschiedt: als, *Il pleut*, het reghent: *il neige*, het sneeut: &c. de welcke alleene met den voor-naem des derden persoons int eenvuldich ghetal gheconiugeert worden ... Item alle ander werc-woorden moghen *Impersonnels* ghemaeckt worden, met daer vore te stellene *Il faut, il se*, oft *on*: als, *Il faut aymer*, men moet beminnen: *il se mange soy-mesme*, het eett hem selven: *on dict*, men seyt: *on faict*, men doet, &c.". Heyns 1605: C5v: "*Impersonels* zijn woorden die een Werc uytdrucken dat sonder toedoen van menschen geschiet: als *il pluet*, het reghent: *il neige*, het sneeut: ende dierghelijcke. Item alle andere Woorden mogen *Impersonels* gemaeckt worden, met daer voor te stellene, *il faut, il se, on se*, ende *on*, als *il faut aimer*, men moet beminnen: *Il se mange soi-mesme*, het etet sich selfs: *il se dit*, daer wort gheseyt: *On se plaind en vain*, men claecht te vergheefs: *On aime*, men mindt: *On fait*, men doet: *On dit*, men seydt, etc.".

30 Van Heule schrijft: "De Werc-woorden zijn Personelic of Onpersonelic, of Generley". Aangezien Van Heule op dit laatste element hier niet is ingegaan, ben ik -met Caron 1953b: 57- van mening dat er hier met betrekking tot "of Generley" van een vergissing sprake is.

> Een Personelic Werk-woort is, waerby altijt de Persoon-woorden (of Voornamen) bystaen als *Ic minne, du mint, zy minnen*.
>
> Onpersonelicke Werk-woorden zijn, die zonder toe-doen van menschen geschieden als *Het waeyt, Het regent, Het vriest*.

De parallellie die we in de omschrijvingen van persoonlijk en onpersoonlijk werkwoord in 1625 aantroffen, is hier verdwenen: het persoonlijk werkwoord is via de syntactische verbinding (met het voornaamwoord in onderwerpfunctie) gedefinieerd, het onpersoonlijk semantisch ("die ... geschieden"; vgl. ook 6.2.1 voor dit *geschieden*). Gelet op Van Heules formulering zou, strikt genomen, *likken* in *De hond likt* persoonlijk noch onpersoonlijk zijn: er staat geen voornaamwoord bij en de uitgedrukte handeling geschiedt niet door toedoen van een mens; maar uit de voorbeelden valt Van Heules intentie af te leiden: hij beoogde te zeggen wat nog steeds, o.a. in de ANS (1984), onder woorden werd gebracht.

Van Heule laat zich ertoe verleiden de categorie onpersoonlijke werkwoorden uit te breiden:

> Ooc worden de Werk-woorden onpersonelic met *Men* of *Het wort* voor te stellen, als *Men mint, Men zeyt, Het wort gezeyt, Het wort gelooft*.

Er mag op worden gewezen dat Van Heule de twee groepen onpersoonlijke werkwoorden in zijn omschrijvingen aardig heeft getypeerd: de werkwoorden "die zonder toe-doen van menschen geschieden" *zijn* onpersoonlijke werkwoorden, de andere *worden* het. Anders gezegd: de eerste groep is permanent onpersoonlijk, de tweede incidenteel. Dat semantische overwegingen (het al dan niet 'onbestemd' zijn van de bijbehorende nominatief, het 'subject') bij Van Heule (en Heyns) een rol hebben gespeeld bij de indeling in persoonlijke en onpersoonlijke werkwoorden, moge duidelijk zijn.

Kók (1649: 23) zette een stap verder door, in het spoor van Vossius[31], de tegenstelling morfologisch te omschrijven:

> *Persoónlijke Werk-woorden* zijn, die door alle dry de Persoónen ver-andert konnen worden: als, *ik min, du minst, hy mint*, enz.
>
> *On-persoónlijke*, welke niet als in een, naamlijk in de derde, Persoón ghe-boóghen worden.
>
> Van deze hebben de Be-drijvende voor zich het Ledeken *Men*; als, *men zeght, men schrijft, men leest*, enz. de Lijdende *het wordt* óft *daar wordt*; als, *het* óft *daar wordt ghe-zeit, het* óft *daar wort ghe-schreeven, het* óft *daar wordt ghe-leezen*, enz. de Gheenerleye hebben *het*; als, *het reeghent, het sneeuwt, het vriest, het doóyt, het waayt, het daaght*, enz.

Kók verbindt dus, als Vossius, deze indeling van de werkwoorden aan de mogelijkheid van het werkwoord om met eerste, tweede en derde persoon te worden vervoegd of alleen met de derde[32].

---

31 Vossius 1648: 90: "Personale, quod conjugatur per tres personas. Impersonale, quòd tantùm conjugatur in tertia persona singulari".

32 De indeling van de impersonalia in *activa, passiva* en *neutra* is in wezen al bij Van Heule 1633 aanwezig en was ook daar niet nieuw in de volkstaalgrammatica: we vinden haar bij Ritter 1616: 102: "Personale est quod habet ante se pronomina personalia utpote in singulari ... & in plurali ... Impersonale est quod in tertia persona tantum inflectitur ... Impersonalia sunt triplicia neutra, activa &

6.2.2.1.2. Zelfstandige werkwoorden - hulpwerkwoorden

Onder de eigenschap hoedanigheid heeft Van Heule (1625: 41-42), na de aanduiding van de persoonlijke en onpersoonlijke werkwoorden, meegedeeld:

> Daer is oock een Zelfstandig werkwoort, als <en wel> *Wezen* ofte *Zijn*, ende *Worden*, ook worden deze Werkwoorden ende het werkwoort *Hebben*, helpende werkwoorden genaemt.

Met deze laatste groep ontmoeten we een categorie die ook al in de *Twe-spraack* (1584: 84) als "Help-wóórden" was aangeduid; daar betrof het *hebben* en *zijn*, waaraan op p. 85 *zullen* is toegevoegd[33].

Van Heule heeft dus een vierdeling geboden:

```
persoonlijke werkwoorden
onpersoonlijke werkwoorden
zelfstandige werkwoorden: wezen/zijn, worden
helpende werkwoorden: wezen/zijn, worden, hebben
```

Deze vierdeling treffen we ook acht jaar later aan (Van Heule 1633: 81), waarbij dan de terminologie *helpende werkwoorden* is toegelicht met

> zonder welkers behulp men alle de onderscheyde tijden der Werkwoorden niet uytbeelden en kan.

Carons aantekening bij Van Heule (1625) kan suggereren dat deze via een Duitse grammatica het begrip hulpwerkwoord is gaan hanteren. Veel waarschijnlijker is het dat ook hier de invloed van Heyns te bespeuren valt die de werkwoorden had onderscheiden in "*Actifs, Passifs, Aydans* ende *Impersonels*", en de "behulpsame" (*avoir* "hebben" en *estre* "wesen oft syn")[34] zo heeft genoemd "om dat gheen ander werck-woordt, sonder de hulpe van een van beyden, volcomentlick en can gheconiugeert worden" (Heyns 1571: 18). In de latere druk van Heyns' schoolboek (1605: C5v) zien we achtereenvolgens:

```
Actifs - Werckwoorden
Passifs - Lijdtwoorden
Aidans - Helpwoorden, behulpsame woorden
Impersonels - Onpersoonelijcke woorden
```

---

passiva. Neutra sunt quae habent praefixam particulam *es*, (velut apud Gallos *il*), ... Activa sunt quae actionem significantia habent vocem *Mann*, (quae Gallorum *on* refert) ante se positam) ... Passiva sunt quoties verbum passivum in tertia persona indefinite profertur". Ook b.v. Albertus 1573: H3v: "Impersonale tantum in tertia persona singulari, omnium temporum et modorum effertur".

33 *Twe-spraack* 1584: 84: "Nu willen wy vóórt an de *Wóórden* komen, hoe de *Help-woorden, ik heb*, ende *ick ben*, vervoeght worden ..." en (85): "vóórt wortet met *help-wóórden* ick heb, ick had, ick zoude, ick zal, ick heb ghehad, inde vervoeghinghen onderscheiden". Ook Beyer 1661: 31, 35 gebruikt de term 'helpwoord' (ook ter aanduiding van het bijwoord: p. 80, 94), en daarnaast ook *hulp-woort* (88, 93) waarnaast ook *helpende werkwoorden* (136). Bij Atteveld 1682: 7 vinden we 'hulpwoord' eveneens.

34 Vgl. Basson 1586: 31: "Dit woort *hebben*, wert by reden geheeten behulpelick om den bystant diet doet den anderen woorden in verscheyden tijden".

De omschrijvingen van de verschillende categorieën is in 1605 inhoudelijk dezelfde als in 1571, alleen is toegevoegd dat het Nederlands "noch gheholpen moet worden met *souden* ende *sullen*", welke uitbreiding een gevolg van invloed van de *Twe-spraack* zou kunnen zijn.

Vossius (1648) heeft geen hulpwerkwoorden besproken. Waarschijnlijk wist Kók (1649) er daarom geen weg mee en behandelde hij ze dus aan het slot van zijn bespreking van de werkwoorden, op p. 26:

> Deze Ver-voeghingen der Werk-woorden ghe-schieden door 't behulp van eenighe woordekens, de welke daar-om Help-woorden ghe-noemt worden, en zijn: *zijn, worden, hebben*.

De overeenstemming met Van Heule is duidelijk.

Zonder *hebben* en *zullen* een aparte categorie te noemen heeft Leupenius (1653: 61-62, 63) deze *verba* vermeld als werkwoorden waarmee verschillende tijden worden uitgedrukt. Deze werkwoorden hebben dus wel een afzonderlijke plaats binnen het geheel, maar Leupenius heeft ze niet als een aparte categorie aangeduid.

6.2.2.2. Geslacht

Terwijl Van Heule (1625: 9-16, 121-136; 1633: 19-34) bij het naamwoord verhoudingsgewijs veel aandacht heeft besteed aan de eigenschap geslacht (zie 4.2.5), heeft hij ditzelfde *accidens* bij het werkwoord met enkele zinnen afgedaan. In 1625 (: 42) heeft hij de werkwoorden die aktief, passief of neutrum[35] zijn op uiteenlopende manieren gedefinieerd[36]:

> Daer zijn drie geslachten der Werkwoorden, als *Het werkende, Het lijdende*, ende *Het derde geslacht*, yders aert wort van de Werkwoorden uytgedrukt.
>
> Alle werkende Werkwoorden, die beteykenen eene werkinge, tot eenigen Persoon ofte tot eenich ding, als *Ik beminne mijnen Vader, Ik drinck Bier, Ik ploug het Lant*.
>
> De lijdende Werkwoorden worden altijt met het Zelfstandig werkwoort uytgesprooken, als *Ik worde geslaegen, Ik worde geleert*.
>
> De Werkwoorden des derden geslachts, die en beduyden geene Werkinge nochte lijdinge als, *Ik schijn, Ik blinck, Ik bloeye*.
>
> Hier by behoort ook het Zelfstandig werkwoort, met de werkwoorden *Bestaen, Onstaen, Staen*.

De "werkende Werkwoorden" zijn dus semantisch gedefinieerd: aktief zijn die werkwoorden die de uitdrukking vormen van een werking ('handeling') die (iemand of iets) verricht ten opzichte van iemand of iets anders[37]. In een wat meer hedendaagse, syntactische formulering, die mede op Van Heules voorbeelden is gebaseerd: aktief zijn die werkwoorden die een subject en een object verbinden. Terwijl in de thans gangbare grammatica (bij de aktieve *zin*) met name wordt gewezen op de betrokkenheid van de handeling uit een zin op

---

35 Lithocomus 1592: 43 vermeldt, zoals de meeste Latijnse spraakkunsten, vijf *genera*: "Activum, Passivum, Neutrum, Commune, & Deponens". Ook in de Duitse grammatica's treffen we meestal maar drie categorieën aan.

36 Vgl. ook Van der Wal 1982.

37 Lithocomus 1592: 43: "Significant omnia actionem, eamque transitivam in personam, quam in rem".

degene die de handeling verricht (ANS 1984: 1050), ziet onze triviumgrammaticus naar de aanwezigheid van een persoon of zaak waar de betekende handeling op is gericht. In strikte zin zou *(los)slaan* in *ik sla op de hond los* ook "werkend" zijn, maar de voorbeelden lijken erop te wijzen dat Van Heule (vgl. ook Lithocomus) alleen aan *transitiva* heeft gedacht.

Naast *transitiva* zouden wij wellicht *intransitiva* verwachten: werkwoorden die in een zin zonder lijdend voorwerp voorkomen. Maar dat is niet wat Van Heule als "lijdende werkwoorden" beschouwd heeft. Dat waren voor hem werkwoorden die (in de vorm van het voltooid deelwoord) vervoegd met een vorm van het zelfstandig werkwoord (zie 6.2.2.1.2) werden gebruikt, waarbij de onvoltooid tegenwoordige tijd als uitgangspunt is gekozen. In onze ogen heeft Van Heule hier de (Latijnse) *verba passiva* ten opzichte van de *verba activa* afgebakend via een formeel criterium (vgl. ANS 1984: 1050): het in het Latijn bestaande morfologische verschil tussen het aktieve *amo* en het passieve *amor* heeft hij ontleend naar het Nederlands, waar het aktief in de onvoltooid tegenwoordige tijd in één vorm wordt uitgedrukt (ik *sta*), het passief door middel van een hulpwerkwoord + verbaal complement (ik *word geslagen*).

Curieus wordt het wanneer we de derde categorie in de beschouwing betrekken, de "werkwoorden des derden geslachts". Van Heule zou deze laatste groep hebben kunnen definiëren als een vergaarbak van al die werkwoorden die niet "werkend" of "lijdend" waren. Ten opzichte van de "werkende werkwoorden" handelt hij ook enigszins zo, met de opmerking dat de "werkwoorden des derden geslachts" "geene Werkinge" uitdrukken; de welwillende verstaander zal hier "tot eenigen Persoon ofte tot eenich ding" willen toevoegen. Maar de *verba neutra* zijn van de formeel gedefinieerde "lijdende werkwoorden" niet door middel van een formeel criterium gescheiden. Dat kon ook moeilijk, want een vergelijkbaar formeel criterium, dat ter afbakening ten opzichte van de tweede categorie kon worden gebruikt, ontbreekt; bovendien zou het, indien het al bestaan had, de eerste en de derde categorie hebben doen samenvallen. Van Heule heeft zijn toevlucht genomen tot een semantisch criterium, waarmee hij impliciet heeft aangegeven dat de "lijdende werkwoorden" 'beteykenen eene lijdinge' wat we, op grond van Lithocomus[38], wellicht moeten uitbreiden tot 'beteykenen eene lijdinge die door iemand teweeg wordt gebracht'. We zullen moeten aannemen dat Van Heule -bewust of bij vergissing (zie onder, Van Heule 1633)- het eerste gedeelte van Lithocomus' omschrijving van de *verba passiva* niet in zijn spraakkunst van 1625 heeft overgenomen, waardoor hij bij de derde categorie in moeilijkheden is geraakt. Op grond van Van Heules gegevens kunnen we het volgende overzicht (dat van de onvoltooid tegenwoordige tijd uitgaat) opstellen, waarin geïmpliceerde gegevens zijn gecursiveerd:

	semantisch criterium	formeel criterium
activa	betekenen "werking" tot iemand/iets	*geen (zelfst ww +) voltooid deelw.*
passiva	betekenen werking vanwege iemand/iets	*(zelfstandig ww +) voltooid deelw.*
neutra	betekenen geen "werking" of "lijding"	*geen (zelfst ww +) voltooid deelw.*

Door middel van zijn tweede spraakkunst heeft Van Heule ons enig inzicht in zijn mogelij-

38 Lithocomus 1591: 43: "Significant omnia passionem, eamque procedentem à persona".

ke redeneringen van 1625 verschaft. Hij schrijft (p. 81-82; vgl. ook Beyer 1661: 143):

> Daer is driederley' Aert der Werk-woorden, als *Werkende*, en *Lijdende*, en *Geenerleye Werk-woorden*.
>
> Alle werkende Werkwoorden beduyden eene werkinge, met eenen Voornaem, van het gene dat werkt als *Ic beminne het Vaderlant, Hy plougt het lant, De vyanden hebbent al verdorven*.
>
> De lijdende Werc-woorden worden altijt met een zelfstandich Werc-woort uytgedrukt, als *Ic worde geslagen, Ic wiert onderwezen*, zo dat de lijdende Werc-woorden altijt by haer hebben het woordeken, *Worden, Werde, Wiert, etc.*
>
> De oorzake dat wy by de werc-woorden, deze woordekens vougen, is om dat wy geen Werc-woorden en hebben die eene lijdinge uyt-beelden.
>
> De Werc-woorden die geen werkinge nochte lijdingen uyt en drucken, worden Generleye, of Oneygene Werk-woorden genaemt, als *Ic schijn, Ic blinke, Ic bloeye, Ic ben, Ic worde, etc.* ooc dusdanige Werc-woorden, als *Staen, Bestaen, On-staen, etc.*
>
> Tot dit geslacht behoren ooc de *Inchoativa*, als *Ic worde warm, Ic worde gewaer*.

Ten opzichte van 1625 zijn vallen hier enkele verschillen te signaleren. 1. De werking ('handeling') wordt bij de opnieuw semantisch gedefinieerde "werkende werkwoorden" nu voorgesteld in relatie tot de handelende persoon (uitgedrukt in het voornaamwoord). De noodzaak van de aanwezigheid van een object is vervallen, hoewel in de drie voorbeelden wel steeds een lijdend voorwerp optreedt. Naar de letter is er in het laatste voorbeeld (met een hulpwerkwoord!) geen sprake van aktief omdat het subject geen voornaamwoord is ("De vyanden"). 2. Het gebruik bij de "lijdende Werc-woorden" van *worden* etc. wordt toegelicht: het Nederlands beschikt niet, zoals bijvoorbeeld het Latijn, over werkwoorden die passief zijn. Van Heule geeft hier expliciet[39] aan dat *verba passiva* z.i. in het Nederlands niet zelfstandig bestaan, en impliciet dat zijn indeling eigenlijk onjuist is voor de moedertaal, maar in stand is gehouden op grond van het voorbeeld van de klassieke (school)grammatica. 3. Het semantische facet in de omschrijving van "lijdende werc-woorden" dat we missen in Van Heules eerste spraakkunst, is in 1633 aanwezig in "die eene lijdinge uyt-beelden", zodat het (negatieve) semantische criterium dat in 1633 met betrekking tot de "werc-woorden des Generleyen Aerts" wordt gebruikt, bruikbaar is. 4. *Inchoativa* worden afzonderlijk vermeld. Carons annotatie (1953b: 58) suggereert dat deze categorie een plaats heeft gevonden bij Van Heule onder invloed van Ritter (1616: 100), bij wie we onder de *verba neutra* ook als voorbeeld *ich bin warm* aantreffen. De invloed van het Latijn (*calesco* 'ik word warm') is hier duidelijk[40].

Van Heule heeft dus voor het Nederlands het bestaan ontkend van *passiva* (vgl. p. 92:

---

39 Vgl. voor het Duits Oelinger 1574: 65: "Passivis Germani carent, sed circumscribunt, per auxiliare verbum neutrum *werden*, id est, fieri: & participium praeteriti temporis". Ook Gueintz 1641: 63: "Die Deutschen zwar haben vor sich keine leidentliche Zeitwörter, wen man die endungen betrachtet, sondern werden umbschrieben durch die selbständiche Zeitwörter".

40 Ritter 1616: 100: "Germani quibusdam verbis neutris apud Latinos usitatis destituuntur ac propter illum defectum nomen cum verbo substantivo inflectunt ut pro caleo Germani dicunt *Ich bin warm, du bist warm*, quasi sum calidus, es calidus". Op p. 101 volgt: "Inchoativa sunt quae denotant initium quo potentia deducitur in actum, descendunt autem ab illis neutris quae supra per verbum substantivum & nomen adjectivum inflecti diximus ita ut pro *Ich bin*, dicatur, *Ich werd*, ut *Ich bin welck, marceo, Ich werd welck marcesco, du wirst welck, marcescis* &c.".

"Wij en hebben geen lijdende Werk-woorden"), die hem bekend waren uit het Latijn[41]; het passief wordt in de moedertaal omschreven met behulp van een vorm van het "zelfstandig werkwoort", - wij zouden zeggen: met behulp van een vorm van een hulpwerkwoord van het passief: *worden* of *zijn*. Anders gezegd: het Nederlands beschikt dus wel over "werkende werc-woorden" en "werc-woorden des derden geslachts". Wat betreft de eerste groep, lijken we, ook gezien de voorbeelden, te doen te hebben met overgankelijk gebruikte werkwoorden, waarbij in 1625 zeer duidelijk de noodzaak is vermeld van de aanwezigheid van de persoon of zaak die de "werking" ondergaat ('lijdend voorwerp'), in 1633 van de persoon of zaak die de handeling verricht ('onderwerp'). De aandacht lijkt te zijn verschoven van de transitiviteit van het werkwoord naar het aktief zijn van de zin (ANS 1984: 414 en 1050). De "werc-woorden des derden geslachts" zouden dan (zie ook de voorbeelden) de onovergankelijk gebruikte werkwoorden zijn; aan het passief-zijn van de zin wordt verder geen aandacht besteed.

Caron (1967) heeft erop gewezen dat de begrippen *actio* en *passio* zoals die binnen de triviumgrammatica fungeerden, afkomstig zijn uit de (o.a. contemporaine) logica. *Actio* (aanwezig in de *verba* activa) was volgens *Ruygh-bewerp* (1585: 48-49) een handeling van het handelende (de handelende persoon of zaak) ten opzichte van het ondergáánde (de ondergaande persoon of zaak) als gevolg waarvan een verandering plaatsvindt bij dat ondergáánde (die ondergaande persoon of zaak)[42]; *passio* (aanwezig in de *verba* passiva) het van wege het ondergáánde (de ondergaande persoon of zaak) verdragene dat het doende (de handelende persoon of zaak) verricht[43]. Een conclusie als die welke ik hierboven trok: Van Heule begreep onder de "werkende werc-woorden" 'onze' overgankelijke werkwoorden, onder de "werc-woorden des derden geslachts" 'onze' onovergankelijke werkwoorden, gaat dan ook waarschijnlijk te ver: hij zal onder de eerste groep díe overgankelijke werkwoorden hebben geteld waarvan de betekende handeling inhield dat er een verandering teweeg werd gebracht bij wie of wat die handeling onderging. Werkwoorden als *zien, horen, staan, vrezen* vielen hier buiten. Het is opmerkelijk dat Van Heule in 1633, wanneer hij op p. 82 te spreken komt over de "Onpersonelicke Werc-woorden" (vgl. 6.2.2.1.1) de zojuist beziene driedeling naar "Aert" opnieuw ter sprake heeft gebracht, wat moet inhouden dat het bovenstaande alleen op de "persoonlyke" werkwoorden betrekking heeft:

---

41 Zeer duidelijk is Van Heules volgeling Beyer 1661: 142: "Deze tael <het Nederlands> heeft geen oprechte of eigentlikke lijd-woorden, die ene lijdinge allenelik uitbeelden, gelijk de Latinen. Zy worden even wel eniger mate omschreven en uitgedrukt door de twe zelfstandige werkwoorden *zijn*, of *wezen* en *worden*".

42 *Ruygh-bewerp* 1585: 48-49: *Actio* is "Een toevoeghing ófte roering des doenders tót het lydende, waar duer enighe verandering int lydende gheschiet: als, verwerming is een toevoeghing des viers tót het water, door t'welke de verandering der Hoedanigheid des waters als des lydendes gheschiet, dat te voren koud was ende nu warm word, etc.".

43 *Ruygh-bewerp* 1585: 49: *passio* is "Een toevoeghing ófte roering des lydendes tót het doende, een ghedóghing eens niewen werckings des doendes". Ook bij Burghersdijk 1646: 35-36 en 1649: 37-40 vinden we dergelijke omschrijvingen. Vermeldenswaard hieruit zijn nog de -logische!- onderscheiding van "Doener" en "Lyder, of Onder-werp", en van "In-blyvende Doening", waarin de "*Doener* en *Lyder* een-zelvigh" zijn, en "d'Over-ghaande" doening, waarin "zy in de zaken zelve" verschillen.

> Onpersonelicke werkende woorden volgen naer het woordeken *Men*, als *Men werckt, Men doet, Men zegt*. Onpersonelicke lijdende woorden volgen naer het woordeken *Daer* en *Wort* als *Daer wort gewrocht, Daer wort gedaen, Daer wort geseyt*. Onpersonelicke ghenerleye woorden volgen naer het woordeken *Het* als *Het vriest, Het regent, Het geschiet*.

De drie categorieën zijn nu alle op dezelfde syntactische manier omschreven:

```
aktief: men + werkwoordvorm (persoonsvorm)
passief: daer wort + werkwoordvorm (deelwoord)
neutrum: het + werkwoordvorm (persoonsvorm)
```

De definitie van deze *activa* stelt ons voor weinig problemen wanneer we haar plaatsen naast die van de aktieve *verba personalia*: ook hier wordt de werking met behulp van een voornaamwoord uitgedrukt naar hedendaagse opvattingen: *men, daer/er, het*. Maar te bedenken valt dat Van Heule *men* niet onder de voornaamwoorden heeft genoemd (vgl. 5.2.2). De omschrijving van de *passiva* brengt nog duidelijker dan bij de persoonlijke werkwoorden tot uitdrukking dat niet de verbinding van een (persoons)vorm van *worden* (en *zijn*) mét een voltooid deelwoord het passieve werkwoord vormt, maar dat het passieve werkwoord gelegen is in het voltooid deelwoord dat door een (persoons)vorm van *worden* etc. voorafgegaan wordt; was dus het Latijnse *dicitur* ("Daer wort geseyt") in zijn geheel een onpersoonlijk passief, in het Nederlandse equivalent geldt dat alleen voor "geseyt".

Weinig aandacht voor dit aspect van het werkwoord is er bij Kók (1649: 22-23), bij wie, evenals bij Van Heule (1625 en 1633), de driedeling in aktief, passief en neutrum een plaats in de definitie heeft gekregen (vgl. 6.2.1). Kók echter heeft de omschrijving van deze drie mogelijkheden vooraf doen gaan aan de *accidentia*, terwijl ze bij Van Heule binnen de *accidentia* een plaats heeft gekregen (zie 6.2.2). Kók heeft opgemerkt:

> *Be-drijvende Werk-woorden* zijn, welke een Doening be-tekenen; als, *Minnen, Jaaghen*, enz.
> *Lijdende Werk-woorden* zijn, welke een Lijding be-tekenen; als, *Ghe-mint worden, Ghe-jaaght worden*, enz.
> *Gheenerleye Werk-woorden* zijn, welke iet vol-strektlijk be-tekenen; als, *Staan, Schijnen, Kijven, Blijven*, enz.

Opnieuw hebben we hier met een Vossiusvertaling te maken[44], waarbij gebruik is gemaakt van een terminologie die sterk verwant is aan die van Van Heule (1633). Gelet op Kóks voorbeelden berust zijn indeling op hetzelfde principe als die van Van Heule. Toch zijn er enkele opvallende verschillen. In het oog springt dat Kóks omschrijving voor alle drie de groepen louter semantisch is, terwijl Van Heule af en toe een syntactisch element heeft opgenomen. Uit Kóks formulering kan worden opgemaakt dat de *verba activa* en *passiva* niet "vol-strektlijk be-tekenen", in tegenstelling tot de *neutra*. Kók heeft zich, evenals Vossius, bediend van een tegenstelling die we ook in de dialectica's van hun dagen

44 Vgl. Vossius 1648: 91: "(Activa) Significant omnia actionem; eamque transitivam, vel in personam; ut, *amo*"; "(Passiva) Significant omnia passionem: ut, *amor*"; "(Neutra) Significant quaedam actionem absolutam; ut, *sto*; (Significatio est) neutra, si absolutè aliquid significet".

aantreffen, zoals in het *Ruygh-bewerp* (1585)[64], dat in 1649 werd herdrukt, en in Burghersdijks *Institutionum logicarum synopsis* (1632) waarvan hij in 1646 een vertaling het licht had doen zien (Burghersdijk 1646)[65]. Voorbeelden en aanhalingen voeren tot de conclusie dat Kók onder de *verba neutra* de noodzakelijk onovergankelijke werkwoorden heeft begrepen.

Hoewel Leupenius (1653: 64) niet expliciet onderscheid gemaakt heeft in aktieve en passieve werkwoorden (wél in werkwoorden met een aktieve etc. betekenis; vgl. 6.2.1), heeft hij op zijn minst de schijn gewekt dat hij een dergelijke tweedeling toch heeft willen maken:

> De lydende woorden worden in haare *persoonen*, getallen en wysen gemaakt van haare werkwoorden <activa?> door het behulp van het woord *worden* en *syn*, alsoo dat de teegenwoordige en onvoorleedene tyd wordt bekennt gemaakt door het woord *worden, ik worde geleert, ik wierde geleert*. De voorleedene en voorvoorleedene tyd door het woord *syn, ik ben geleert, ik was geleert*.

6.2.2.3. Persoon

Het verbale *accidens persona* was door Donatus al in verband gebracht met de positie die 'partijen' ten opzichte van een geproduceerde taalhandeling innemen (vgl. ANS 1984: 162); we hebben deze klassieke opvatting reeds gezien bij de bespreking van *persona* als *accidens* van het voornaamwoord (5.2.3.3).

In het Latijn kan de persoon (als subject) zijn uitgedrukt in een voornaamwoord als *ego, illa*, etc. maar gebruikelijker is het dat een dergelijk subject niet *expresso pronomine* in de zin aanwezig is, en dat een dergelijke eerste, tweede of derde persoon in de morfologie van de persoonsvorm is uitgedrukt: *sto* 'ik sta', *stat* 'hij/zij staat', etc.[47]. In verscheidene Westeuropese volkstalen bestaat deze laatstgenoemde mogelijkheid over het algemeen niet en wordt de persoon als subject o.a. in de vorm van een voornaamwoord en een daarmee in 'persoon' overeenkomende persoonsvorm uitgedrukt: *ik sta - jij/hij staat, sta*

---

45 Zie p. 33: "Alle wezen is zelfstandicheid óf toeval. Alle toeval is volstrekt <marge: "Absolutum"> óf betreckelyck <marge: "Relativum">. Volstreckt dat is die alleen by zich zelven opmercking hebben, als gróótheid ende hoedanigheid: Betreckelyck die by iet anders verleken worden, als de zeven vólghende, Betrecking, Doen, Lyden". "Betrecking" wordt nader toegelicht op p. 43-44. Vgl. ook p. 48-49: "Wat is Doen? Een toevoeghing ófte roering des doenders tót het lydende, waar duer enighe verandering int lydende gheschiet ... Wat is Lyden? Een toevoeghing ófte roering des lydendes tót het doende, een ghedóghing eens niewen werckings des doendes"; p. 50: "Dit heet Doen, welx wercking van zich tót enigh ander ding streckende ghagheslaghen word: maar Lyden, daar in de zelve wercking waarghenomen word".

46 Aldaar p. 30 waar verwezen is naar het zojuist genoemde *Ruygh-bewerp*: "op dat de leezer dit beter ver-sta, zó moet hy weeten, dat alle dinghen by de Wijs-ghieren ghe-deelt worden in Zelf-standigheidt en Toe-val ...; de Toe-vallen worden ghe-schift in Vol-streckte en Be-trekkighe. Vol-strekte zijn, welke door haar eighe Natuur vol-kómen zijn, zonder ver-ghelijking tót eenighe andere zaak; als Hoe-ghróótheidt en Hoe-daanigheidt. want men kan niemandt als een Vader an-merken, óft men moet nóódtzaaklijk óók eenigh op-zicht tot zijn Zoon hebben, derhalven worden zo-danighe Toe-vallen Betrekkighe ghe-noemt, als die door haar eighe natuur niet vol-kómen zijn".

47 Vgl. in het Middelnederlands *lope* voor 'ic lope', zoals nog overgebleven is in fossiele formules als *<ik> zegge en schrijve, <ik> dank u wel*, etc.; zie ANS 1984: 815.

ik/jij - staat hij. Het is vreemd te moeten vaststellen dat onze triviumgrammatici, die het pronominale *persona* omschreven in termen die aan het verbale *accidens persona* in de Latijnse spraakkunst waren ontleend, bij de bespreking van de *persona* van het werkwoord niet verder gekomen zijn dan een eenvoudige registratie. Van Heule (1625: 43) heeft slechts opgemerkt:

> De Persoonen der Werkwoorden zijn drie, De eerste Persoon als *Ik bemin, Wy beminnen*, De Tweede, als *Gy bemint*, ende *Gylij bemint*, De derde, als *Hy bemint*, ende *Zy beminnen*.

Deze tekst is een letterlijke vertaling, tot in de stereotiepe voorbeelden toe, van Lithocomus[48]. Hier noch in Van Heules werk uit 1633[49] wordt duidelijk of de aandacht uitgaat naar de vormverandering van het werkwoord voor zover die samenhangt met de *persona* van het voornaamwoord dan wel naar de mogelijkheid tot het aangaan van een syntactische verbinding met een voornaamwoord van de eerste, tweede of derde persoon. Gelet op wat we in 6.2.2 en 6.2.2.2.1 hebben gezien, ligt het laatste het meest voor de hand.

Kók (1649: 23) heeft het werkwoord het *accidens persona* toegekend, constateerde dat sommige werkwoorden "door alle dry de Persoónen ver-andert konnen worden", andere alleen in de derde persoon en heeft de werkwoorden op die grond ingedeeld (zie 6.2.2.2.1): uit zijn formulering blijkt dat hij oog gehad heeft voor de morfologische verandering van het werkwoord.

Ook bij Leupenius is van *persoon* sprake; gedefinieerd wordt met de Donatiaanse omschrijvingen die we Van Heule bij de voornaamwoorden hebben zien gebruiken[50].

6.2.2.4. Getal

Evenals *persoon* is in de *Twe-spraack getal* en passant genoemd bij de bespreking van het werkwoord[51], maar het is niet duidelijk of de aandacht hierbij allereerst is uitgegaan naar de morfologie van het werkwoord dan wel naar het voornaamwoord.

Ook Van Heule heeft nauwelijks woorden aan dit accidens gewijd[52] en zo volstaan met het leveren van een vertaling van Lithocomus[53]. Door Kók is *numerus* als een *accidens* vermeld dat alle veranderlijke woorden gemeenschappelijk hebben (zie 2.3), en hij is er bij de bespreking van het werkwoord niet nader op teruggekomen, zij het dat hij binnen

---

48 Vgl. Lithocomus 1592: 47: "Personae Verborum sunt tres: Prima, ut, *ego amo, nos amamus*. Secunda: ut, *tu amas, vos amatis*. Tertia: ut, *ille amat, illi amant*".

49 Vgl. aldaar p. 83: "De Personen der Werc-woorden zijn drie, De eerste Persoon is *Ic beminne* en *Wy beminnen*, De twede Persoon is *Du beminnes* en *Gyly beminnet*, De derde Persoon is *Hy bemint* en *Zyly beminnen*".

50 Vgl. Leupenius 1653: 55: "In een gewoonlyke vervoeuginge lydt een woord veranderinge, ten aansien van verscheidene *persoonen, getallen, tyden*, en *wysen*.
Alle werkwoorden hebben *gewoonlyk* drie *persoonen*. De eerste, die spreekt, de tweede, tot den welken gesprooken wordt, de derde, van den welken men spreekt".

51 Vgl. b.v. p. 85: "Merckt óóck datmen de twede persoon int Enkel ghetal ... ende moeten dees volgens int veelvoudighe", etc.

52 Van Heule 1625: 42-43: "Daer zijn in de Werkwoorden twee Getallen, het Eenvoudig, als *Ik bemin*, ende het Veelvoudig, als *Wy beminnen*". Hetzelfde in Van Heule 1633: 83.

53 Vgl. Lithocomus 1592: 46: "Numeri verborum duo sunt: Singularis: ut, *amo*: Pluralis: ut, *amamus*".

de paradigma's "Een-voudt" en "Meêr-voudt" onderscheidt.

Leupenius heeft volstaan met de mededeling dat er bij de meeste werkwoorden drie personen (zie 6.2.2.3) in enkelvoud en meervoud voorkomen[54].

6.2.2.5. Vervoeging

De verschillen die zich manifesteren bij het gebruik van de werkwoorden in het Latijn, maken het mogelijk deze woordsoort te verdelen in *coniugationes*:

```
amo - amas          'ik bemin - jij bemint'
moveo - moves       'ik beweeg - jij beweegt'
cado - cadis        'ik val - jij valt'
audio - audis       'ik hoor - jij hoort'
```

Zo'n onderscheid, dat in het Latijn al in het praesens kan worden waargenomen, is in het Nederlands minder snel aanwezig: de vervoeging van nagenoeg alle werkwoorden is in de tegenwoordige tijd dezelfde, en pas bij de vorming van de verleden tijd zien we duidelijke verschillen optreden.

De onbekende schrijver van het *Exercitium puerorum grammaticale* was de Latijnse systematiek in dezen wel duidelijk, maar het Nederlands lijkt hem tot vertwijfeling te hebben gebracht[55]. De auteur heeft 'zelfs' niet opgemerkt dat de zgn. zwakke vervoeging in de moedertaal het frequentst voorkwam. Een eeuw later zien we in de *Twe-spraack* (1584: 86-89) een gedegen indeling, die op hetzelfde drietal vormen berust als waaraan Clajus genoeg zegt te hebben[56]: eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs in onvoltooid tegenwoordige en verleden tijd, en voltooid deelwoord.

De *Twe-spraack* (1584: 87) heeft de eerste "vervoeghing" duidelijk als de normale gekwalificeerd:

> Onder de eerste vervoeghing (zó ghezeyt is) komen int ghemeen meest <bijna> alle wóórden <werkwoorden>, die dies onnódigh verhaalt <vermeld> zyn;

anders gezegd: de meeste Nederlandse werkwoorden behoren tot de eerste vervoeging. Ze gedragen zich alle als *minnen*:

---

54 Leupenius 1653: 55: "Die persoonen koomen voor in tweederleije getallen, in het eenvoud en in het meervoud".

55 In de Antwerpse uitgave van 1488: n5v lezen we tenminste: "Nota istud praeteritum imperfectum quandoque vulgarizatur per *de* in fine, ut Amabam *ic minde*, docebam *ic leerde*, permittebam *ic geloefde*. Sed plurima sunt alia ubi non sic. Exemplum ut legebam *ic las*, scribebam *ic screef*, bibebam *ic dranc*, equitabam *ic reet*, ideo certa lex de isto dari non potest" (cursiveringen van mij, G.D.).

56 Clajus 1578: 141-142: "Ut apud Latinos cognitio Praeteriti & Supini, & apud Graecos Futuri, Praeteriti, & Indefinitorum necessaria est: Ita apud Germanos formatio praesentis, Imperfecti, & participij praeteriti Perfecti"; vgl. ook Oelinger 1573: 96-97.

> *ick min, minde* ende *ghemind* na <overeenkomstig> welck wóórd <werkwoord> (zó ghezeyt is) alle wóórden zich voeghen, behalven zommighe die ick u meest al onderscheidlyck <afzonderlijk> meen te verhalen.

Als kenmerkend voor de werkwoorden van de eerste vervoeging is de regel gegeven dat "*de middel klinckletter niet en verandert*, in ghenerley wyze van vervoeghing" (p. 86). Het accent wordt hier dus gelegd op de stamvokaal, niet op de uitgang. Toch is, op p. 87, een werkwoord als *kaetsen* een uitzondering binnen deze categorie genoemd omdat de verleden tijd *kaetste* (met *-te*) luidt. Als uitzonderingen worden ook *bannen, spannen, weven* vermeld, omdat hun voltooid deelwoord *gebannen, gespannen, geweven* luidt. De *Twe-spraack* rekent deze werkwoorden dus tot de eerste vervoeging, d.w.z. tot de werkwoorden waarvan de stamvokaal geen verandering laat zien. Hieruit mogen we concluderen dat de verleden tijd van deze drie werkwoorden volgens de Amsterdamse schrijvers van de *Twe-spraack* zwak was[57] en het uitzonderlijke van deze drie werkwoorden moet dus in het voltooid deelwoord op *-en* hebben gelegen. Uit een en ander mogen we afleiden dat voor In Liefde bloeyende de vorming van de verleden tijd door middel van het affix *-de* de meest gebruikelijke is geweest, en dat een werkwoord van de eerste vervoeging normaal een voltooid deelwoord op *-d* bezat, zoals *ghemind*. Wat dat laatste betreft kan worden verwezen naar p. 87, waar wordt gezegd dat "al ander wóórden dezer vervoeging ... op *t*, in de darde tyd eynden", wat op p. 89 wordt herhaald: "Merckt even ghelyck inde eerste vervoeghing, al de wóórden inden iii. tyd op een *t* enden, als ghemint etc."; dit strookt met de in de *Twe-spraack* te ontdekken spellingpraktijk.

Bij de volgende vier vervoegingen is eveneens de nadruk gelegd op de stamvokaal in de genoemde drie werkwoordvormen, die ik hier aanduid met a, b en c. Op grond van de wisseling van de stamvokaal worden de volgende mogelijkheden onderscheiden: 1. $a=c\neq b$ ("ick lees, las, ghelezen"); 2. $b=c\neq a$ ("ick schryf, schreef, gheschreven"); 3. $a\neq b\neq c$ ("ick spreeck, sprack, ghesproken"); 4. b1 of b2$=c\neq a$ ("ick zing, zang of zong, ghezonghen")[58]. De werkwoorden die tot deze vervoegingen behoren, vertonen alle klinkerverandering, en slechts bij de eerste groep ervan wordt op p. 86 opgemerkt dat hun voltooid deelwoord op *-en* eindigt:

> Voor de twede vervoeghing, neemt, *daar de middel klinckletter des hóófdwóórds verandert inde twede tyd ende dat de darde tyd weder tót deerste zich keert*, dóch endende met ‚en. als *ick lees, las, ghelezen*.

Deze opmerking wordt echter op p. 89 uitgebreid tot alle vier de groepen:

---

57 Met de vermelding van deze drie werkwoorden voldoet de *Twe-spraack* onopgemerkt aan de wens van De Vriendt 1965: 147: "Het is wel jammer dat geen enkel "gemengd" werkwoord zonder klinkerwisseling (bijv. *brouwen, brouwde, gebrouwen*) in Spiegels lijst voorkomt; normaal had het dan in de eerste vervoeging (bij de "zwakke" werkwoorden) moeten staan".

58 Hetzelfde systeem vinden we vermeld voor de *Deutsche Grammatica* (1618) van Kromayer en voor Gueintz' *Deutscher Sprachlehre Entwurf* (1641), waar echter de laatste groep ontbreekt (Jellinek 1913-1914 II: 345); in beide werken is van invloed van de *Twe-spraack* sprake; vgl. Bornemann 1976: 126.

> Merckt even ghelyck inde eerste vervoeghing, al de wóórden inden iij. tyd op een *t* enden, als ghemint etc. datze in al d'ander vervoeghinghen op *en* uitghaan: *uytghenomen* lach, inde ij.[59] ende breng, denck, werck, zoeck, inde iij. vervoeghing die op een *t* inde darde tyd enden.

Resumerend zien we dat in de *Twe-spraack* bij de indeling van de werkwoorden in vervoegingen een duidelijke systematiek werd toegepast[60] (vgl. de overeenkomst met Van Haeringen 1950). Veel meer dan met het negatieve oordeel van Kooiman (1913: 170)[61] kan worden ingestemd met de waardering van De Vriendt (1965: 114) en Heyns (1605: C6r-v)[62].

Van Heule (1625: 44-57) heeft vier vervoegingen en één restgroep onderscheiden. Aangezien deze laatste is aangeduid met "zonder Regel" en "anomala" (p. 53), mogen we aannemen dat Van Heule de eerste vier groepen als regelmatig heeft beschouwd (zie ook Hillenius 1664: 35-35, en Heister 1670: 77-79).

De eerste vervoeging lijkt overeen te komen met die uit de *Twe-spraack*:

> De eerste Vervouginge is, als men in de Onbepaelde manier op het eynde *EN* naer laet ende *DE* in de plaetse stelt, zo heeft men een woort dat den Onvolkomen tijt uytdrukt, als tot voorbeelt *Bedelen* is, een woort van de Onbepaelde manier hiervan de laetste *EN* genomen, zo is het *Bedel*; hier dan op het eynde *DE* gestelt, zo is het *Bedelde*, dit is het Werkwoort van den Onvolkomen tijt, in den eersten Persoon, als men ook by *Bedel* stelt eene *T*, zo is het *Gebedelt*, dit woort drukt den Voorleden tijt uyt.

Behoorden in de *Twe-spraack* echter ook woorden als *kaetsen* zoals we hierboven hebben gezien, tot de eerste vervoeging, door Van Heule wordt de verledentijdsuitgang *-te* het kenmerk van de tweede vervoeging geacht, waarnaast de derde vervoeging, waarvan de stam van de meeste werkwoorden eindigt op *-d* of *-t*, gekenmerkt wordt door de verledentijdsuitgang *-e* of *-ede* (*achte* of *achtede*), suffixen waarover de *Twe-spraack* niet spreekt. Bij alle drie deze categorieën afzonderlijk is door Van Heule opgemerkt dat het voltooid deelwoord eindigt op *-t*. Dit laatste vinden we ook op p. 64 voor deze categorieën gezamenlijk:

> Alle de Werkwoorden der drie eerste Vervougingen hebben eene *D* ofte *T*, op het eynde in haere Deelnemingen des Voorleden tijts, als *Gemind, Gevraegd, Gewrocht*, maer de andere Werkwoorden, die buyten die drie Vervougingen vallen, hebben bynae al eene *EN* op het eynde der voornaemde Deelnemingen, als *Geloopen, Geklommen, Gevonden*.

Tot de vierde vervoeging blijken bij Van Heule de werkwoorden te behoren die wij gewoonlijk op taalhistorische gronden de eerste klasse van de sterke werkwoorden noemen:

---

59 De Vriendt 1965: 126 merkt op dat de hier bedoelde voltooid-deelwoordvorm *ghelacht* in de zestiende eeuw (met name in Hollandse teksten) vaker voorkomt dan *ghelachen*.

60 Deze werd door Kromayer 1618: 27-33 en Gueintz 1641: 68-78 voor wat de eerste vier klassen betreft ook voor het Duits gebruikt.

61 "tamelijk vernuftig, maar onwetenschappelijk, zooals vanzelf spreekt bij het ontbreken van alle kennis der taalhistorie".

62 "het Consten-rijc Eglentierken t'Amsterdam, dat in zijne Letter-konst met vijf Vervoeghinghen verstandelijck <op heldere wijze> ghedaen heeft".

> In de vierde Vervouginge hebben alle werkwoorden inde laetste silbe op een naer eene dobbele *i*, als *Byten, Blijken, Blijven*, als men van deze woorden de laetste *EN* ofneemt, ende in de plaetse van *ij* stelt *EE*, zo heeft men het woort van den onvolkomen tijt, als *Beet, Bleek, Bleef*, als men nu tot het werkwoort des onvolkomen tijts *En* achter ende *GE* voorstelt, zo heeft men een woort des voorleden tijts, als *Gebeeten, Gebleeken, Gebleeven*

(p. 52-53). Zowel de klinkerwisseling als de uitgang van de verleden tijd zijn Van Heule dus opgevallen.

De werkwoorden die hij als behorend tot deze vierde categorie vermeldt, geef ik hier in alfabetische volgorde[63]. Daarbij zijn de werkwoorden die ook in de *Twe-spraack* (1584: 88) waren opgesomd, van een * voorzien; werkwoorden uit de *Twe-spraack* die bij Van Heule ontbreken, zijn eveneens opgenomen, voorzien van het teken -.

*bijten	*krijten	schijnen	*strijken
blijken	*lijden	*schrijden	*swijgen
*blijven	-lycken	*schrijven	*wijken
*drijven	*nijgen	*slijpen	wijzen
*glijden	*nijpen	*smijten	*wrijven
*grijpen	*pijpen	*snijden	*wijten
*kijken	*prijzen	spijten	-zyghen
*kijven	-ryghen	stijven	zijpen
*krijgen	*rijzen	*strijden	

Van zijn 32 werkwoorden kan Van Heule er 26 aan de *Twe-spraack* hebben ontleend.

Voor de resterende werkwoorden heeft Van Heule het hem bekende indelingssysteem van de *Twe-spraack* niet willen hanteren. Hij vond er blijkbaar te weinig uniformiteit:

> Daer zijn noch eenige Werkwoorden, die onder de gestelde Vervougingen niet en vallen, welke de Amsterdamsche Taelschrijvers, onder gemeyne <algemene> regelen willen begrijpen <samenbrengen>, maer om dat de onvolkomen tijt van die Werkwoorden, niet en kan uytgedrukt worden, ten zy door byzondere <afzonderlijke> aenteykeningen, ja self by naer van yder woort, zo achten wy die zonder Regel te zijn.

(p. 53). De onderstaande lijst bevat de "anomala" van Van Heule in alfabetische volgorde[64]. Het teken * geeft aan dat het betreffende werkwoord ook in de opsomming van de verschillende vervoegingen van de werkwoorden in de *Twe-spraack* voorkomt (aan spellingverschillen is geen aandacht besteed), - geeft aan dat het betreffende werkwoord niet bij Van Heule maar wel in de *Twe-spraack* is vermeld, terwijl op een afzonderlijke

---

63 De uitvoerige lijsten werkwoorden van de eerste, tweede en derde vervoeging die Van Heule verschaft, zijn in deze studie niet opgenomen. Er valt in deze lijsten wel een aantal merkwaardigheden te signaleren. Zo heeft hij werkwoorden als *buigen, delven, mijden, snuiven*, die in het Vroegnieuwnederlands inderdaad vaak of soms 'zwak' gebruikt zijn, tot eerste verbuiging gerekend, zonder te gewagen van de vierde of de onregelmatige; hetzelfde geldt voor de gewoonlijk 'sterke' werkwoorden *dingen, graven*, etc. hoewel dit laatste in de betekenis 'klagen' tot de 'zwakke' verbuiging behoort. Vreemd is het dat we ook *glimmen* en *schuyven* hier aantreffen, die op p. 55 gerekend zijn tot de "anomala".

64 Alleen *glij, gleed, gegleeden* is hieruit weggelaten. Het is ten onrechte in Van Heules lijst met "anomala" beland, en hij had *glijden* al opgenomen onder de werkwoorden van de vierde vervoeging. Het is opvallend dat Van Heule in de onvoltooid tegenwoordige tijd van werkwoorden waarvan volgens ons de stam eindigt op *-d*, graag een *-e* toevoegt (uitzondering: *bid*), evenals bij *wassche*. Vgl. ook Hillenius 1664: 39-45 en Heister 1670: 100-104.

regel die met # opent, afwijkende vormen uit de *Twe-spraack* zijn opgenomen.

bak	bakte	gebakt, gebacken
*bederf	bedorf	bedorven
#	bedurf	bedurven
*bedrieg	bedroog	bedroogen
*begin	begon, begonst	begonnen
#	beghon, beghan[65]	
*beveel	beveelde, beval	bevolen
#	(alleen) beval	
*bid	bad	gebeeden
*bie	bood	gebooden
*bin	bont	gebonden
#bind	bond, band	
*blaes	blies, bloes	geblaezen
#	(alleen) blies	
*breek	brak	gebrooken
*breng	bracht, brocht	gebrocht
#	(alleen) brócht	
buyg	boog	geboogen
*denk	dacht, docht	gedocht, gedacht
#	(alleen) dócht	ghedócht
*ding	dong	gedongen
*doe	dede	gedaen
#	deed	
*draeg	droug	gedraegen
dring	drong	gedrongen
*drink	dronk	gedronken
#	dronck, dranck	
*dwing	dwong	gedwongen
#	dwong, dwang	
*eet	at	gegeten
-fluit	floot	ghefloten
*gae	ging	gegaen
*geef	gaf	gegeven
*genees	genas	genezen
geniet	genoot	genooten
*giet	goot	gegooten
glij	gleed	gegleeden
#	(alleen) glom	gheglomt
*hang	hing	gehangen
hebbe	hadde	gehadt
heet	hiet	geheeten
help	hielp	geholpen
*houde	hild	gehouden
#		ghehouwen
*houw	hieuw	gehouwen
kan	konst	gekonnen
*kies	koos	gekoozen
*klim	klom	geklommen
#	klom, klam	
*klink	klonk	geklonken
-kluyf	kloof	ghekloven
*koom	quam	gekoomen[66]
koop	kocht	gekocht
krimp	kromp, krimte	gekrompen
*kruyp	kroop	gekroopen
*lach	loug	gelacht
laet	liet	gelaeten
*lees	las	geleezen
*lieg	loog	geloogen
*lig, leg	lag	geleegen
#(alleen) leg		
*loop	liep	geloopen
mach	mocht	gemogen

65 Van Heule 1625: 56-57 tekent hierbij aan dat dergelijke verleden tijden met *a* "soms" voorkomen. Het betreft hier allemaal werkwoorden van 'onze' derde klasse, waar aan het einde van de zestiende eeuw eeuw in Brabant en Holland hoe langer hoe minder een praeteritum met *a* werd gebezigd; vgl. De Vriendt 1965: 153. In feite signaleerde Van Heule de analogiewerking.

66 De merkwaardige verandering in het consonantisme van dit werkwoord is niet aan de aandacht ontsnapt van de schrijvers van de *Twe-spraack* 1584: 89: "Oock verandert int wóórd ick koom ende quam, de ,k, in ,q, welcke verandering der Meklinkers ick noch in gheen ander wóórden ghemerckt heb".

(vervolg:)		
*neem	nam	genomen
*roup	riep	geroupen, geropen
ruyk, riek	rook	gerooken
scheer	schoer	geschooren
schelde	scholt	gescholden
schep	schiep	geschaepen
scheyde	scheyde	gescheyden
schiet	schoot	geschooten
*schuyf	schoof	geschooven
*slae	sloug	geslagen, geslegen
#		(alleen) gheslaghen
slaep	sliep	geslaepen
*sluyt	sloot	geslooten
smelt	smolt	gesmolten
*snuyt	snoot	gesnooten
*spin	spon	gesponnen
#	spon, span	
*spreek	sprac	gesprooken
*spring	sprong	gesprongen
#	sprong, sprang	
-spruit	sproot	ghesproten
-spu	spoogh	ghespoghen
*stae	stont	gestaen
*steek	stak	gesteeken
steel	stal	gestoolen
*sterf	storf	gestorven
#	sturf	ghesturven
stink	stonk	gestonken
*stoot	stiet, stoote, stootede	gestooten
#	(alleen) stiet	
stuyf	stoof	gestooven
-stuit	stoot	ghestoten
*sweer	swoer	geswooren
swel	swol	geswollen
swelg	swolg	geswolgen
*swem	swom	geswommen
trec	troc	getrocken
*vaer	voer	gevaeren
*val	viel	gevallen
*vang	ving	gevangen
vecht	vocht	gevochten
*vergeet	vergat	vergeeten
*verlies	verloos	verlooren
*verslint	verslont	verslonden
#verslin	verslon	verslonnen
*vinde	vont	gevonden
#	vond, vand	
*vliede	vlood	gevlooden
*vlieg	vloog	gevloogen
vries	vroos	gevroozen
was	wies	gewassen
*wassche	wiesch	gewasschen
*weef	weefde	geweeven
*weet	wist	geweeten
*werf	werfde	geworven, verworven
#verwerf	verwurf	verwurven
*werk	wrocht, wracht	gewrocht
#	(alleen) wrócht	
*werp	wierp	geworpen
#	wurp	ghewurpen
*win	won	gewonnen
#	won, wan	
winde	wont	gewonden
worde	wert	geworden
*wring	wrong	gewrongen
zegge	zeyde	gezeyt
*zie	zag	gezien
*ziede	zood	gezooden
*zeynde	zont	gezonden
#zend	zond, zand	
*zing	zong	gezongen
#	zong, zang	
*zink	zonk	gezonken
#	zonck, zanck	
*zit	zat	gezeeten
*zouk	zocht	gezocht
zuyg	zoog	gezoogen
zuyp	zoop	gezoopen
-zwerf	zwurf	ghezwurven

Opnieuw lijkt de *Twe-spraack* rijkelijk materiaal te hebben geleverd voor Van Heules lijst: van de 108 werkwoorden[67] vinden we er 73 (bijna 68%) in dat 40 jaar oude boek terug.

Acht jaar later heeft Van Heule zijn indeling uit 1625 nagenoeg ongewijzigd overgenomen (1633: 84-87). Alleen heeft hij nu de restcategorie "vijfde vervouginge"[68] genoemd en blijkt hij met name oog te hebben gehad voor de kenmerken van de 'sterke' werkwoorden: klinkerverandering en een voltooid deelwoord op *-en*; daardoor zijn woorden als *brengen, zoeken*, die in de lijst van 1625 onder de restgroep voorkwamen, buiten de omschrijving gevallen:

> Onder de vijfde buyginge der werk-woorden behooren, welke den voorleden tijt in *EN* eyndigen, als *Ic bederve* heeft in den voorleden tijt *Ic hebbe bedorven*, alzo heeft *Bidde, gebeden, bevelen* heeft *bevolen* etc. Deze woorden veranderen ook in den Onvolmaekten tijt hare klinkletteren, als *Ic bederve* heeft *Ic bedorf, Ic bedriege, Ic bedroog, Ic bidde, Ic bad, Ic bevele, Ic beval*. Die lust heeft om meer Werk-woorden van elke Vervouginge te zien, die wijzen wy tot onze eerste *Spraec-konst*.

Van Heules indeling vinden we in een aantal latere spraakkunsten terug, waarin het Nederlands als vreemde taal wordt onderwezen: de opmerkingen uit 1625 bij Hillenius (1664 etc.) en Richardson (1677 etc.), de waarnemingen uit 1633 bij Hexham (1648 Yy2v-3r) en Beyer (1661: 140-142).

Ook Kók (1649: 25-26) heeft vijf (waarschijnlijk als regelmatig beschouwde) vervoegingen onderscheiden, waar evenwel niet alle werkwoorden in ondergebracht kunnen worden: "De Uit-reeghelighen zullen wy in een breeder Onder-wijs voor-stellen" (p. 26). Zijn eerste en tweede groep komen overeen met die van Van Heule. Kók gewaagt niet van een verledentijdsuitgang *-e* of *-ede* (vgl. Van Heules derde groep), en de werkwoorden die Van Heule tot de derde categorie had gerekend, heeft Kók onder de tweede geschaard. Opmerkelijk is het dat Kók blijkt te hebben gezien dat de eindletter van de stam van het werkwoord bepalend is voor de consonant van het praeteritumsuffix, én dat in de eerste vervoeging dat suffix (voor het enkelvoud) niet *-de* maar *-d* blijkt te zijn, waarmee hij, naar het zich laat aanzien, een kunstmatige vorm in het schriftelijk taalgebruik geïntroduceerd heeft:

> Tót de *Eerste Ver-voeghing* behoóren de Werk-woorden welke in de on-bepaalde Wijs de na-vólghende Letters voor *En* hebben, als, *B, D, Gh, Y, L, M, N, R, V, W, Z.* en de zelve hebben in de on-vol-maakte Tijdt *D*, in de vol-maakte Tijdt *T.* als *Krabben, krabd, ghe-krabt* ... Tót de *twede Ver-voeghing* behoóren de Werk-woorden, welke in de on-be-paalde Wijs de na-vólghende Letters voor *En* hebben; als, *Ch, sch, F, K, P, S, T.* En de zelve hebben in de on-vol-maakte Tijdt *Te*, in de vol-maakte een enkele *T*; als *Lacchen, lachte, ghe-lacht* ...

Voor wat de drie andere vervoegingen betreft lijkt Kók in hoofdzaak aan te sluiten bij de *Twe-spraack*. De derde vervoeging wordt gevormd door monosyllabische werkwoorden met een klinkerwisseling die we, evenals hierboven bij de *Twe-spraack*, kunnen weergeven

---

67 De lijst bevat er 111. Hieruit is *glijden* zoals gezegd achterwege gelaten, terwijl *zitten* en *weeten* twee maal waren opgenomen.

68 Op p. 86 spreekt hij van "buyginge".

met a=c≠b:

> Tót de *Derde Ver-voeghing* be-hoóren de Werk-woorden, welke in de on-be-paalde Wijs een-letter-ghreepigh zijn, en een lange Klinker óft Twe-klank hebben, die zy in den on-vol-maakten Tijdt ver-anderen, en in den vol-maakten ghe-meenlijk weder an-neemen: als, *Ghaan, ghing* óft *ghong, ghe-ghaan* ...

(p. 25). En in de vierde vervoeging vinden we de klinkerverandering b=c≠a (zoals in de derde groep van de *Twe-spraack*), maar met de beperking dat de stamvokaal in het praesens *ij, ie* of *ui* luidt; hiermee voorkwam Kók de vermenging van werkwoorden met een voltooid deelwoord op *-t* en op *-en* (zowel *werpen - worp - geworpen* als *brengen - bracht - gebracht* zouden anders ook tot deze vervoeging hebben behoord).

Kóks vijfde vervoeging ten slotte wordt gevormd door de werkwoorden die ook in de *Twe-spraack* tot de vijfde worden gerekend. Kók heeft zowel belangstelling voor de stamvokaal zelf, als voor de erop volgende medeklinkers:

> Tót de *vijfde Ver-voeghing* be-hoóren de Werk-woorden welke in de on-be-paalde Wijs *ng, nk, nn, nd*, voor de laatste *En* hebben. En de zelve ver-anderen haar Ghrondt-klinker in de on-vol-maakte Tijdt twe-zins, en be-houden een van de zelve in de vol-maakte Tijdt; als, *zingen, zong* óft *zang, ghe-zongen* ...

Bij deze noch bij de twee voorafgaande vervoegingen heeft Kók aandacht besteed aan het feit dat het voltooid deelwoord eindigt op *-en*.

Nieuw binnen de Nederlandse spraakkunst -met betrekking tot het Duits had Albertus[69] dezelfde opmerking overigens al veel eerder gemaakt- is Leupenius' (1653: 55) vaststelling:

> Onse taal heeft niet meer dan eene soorte van *vervoeuginge*, gelyk ook maar eene buiginge: doch de selve geschiedt op een *gewoonlyke* of *ongewoonlyke* wyse.

Een "*ongewoonlyke*" vervoeging vertonen, zoals op p. 64 blijkt, alleen de onpersoonlijke werkwoorden,

> die wel geboogen worden in alle wysen en tyden, maar alleen in den derden persoon van het eenvoud,

en de werkwoorden *zijn* ("lydt in het vervoeugen ongemeene veranderingen"; p. 65) en *zullen* ("heeft niet alle tyden noch wysen"; p. 66). Naar Leupenius' mening bezitten alle andere werkwoorden dezelfde 'gewone' verbuiging, -waarbinnen hij overigens wel verschillen heeft gesignaleerd.

Bij de werkwoorden met een gewone vervoeging

---

69 Albertus 1573: H6v: "Brevitas et facilitas nostratis linguae tantum unam admittit coniugationem".

moet men weeten waar de wortel van yder woord gestellt wordt, en hoe verre dat men in het vervoeugen daar van af gaat, of by komt. De wortel van alle werkwoorden moet men niet soeuken in de onbepaalde wyse, noch in den onvoorleedenen tyd van de toonende wyse: maar in den eersten *persoon* in het eenvoud van den teegenwoordigen tyd der toonender wyse. ... daar van worden alle veranderingen gemaakt, die in de gantsche vervoeuginge gevonden worden.

Die wortel[70] waarover Leupenius spreekt[71], wordt gevormd door de

wortel letteren ... uit de welke een woord in synen oorsprong bestaat, de andere die in de buiginge of vervoeuginge toevallen <optreden> syn dienstbaare letters

(p. 12)[72].

Met name bij de vorming van het praeteritum kan er met betrekking tot die wortel veel gebeuren; daaromtrent regels te formuleren is moeilijk, maar een tweedeling is duidelijk: er zijn werkwoorden die de wortel behouden (externe flexie), er zijn er waar in de wortel een verandering optreedt (interne flexie):

Een merkelyke <goed waarneembare> veranderinge veroorsaakt de onvoorleedene tyd der toonende wyse, die soo groot en verscheiden is, dat wy ons verleegen vinden <niet in staat blijken te zijn> om de selve onder seekere <vaste> wetten te brengen: eevenwel dit onderscheid konnen wy daar in aanmerken <waarnemen>, dat sommige woorden haaren wortel ongeschend behouden, sommige den selven veranderen

(p. 60).

Binnen de groep werkwoorden waarvan de wortel geen verandering vertoont, heeft Leupenius (1653: 60-61) tweeërlei vorming van de verleden tijd onderscheiden: wat Kók, zoals we hebben gezien, heel practisch en leerbaar geformuleerd had, heeft Leupenius in een 'fonologische' regel onder woorden gebracht:

Die den wortel behouden syn wel de meeste en gebruikelykste, deese neemen een *d* aan voor den laatsten klinker, *ik leere, ik leerde*, en wanneer de voorgaande meedeklinker wat hard is, wordt de *d* om de gevoeuglykheid <aangenaamheid (bij horen en spreken> verandert in *t, ik maake, ik maakte, ik raape, ik raapte*

(p. 60).

Voor de werkwoorden die hun preteritum vormen door verandering in de wortel, heeft Leupenius drie mogelijkheden aangewezen: 1. de verandering vindt alleen plaats in de vokaal. Daarbij geeft hij in alfabetische volgorde een opsomming van de veranderingen die we bij verschillende wortelvokalen kunnen waarnemen:

---

70 Als uitzondering op de regel dat de wortel gevonden wordt in de vermelde vorm, vermeldt Leupenius 1653: 59: "Neemt hier nochtans uit *ik kan*, en *ik mag*, welker wortel schynt te weesen de tweede *persoon*, *gy konnet, gy mooget*: maar de eerste, en derde *persoon* syn elkanderen gelyk, die in het gantsche woord niet meer vervoeugt worden". Het begrip "radix" wordt in de zeventiende eeuw ook gehanteerd door Laco 1666.

71 Albertus 1573: C3r etc. had al gesproken over de "littera characteristica". De belangrijke rol die de aantonende wijs van de tegenwoordige tijd in dezen speelt, heeft haar ongetwijfeld op de eerste plaats doen belanden; vgl. Clajus 1578: 69, 75 en Ritter 1616: 114-118.

72 Vgl. m.b.t. de *literae radicales* en de *literae serviles* in de Hebreeuwse grammatica Jellinek 1913-1914 II: 333-334.

a =>	=> - ie	raad - ried
	=> - o	kann - konn
	=> - oeu	draag - droeug
e =>	=> - a	eet - at
	=> - ie	sterf - stierf
i =>	=> - a	lig - lag
	=> - o	dwing - dwong
ie	- oo	verlies - verloor
y	- ee	kyk - keek
o	- ie	word - wierd; loop - liep
oeu	- ie	roeup - riep
ui	- oo	buig - boog

2. de verandering kan plaatsvinden in een consonant (*koop - koft; segg - seide*!); 3. de verandering kan zich in vokaal én consonant voltrekken (*gaa - ging; werk - wrocht*).

Ook over het voltooid deelwoord heeft Leupenius zich in dit verband uitgelaten. Alle werkwoorden die niet aanvangen met *on, ge, be* of *ver*, hebben in het voltooid deelwoord het voorvoegsel *ge-*. De werkwoorden die in de verleden tijd het suffix *-de* of *-te* vertonen, hebben volgens hem alle een voltooid deelwoord dat op *-t* eindigt. Maar met de overige werkwoorden wist Leupenius niet zo goed weg. Wel heeft hij geconstateerd dat de werkwoorden met *ij* in de wortel, in het voltooid deelwoord eindigden op *-en* en daar dezelfde vokaal vertoonden als in het praeteritum:

> de woorden die in haaren wortel een *y* hebben voor den meedeklinker, die maaken den voorleedenen en voorvoorleedenen tyd van den eersten of derden persoon des meervouds in den onvoorleedenen tyd, voor aan neemende het bevattsel *ge, wy keeken, ik hebb gekeeken, wy schreeven, ik hebb geschreeven*

(p. 63). Maar deze categorie lijkt de enige uitzondering op een regel die toch ook voor Leupenius zelf geen regel zal zijn geweest:

> Die in den onvoorleedenen tyd eenige klinkeren veranderen, die maaken den voorleedenen en voorvoorleedenen tyd van de onbepaalde wyse, met aanneeminge van het bevattsel *ge*, van *raaden* komt, *ik hebb geraaden*, van *leesen, ik hebb geleesen*,

waarna hij ook gevallen als *werpen - geworpen, bidden - gebeeden, beveelen - bevoolen* hierbij onderbrengt, hoewel ze niet voldoen aan de kern van zijn beschrijving. Over gevallen als *brengen - bracht, zoeken - zocht*, etc. laat hij zich niet uit, zodat we moeten constateren dat Leupenius hier een zekere mate van onvolledigheid ten toon spreidt. Zijn woorden "of wel <hoewel> eenige andere veranderinge daar in gezien wordt" (p. 63) bevestigen dat.

Tot slot van deze beschrijving kan aan de hand van een aantal voorbeelden een overzicht worden geboden van de indeling van de werkwoorden door de verschillende grammatici. Daarbij is uitgegaan van de vormen en de indeling van de *Twe-spraack* (1584).

	Twe-spraack	Van Heule	Kók
min - minde - gemind	1	1	1
kaets - kaetste - gekaetst	1	2	2
weef - weefde - geweven	1	5	
acht - acht(t)e - geacht	1	3	2
lees - las - gelezen	2	5	
gaen - ging - ghegaen	2	5	3
slaen - sloegh - gheslaghen	2	5	3
schrijf - schreef - gheschreven	3	4	4
bied - bood - gheboden	3	5	4
buig - boog - gheboghen	3	5	4
spreeck - sprack - ghesproken	4	5	
doen - deed - ghedaen	4	5	3
win - wan/won - ghewonnen	5	5	5

De vijf besproken triviumgrammatica's gaan alle uit van dezelfde drie werkwoordvormen: de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs van de onvoltooid tegenwoordige en verleden tijd, en het voltooid deelwoord. Vier van de vijf grammatica's onderscheiden vijf vervoegingen: Leupenius vormt de uitzondering. De schrijvers van de *Twe-spraack* hebben vooral oog gehad voor de stamvokaal en voor de mate waarin deze eventueel verandert. Bij Van Heule ging de aandacht vooral uit naar het totaal van de mogelijkheden die zich voordoen bij de vorming van de verleden tijd. Datzelfde is het geval bij Kók, die -wat betreft de 'zwakke' werkwoorden- de conditie voor het gebruik van *-de* of *-te* blijkt te hebben waargenomen en -voor wat de overige werkwoorden aangaat- voor zijn categorieën 3, 4 en 5 op basis van de voorbeelden uit de *Twe-spraack* tot 'fonologische regels' is geraakt; een restcategorie ("Uyt-reghelighen") is beloofd maar in het boekje van 1649 niet gepresenteerd. Leupenius heeft de begrippen *wortel, wortelletter, dienstbaere letters* geïntroduceerd, en Kóks observatie met betrekking tot de conditie voor het gebruik van *-de* en *-te* tot een 'distributieregel' 'vertaald'.

Van Heule (1625 en 1633) en Leupenius hebben op het prefix gewezen waarmee het voltooid deelwoord wordt gevormd; de laatste noemt zelfs enkele gevallen waarin dit prefix ontbreekt. De *Twe-spraack* en Van Heule hebben ook aandacht voor het suffix van het voltooid deelwoord aan de dag gelegd.

6.2.2.6. Wijze

Modaliteit, dat wil zeggen "de subjectieve houding of waardering van de spreker (of een door de spreker aangeduide persoon) ten opzichte van de inhoud van een zin of een gedeelte daarvan" (ANS 1984: 796), wordt en werd onder andere in werkwoordvormen uitgedrukt, in de gebezigde *modus* of 'wijze'. De zeventiende-eeuwse Nederlandse triviumgrammatici hebben wijzen onder verschillende terminologie onderscheiden:

	Heyns	Van Heule 1625	Van Heule 1633	Kók	Leupenius
indicativus	verconding	verkondigende manier	tonende wijze	toonende wijs	toonende wyse
imperativus	beveling	gebiedende manier	gebiedende wijze	ghe-biedende wijs	gebiedende wyse
optativus	wenschingh	wenschende manier	wenschende wijze	wenschende wyse	
subjunctivus	samenvoeghingh	ondervouglicke manier	aenvougende wijze	an-voeghende wijs	
infinitivus	onbedeylingh	onbepaelde manier	onbepaelde wijze	on-bepaalde wijs	onbepaalde wyse
	deelnemende wyse				

waaraan dan uit De Hubert (1624: 7) nog "oneindeliicke wys" (infinitivus) kan worden toegevoegd (vgl. Ratichius' "unendliche Weise").

De eerste die het *accidens modus* omschreven heeft, en ditmaal niet in slaafse navolging van Vossius, is Kók (1649: 23) geweest:

> *Wijs* is een Toe-val der Werk-woorden, welk de verscheide neighingen des Ghe-moedts anwijst[73].

Na een aanvankelijk dichotomische splitsing[74]:

```
                                  |=> toónende wijs; toóner
          |=> be-paald  =>|=> ghe-biedende wijs; ghe-bieder
wijs =>|                      |=> an-voeghende wijs; an-voegher
          |=> on-be-paald
```

heeft Kók vervolgens een viertal wijzen onderscheiden, waarbij hij o.a. Vossius' *optativus* (Van Heules "wenschende manier") en *subjunctivus* waarschijnlijk heeft laten samenvallen. Hij heeft de vier wijzen als volgt gedefinieerd:

> De wijsen zijn be-paaldt óft on-be-paald.
> De *Be-paalde Wijs* is, welke een zekere Persoón óft Ghe-tal be-paalt.
> De zelve is dryërley: De Toónende, Ghe-biedende, An-voeghende: óft, de Toóner, de Ghebieder, de An-voegher.
> De *Toónende Wijs* is, waar door men rechtsch en een-voudighlijk iets toónt óft vraaght; als, *ik lees, ik schrijf, ik min, ik vraagh*, enz.[75]

73 Deze definitie gaat terug op Priscianus 8.12.63: "Modi sunt diversae inclinationes animi, varios eius affectus demonstrantes"; Keil 1855-1925 II: 421.

74 In Duitsland vinden we deze tweedeling bij Ratichius en bij Gueintz (1641), maar de daarop volgende driedeling wijkt af van die van Kók; zie Barbarić 1981: 847.

75 Vossius 1648: 93: "Indicativus est, quo directè & simpliciter aliquid indicamus, aut interrogamus". Heyns 1605: C6v: "D'eerste maniere wordt genoemt *l'Indicatif*, De verconding, oft *La mode d'Annoncer*. De maniere van Vercondighen oft laten weten: Om dat sy te kennen gheeft, wat men doet, ghedaen heeft, oft doen sal".

De *Ghe-biedende Wijs* is, waar door men iet ghe-biedt óft bidt; als, *lees, schrijf, min, vraagh*, enz.[76]
De *An-voeghende Wijs* is, welke an een ander Werk-woordt ghe-voeght wordt, óft anders-zins gheen vol-komen zin maakt; als, *ik leeze, ik schrijve, ik minne, ik vraaghe*, enz.[77]
De *On-be-paalde Wijs* is, welke gheen zekere persoón óft Ghe-tal be-paalt[78].

Leupenius (1653: 56) heeft in zijn omschrijvingen de klassieke traditie gevolgd die we ook bij Kók waarnamen en waarbij conjunctivus en subjunctivus zijn samengevallen, zodat het vijfledige systeem tot een vierledig is gereduceerd:

De *toonende wyse* is, waar meede wy iet vraagen, of verklaaren, als, *wat doet gy? Ik leere.*
De *gebiedende wyse* gebruikt men om iet te gebieden, of te bidden: *leer gy, lieve geef my dat.*
De *wenschende wyse*, die ook somtyds *toelaatender wyse* voorkomt, wordt gebruikt om iet te wenschen, of op seekere voorwaarden iet te stellen, *och dat ik leerde, op dat ik leerde, laat ik leeren.*
De *onbepaalde wyse* wordt soo genoemt, om datse noch seekeren *persoon*, noch *tyd* bepaalt, maar het werk, lyden, of syn eenvoudelyk daar stellt, als *leeren, geleerd worden, weesen.*
De *deelneemende wyse* noemen wy, om dattet is een veranderlyk woord, dat eensdeels volgt de buiginge van de naamwoorden, eensdeels de vervoeuginge van de werkwoorden: doch wy hebben het liever by de werkwoorden willen stellen, en een gedeelte van de selve maaken, om dat de aard van de werkwoorden daar meest in gesien wordt.

In tegenstelling tot zijn Nederlandse voorgangers heeft Leupenius dus het deelwoord beschouwd als een *modus* van het werkwoord (zie 7.2.1).

6.2.2.7. Tijd

Door de werkwoordvorm wordt o.a. de verhouding uitgedrukt die er in tijd bestaat tussen het moment van spreken of schrijven en de 'handeling' die in het werkwoord wordt uitgedrukt. In talen als Grieks en Latijn bestond de mogelijkheid om de verschillende relaties aan te geven in eenledige werkwoordvormen; talen als Frans, Engels en Neder-

---

76 Vossius 1648: 93: "Imperativus est, quo imperamus, aut precamur". Heyns 1605: C6v: "De tweede Maniere wordt ghenoemt *l'Imperatif*, De Beveling, oft *Le mode de Commander*, De maniere van ghebieden: Om dat sy leert gebieden ende bevelen t'gene datmen teghenwoordelijck oft toecomende wil ghedaen hebben".

77 Vossius 1648: 93: "Subjunctivus, sive conjunctivus est, qui subjungitur alteri verbo: alioqui per se non absolvit sententiam". Een aanvoegende wijs is dus volgens Kók (en Vossius) altijd onderworpen aan een persoonsvorm die aanwezig is dan wel aanwezig zou moeten zijn. Heyns 1605: C6v-7r: "De derde Maniere wordt ghenoemt *l'Optatif*. De Wenschingh, oft *La mode de desirer*. De maniere van begheiren, om dat sy bewijst wat men wenscht oft gheirne gedaen hadde ... De vierde maniere wordt geheeten *Le Conjunctif*, De T'samenvoeghingh, oft *La mode de Conjoindre*, De maniere van t'samen te voeghen: om dat sy eenen volcomen sin leert maken, met twee woorden <werkwoorden> by een voeghen ... Het welck onvolcomen blijft, ten zy datmer eenich ander Woort met zijn toebehoorte by voege".

78 Vossius 1648: 94: "Infinitivus est, qui non definit certam personam, aut numerum". Heyns 1605: C7r: "De vijfde Maniere noemtmen *l'Infinitif*, d'Onbedeylingh, oft *La mode Infinitive*, De maniere van Onbedeyling: Om dat sy een doen oft lijden aenwijst, sonder dat eenighen persoon, oft ghetal persoonen (ghelijck d'ander manieren doen) toe te rekenen".

lands bedienen zich vanouds ook van hulpwerkwoorden, van meerledige vormen.

De vijfdeling van het *accidens tempus* die we al bij Thrax aantreffen, zien we voor het Latijn door o.a. Donatus[79] en Priscianus[80] overgenomen. Bij Donatus is zij het resultaat van een oorspronkelijke driedeling:

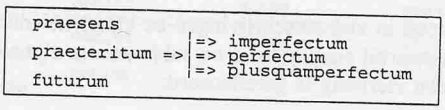

Deze (drie- en) vijfdeling vinden we in de zestiende-eeuwse Latijnse schoolgrammatica terug bij o.a. Valerius[81] en Lithocomus[82].

In Franse grammatica's, bestemd voor Nederlandstaligen, uit de zestiende eeuw treffen we deze klassieke indeling eveneens aan, waarbij we ons uiteraard dienen te realiseren dat de grammatici vooral over het Frans spreken. Heyns (1571: 20-23, resp. 1605: C7r) vermeldt de "teghenwoordigen tijdt", de "onvolcomen gheleden tijdt", de "volcomene gheleden tijdt", de "meer dan volcomen gheleden tijdt" ("meer dan volcomelijcken geleden tijdt") en de "toecomenden tijt". Het is een indeling die overeenkomt met die van Hyperphragme (1576: B1r) die nagenoeg dezelfde termen biedt: "Die tegenwoordighe tijt", "Die tijt onvolcomelijck geleden", "Die tijt volcomelijck gheleden", "Die tijd meer dan volcomelijck geleden" en "Die toecomende tijt". Maar Hyperphragme geeft afzonderlijk "Die tijt oneyndelijck of onsekerlijck gheleden" ("L'Indiffinitif, comme, je parlay"). Ook in de spraakkunsten van het Duits is in de zestiende en de zeventiende eeuw een vijfdeling van de tijden gemeengoed geweest (Barbarić 1981: 817).

In de Nederlandse triviumgrammatica's wordt aan het accidens *tijd* maar weinig aandacht geschonken[83]. In de *Twe-spraack* (1584: 86 e.v.) is, bij de indeling van de

---

79 Donatus 2.12: "Tempora verbis accidunt tria, praesens, praeteritum et futurum ... Sed praeteriti temporis differentiae sunt tres, imperfecta, perfecta, plusquamperfecta"; Keil 1855-1925 IV: 384; Holtz 1981: 637.

80 Priscianus 8.8.38: "Tempus accidit verbo ad diversi actus significationem accomodatum, quod plerumque ostenditur vel in principalibus vel in paenultimis declinationis literis, ex qua etiam personae et numeri dinoscuntur" (Keil 1855-1925 II: 404-405).

81 Valerius 1562: 11r: "Quot sunt tempora? Quinque. Praesens: ut; amo, *ick heb lief* ... Praeteritum imperfectum: ut; amabam, *Ick had lief* ... Praeteritum perfectum: ut; amavi, *ik heb lief ghehat* ... Praeteritum plusquamperfectum: ut; amaveram; *Ick had lief ghehat* ... Futurum: ut; amabo; *ick sal lief hebben*". Zie ook aldaar 74r-v.

82 Lithocomus 1592: 48: "Tempora Verborum sunt quinque: Praesens, quod significat actionem praesentis temporis: ut, *amo*. Praeteritum imperfectum, quod significat actionem imperfectam: ut, *amabam*. Praeteritum perfectum, quod significat actionem perfectam: ut, *amavi*. Praeteritum plusquamperfectam, quod significat actionem plusquamperfectam: ut, *amaveram*. Futurum, quod significat actionem futuram: ut, *amabo*".

83 De uitvoerigste beschouwing vinden we in Waerneming 53 van Hooft, die echter aanvankelijk alleen op enkele contemporaine Romaanse talen betrekking heeft maar aan het slot toch ook even over het Nederlands handelt: "Wij Hollanders in plaetse van het *Praeteritum prius* gebruijken het *Praeteritum Imperfectum*, gelijk de Latijnen het *Perfectum* in dezelve plaets, want *hy belegherde* zeggen wij voor *assedió* oft *assiegea*. Dog kunnen wij ook zeggen, *Hy heeft de stadt beleghert*; gelijk de Latijnen *obsedit urbem*. Evenwel in dit *heeft beleghert* kan duijsterheijt vallen, want het mochte verstaen worden, dat hij de Stadt nog beleghert hield, op den tijd als wij spreeken: zulx om heel klaer te spreken, wel noodigh waere te zeggen *hy heeft beleghert gehadt*; 't welk een' verdrietighe lankheit

werkwoorden naar vervoegingen (zie 6.2.2.5), van drie "tyden" gebruik gemaakt: de "eerste tyt" blijkt door de aantonende wijs eerste persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd te worden gerepresenteerd, de "twede tyt" door de aantonende wijs eerste persoon enkelvoud van de onvoltooid verleden tijd, terwijl het voltooid deelwoord de "derde tyt" blijkt te vertegenwoordigen.

Van Heule (1625: 44 en 1633 84) heeft volstaan met een eenvoudige opsomming, waarbij in 1625 overigens de vijfde tijd nog wordt gesplitst:

> De Tijden der Werkwoorden, zijn vijf.
> De Tegenwoordige tijt, als *Ik werk.*
> De Onvolkomen voorleden tijt, als *Ik minde.*
> De Voorleden tijt, als *Ik hebbe gemint.*
> De meer als Voorleden tijt, als *Ik hadde gemint.*
> De Toekomende tijt, als *Ik sal minnen* ofte *Ik zoude minnen*, maer het schijnt dat in onze spraeke een onvolkomen Toekomende tijt zoude zijn, gelijk de Grieken hebben, want als men zegt, *Ik zoude minnen*, dit en schijnt zo verre niet toekomende te zijn, als *Ik zal minnen.*

Van Heule (1633: 84) heeft slechts enkele termen gewijzigd, maar niets toegevoegd: *tegen-woordige tijt, on-verleden of onvolkomen tijt, voorleden tijt, voor-verleden tijt, komende tijt*[84]; wel is de "onvolkomen Toekomende tijt" uit het overzicht verdwenen.

Kók (1649: 24-25) is de eerste Nederlandse triviumgrammaticus geweest die een (morfologische) omschrijving heeft geleverd van de verschillende tijden[85]: het "be-tekenen van een zaak" is door hem gerelateerd -in navolging van Vossius- aan het moment van spreken:

---

geeft, met de verdubbeling van 't *Verbum auxiliare heeft, gehad.* Wij gebruijken dan, mijns oordeels, een zelfste woordt voor 't *Praeteritum Imperfectum* en voor 't *Praeteritum prius* der Italiaenen en Françoizen. Want *hy belegherde, hy kreet* beteekent bij ons zo wel *egli assedió, il assiegeá; egli gridó, il criá*; als *egli assediava, il assiegeoit; egli gridava, il crioit*: Zoo dat dit *Tempus* van *hy belegherde, hy riep*, oft' *kreet* is zoo wel verbijslippende oft' *Transiens* als *permanens* oft duirende. Anders als wij klaerlijk in Hollandsch wilden onderscheidt maeken tusschen *gridó, criá*, en *gridava, crioit*, zo zouden wij moeten *egli gridó. il criá* overzetten *hy riep*, en *egli gridava, il crioit, hy was roepende".*

84 Intussen had Dafforne 1627: 95 *tempus praesens* en *tempus perfectum* vertaald met "Tyd teeghenwoordigh" en "Tydt verleeden". De termen van Van Heule 1633 vinden we ongeveer in Hexham 1647: Kk3r terug.

85 Vgl. evenwel Heyns 1605: C7r: "Den eersten wordt genomt ... Den teghenwoordigen tijdt, bewijsende dat het gene daermen van spreeckt, vast gheschiet oft gedaen wordt ... Den tweeden wordt geheeten ... Den onvolcomen gheleden tijdt, bewijsende datter wat gedaen werdt, dan <maar> niet bescheelijc <nauwkeurig> uytdruckende wanneer sulx geschiede ... Den derden ... Den Volcomenen gheleden tijde, die tweederley is ... Waer van den eersten by ons (die gheenen anderen tijdt tusschen den Onvolcomen ende volcomenen en kennen) qualijc van den voorgaenden can onderscheyden worden, mids dat sy beyde even-eens verduytschet worden ... Ic beminde. Dan <maar> by den Fransoisen wordt hy aldus onderscheyden, te weten, dat de werckinghe van den Onvolcomenen geschiede maer niet volbrocht en was, de van desen Volcomenen geschiedt ende heel voldaen is, blijvende nochtans oock ongedetermineert oft onbescheydelijck hangen, ten zy dat hy met eenen anderen tijdt van overlanghe oft alsdoen verclaert, oft ten minsten door den sin daer onder verstaen worde, ghelijck nootlijck altijt geschieden moet ... Den anderen Volcomenen bewijst tijdt ende daet heel volbrocht ende merckelijc volcomen te zijne door de behulpsame woorden, daer hy teghenwoordichlijc mede verknocht is ... Den vierden Tijdt wordt ghenoemt ... Den meer dan volcomelijcken geleden tijt. Bediedende dat het ghene daermen van spreeckt, al over langhe ende voor een ander volcomen werck geschiet is ... Den vijfden heett ... Den Toecomenden tijdt, verclarende dat het ghene daermen van spreeckt, noch te gheschieden staet, ende eerst ghedaen sal worden".

> *Tijdt* is een Ver-andering der Werk-woorden na eerder en laater.
> De Tijden zijn vijf: Teghen-woordigh, On-volmaakt, Volmaakt, Meêr-als-vol-maakt, Toe-komstigh.
> *Teghen-woordighe Tijdt* is, waar door men een zaak be-tekent in dat zelfde oóghen-blik, waar in men spreekt, te ghe-schieden; als, *ik min, ik lees, ik schrijf*, etc.
> *On-vol-maakte Tijdt* be-tekent, dat een zaak wel be-ghonnen, maar niet dat zy vol-bracht is[86]; als, *ik mind, ik las, ik schreef*, etc.
> *Vol-maakte Tijdt* be-tekent een vol-maakte zaak[87]; als, *ik heb ghe-mint, ik heb ghe-leezen, ik heb ghe-schreeven*, etc.
> *Meêr-als-vol-maakte Tijdt* be-tekent, dat een zaak vol-bracht is, eêr een andere ghe-daan is[88]; als, *ik had ghe-mint, ik had ghe-leezen, ik had ghe-schreeven*, etc.
> *Toe-komstighe Tijdt* is, waar door men een zaak be-tekent in 't toe-komende te zullen ghe-schieden; als, *ik zal minnen, ik zal leezen, ik zal schrijven*, etc.

Ook Leupenius (1653: 55) heeft vijf tijden onderscheiden, maar deze niet gedefinieerd: "teegenwoordigen, onvoorleedenen, voorleedenen, voorvoorleedenen, en toekomenden tyd".

Bij alle triviumgrammatici ontbreekt dus het zgn. *futurum exactum*, in de *ANS* (1984: 428) als de zesde Nederlandse werkwoordtijd vermeld. Onvoltooid verleden toekomende tijd (*ik zou minnen*) en voltooid verleden toekomende tijd (*ik zou gemind hebben*) -thans veelal niet meer als werkwoordtijden beschouwd (*ANS* 1984: 429)- ontbreken in de opsommingen al evenzeer maar de vormen ervan worden als alternatieven vermeld binnen een van de vijf 'tijden'.

6.2.2.8. Vervoeging

Het totaal van de *accidentia* bepaalt de werkwoordvorm die in de zin gebruikt wordt. Slechts in een enkele Nederlandse triviumgrammatica vinden we een overzicht van alle mogelijk geachte vormen. In de *Twe-spraack* (1584: 84-85) is de gebruiker voor de vervoeging van de "*Help-woorden, ick heb*, ende *ick ben*" én van "*ick min* ófte *minne*" naar de "vocabulaars" verwezen, waar die vervoeging uitvoerig valt aan te treffen. Van Heule (1625: 58-63) heeft slechts de vervoeging van *hebben* en *wezen, zijn* geboden, omdat "men de geheele gestaltenisse van de veranderingen, daer uyt na begeeren zal konnen afnemen <afleiden>" (p. 57); hier en daar vinden we kanttekeningen. Ook later is van Heule (1633: 87) van mening dat alle "Werc-woorden op eenerleye wijze gebogen" worden, waarna de verbuiging van *hebben* als voorbeeld volgt (p. 87-91); opnieuw zijn met betrekking tot andere werkwoorden kanttekeningen rondgestrooid.

Kók (1649: 26) heeft doorzien dat de vervoeging van de werkwoorden plaatsvindt

> door 't be-hulp van eenighe woordekens, de welke daar-om Help-woorden ghe-noemt worden, en zijn: *zijn, worden, hebben*;

hij heeft daarom eerst de vervoeging van díe werkwoorden (p. 26-34) gegeven, en

---

86 Vossius 1648: 96: "Imperfectum significat rem coeptam, at non peractam".
87 Vossius 1648: 96: "Perfectum notat rem completam".
88 Vossius 1648: 96: "Plusquamperfectum indicat rem perfectam, actam ante aliam".

vervolgens die van *minnen*. Voor dit werkwoord komt hij tot een vormentotaal dat als volgt kan worden voorgesteld (zie Dibbets 1981: LIV):

	be-drijvend		lijdend	
	toonende wijs	an-voeghende wijs	toonende wijs	an-voeghende wijs
teghen-woordighe tijdt	ik min	ik minne	ik word ghe-mint	ik werd ghe-mint
on-vol-maakte tijdt	ik mind	ik minde ik zoud minnen	ik wierd ghe-mint	ik wierde ghe-mint ik zoud ghe-mint worden
vol-maakte tijdt	ik heb ghe-mint	ik hebbe ghe-mint	ik ben ghe-mint ik ben ghe-mint ghe-weest ik heb ghe-mint ghe-weest	ik zy ghe-mint ik zy ghe-mint ghe-weest ik hebbe ghe-mint ghe-weest
meer-als vol-maakte tijdt	ik had ghe-mint	ik hadde ghe-mint	ik was ghe-mint ik was ghe-mint ghe-weest ik had ghe-mint ghe-weest	ik ware ghe-mint ik ware ghe-mint ghe-weest ik hadde ghe-mint ghe-weest
		ik zoud ghe-mint hebben ik zoud ghe-mint ghehat hebben		ik zoud ghe-mint ghe-weest zijn ik zoud ghe-mint ghe-weest hebben
toe-komstighe tijdt	ik zal minnen	ik zal minnen ik zal ghe-mint hebben ik zal ghe-mint ghe-hat hebben	ik zal ghe-mint worden	ik zal ghe-mint zijn ik zal ghe-mint werden ik zal ghe-mint ghe-weest zijn

Aangezien binnen Kóks overzicht de vervoeging van de genoemde hulpwerkwoorden naast die van *minnen* aan de orde komt, is zijn paradigma hier als uitgangspunt gekozen voor dit overzicht van de vervoeging van het werkwoord: de vervoegingen en opmerkingen van de overige grammatici zullen hiermee worden geconfronteerd. Hoewel Kók (1649: 34-43) de vervoeging van de bedrijvende en de lijdende vorm afzonderlijk aangeboden heeft, zullen we die hier verenigen. De vervoeging van enkele hulpwerkwoorden zal binnen dit overzicht afzonderlijk aan de orde komen, als de gebezigde vormen daartoe aanleiding geven.

6.2.2.8.1. Onvoltooid tegenwoordige tijd

6.2.2.8.1.1. Aantonende wijs

Kók (1649: 34 en 38):

ik min	ik word ghe-mint
du minst	du wordst ghe-mint
hy mint	hy wordt ghe-mint
wy minnen	wy worden ghe-mint
ghy mint	ghy wort ghe-mint
zy minnen	zy worden ghe-mint

Kóks (*ik*) *min* vinden we niet bij alle Nederlandse triviumgrammatici. In de *Twe-spraack* (1584: 84-85) wordt over "het wóórd <werkwoord> *ick min* ófte *minne*" gesproken; bijna alle werkwoorden, menen de Amsterdamse rederijkers, hebben in de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs van de onvoltooid tegenwoordige tijd een *-e*:

> na welcke wyze alle wóórden zich óóck vervoeghen laten, ende nemen meest-al voor <vooraan, t.w. in de eerste vorm> een ,e, an na <al naar gelang> datmen wil, ick min minne, schryf schrive, lóóp lope, lees leze, &c.

Of er bepaalde condities zijn waaronder *-e* wordt gebruikt of niet, vermeldt het boek niet. Gesuggereerd wordt wel dat we het vaakst ("meest-al") de vormen met *-e* zullen aantreffen. Wie s.v. *ick* de alfabetische concordantie op de *Twe-spraack* raadpleegt (Salemans & Schaars 1987: 94-96), kan vaststellen dat de vorm zonder *-e* in de meerderheid van de gevallen is gebruikt. Dat is met name zo wanneer *ick* achter de persoonsvorm staat (hoewel b.v.: *houde ick*, p. 5; *bekenne ick*, p. 25), terwijl bij neutrale volgorde de vorm op *-e* wat vaker wordt aangetroffen maar minder frequent dan de vorm zonder *-e* op het eind[89].

Uit woorden van Van der Schuere (1612: 61) kan men voorzichtig concluderen dat *-e* voor hem de normale uitgang van de eerste persoon enkelvoud was:

> Daer de voornaem *ik* voor eenige werkwoorden komt, magmen in plaetze van die wel stellen *'k*, als: *'kachte, 'keyssche, 'kwil, 'kzal*, enz.

waarbij enkele onregelmatige werkwoorden (*willen, zullen*) het normale patroon niet blijken te volgen[90].

De Hubert (1624: 7) heeft in het kader van de spelling opgemerkt dat hij "*Ik beminne* ofte *ik beminn* met twee *nn*, *Ik late*, ofte *ik laat*" schrijft, waarbij hij geen nadere informatie verschaft. Ook zijn spellingpraktijk (vgl. Salemans & Schaars 1989a: 97-100) biedt geen uitsluitsel omtrent De Huberts voorkeur.

Van Heule (1625: 42) munt al evenmin door duidelijkheid uit. Binnen de bespreking van de werkwoorden heeft hij als voorbeelden *ik bemin* (41, 43), *ik drinck* (42), *ik werk* (44) etc. en *ik beminne* (42), *ik worde* (42), en in één adem *Ik schijn, Ik blinck, Ik bloeye* (42) gegeven. Op p. 59 is sprake van "het woort van den eersten Persoon in het eenvoudig, in de verkondigende manier, ende in den tegenwoordigen tijd, als *Ik min* ofte *Minne*", naast "*Ik wandel, loop, werk*". De concordantie op dit werk (Salemans & Schaars 1988a: 115-116, s.v. *ik*) laat zien dat de gevallen zonder *-e* sterk in de meerderheid zijn. De dubbele mogelijkheid suggereert hij op p. 51 met name met betrekking tot de werkwoorden waarvan de stam eindigt op *-t* en *-d*[91]. Toch zou het gebruik van (*ick*) *min* in deze wijs de zo graag differentiërende Van Heule de mogelijkheid hebben geboden tot het maken van een vormverschil tussen de aantonende en de aanvoegende wijs.

Ampzing (1628: 33) heeft evenmin helderheid gebracht. Hij heeft slechts terloops vermeld dat

---

89 Vgl. in voorbeeldreeksen o.a. "*ick kóók* óf breke, ... *ick poot* ... *ick loof*", p. 31; "*ick lache, króche, kiche*", p. 43; "ick *kaetse, ban, span, weef*", p. 87; "ick *zwelghe, zucht, zuigh, slock, ghelp, zuyp, óch, hem, brem, fy, foey, qualster, ick gryns, grim, pruil, pruetel, kners, knor, mor, pryck, rommel*, enz.", p. 105; "ick *blaf, kef, blaet, tjilp, piep, kor, maeuw, quaeck, brins*, enz.", p. 105.

90 Ook in paradigma's in schoolboeken voor het vreemde-talenonderwijs vinden we dikwijls alleen of in hoofdzaak vormen op *-e*: Meurier 1558: B1r, Hyperphragme 1576: B2r etc., Basson 1586: 10, *The English schoole-master* 1646: 26, Hexham 1647: Kk4r, Hexham 1648: Yy4v, *The Dutch tutor* 1659(?): 12.

91 "ook worden alle Werkwoorden in deze Vervouginge op tweederley wijze uytgesprooken, als *Ik acht*, ende *Achte, Ik Arbey* ende *Arbeyde*".

> wy in den eersten persoon vande verkondigende ofte aenwijsende maniere niet alleen en seggen, ik gaep, leer, loop, buer: maer ook ik gape, lere, lope, bure.

Ook hij biedt geen informatie omtrent de gebruiksmogelijkheden van de varianten, maar de concordantie op zijn *Nederlandsch tael-bericht* laat zien dat *-e* zijn voorkeur heeft genoten (Salemans & Schaars 1989: 97-100). Vondel heeft bij de beantwoording van de 'Vragen' ruimte voor beide mogelijkheden gelaten: bij de vraag (fol. 3r) of het "ik gru, ik bemin" dan wel "ik gruwe, ik beminne" zou moeten zijn, heeft de dichter "Beide" laten noteren.

In zijn tweede boek is Van Heule aanzienlijk consequenter geweest. Wanneer hij de werkwoorden bespreekt, geeft hij in hoofdzaak vormen op *-e* voor de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs, en ook de concordantie op dit boek (Salemans & Schaars 1988b: 128-129, s.v. *ic*) laat zien dat Van Heule nagenoeg steeds de langere vorm hanteerde. Heeft hij zich wellicht laten inspireren door de gedachten van de vertalers van de Statenbijbel, die medio 1628 de beslissing namen "*Ick beminne, hoore, segge*. per *e* in fine. sed, *Ick weet*, sine *e* in fine" (Zwaan 1939: 200)[92]? In elk geval is ook hun uitspraak een getuigenis aangaande de onzekerheid op dit gebied. Hierbij dient overigens wel de opmerking van Van Heule (1633: 161) te worden vermeld, dat in het Hollands vormen zonder *-e* ten onrechte worden gebruikt:

> Aengaende het onderscheyt onder de Neder-landers alleenelic het ghemeyn Spreec-ghebruyc aengaende, gheschiet by de Hollanders in het verkorten der woorden, zeggende *Vraeg Antwoort, Ic zeg, Ic heb*, ... in plaetse van *Vrage Antwoorde, Ic zegge, Ic hebbe*, ... Dusdanige verkortingen zijn verwerpelic.

Leupenius (1653: 59) tenslotte heeft geopteerd voor de keuze van Kók, voor de vormen met *e*-apocope dus, op grond van de gewoonte en de welluidendheid:

> Van den wortel[93] komen voor eerst de tweede en derde persoon van het eenvoud, en de tweede in het meervoud van de selve tyd en wyse, door toedoen van de letter *t, ik leere, gy leeret, hy leeret*. Doch alsoo onse taal groote soetigheid vindt in de kortheid, soo wordt de *e* veeltyds uitgelaaten, en dat seer bevallyk, *ik leer, gy leert, hy leert*.

De discussie zou nog lang voortgaan. Op 4 november 1703 schreef Jacobus Nylöe aan Joannes Vollenhove:

---

92 Ook Basson 1586: 10 vermeldt, naast *ik spreke, segge, vercoope* etc. *ick weet*. Uit Hoofts *Waerneming* 19 kan voorzichtig worden geconcludeerd dat *-e* de normale uitgang was voor de schrijver. Hij pleit ervoor om tegenwoordige en verleden tijd qua spelling te onderscheiden bij werkwoorden waarvan de stam eindigde op *-t* of *-d*: "*Ik acht, aestimo; ik schut, arceo; ik schud, quatio* oft' *quatior; ik spat*, en diergelijke *Verba* in *T* en *D*, zoo men ze laet zonder *e*, zijn te onderscheiden 't *Praesens* van 't *Imperfecto, ik achte, ik schutte, ik schudde, aestimabam, arcebam, quatiebam*, oft *quatiebar*. Anders zijn ze niet te onderscheiden: want al schrijft men *duplex tt* in *achtte aestimabam*, in *schutte arcebam*, 't geluit blijft het zelfste, en in *schutte* en *schudde* is in *Praesenti* reets *duplex tt* en *dd*; zulx het ook in 't schrijven geen onderscheidt ontfangt", etc.

93 Leupenius 1653: 59: "De wortel van alle werkwoorden moet men niet soeuken in de onbepaalde wyse, noch in den onvoorleedenen tyd van de toonende wyse: maar in den eersten *persoon* in het eenvoud van den teegenwoordigen tyd der toonender wyse".

> *Ik heb, ik geef, ik loop, ik spring, ik zalf*, enz. gebruikt men voor de prima persona indicat. praes. maar is die ene sillabe in deze werkwoorden niet liever de prima pers. imperat.: *geef hem dit, loop hene, zalf*, enz. en is het niet beter dat men in indic. praes. *Ik hebbe, ik geve, ik lope, ik zalve* enz. Sewel meent dat het eerste veel manlyker is; maar dat klinkt in mijn gehoor noch niet zo manlijk: mij dunkt dat er tusschen de indicat. en imperat. enig onderscheit diende te wezen, immers <althans> in die woorden die het lyden kunnen. daar zijn er wel enige die men zou moeten uitzonderen om de welluidentheit te behouden, als, *ik weet* ... en meer andere; maar te schrijven *ik leef, ik verheug, ik verblijd mij, ik schrijf, ik hef, ik snij*, enz. komt mij in prose, wat hart en afgebroken voor.

In de editie van zijn *Aanleiding* van 1707 (: 73-74) blijkt hij bij dit standpunt te zijn gebleven:

> Vele schryven ook in de 1. person. indicativ. ik *heb*, ik *leef*, ik *hoor*, ik *blaas*, ik *begin*, ik *hoop*, ik *draag*, ik *geef*, enz. maar dit is eigentlyk de imperativus dezer werkwoorden, de indicativus heeft, *ik hebbe, leve, hore, blaze, beginne, hope, drage, geve*, enz. en dat men somtyts om de welluidentheit, gelyk ook in poëzye, schryft ik *heb*, ik *weet*, ik *hoor*, moet tot geen algemenen regel gemaakt worden.

Intussen had ook de invloedrijke grammatica van Moonen (1706) voor de vormen op *-e* gekozen. Maar Sewel (1708) gaf aan *ik leer* etc. de voorkeur boven (o.a.) Moonens *ik leere*: *ik leer* klinkt in de mond

> zelfs van de aanzienlyksten inwooners van Amsterdam niet alleen, maar van andere voornaame Hollandsche steden.

Maar de al Middelnederlandse vormen op *-e* zouden niet slechts in de dialecten (het Zeeuws bijvoorbeeld) blijven voortbestaan: ook in het bovengewestelijke Nederlands zouden ze, naast de vormen zonder *-e*, tot in de negentiende eeuw binnen het productieve taalsysteem in gebruik blijven (De Vooys 1963: 130; vgl. voorts Goeman 1992). Wij kennen nog slechts fossiele resten als *zegge en schrijve*.

Hierboven (5.2.7.1.2) is al gewezen op de discussie die in de triviumgrammatica's werd gevoerd met betrekking tot het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon: diende men in het enkelvoud *du* te gebruiken naast een meervoudig *gij*, kon *gij* dienst doen voor enkelvoud en meervoud, of moest naast een enkelvoudig *gij* in het meervoud *gyluy, gylieden* etc. worden gebezigd? Van Heule blijkt in 1633, met verschillende argumenten, *du* te hebben willen herintroduceren, waarin hij door Kók (1649) werd gevolgd[94].

De gemaakte keuze tussen *du* en *gij* had gevolgen voor de vervoeging. De *Twespraack* (1584: 85) heeft er al op gewezen dat vervanging van *du* door *gy* met zich bracht dat de tweede persoon enkelvoud *ghy mint* ging luiden, waarom het voor het onderscheid noodzakelijk was het meervoud *ghy mint* te vervangen door *ghy luyden mint*, "t'welck de taal verkruepelt ende die van haar ciraat berööft". De Hubert heeft in zijn voorrede tot zijn psalmvertaling (Zwaan 1939: 393-394) geattendeerd op de lelijke werkwoordvormen

---

94 Vgl. ook Plemp 1632: 9 (en 1637: 10) die eveneens het gebruik van *du* heeft gepropageerd: *ik heb, sal, sing; du hebs, sals, sings; hij hebt/het/heft/heeft, salt, singt; wij hebben, sallen, singen; gij hebst, salst, singst; sij hebbent, sallent, singent*. Zie ook 6.2.2.8.2.1.

die het gevolg van *du* waren: *du stootst* etc. (vgl. ook 5.2.7.1.2), en gepleit voor het gebruik van een enkelvoudig *gij looft, gij werkt*, etc. naast een meervoudig *gij lovet, gij werket*. Ditzelfde vormenonderscheid (met hetzelfde voorbeeld als De Hubert!) treffen we aan bij Ampzing (1628: 34):

> den tweden persoon spelle ik ofte met eene *t*, ende dat ofte om't gevolg vanden tweden persoon in't veelvoudig getal: gy stoot, gy stootet: ofte als de *t* wel eygentlijck geen gevolg en beduyd, maer slechts in beyde getallen op't eynde blijft, wordende het meervoud ghemaekt met byvoeginge van eene *e* voor de *t*: gy leert, gy leeret: ofte ook met eene *d*, om't gevolg naer den aerd der woorden: gy arbeyd, gy arbeydet.

Enkele pagina's verder heeft Ampzing evenwel opgemerkt dat dit onderscheid hem als dichter soms niet voegde: in enkelvoud en meervoud heeft hij dan dezelfde vorm gebruikt: *geeft*, etc.[95]. Omgekeerd heeft hij een vorm als *gevet* voor het enkelvoud nadrukkelijk afgewezen[96], omdat het morfologisch onderscheid daarmee zou worden opgeheven:

> in den tegenwoordigen tijd van de verkondigende maniere in den tweden persoon van't eenvoudig getal, gy beminnet, vertroostet, voor gy bemint, vertroost, het welke ook behoord gemijd te worden, dewijle dat sulkx het onderscheyd der personen wegneemt, ende onder een mengd, en verbrabbeld: want in't meervoud moet men seggen, gy beminnet, vertroostet, maer in't eenvoud gy bemint, vertroost.

De voorgestelde meervoudsvorm lijkt zelfs gekunsteld, wanneer we Ampzing[97] op p. 44 zien schrijven:

> dat wy om der kortheyd wille gemeynelijk ja gestadelijk in't meervoud ingetrocken spreken, gy geeft, gy neemt, *datis, accipitis*: maer dat wy het eenvoud nimmermeer <nooit> uytgereckt en gebruyken, gy gevet, gy nemet, *das, accipis*: ja en twyfele ook niet, of het sal veelen een nieuwicheyd dunken in't meervoud selfs also te spreken, hoewel het selve tot onderscheyd der personen noodwendig diend.

Van Heule (1633: 88), de grote pleitbezorger van *du*, blijkt de onwelluidendheid die dit *du* in de werkwoordvormen te weeg bracht, wel te hebben gevoeld en willen vermijden:

---

95 Ampzing 1628: 43: "Dese vrijheyd dan neem ik mij selven in't rijmen doorgaens aen, dat ik den tweden persoon in beyde getalen in alle de manieren opde wijse van't eenvoudig getal vermengd, ende niet onderscheyden en gebruyke: ... also de woorden van het veelvoudig getal gevet, ende nemet, over al inden Rijm niet en willen gebragt wesen". Het eerder aangevoerde argument (p. 40) dat het verschil tussen het enkelvoudig en meervoudig bedoelde *gy* "nochtans door de selfstandige namen, ofte werkwoorden, daer dat woordeken by gesteld word" voldoende wordt uitgedrukt, is hier geheel op de achtergrond geraakt. De Hubert 1624: 6 onderscheidt enkelvoud en meervoud door, wanneer in het meervoud *e* wegvalt, daar ' te noteren: "geloof't voor geloovet".

96 Laco 1666: 15-16 onderscheidt enkel- en meervoud slechts door middel van het gebruikte pronomen: *ghy* t.o. *ghy-lieden*, maar hij blijkt juist voor het enkelvoud vormen op *-et* wel te kennen.

97 Hij stipt zijn inconsequentie overigens zelf aan: "Maer dat ik hier van den tweden persoon in de Reckinge geseyd hebbe, sal veel-licht niet wel schijnen te bestaen met het gene dat ik hier terstond te voren in maniere van Krimpinge hebbe toegelaten, ende self gedacht te volgen, daer ik gemelden tweden persoon in beyde de getalen van gelijken vermenge, als ik aen weder sijde inden rijm gy geeft, gy neemt, segge, daer ik in't meervoud gevet, ende nemet moste gebruyken"; Zwaan 1939: 184.

> Deze woorden *Hebst, Geefst, Legst, etc.* zijn zeer gebruykelic geweest, doch veel zoetvloeijender zoudemen zeggen, *Hebs, Geefs, Legs, etc.* het welc een voornemelic <gezaghebbend> Taelkender zeer nuttelic aenteykent, ende van ons hier tot eene prouve voorgestelt wort.

Die "voornemelic Taelkender" zou Jacob vander Schuere geweest kunnen zijn (Caron 1953b: 62).

Bij Leupenius (1653: 57) zijn tweede persoon enkelvoud en meervoud aan elkaar gelijk: *gy leeret*, juist de vorm die Ampzing zo nadrukkelijk had afgekeurd.

Met betrekking tot de derde persoon enkelvoud heerst er een betrekkelijk stilzwijgen. Ampzing (1628: 34) heeft vermeld dat hij bij werkwoorden die de verleden tijd met *-de* vormen, in de tegenwoordige tijd *-d* spelt:

> So schrijf ik ook inde werk-woorden den derden persoon in't eenvoudig getal vande verkondigende maniere met eene *d*, om 'tgevolg van den eersten persoon in den onvolmaekten tijd, in die woorden die dat gevolg hebben: als hy leerd, ik leerde.

Ook heeft hij zich (p. 44)[98] verzet tegen de oude, langere vorm met *-et*, aangezien de verleden tijd dan minder analoog kon worden gevormd:

> De *Reckinge* maekt van eene zilbe twee, ... 'twelk gansch onzierlijk is, ende de nature, ende den aerd der woorden bederft: ... So ook inden derden persoon, hy beminnet, vertroostet, voor hy bemind, vertroost[99]: want hier uyt vloeijd de onvolmaekte tijd, ik beminde, vertrooste, ofte vertroostede,

waarbij hij aangetekend heeft dat dergelijke door hem afgekeurde vormen bij sommigen vooraan in de mond lagen[100]. Op het eerste oog is Leupenius -later- een van die 'sommigen' geweest: hij heeft immers in zijn eerste paradigma (1653: 55) *gy leeret, hy leeret* opgenomen, die naar alle waarschijnlijkheid als aantonende wijs bedoeld zijn. Al eerder in deze paragraaf hebben we Leupenius echter zien zeggen dat deze vormen veelvuldig hun uitgangs-*e* verloren.

Met betrekking tot het meervoud valt nauwelijks méér te vermelden dan dat Leupenius (1653: 59-60) genoteerd heeft dat van de uitgang *-en* veelal de *-n* werd uitgesproken noch geschreven[101]. Opmerkingen omtrent de vormen van de tweede persoon meervoud zijn al bij de bespreking van het enkelvoud ter sprake gekomen.

---

98 Wellicht keert hij zich hier tegen mensen als Dafforne 1627: 95-96. Deze noteerde "hy slavet, bereydet, leeret, vieret, beduydet, brandet", maar voegde daaraan toe: "Van deze twee stellingen hebben d'Oude door Syncope, om veel reghels onder een te begrypen, ghemaeckt: hy slaefdt zeer, bereydt, leerdt, vierdt, beduydt ons wat, brandt hem", alle dus met *-dt*, waarin *-t* de uitdrukking was van de tegenwoordige tijd.

99 Blijkbaar volgt Ampzing een analogie-spelling: *hij bemind* n.a.v. *hij beminde, hij vertroost* n.a.v. *hij vertroost(t)e*.

100 "al is het schoon sommigen so gemeyn dat sy het ook buyten den rijm tegens het gemeyn ende wettelijk gebruyk altijd in den mond hebben".

101 "Hier in hebben veele een quaade gewoonte, die in het spreeken en schryven de *n* naalaaten, en seggen, *wy leere, sy leere, leere*".

worden De vervoeging van *worden* die hier bij het passief wordt gepresenteerd, is dezelfde als die welke Kók op p. 39 heeft voorgesteld waar hij een afzonderlijk overzicht biedt van de vormen van *worden*. De vorm *hy wordt* laat bovendien zien dat Kók het analogieprincipe bij de spelling van de werkwoordvormen toe heeft gepast. Leupenius (1653: 64) noemt *worden* naast *syn* als (hulp)werkwoord van het passief; Van Heule (1625: 42, 1633: 82) alleen *worden*.

6.2.2.8.1.2. Aanvoegende wijs

Kók (1649: 35 en 40):

ik minne	ik werd/werde ghe-mint
du minnest	du werdst/werdest ghe-mint
hy minnet	hy werd/werde ghe-mint
wy minnen	wy werden ghe-mint
ghy minnet	ghy wert/werdet ghe-mint
zy minnen	zy werden ghe-mint

Leupenius (1653: 58) wijkt niet sterk van Kók af: in de tweede persoon enkel- en meervoud vinden we (*gy*) *leert*, waarbij het verschil in werkwoordvorm weer nauw samenhangt met het gebruik van *gy* tegenover Kóks *du*. Daarnaast vermeldt Leupenius in de eerste persoon enkelvoud naast *dat ik leere* ook *ik soude leeren*, een tweeledige vorm die Kók voor de aanvoegende wijs van de verleden tijd had gereserveerd (zie 6.2.2.8.2.2).

worden Opnieuw komen de geboden vormen overeen met die uit het afzonderlijke overzicht van de *worden*-vormen bij Kók. Bij de aanvoegende wijs van de tegenwoordige tijd blijkt Kók terug te grijpen naar de vormen met de oude stamvokaal van het werkwoord: *werden*. Van Heule (1625: 59-60) heeft meegedeeld dat de gebiedende en de aanvoegende wijs van de onvoltooid tegenwoordige en de onvoltooid verleden tijd identiek zijn. We mogen uit zijn opmerking dat "in de Gebiedende, Wenschende en Ondervougelicke manier" *werde* en *werden* worden gebruikt, concluderen dat Van Heule dus zijn toevlucht heeft genomen tot dezelfde stamvorm als Kók. Hetzelfde is het geval in 1633 (: 98), waar we vormen aantreffen als "*op dat ic werde, Ut fiam*, ende *op dat wy werden Ut fiamus*".

6.2.2.8.1.3. Gebiedende wijs

Kók (1649: 35 en 39):

-	-
min du	werd/wees/zy du ghe-mint
hy min	hy werd/zy ghe-mint
minnen wy	werden/weezen/zijn wy ghe-mint
mint ghy	wert/weest/zijt ghy ghe-mint
zy minnen	zy werden/zijn ghe-mint

Ook met betrekking tot de gebiedende wijs heeft er onder de triviumgrammatici geen eenstemmigheid geheerst. Kók heeft vormen vermeld voor de tweede en derde persoon enkel- en meervoud, en voor de eerste persoon meervoud, en zich daarmee aan de zijde van Van Heule (1625: 58; 1633: 89) geschaard, bij wie in 1625 de gebiedende wijs van de eerste en derde persoon overigens op een andere wijze is aangeduid dan die van de tweede persoon. Het heeft er veel van weg dat we achter de gebiedende wijs van de eerste en de

derde persoon een adhortatief moeten zoeken: *Heb ofte hebbe gy, Dat hy hebbe, Dat wy hebben, Hebbet gylij, Dat zy hebben*. Deze opvatting wordt gesteund door Van Heule (1633: 89) zelf, die onder "De gebiedende wijze" de Nederlandse vormen vergezeld doet gaan van Latijnse; daaronder treffen we slechts één echte imperatiefvorm aan:

heb gy	Habe
hy hebbe	habeat
hebben wy	habeamus
hebbet gy	habeatis
hebben zy	habeant

Maar nu is in het Nederlands de *dat*-formulering[102] uit 1625 opgeheven. Van de overige grammatici heeft Leupenius (1653: 57) opgemerkt:

> De *gebiedende* wyse wordt alleen vervoeugt in den tweeden en derden *persoon* van het eenvoud en meervoud, en dat alleen in den teegenwoordigen Tyd.

Wanneer we in deze woorden de nadruk leggen op de beperking tot de tweede en derde persoon, kunnen we in Leupenius' woorden wellicht een afwijzing zien van de eerste persoon van de gebiedende wijs, zoals die bij Van Heule en Kók voorkwam. Overigens valt het op dat Leupenius de gebiedende wijs van de derde persoon óók anders aanduidt dan die van de tweede persoon: "*Leer gy, leer hy* of *dat hy leere*" en "*Leer gy, leeren sy*, of *dat sy leeren*".

Ook wat de vormen betreft stemmen de spraakkonstenaren niet overeen. De Hubert (zie Zwaan 1939: 394) heeft voor een gebiedende wijs enkelvoud gekozen die uit de stam of uit stam + *t* bestaat, waarnaast het meervoud wordt gevormd door de stam + *et*:

> in de gebiedende ofte biddende wijse van spreken: *Geef, ofte geeft mij*, daarmen anderzins in 't meervoud soude moeten seggen; *Gevet mij*. So mede *kom, bidd, smeek*, ofte *smeekt gij*, in 't meervoud, *komet, biddet, smeeket gij*, etc.

Van Heule (1625: 58) gewaagt van

> Spraekervarenen, de welke de gebiedende Werkwoorden, aen den tweeden persoon in het Eenvoudig, willen hebben, altijt in *E* eyndigende, zeggende *Minne gy, Schrijve, Loope, Draege, Wandele gy*,

maar heeft dit zelf niet erg welluidend geacht ("schijnt te hart te vallen") en de voorkeur gegeven aan een gebiedende wijs van de tweede persoon die dezelfde vorm heeft als de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs van de tegenwoordige tijd: "*Min* ofte *minne gy, Ik wandel, loop, werk gy*, ende *wandel, loop, werk*". In 1633 (: 89) heeft Van Heule "Spraec-kenders" ten tonele gevoerd "die de gebiedende woorden, met eene *E* op het eynde uytspreken zeggende *Minne, Hebbe, Lope, Drage*" maar ook nu heeft hij dit weinig fraai geacht en de voorkeur gegeven aan *Heb*, etc., zoals "men zegt". Intussen had

---

102 We treffen deze ook aan bij Basson 1586: 18-19. Vgl. ook *The English schole-master* 1646: 27, waar zelfs een eerste persoon wordt gevonden, en de adhortatief als gebiedende wijs is vermeld.

Ampzing (1628: 42) de zijde van De Hubert gekozen:

> Inde gebiedende ofte biddende maniere der werk-woorden segge ik in't eenvoud vanden tweeden persoon geef, ofte liever geeft, neem ofte neemt, (sommige seggen ook geve, neme) in't meervoud gevet, nemet: ende niet geef ende neem, alleen in't eenvoud, ende geeft ende neemt, in't meervoud: om oorsake dat wy het onderscheyd der getalen alhier gelijk maken mogen met alle manieren in alle tijden[103].

Ongebruikelijk onduidelijk is Leupenius (1653: 57 en 60). We hebben reeds gezien dat hij (zowel voor enkel- als voor meervoud) *leer gy* en (enkelvoudig) *leer hy* naast *dat hy leere* opgaf, maar op p. 60 stelt hij nadrukkelijk:

> De gebiedende wyse is den wortel gelyk, anders dan <behalve> dat de persoon naa het woord <werkwoord> gevoeugt wordt, *leere gy, leere hy*.

Evenals zijn medegrammatici heeft Leupenius naast de persoonsvorm ook het 'subject' vermeld.

worden In de gebiedende wijs van het passief zijn de vormen van *worden* bij Kók nagenoeg gelijk aan die uit het paradigma van dit werkwoord op p. 30: daar geeft Kók *hy werde*. Van Heule (1625: 64) heeft slechts *werde* en *werden* vermeld, zonder nadere aanduiding, maar stemt in 1633 (: 97) bijna met Kók overeen: "*werd gy Fias, en Hy werde Fiat, werden wy Fiamus, werdet gy fiatis, werden zy Fiant*".

6.2.2.8.1.4. Onbepaalde wijs

Kók (1649: 37 en 42):

minnen	ghe-mint worden

Van Heule (1625: 43, 1633: 84) geeft alleen "Minnen, Leren, Dragen" als onbepaalde wijs, die "geen zekeren Persoon, nochte getal noch geen Tijt en bepaelt". Evenals Kók heeft Leupenius (1653: 56) een 'passieve infinitief' opgenomen: "geleerd worden", die "het lijden ... eenvoudelyk daar stellt".

worden Als Kók (1649: 32) is Van Heule (1625: 64; 1633: 97) uitgegaan van de onbepaalde wijs *worden*. Hij heeft zich gekeerd tegen een infinitief *werden*, hoewel die "by veele Schrijvers" wordt gevonden.

---

103 Hij constateert ook (p. 42-43) dat er zich werkwoorden aan dit systeem onttrekken: "sie, ende siet: doe ende doet: ga ende gaet: sta ende staet: etc. die dan ook alleen siet, doet, gaet, ende staet, hebben in den tweden persoon in beyde getallen van den tegenwoordigen tijd der verkondigende ofte aenwijsende maniere", alsmede werkwoorden waarbij in het enkelvoud beide vermelde mogelijkheden samenvallen: "als laet, laetet: praet, praetet: stort, stortet: bid, biddet, etc.". In poëzie zegt Ampzing de tegenstelling neem - neemt etc. te gebruiken: "dat ik inde gebiedende maniere den voet, ende wijse van geef, ende geeft, neem ende neemt meest arbeyde te houden, liever dan in beyde getalen geeft ende neemt te seggen: also de woorden van het veelvoudig getal gevet, ende nemet, over al inden Rijm niet en willen gebragt wesen: wel verstaende <te weten> in die woorden die inde gebiedende maniere in't eenvoud den stijl van geef, ende neem willen lijden: also der woorden sijn die so gansch hard luyden".

6.2.2.8.2. Onvoltooid verleden tijd

6.2.2.8.2.1. Aantonende wijs

Kók (1649: 35 en 38):

ik mind	ik wierd ghe-mint
du mindst	du wierdst ghe-mint
hy mind	hy wierd ghe-mint
wy minden	wy wierden ghe-mint
ghy mind/minde	ghy wiert ghe-mint
zy minden	zy wierden ghe-mint

Kóks *mind* is merkwaardig, en kan hem zijn ingegeven door zijn streven om (in geschreven taal?) aantonende en aanvoegende wijs van de onvoltooid verleden tijd (*mind - minde*) uiteen te houden, en tegelijkertijd ook onvoltooid tegenwoordige tijd (*hy mint*) en onvoltooid verleden tijd (*hy mind*) te blijven onderscheiden. De vorm met *-d* blijkt overigens alleen te zijn bedoeld voor werkwoorden van Kóks "eerste ver-voeghing" (zie 6.2.2.5): de regelmatige werkwoorden waarvan de stam niet eindigde met een van de medeklinkers van *'t kofschip*; voor de overige regelmatige werkwoorden vermeldde Kók (1649: 25) *-(t)e* als verleden-tijdsuitgang: *lachte, vischte, blafte, raakte, snapte, lóste, achte*. Deze *-te* zullen we ook mogen aannemen voor de overige vormen van de aantonende wijs (*ik lachte, du lachtest, hy lachte*, etc.). Kók staat overigens niet alleen wat verleden-tijdsvormen op *-d* betreft: Dafforne (1627: 96-97) had ook al opgemerkt:

> In den tyd verleeden zeytmen: hy slaefd, bereyd, leerd, vierd, beduyd, brand. In wiens verlenghinge men zeyt: hy slaafde, bereyde, leerde, vierde, beduyde, brande.

Ook bij Dafforne zien we dus alleen zwakke werkwoorden genoemd die in hedendaags Nederlands de verleden tijd vormen met *-de*, en hij bevestigt Kóks mededeling dat hier *-d* werd uitgesproken. Overigens heeft Dafforne ook gewezen op de problemen die zo kunnen ontstaan: de verleden tijd ging wel heel erg op de tegenwoordige tijd lijken.

Kók is hier duidelijk een eigen weg gegaan, waar de overige triviumgrammatici geen gezamenlijk standpunt innamen. De *Twe-spraack* (1584: 86) en Van Heule (1625: 44; 1633: 84) hadden voor *minde* gekozen, waarnaast Van Heule (1625: 49; 1633: 85) voor de werkwoorden van de "tweede Vervouginge" (zie 6.2.2.5) *-te* had vermeld (*braekte*) en twee mogelijkheden aan had gegeven voor de regelmatige werkwoorden waarvan de stam op *-d* of *-t* eindigde: *achte* naast *achtede*, *beelde* naast *beeldede*. Dezelfde keuze lijkt Ampzing (1628: 44) te hebben gemaakt, althans voor wat betreft de werkwoorden op *-t*: "de onvolmaekte tijd, ik beminde, vertrooste, ofte vertroostede"[104]. De Statenvertalers wensten de verleden tijd van regelmatige werkwoorden waarvan de stam op *-d* eindigde, met *-dd* te noteren[105], en hebben zelfs als regel gekozen dat een *-t* zou worden toegevoegd aan de verleden tijd van (sterke) werkwoorden waarvan de stam op *-d* eindigde[106].

---

104 Ook Hooft tracht in Waerneming 119 consequentie te bereiken: "*Kostten* in *Praeterito Imperfecto*, ... te spellen met twee *TT*, gelijk hier boven, ofte met *TD*, op dat het van't *Indicativo* warde verscheiden, want het staat voor *Kosteden*".

105 Zwaan 1939: 204: "*Geschiedde, wendde, antwoordde, brandde, doodde*, et similia imperfecta, in his *D* alterum addatur, pro nota imperfecti".

106 Zwaan 1939: 204: "*Vondt, sondt*, quod *D* sit in radice. *Loedt, oploedt, vloet*".

Leupenius (1653: 57) heeft in zijn paradigma opgenomen: *leerde - leerdet - leerde - leerden - leerdet - leerden*, en op p. 60 aangestipt dat *-de(n)* soms tot *-te(n)* wordt geassimileerd "wanneer de voorgaande meedeklinker wat hard is" (zie ook 6.2.2.5). Laco (1666: 25-26) heeft de uitgang *-de* "regulare" genoemd en opgemerkt dat deze tot *-te* kan worden na *ch, ck, p* en *t*. Opmerkelijk is het voorstel van Plemp (1632: 9 en 1637: 14) om ook in de verleden tijd van werkwoorden als *zingen* (sterke werkwoorden dus) uitgangen te bezigen: *ik song, du songs, hij songt, wij songen, gij songst, zij songent*. Maar aan de haalbaarheid van dit voorstel blijkt hij zelf te twijfelen: hij voegde er tenminste meteen aan toe:

> Doch ik liever hier van swijgen wil, om mij selven niet onwaerd, en 't gemeine volkje niet al te veel meesters te maken, dat toch sik te veel sou laten dunken, sonder vervordering tot deuchden, met vermindering van eendracht, waarom in alle goede (geen quade) saken staet te wenschen.

worden Het afzonderlijke paradigma op p. 29 stemt geheel overeen met de vormen van *worden* die we bij het passief aantreffen. Bij Van Heule (1625: 63-64) vinden we "in den Onvolkomen voorleden tijt *Werden*". Daarnaast kende Van Heule ook veel auteurs die hier *wierden* gebruikten, een vorm die hij, op grond van het taalgebruik van Aldegonde, Cats en Heinsius, verworpen heeft. In 1633 (: 97) heeft Van Heule zich van dit *werd(en)* afgewend, en gekozen voor *wierd(en)*[107]. Met klem heeft hij op p. 98 *werd(en)* ontraden:

> Men vint dicmael *werd* in plaetse van *wiert* (ook in onze vorige beschrijvinge) maer veroorzaekt eenige twijfelzinnicheyt waerom wy het zekerste onderscheyt (welck mede in gebruyc is) aenwijzen: deze opmerkinge is ooc doorgaens in de Bibelsche verbeteringen gevolgt.

6.2.2.8.2.2. Aanvoegende wijs

Kók (1649: 35 en 40):

ik minde	ik wierde ghe-mint
ik zoud/zoude minnen	ik zoud/zoude ghe-mint worden
du mindest	du wierdest ghe-mint,
du zoudst/zoudest minnen	du zoudst/zoudest ghe-mint worden
hy minde	hy wierde ghe-mint
hy zoud/zoude minnen	hy zoud/ zoude ghe-mint worden
wy minden	wy wierden ghe-mint
wy zouden minnen	wy zouden ghe-mint worden
ghy mindet	ghy wierdet ghe-mint
ghy zout/zoudet minnen	ghy zout/zoudet ghe-mint worden
zy minden	zy wierden ghe-mint
zy zouden minnen	zy zouden ghe-mint worden

Kók heeft kans gezien om bij de werkwoorden van de "eerste ver-voeghing" (zie 6.2.2.5) in het enkelvoud aantonende en aanvoegende wijs op verschillende manieren in de geschreven vormen uit te drukken: *mind - minde*; of dit ook met de realiteit van gesproken taal in overeenstemming is geweest, is allerminst duidelijk. Een dergelijke onderscheiding was niet mogelijk in de werkwoorden van de tweede "ver-voeghing" met aantonende-wijsvormen als *lachte, blafte, loste*. Echter wél in de derde tot en met vijfde "ver-voeghing", waar naast *stond, schreef* en *zong/zang* in de aanvoegende wijs *stonde, schreve, zonge/zange*(?) konden voorkomen; het zijn echter vormen waarover Kók zich niet heeft uitgelaten.

---

107 Vgl. ook *The English schole-master* 1646: 28-29, Beyer 1661: 139, Heister 1670: 96.

Bij Leupenius (1653: 58) is de "wenschende wyse" van *leeren* in de onvoltooid verleden tijd gelijk aan de aantonende wijs; hij heeft echter geen aanvoegende wijs van onregelmatige werkwoorden opgenomen. Van Heule (1625 en 1633) heeft in het geheel geen vormen van de aanvoegende wijs van deze tijd gegeven.

worden De overeenstemming met de vormen uit het afzonderlijke paradigma van *worden* is weer volledig (zie Kók 1649: 32). Van Heule (1633: 98) blijkt dezelfde vormen te hebben gebruikt: "In de Aenvougende wijze, *Ic wierde fierem, gy wiert fieres, hy wierde fieret*, etc.".

zullen De aanvoegende wijs *ik wierde ghe-mint*, etc. kon volgens Kók ook worden uitgedrukt in een drieledige vorm: *ik zoud(e) ghe-mint worden*, etc. Een dergelijke omschreven vorm ontbreekt voor het aktief, waar we *ik zoud(e) minnen*, etc. zouden verwachten, zoals in de voltooid verleden tijd (vgl. 6.2.2.8.4.2). Kók heeft -als Van Heule- geen afzonderlijke vervoeging van het werkwoord *zullen* opgenomen. Wél vinden we enkele vormen afzonderlijk door Leupenius (1653: 66) genoemd, o.a. *ik/hy soude, gy soudet* (enkel- en meervoud), *wy/sy souden*.

6.2.2.8.3. Voltooid tegenwoordige tijd

6.2.2.8.3.1. Aantonende wijs

Kók (1649: 35 en 38):

ik heb ghe-mint	ik ben ghe-mint/ghe-mint ghe-weest
du hebst ghe-mint	du bist ghe-mint/ ghe-mint ghe-weest
hy heeft ghe-mint	hy is ghe-mint/ghe-mint ghe-weest
wy hebben ghe-mint	wy zijn ghe-mint/ghe-mint ghe-weest
ghy hebt ghe-mint	ghy zijt ghe-mint/ghe-mint ghe-weest
zy hebben ghe-mint	zy zijn ghe-mint/ghe-mint ghe-weest

Van Heule (1625: 44; 1633: 84) heeft als voorbeelden van de "Voorleden tijt" *ik hebbe gemint* vermeld, waarmee stellig aan de aantonende wijs zal zijn gedacht. Leupenius (1653: 57) komt sterk met Kók overeen, behalve dat hij, zoals te verwachten valt, in de tweede persoon enkelvoud *gy* heeft gebruikt: *gy hebbt geleert*.

Enigszins opmerkelijk zijn de drieledige vormen (*ben ghe-mint ghe-weest*) die Kók voor het passief heeft opgedist en die we bij deze grammaticus ook in andere wijzen en voltooide tijden ontmoeten (vgl. Van der Wal 1988, Dibbets 1989b). Wellicht was taalordenaar Kók van mening dat *wy zijn ghe-mint* zowel een nog steeds aanhoudend als een voltooid gebeuren kon aanduiden, en heeft hij *ghe-weest* toegevoegd in die gevallen waarin van een voleind gebeuren sprake was (vgl. Van der Wal 1988). Om diezelfde reden heeft Hooft gemeend dat het toevoegen van *gehadt* -hoe lelijk ook- soms duidelijkheid kon bieden in het aktief:

> Dog kunnen wij ook zeggen, *hy heeft de stadt beleghert*; gelijk de Latijnen *obsedit urbem*. Evenwel in dit *heeft beleghert* kan duijsterheijt vallen, want het mochte verstaen worden, dat hij de Stadt nog beleghert hield, op den tijd als wij spreeken: zulx om heel klaer te spreken, wel noodigh waere te zeggen *hy heeft beleghert gehadt*; 't welk een' verdrietighe lankheit geeft, met de verdubbeling van 't *Verbum auxiliare heeft, gehad*.

(Waerneming 53; Zwaan 1939: 249).

hebben De vervoeging van *hebben* door Kók stemt hier geheel overeen met die elders in zijn boek (p. 32). Van Heule (1625: 58) bevat *ik hebbe* of *heb - gy hebt - hy heeft - wy hebben - gy hebt - zy hebben*[108]. In 1633 (: 87) is -geheel naar verwachting (zie 6.2.2.8.1.1)- in de eerste persoon enkelvoud alleen *ic hebbe* vermeld, terwijl in de tweede persoon enkelvoud *du* optreedt, met maar liefst drie werkwoordvormen: *du hebst, hebbes, hebs*; de laatste vorm is als een "prouve", een 'probeersel' dus, bedoeld (zie 6.2.2.8.1.1). *Gy hebbet* (Van Heule 1633: 87)[109] is al even verwacht als *gyly beminnet* van p. 83. Leupenius (1653: 57) vermeldt *ik hebb - gy hebbt - hy heeft - wy hebben - gy hebt - zy hebben*; voor hem is *hebben* (in combinatie met een voltooid deelwoord) het kenmerk voor de voltooide tijd (ald. p. 61-62). Van Heule heeft onderscheid gemaakt in het gebruik van *hebben* en *zijn* als hulpwerkwoorden van de voltooide tijd. *Ic ben geloopen* is in zijn ogen incorrect, omdat *loopen* een "verbum activum" is en *geloopen* een "participium activum". Maar juist is z.i. *ic ben beloopen, ic ben verscheenen*, waar "passiva participia" met het "verbum substantivum" zijn verbonden (zie voor Plemp (1632) 6.2.2.8.1.1 en 6.2.2.8.2.1).

zijn Kók (1649: 26-29) heeft een afzonderlijke vervoeging van het werkwoord *zijn* gegeven. De daar vermelde vormen van de aantonende wijs van de tegenwoordige tijd zijn dezelfde als die welke we in het paradigma van *minnen* voor dit hulpwerkwoord aantreffen. Bij Van Heule (1633: 93) vinden we dezelfde vormen, zij het met de opmerking: "Voor *du bist* zeggen wy gemeynelic *Gy zijt*, welc eygentlic van het veelvoudich gezeyt wort, daerom zo verbetert <is beter dan> dit out gebruyc <met *du bist*>, de niewe dwalinge"[110]. Die "niewe dwalinge" vinden we overigens nog acht jaar eerder bij Van Heule (1625: 60): *gy zijt* in een paradigma waarvan de overige vormen overeenstemmen met die uit 1633. Leupenius (1653: 65) heeft eveneens een overzicht van de vormen van *zijn* gegeven; de "toonende wyse" wijkt alleen in het enkelvoudige *gy bent* af van die van Kók.

6.2.2.8.3.2. Aanvoegende wijs

Kók (1649: 36 en 40):

ik hebbe ghe-mint	ik zy ghe-mint, ik zy/hebbe ghe-mint ghe-weest
du hebbest ghe-mint	du zijst ghe-mint, du zijst/hebbest ghe-mint ghe-weest
hy hebbe ghe-mint	hy zy ghe-mint, hy zy/hebbe ghe-mint ghe-weest
wy hebben ghe-mint	wy zijn ghe-mint, wy zijn/hebben ghe-mint ghe-weest
ghy hebbet ghe-mint	ghy zijt ghe-mint, ghy zijt/hebbet ghe-mint ghe-weest
sy hebben ghe-mint	zy zijn ghe-mint, zy zijn/hebben ghe-mint ghe-weest

Door *heb* te reserveren voor de aantonende wijs heeft Kók in het hulpwerkwoord de aantonende en de aanvoegende wijs kunnen onderscheiden (*heb - hebbe*). Ook Van Heule

---

108 Vgl. Meurier 1558: B4r, Heyns 1571: 22, Hyperphragme 1576: 11, Heyns 1605: C8v, *The English schole-master* 1646: 25, Hexham 1647: Kk3r, 1648: Yy3r, *The Dutch tutor* 1659(?): 11.

109 De enkelvoudsvorm *ghy heeft* tegenover het meervoud *ghy hebt* in *The English schole-master* 1646: 25 doet wat gekunsteld aan.

110 Dat *du bist* vinden we ook bij Heyns 1571: 29, Hyperphragme 1576: A4v, Heyns 1605: D5v, Hexham 1648: Yy3v. Maar Meurier 1558: N1r, Basson 1586: 11, Hexham 1647: Kk4r hebben *ghy*.

heeft kans gezien een morfologisch onderscheid via het hulpwerkwoord te maken, evenals Leupenius.

hebben De hier door Kók geboden vormen komen overeen met die uit het paradigma van *hebben* dat hij op p. 33 heeft gepresenteerd. Bij Van Heule (1625: 59; 1633: 90) luidt de wensende wijs van de voltooid tegenwoordige tijd hetzelfde als die van de voltooid verleden tijd (zie 6.2.2.8.4.2), terwijl de aanvoegende wijs met *gy hebt* (1625) en *du hebbes* (1633) alleen in de tweede persoon enkelvoud van Kóks vormen afwijkt. In 1633 (: 90-91) heeft Van Heule gesuggereerd, de aantonende en aanvoegende wijs ook in het meervoud goed van elkaar te doen verschillen door daar te gebruiken *hebbeën wy Habeamus nos, hebbeët gy Habeatis vos, makeën zy Faciant illi.*

zijn Het paradigma van *zijn* wijkt op p. 28 met *du zijtst* licht af van de hier gepresenteerde vormen. Ik ben geneigd *zijst* te beschouwen als een zetfout, aangezien we elders bij Kók (1649: 27, 28, 31) steeds *zijtst* aantreffen; maar de vorm *zijst* kan door Kók ook aan Van Heule (1633: 95) zijn ontleend.

Opvallend is het dat in de aanvoegende wijs van het passief naast twee- en drieledige vormen als *zy ghe-mint* en *zy ghe-mint ghe-weest* ook drieledige vormen als *hebbe ghemint ghe-weest* worden opgegeven, die geen parallel vinden in de aantonende wijs maar daar *heb ghe-mint ghe-weest* zouden hebben moeten luiden. In deze drieledige vormen vallen *ben* en *heb* te beschouwen als hulpwerkwoord van tijd, *ghe-weest* als hulpwerkwoord van het passief. De vervoeging van dit hulpwerkwoord van het passief met behulp van zowel het temporele *hebben* als het temporele *zijn* is ook nu nog niet ongewoon: laatstelijk heeft De Rooij deze kwestie, ook aan de hand van de gegevens van de oude grammatici, beschreven (De Rooij 1988: 28-30). Het is onduidelijk waarom Kók in de aantonende wijs deze drieledige vormen niet heeft geboden, terwijl hij toch op p. 26-27 naast elkaar *ik heb* en *ik ben ghe-weest* vermeldt. Ook 6.2.2.8.4.1 en 6.2.2.8.4.2 lijken de veronderstelling te steunen dat de weglating in 6.2.2.8.3.1 ten onrechte is geschied.

Bij Van Heule (1625: 62) vinden we als tweede persoon enkelvoud *gy zijt*; verder wijkt hij niet van Kók af. Hij heeft *zijn* alleen met behulp van het hulpwerkwoord *hebben* vervoegd; afwijkend van de hier door Kók geboden vormen zijn: *als gy geweest hebt, als hy geweest heeft*. Acht jaar later vinden we naast het al vermelde *du sijst* ook *du zijës*, en voor het meervoud *gy zijët*. Ook acht Van Heule (1633: 95) het "ter onderscheydinge dienstelic, dat-men in plaetse van *Wy zijn* en *Zij zijn*, gebruykten *Wy zijen Simus*, en *zij zijen, Sint*". Bij Leupenius (1653: 64) is voor het passief *ik ben geleert* opgegeven, terwijl bij hem het aktief *ik hebb geleert* luidt.

6.2.2.8.3.3. Onbepaalde wijs

Kók (1649: 37 en 43):

ghe-mint hebben	ghe-mint zijn

Zoals we in 6.2.2.6 hebben gezien, omschreef Kók (1649: 24) de infinitivus als de wijs "welke gheen zekere persoón óft Ghe-tal be-paalt". Deze formulering laat de mogelijkheid open dat wél een zekere tijd wordt bepaald (maar gebiedt dit niet), zodat *ghe-mint hebben* en *ghe-mint zijn*, parallellen van *ama(vi)sse* en *amatus esse*, niet op voorhand uitgesloten zijn. Ook Van Heule (1625: 43: "De Onbepaelde manier is, de welke geen zeekeren

Persoon, nochte geen getal en begrijpt, als *Minnen, Leeren, Draegen*", en met als onbepaalde wijzen *gehat hebben* (p. 60) en *geweest hebben* (p. 63)) is niet met zichzelf in tegenspraak. Maar wel maken de omschrijvingen van Van Heule (1633: 84: "De Onbepaelde wijze is, welke geen zekeren Persoon, nochte getal noch geen Tijt en bepaelt") en Leupenius (1653: 58: "*De onbepaalde wyse* heeft geen seekeren *persoon, getall*, noch *tyd*") het moeilijk om infinitieven aan één tijd te relateren. Leupenius (56 en 58) geeft dan ook slechts vormen als *leeren, geleerd worden* en *weesen* (ook p. 65-66). Maar Van Heule (1633: 91 en 97) vermeldt, naast *hebben* en *wezen* of *zijn* voor de tegenwoordige tijd, ook *Gehat hebben* en *geweest hebben* of *zijn* voor de "voorleden tijt".

6.2.2.8.4. Voltooid verleden tijd

6.2.2.8.4.1. Aantonende wijs

Kók (1649: 35 en 39):

ik had ghe-mint	ik was ghe-mint, ik was/had ghe-mint gheweest
du hadst ghe-mint	du waarst ghe-mint, du waarst/hadst ghe-mint ghe-weest
hy had ghe-mint	hy was ghe-mint, hy was/ had ghe-mint ghe-weest
wy hadden ghe-mint	wy waren ghe-mint, wy waren/hadden ghe-mint ghe-weest
ghy hat ghe-mint	ghy waart ghe-mint, ghy waart/hat ghe-mint ghe-weest
zy hadden ghe-mint	zy waren ghemint, zy waren/hadden ghe-mint ghe-weest

Met *ik hadde ghe-mint* als aantonende wijs hebben Van Heule (1625: 44; 1633: 84) en Leupenius (1653: 57-58) opnieuw minder gedifferentieerd dan Kók, die *had* voor de aantonende, *hadde* voor de aanvoegende wijs heeft gereserveerd (zie 6.2.2.8.4.2).

hebben Op p. 32 vinden we bij Kók de aantonende wijs van de verleden tijd van dit werkwoord, met dezelfde vormen als hier. Het is opvallend dat Van Heule[111] de oorspronkelijke zwakke verleden-tijdvormen over het algemeen heeft bewaard: *hadde - hat - hadde - hadden - had - hadden* (1625: 58) en *hadde - hads - hadde - hadden - haddet - hadden* (1633: 88), evenals Leupenius (1653: 57): *hadde - haddet - hadde - hadden - haddet - hadden*[112], die echter op p. 65 ook vormen met apocope (*hadd*), resp. syncope (*haddt*) opgeeft voor het enkelvoud. Het lijkt erop alsof de tweede persoon enkelvoud en meervoud door Van Heule hier in de spelling worden onderscheiden, maar waarschijnlijk hebben we te maken met een toevallige zetfout aangezien in Van Heules grammatica dit enkel- en meervoud elders niet uiteen worden gehouden. In 1633 (: 88) heeft Van Heule opnieuw voor de langere vormen gekozen: *ik hadde, du hads, hy hadde, wy/zy hadden, gy haddet*; nu is er in de tweede persoon duidelijk vormverschil tussen singularis en pluralis. Ook bij Leupenius (1653: 57) vinden we de lange vormen: bij hem zijn tweede persoon enkel- en meervoud *gy haddet*.

zijn De hier vermelde vervoeging van *zijn* stemt overeen met hetgeen Kók op p. 26 heeft vermeld. Ook de paradigma's van de verschillende grammatica's hebben veel gemeen: in de eerste en derde persoon enkelvoud en meervoud bezigen Van Heule (1625: 61; 1633:

111 Ook Heyns 1571: 23, Hyperphragme 1576: A2v, Basson 1586: 13, Heyns 1605: C8v, Hexham 1647: Kk3v.

112 Vgl. ook Meurier 1558: C1r, Hexham 1647: Kk3v en 1648: Yy3r. *The English schole-master* 1646: 25 en *The Dutch tutor* 1659(?): 11 hebben dezelfde reeks, m.u.v. het enkelvoud *ghy hadde*.

93) en Leupenius (1653: 65), die alleen enkelvoud vermeldt, dezelfde vormen als Kók. In de tweede persoon enkelvoud, waar Van Heule (1625) en Leupenius (1653) het pronomen *gij* gebruiken, stemmen Van Heule (1625) en Leupenius overeen: *waert*[113], resp. *waart*; Van Heule (1633: 93) biedt dezelfde vorm als Kók: *waerst*[114], overigens naast *waeres*. In het meervoud vermeldt Van Heule (1633: 93) *waret*, terwijl Van Heule (1625: 61) met Kók overeenkomt: *waert*.

6.2.2.8.4.2. Aanvoegende wijs

Kók (1649: 36 en 41):

ik hadde ghe-mint	ik ware ghe-mint
ik zoud/zoude ghe-mint hebben	ik ware ghe-mint ghe-weest
ik zoud/zoude ghe-mint ghe-hat hebben	ik hadde ghe-mint ghe-weest
	ik zoud/zoude ghe-mint ghe-weest zijn
	ik zoud/zoude ghe-mint ghe-weest hebben
du haddest ghe-mint	du warest ghe-mint
du zoudst/zoudest ghe-mint hebben	du warest ghe-mint ghe-weest
du zoudst/zoudes ghe-mint ghe-hat hebben	du haddest ghe-mint ghe-weest
	du zoudst/zoudest ghe-mint ghe-weest zijn
	du zoudst/zoudest ghe-mint ghe-weest hebben
hy hadde ghe-mint	hy ware ghe-mint
hy zoud/zoude ghe-mint hebben	hy ware ghe-mint ghe-weest
hy zoud/zoude ghe-mint ghe-hat hebben	hy hadde ghe-mint ghe-weest
	hy zoud/zoude ghe-mint ghe-weest zijn
	hy zoud/zoude ghe-mint ghe-weest hebben
wy hadden ghe-mint	wy waren ghe-mint
wy zouden ghe-mint hebben	wy waren ghe-mint ghe-weest
wy zouden ghe-mint ghe-hat hebben	wy hadden ghe-mint ghe-weest
	wy zouden ghe-mint ghe-weest zijn
	wy zouden ghe-mint ghe-weest hebben
ghy haddet ghe-mint	ghy waret ghe-mint
ghy zout/zoudet ghe-mint hebben	ghy waret ghe-mint ghe-weest
ghy zout/zoudet ghe-mint ghe-hat hebben	ghy haddet ghe-mint ghe-weest
	ghy zoud/zoudet ghe-mint ghe-weest zijn
	ghy zoud/zoudet ghe-mint ghe-weest hebben
zy hadden ghe-mint	zy waren ghe-mint
zy zouden ghe-mint hebben	zy waren ghe-mint ghe-weest
zy zouden ghe-mint ghe-hat hebben	zy hadden ghe-mint ghe-weest
	zy zouden ghe-mint ghe-weest zijn
	zy zouden ghe-mint ghe-weest hebben

Kók heeft hier enkele paradigma's geboden. De tweeledige vorm *zoud(e) hebben* ter uitdrukking van dezelfde wijs en tijd als *hadde* is voor ons begrijpelijk. Maar men vraagt zich, bij het lezen van *ik zoud(e) ghe-mint ghe-hat hebben*, af waarom daarnaast in de aantonende wijs niet ook *ik had ghe-mint ghe-hat* staat (zie voorts Van der Wal 1988).

hebben Kók wist de aantonende en de aanvoegende wijzen van dit werkwoord sterk van elkaar te doen verschillen (vgl. ook Kók 1649: 33). Van Heule (1625: 59) heeft die mogelijkheid alleen in de tweede persoon meervoud gezien waar *gyly had* als aantonende wijs staat naast *gyly haddet* als aanvoegende wijs. Later (1633: 90) vinden we opnieuw grote overeenkomst tussen beide wijzen, waarbij *du hads* staat naast *du haddes*.

---

113 Eveneens Basson 1586: 13, Hexham 1647: Kk4r.
114 Ook bij Heyns 1571: 29, Hyperphragme 1576: A4v, Heyns 1605: D5r.

zijn Op p. 28 bij Kók zien we dezelfde vormen van dit werkwoord als in dit paradigma. Van Heule (1625: 61) heeft, met uitzondering van de tweede persoon enkelvoud (*gy waert*), dezelfde vormen als Kók gegeven. Later (1633: 95) zijn wensende en aanvoegende wijs hetzelfde. Ten opzichte van Kók is er een gering verschil: in de tweede persoon enkelvoud vermeldt Van Heule *du waerst* of *wares*. Leupenius (1653: 65) geeft *dat ik waare, dat gy waart, dat hy waare*.

zullen De aanvoegende wijzen *ik hadde ghe-mint* en *ik ware ghe-mint* blijken te kunnen worden omschreven. In het aktief vinden we in totaal drie, in het passief vijf mogelijkheden om die aanvoegende wijs uit te drukken, een verschil dat veroorzaakt wordt doordat het hulpwerkwoord van de lijdende vorm (i.c. *zijn*) zowel met *hebben* als met *zijn* kan worden vervoegd.

Voor Leupenius (1653: 63) is *zullen* het kenmerk van de toekomende tijd.

6.2.2.8.4.3. Onbepaalde wijs

Kók (1649: 37 en 43):

ghe-mint ghe-hat hebben	ghe-mint ghe-weest zijn

Dergelijke onbepaalde wijzen worden bij de overige grammatici niet aangetroffen.

6.2.2.8.5. Toekomende tijd

Dank zij het feit dat in de Latijnse spraakkunst het praesens in het (praeteritale) perfectum een voltooide 'tegenwoordige' pendant vond, en het (praeteritale) imperfectum een voltooide 'verleden' tegenhanger in het (eveneens praeteritale) plusquamperfectum, zien we ook in de volkstaalgrammatica een onvoltooide en een voltooide tegenwoordige en verleden tijd. Voor de toekomende tijd is dit onderscheid er niet, zodat we bij Kók in de aanvoegende wijs van het passief zowel vormen van de onvoltooide als van de voltooide tijd aantreffen.

6.2.2.8.5.1. Aantonende wijs

Kók (1649: 35 en 39):

ik zal minnen	ik zal ghe-mint worden
du zulst minnen	du zulst ghe-mint worden
hy zal minnen	hy zal ghe-mint worden
wy zullen minnen	wy zullen ghe-mint worden
ghy zult minnen	ghy zult ghe-mint worden
zy zullen minnen	zy zullen ghe-mint worden

Leupenius' (1653: 57) paradigma wijkt, behalve in de tweede persoon enkelvoud (*gy sullt*) en in de spelling (*sall, sullt*), niet van Kóks ideeën af.

6.2.2.8.5.2. Aanvoegende wijs

Kók (1649: 37 en 42):

ik zal minnen	ik zal ghe-mint werden
ik zal ghe-mint hebben/ghe-hat hebben	ik zal ghe-mint zijn/ghe-weest zijn
du zullest minnen	du zulst/zullest ghe-mint werden
du zulst/zullest ghe-mint hebben/ ghe-hat hebben	du zulst/zullest ghe-mint zijn/ ghe-weest zijn
hy zal minnen	hy zal ghe-mint werden
hy zal ghe-mint hebben/ghe-hat hebben	hy zal ghe-mint zijn/ghe-weest zijn
wy zullen minnen	wy zullen ghe-mint werden
wy zullen ghe-mint hebben/ghe-hat hebben	wy zullen ghe-mint zijn/ghe-weest zijn
ghy zullet minnen	ghy zult/zullet ghe-mint werden
ghy zult/zullet ghe-mint hebben/ ghe-hat hebben	ghy zult/zullet ghe-mint zijn/ ghe-weest zijn
zy zullen minnen	zy zullen ghe-mint werden
zy zullen ghe-mint hebben/ghe-hat hebben	zy zullen ghe-mint zijn/ghe-weest zijn

In tegenstelling tot Kók levert Leupenius (1653: 58) hier ook in het aktief vormen die een voltooide tijd suggereren: *dat ik geleert sal hebben, dat gy geleert sullt hebben*, etc.

6.2.4. BESLUIT

Het werkwoord is door de Nederlandse triviumgrammatici overwegend semantisch gedefinieerd, zoals ook elders gebeurde. De invloed van de Latijnse spraakkunst valt opnieuw goed te waar te nemen, ook in de behandeling van de *accidentia*, wat met name bij de bespreking van persoonlijk - onpersoonlijk, geslacht en tijd niet tot een duidelijk betoog voor het Nederlands heeft geleid. Wat de indeling in 'vervoegingen' betreft, springt de heldere kijk in het oog die te vinden is in de *Twe-spraack* (1584). Deze lijkt door Kók (1649) als uitgangspunt te zijn genomen, die de vijfdeling van zijn vroegere stadgenoten nader heeft bekeken en nieuw heeft geformuleerd; hij is daarbij zelfs geraakt tot 'fonologische regels' met betrekking tot het gebruik van *-de* of *-te* in de verleden tijd van de zwakke werkwoorden. Leupenius daarentegen is naar ons oordeel subtieler te werk gegaan dan zijn sterk didactische voorgangers: zijn beschouwing aangaande de vervoeging getuigt van een goed waarnemingsvermogen, maar geeft het overzichtelijke beeld dat bijvoorbeeld Kók had geschetst, prijs. Verschillende grammatici hebben de parallel gezien tussen de uitgang van het voltooid deelwoord (*-d* of *-t* tegenover *-en*) en de vorming van de verleden tijd. Maar er vallen verschillen te constateren tussen wat de grammatici hun publiek boden: dat zal de lezers wel tot nadenken hebben gestemd maar de beoogde uniformiteit niet hebben bevorderd.

7. DEELWOORD

Naem-woort heeft val en daet, geslacht en tal gemeene
Heyns (1605: G4v)

7.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

Op zoek naar een Nederlands equivalent voor de Latijnse term *participium*, gevormd uit *pars* ('deel') en *capere* ('nemen')[1], zijn de auteurs van de *Twe-spraack* tot *deelneming* gekomen, wat als een geslaagde nagenoeg letterlijke vertaling van het Latijnse voorbeeld mag worden beschouwd. De benaming *naem-woort*, te vinden bij Heyns (1605: F5r) en De Hubert (1624: 6), is binnen hun terminologie beschouwd een fraaie vondst omdat in deze term het wezenlijke wordt uitgedrukt van deze woordsoort, die eigenschappen bezit van het naamwoord (bij Heyns en De Hubert "naem") en van het werkwoord (bij Heyns en De Hubert "woort")[2]. Radermachers (1568: 8r) *werv'deelich woort* relateert het deelwoord sterk aan het werkwoord (zie 6.1).

Terwijl Van Heule in 1625 (: 6) -evenals Dafforne (1627: 40) en Hillenius (1664: 66)- de term uit de *Twe-spraack* heeft overgenomen, heeft hij in 1633 (: 14) de voorkeur gegeven aan de ons vertrouwde aanduiding *deelwoort*, die sindsdien nagenoeg gemeengoed geworden is[3]. In dezelfde sfeer liggen *deelnemend woord* (Ampzing 1628: 10, Leupenius 1653: 34, Comenius 1673: 124) en *'t Deelnemende gedeelt'* (De Decker 1659: 57). Het Latijnse *verbum participiale* werd door De Hubert (1624: 6) behalve met *naem-woord* ook met *mededeelend woord* weergegeven[4].

De twee halve kronen die Participium op de houtgravure van Vogtherr uit 1548 in de handen houdt, moeten de toeschouwer eraan herinneren dat Participium van de kronen van de hoger geplaatste koningen Nomen en Verbum een 'deel genomen' heeft. In deze uitbeelding is gesymboliseerd wat onder anderen Donatus[5] en Priscianus[6] onder woorden hadden gebracht: het deelwoord zijn *accidentia* van zowel naamwoord als van werkwoordeigen.

---

1 Vgl. Donatus 2.14: "pars orationis, dicta quod partem capiat nominis partemque verbi"; Keil 1855-1923 IV: 387 en 363, Holtz 1981: 644 en 597.

2 De opkomst van de term *naamwoord* ter aanduiding van het *nomen* in plaats van *naam* heeft Heyns' gevatte term (mede) ten onder doen gaan.

3 Vgl. Gueintz 1641: 83: "Das Mittelwort ... kan auch ein Theilwort genennet werden, weil es zum theile mit dem Nenworte, zum theile mit dem Zeitworte übereinkommet, aber das wort Mittelwort ist deutlicher".

4 Hoofts vernederlandsing *participien* (Waerneming 23) is reeds te vinden in het *Glossarium Bernense* (± 1300), fol. 56r (zie De Man-Van Sterkenburg 1977: 269). Het *Glossarium Harlemense* van ± 1440 vertaalt *participium* met *deilinghe* (zie Van Sterkenburg 1975: 174).

5 Donatus 2.14: "Participium est pars orationis, dicta quod partem capiat nominis partemque verbi. Recipit enim a nomine genera et casus, a verbo tempora et significationes, ab utroque numerum et figuram"; Keil 1855-1923 IV: 363 en 387; Holtz 1981: 644.

6 Priscianus 11.8.1: "Participium est igitur pars orationis, quae pro verbo accipitur, ex quo et derivatur naturaliter, genus et casum habens ad similitudinem nominis et accidentia verbo absque discretione personarum et modorum"; Keil 1855-1923 III: 552.

Deze opvatting vinden we in de humanistische Latijnse-schoolgrammatica terug, hier te lande onder andere in die van Valerius[7], Despauterius[8], Lithocomus[9] en Vossius[10].

Verschillende zestiende-eeuwse Franse grammatici hebben geen definitie van het deelwoord geboden, hoewel ze het wel als een afzonderlijke woordsoort besproken hebben: Sylvius (1531: 150), Pillot (1550: 53v), Garnier (1558: 86). Meigret heeft het deelwoord de macht ("le devoir"[11]) van het werkwoord toegeschreven, én de naamwoordelijke

7 Valerius 1562: 12r: "Participium est nomen verbale significans tempus ... sic dictum, quòd partem nominis, partemque verbi capiat. Participium est quod cum casu & tempore actionem vel passionem significat"; vgl. ook ald. 82r.

8 Despauterius 1573: 49: "Participium est nomen verbale, quod cum casu significat certam temporis differentiam. Participium *is een* Nomen *commende van* Verbum, *dat* casus *heeft, ende beteekent een zeker onderscheid van tijde*".

9 Lithocomus 1592: 64: "Participium est dictio variabilis, quae à verbo derivata, partem capit tam à nomine, quàm à verbo. Nam declinatur per genera & casus, ut Nomen: et cum tempore significat actionem aut passionem, ut Verbum".

10 Vossius 1648: 146: "Participium est vox à verbo derivata, variabilis per casus, ac rem significans cum tempore".

11 Hij licht dit toe met: "J'ai dit 'faisant le devoir du verbe' en tant que touche l'action et passion, et a gouvernement tout tel que lui, vu que le participe peut gouverner un nom, pronom, préposition et adverbe de même que le verbe".

eigenschappen geslacht en getal[12]. Evenals Meigret heeft Estienne verwoord dat deelwoorden van werkwoorden worden afgeleid en dat ze -als het werkwoord- naamwoorden, voornaamwoorden, voorzetsels en bijwoorden 'regeren'[13]. Ramus heeft gewezen op de afstamming van het deelwoord van het werkwoord, en op de eigenschappen die het deelwoord met het werkwoord deelt; zijn formulering lijkt erop te wijzen dat hij het deelwoord allereerst als een naamwoord heeft beschouwd[14].

Ook voor de Duitse grammatici is het deelwoord lange tijd een afzonderlijke woordsoort gebleven. Albertus heeft in zijn omschrijving gewezen op de positie die het participium tussen naamwoord en werkwoord innam[15]. Oelinger (1573: 156) heeft in het geheel geen definitie geboden, en Clajus heeft, als Ramus bij de Franse grammatici, het deelwoord een naamwoord genoemd, zoals Duitse grammatici na hem ook hebben gedaan[16]. Ritter (1616: 14) is de eerste Duitse grammaticus geweest die het deelwoord niet een afzonderlijke woordsoort heeft genoemd (vgl. ook Barbarić 1981: 891-893), maar deze zienswijze is in de Duitse spraakkunsten van de zeventiende en de achttiende eeuw zeker niet algemeen overgenomen. Ook in de Engelse spraakkunsten heeft het deelwoord zich zeker tot ver in de achttiende eeuw als woordsoort weten te handhaven (zie Vorlat 1975: 353-361).

7.2. Het deelwoord in de Nederlandse triviumgrammatica

7.2.1. Definities - omschrijvingen

Ook Radermacher (1568: 8r) heeft er de aandacht op willen vestigen dat deelwoorden allereerst een nominale indruk maken: behalve de eigenschappen van het naamwoord hebben ze er echter ook verschillende van het werkwoord: deelwoorden zijn van werkwoorden afgeleid en ze gedragen zich als naamwoorden:

---

12 Meigret 1550: 98: "Le participe est une partie du langage, faisant le devoir du verbe duquel il est dérivé et qui a genre et nombre comme les noms, souffrant les articles et prépositions sans aucune différence de personnes ni de modes".

13 Estienne 1557: 71: "Participes sont mots derivez des verbes participans de l'action & passion de leurs verbes, ayans pareil gouvernement, entant qu'ils se ioingnent avec les Noms, Pronoms, Prepositions, & Adverbes, ainsi que le verbe".

14 Ramus 1572: 79-80 (vgl. ook 1562: 53): "Le participe en <van het werkwoord> est forme, & en est pourtant ainsi nomme, quil est nom participant du verbe en temps & forme".

15 Albertus 1573: K7v: "Participium est nomen vel casus verbalis, partem accidentium à nomine, partem vero à verbo capiens, etsi enim nominis figuram quodammodo induit, tamen verbi sui naturam, et accidentia non prorsus deponit".

16 Clajus 1578: 186: "Participium est tanquam nomen verbale, significans non tam tempus, quàm actionem & passionem praesentem vel praeteritam". Vgl. ook Kromayer 1618: 77: "Das Participium ... ist doch fast nichts anderes als ein Nomen".

> Een *Werv'deelich* woort is dwelk eersts aensiens alleen *Namelyk* schynt te wesen, maer boven de *namelyke* crachten deelt ook mede in veel van des wervighen eygendommen <de eigenschappen van het werkwoord> want het is vant wervighe afcomen <afgeleid>, ende heeft meer in van naturen des wervighen, dan vant *Namelyke*. Als *sprekende, gaende, staende, gheslagen, ghemact, ghewrocht* commen al van haer wervighe *spreken, gaen, staen, slaen, maken, werken*, ende int ghebruyk hebben se haer <gedragen ze zich> als *Namelyke* woorden. Van deser stoffe isser also menich woort alsser menighe wervige is.

Zoals steeds het geval is, heeft Radermacher ons geen uitwerking van deze gedachten nagelaten. Tegen de achtergrond van wat we hierboven hebben gezien, is het echter niet onmogelijk, aan te geven waaraan hij zal hebben gedacht: deelwoorden worden verbogen en gebruikt als (zelfstandige of bijvoeglijke) naamwoorden en drukken aktief en passief, tegenwoordige en verleden tijd uit.

Overeenkomstig Despauterius[17] (zie Dibbets 1985: 478) hebben de samenstellers van de *Twe-spraack* (1584: 65-66) het deelwoord als volgt omschreven[18]:

> *Deelneming* bevat de namen die vande wóórden afgheleyd worden, die hun vervoeghingen met *vallen* ófte *casus* hebben, een zeker onderscheyd van tyd betekenende: als *schryvend, minnend, werckende, etc.*.

Duidelijker dan door Radermacher is hier aangegeven om welke *accidentia* het bij deze *nomina* ("namen") gaat die van *verba* ("wóórden") zijn afgeleid: om de (nominale) *casus* en het (verbale) *tempus*. Opmerkelijk is het dat als voorbeelden slechts tegenwoordige deelwoorden zijn geboden.

Van Heule (1625: 6) heeft onder de negen woordsoorten de "Deelnemingen" (in de marge: "Participia") opgesomd. Zeer merkwaardig is de passage op p. 64-66. Aan het slot van de behandeling van het werkwoord is daar het deelwoord niet, door middel van een geëigend kopje, van het werkwoord onderscheiden en toch in het kort ter sprake gebracht; maar hier noch elders in Van Heules boek is de woordsoort omschreven, in tegenstelling met alle acht andere woordsoorten. Wél zijn hier de beide deelwoorden: de "Deelnemingen des Voorleden tijts" en de "Deelnemingen des tegenwoordigen tijts", even aan de orde gesteld (zie 7.2.2).

In tegenstelling tot in 1625 heeft Van Heule in 1633 (: 91) wel een omschrijving van het deelwoord opgenomen, zij het dat deze een plaats heeft gekregen in de kleine letters in de marge (en dus wellicht niet van de spraakkunstschrijver maar van een corrector afkomstig is, zoals Caron (1953b: 92) heeft verondersteld):

> De Deel-woorden worden alzo genaemt, om datse van de Werkwoorden en ooc van den tijt mededelen.

In deze 'aanduiding' vallen flarden te herkennen uit de definities die hierboven uit andere grammatici zijn genoteerd, maar we moeten vaststellen dat Van Heules informatie in dezen

---

17 Despauterius 1573: 49: "Participium est nomen verbale, quod cum casu significat certam temporis differentiam. Participium *is een* Nomen *commende van* Verbum, *dat* casus *heeft, ende beteekent een zeker onderscheid van tijde*".

18 De definitie van p. 69, inkorting van die van p. 65-66, kan hier verder buiten de beschouwing blijven: "*Deelneming*, dat namen zyn van de wóórden komende".

sterk achter is gebleven bij die welke we van hem verwachten gezien het niveau dat zijn spraakkunst elders bereikt.

Kók (1649: 43) heeft een klassieke definitie van het deelwoord geleverd, die aan Vossius zal zijn ontleend[19]:

> *Deel-woordt* is een Woordt door Vallen buighzaam en een zaak met Tijdt be-tekenende.

De morfologische samenhang van het deelwoord met het werkwoord heeft Kók dus buiten zijn omschrijving gelaten, hoewel Vossius daar wel de aandacht op heeft gevestigd.

Zoals in 2.2 al is opgemerkt, heeft Leupenius (1653: 56) het deelwoord geen afzonderlijke woordsoort geacht, maar het zeer bewust bij het werkwoord ondergebracht (zie 6.2.8). Volledigheidshalve volgt hier de opmerking (met definitie) die hij t.a.p. van het deelwoord geleverd heeft:

> De *deelneemende wyse* noemen wy <vul aan: zo>, om dattet is een veranderlyk woord, dat eensdeels volgt de buiginge van de naamwoorden, eensdeels de vervoeuginge van de werkwoorden. Doch wy hebben het liever by de werkwoorden willen stellen, en een gedeelte van de selve maaken, om dat de aard van de werkwoorden daar meest in gesien wordt.

7.2.2. EIGENSCHAPPEN

In de hierboven gegeven definities vinden we enkele eigenschappen genoemd die de deelwoorden volgens de triviumgrammatici delen met naamwoorden en werkwoorden. De duidelijkste inventarisatie heeft Kók (1649: 43) geboden:

> In de Deel-woorden zijn an te merken 't Ghe-slacht, de Ver-ghe-lijking, en de Tijdt;

aan dit drietal *accidentia* dient uiteraard *casus* te worden toegevoegd, dat in Kóks definitie (zie 7.2.1) genoemd is.

7.2.2.1. Geslacht

Wanneer Kók (1649: 43) *genus* bij het deelwoord ter sprake brengt, bedoelt hij duidelijk het geslacht zoals zich dat bij het adjectivisch gebruikte participium aandient (vgl. 4.2.5.2):

> Wat het Ghe-slacht ... be-langt, daar in vólghen de Deel-woorden de by-voeghlijke Naam-woorden.

Dit nominale *genus* is ook door Van Heule (1625: 64-66) aan de orde gesteld. Deze heeft met betrekking tot de voltooid deelwoorden opgemerkt dat die welke zijn afgeleid van de

---

19 Vossius 1648: 146: "Participium est vox à verbo derivata, variabilis per casus, ac rem significans cum tempore".

werkwoorden van de eerste drie vervoegingen, eindigden op *-d* of *-t*, de andere op *-en* (zie 6.2.2.5); samenhang tussen de uitgang van het voltooid deelwoord en de klinkerwisseling die later Ablaut genoemd is, werd hier dus al geconstateerd. Het tegenwoordig deelwoord eindigt, zo heeft Van Heule aangegeven, op *-ende*. Vervolgens wordt er gesproken over het attributief gebruikte deelwoord. De gepresenteerde gegevens kunnen als volgt worden samengevat voor de eerste naamval (zie ook 4.2.9.3.3.1 voor de verbuiging):

attributief gebruikt

	m	v	o
ev.	minnende	minnende	minnende
	geminde	geminde	gemint
	bedroogen	bedrooge	bedroogen
mv.	bedrooge	bedrooge	bedrooge

Overigens heeft Van Heule (1625: 65 en 1633: 25-26; zie 4.2.9.3.3.1) al oor gehad voor de distributieregel dat de zogenaamde verbogen vorm van het attributief gebruikte adjectief, i.c. het tegenwoordig deelwoord, wordt gebruikt bij een onzijdig enkelvoudig substantief dat door *het* wordt voorafgegaan[20], maar de onverbogen vorm wanneer het naamwoord vergezeld wordt van *een* (zie ANS 1984: 325-326):

> de verkleynde woorden en konnen de *E* op het eynde niet wel lijden, als *Een knagent muysken*, is veel bevalliger in het gehoor, dan dat men zegt *Een knagende muysken*, alzo ook als voor de Deelnemingen in *Ende*, het Ledeken *Het* komt, zo valt de laetste *E* veel zachter, dan indien daer het Ledeken *Een* voor stont, als *Het loopende wilt*, valt zachter in geluyt, dan *Een loopende wilt*, men behoorde te zeggen *Een loopent wilt*, alzo ook *Een groeyent Boomken, Een stervent paert*, het schijnt of het Generley geslacht de laetste *E* van deze Deelnemingen wel eenigsins soude konnen ontbeeren.

Hij heeft daar in 1633 (: 26; vgl. ook p. 33) als kritische noot aan toegevoegd:

> Jacop van der Schure oordeelt de laetste *E*, in de Deel-woorden des generleyen geslachts heel overtollich, ic en zoude het zelve niet wel durven tegen-spreken.

Ook Ampzing (1628) heeft enkele losse opmerkingen gemaakt met betrekking tot de vorm van de adjectivisch gebezigde deelwoorden. De regel die Van Heule heeft gegeven met betrekking tot de uitgang van (sterke) voltooid deelwoorden die bij vrouwelijke of meervoudige substantieven zijn geplaatst, heeft Ampzing wat uitgebreid: in dergelijke gevallen kan naast *-e* ook *-ene* gebruikt worden (p. 11):

> De deel-nemende woorden die in *en* uytgaen laten in het meervoud, ende vrouwelijke geslachte so gevoeglijk <even gepast> (mijns oordeels) de *n* vallen, als sy eene *e* aennemen: ende daerom gebruyk ikze also sonder onderscheyd. b.e. <bij exempel> bedrogen, bedroge ende bedrogene, gebonden, gebonde ende gebondene, gedwongen, gedwonge ende gedwongene, verslagen, verslage ende verslagene.
>
> Dese dingen (voorwaer!) en sijn geene versierzelen <verzinsels>, maer inder daed, ende waerheyd <onloochenbaar en waarachtig> verzierzelen <verfraaiingen> van onse tale, uyt

20 Vgl. ook Van Heule 1633: 25: "Daer zijn ooc eenige woorden, die Deel-woorden genaemt worden, die zonder veranderinge by de drie geslachten konnen gebruykt worden".

den aerd, ende grond der selve <t.w.: van de taal> opgesocht <voor de dag gebracht>, hoe vreemd sy ook veel-licht <wellicht> sommigen sullen mogen schijnen te wesen, door de ongewoonte <doordat men er niet aan gewoon was>, ende den ouden slof <verwaarlozing>, waer door te wege gebragt <veroorzaakt> is, dat wy op onse moeder-tale niets ter wereld <in het geheel niet> gelet, ende nu dus, nu so, los ende onvast gesproken, ende geschreven hebben.

De door Ampzing genoteerde dubbele mogelijkheid is, vóór of na de eerste publikatie van het *Taelbericht*, in het exemplaar van Van Heules spraakkunst van 1625 dat tot het boekenbezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden behoort, verdedigd in een aantekening (Caron 1953a: 55)[21].

Ook heeft Ampzing (1628: 44) een opmerking gemaakt met betrekking tot de vorm van het (zwakke) voltooid deelwoord:

De *Reckinge* maekt van eene zilbe twee, als in de deel-nemende woorden beminnet, vertroostet, voor bemind, vertroost, 'twelk gansch onzierlijk <lelijk> is, ende de nature, ende den aerd der woorden bederft: also het meervoud, ende vrouwelijke geslachte niet en heeft beminnette, vertroostette, maer beminde, vertrooste.

De historische ontwikkeling van de vorm van het (zwakke) voltooid deelwoord is Ampzing dus ontgaan.

Voor het verbale *genus* van het deelwoord zie 7.2.2.4.

7.2.2.2. Vergelijking

Voor het accidens *comparatio* heeft Kók (1649: 43) naar het naamwoord (zie 4.2.4.1) verwezen:

Wat ... de Ver-ghe-lijking be-langt, daar in vólghen de Deel-woorden de by-voeghlijke Naam-woorden; be-halven dat de Deel-woorden van de toe-komstighe Tijdt niet ver-ghe-leeken konnen worden.

Hoe zijn lezers zich de vergrotende en overtreffende trap van bijvoorbeeld het passieve tegenwoordig deelwoord (zie 7.2.2.4) moesten voorstellen, heeft Kók niet vermeld.

Eerder al had Van Heule (1625: 8-9) zich, bij de bespreking van het adjectief, met de *comparatio* bezig gehouden. Als voorbeeld van de trappen van vergelijking van het bijvoeglijk naamwoord heeft hij daar zelfs "*Geleert, Geleerder, Geleertst* ofte *Geleerst*" opgenomen, en daaraan toegevoegd:

De Onvergrootelicke byvouglicke woorden zijn de deelnemingen die in *En* eyndigen.

7.2.2.3. Naamval

Nominaal als de deelwoorden zijn, worden ze verbogen. Deze verbuiging is, voor zover

21 Vgl. ook Hooft Waerneming 81 (Zwaan 1939: 252): "*De behoude* oft *behoudene eer*".

ze door de triviumgrammatici is besproken, aan de orde geweest in 4.2.9.3.3.

7.2.2.4. Tijd

Radermacher (1568) heeft onder zijn voorbeelden zowel tegenwoordige als voltooide deelwoorden opgenomen, de *Twe-spraack* (1584) alleen *participia praesentis*. Zoals in 7.2.1 al is aangegeven, heeft ook Van Heule (1625 en 1633) twee deelwoorden onderscheiden. Dat is ook bij Leupenius (1653: 58) het geval. Een afwijkend standpunt blijkt te zijn ingenomen door Kók (1649: 43-44):

> De Tijden der Deel-woorden zijn dry: Teghen-woordigh, Vol-maakt, Toe-komstigh.
>
> De Deel-woorden van de Teghen-woordighe Tijdt ghaan alle uit op *de* en komen van de teghen-woordighe Tijdt der on-be-paalde Wijs[22]; als de be-drijvende, *Slaande, Ghaande, Staande*; de Lijdende, *Ghe-slaghen wordende, Be-schreeven wordende, be-keeven wordende*, enz.
>
> De Deel-woorden van de vol-maakte Tijdt worden ghe-nómen van de vol-maakte Tijdt der Toónende Wijs door 't after-laaten der Help-woorden[23]; als, *Ghe-slaghen, Ghe-schreeven, Ghe-leert*, enz. welke be-drijvende zijn, en worden Lijdende door het by-voeghen van het woordeken zijnde; als *Ghe-slaghen zijnde, Ghe-schreeven zijnde, Ghe-leert zijnde*, enz.
>
> De Deel-woorden van de Toe-komstighe Tijdt komen van de Toe-komstighe Tijdt der Toónende Wijs; als de be-drijvende, *zullende slaan, zullende schrijven, zullende kijven*, enz. de Lijdende, *zullende ghe-slaghen worden, zullende ghe-schreeven worden, zullende ghe-keeven worden*, enz.

Wat de derde 'tijd' betreft is Kók -opnieuw- uniek onder de Nederlandse triviumgrammatici, en -even opnieuw- een trouw volgeling van Vossius (Dibbets 1981: 53-54). Maar ook onder de Duitse grammatici van de zestiende en de zeventiende eeuw zijn er geweest die een afzonderlijk *participium futurum* hebben vermeld (Barbarić 1981: 894-895), o.a. Albertus (1573) en Clajus (1578). Van Heule (1633: 97) heeft voor het Nederlands het bestaan van een futureel deelwoord ontkend:

> Wy en hebben geen *participia futura*, maer daer zijn eenige *adjectiva* in *ich*, welke schijnen na een *futurum tempus* te aerden, als *Wezich futurum, lerich docturum, blijvich mansurum, bouwich aedificaturum, midich, vonkich, etc.* Deze opmerkingen <waarnemingen> zouden in het opvoeden <perfectioneren> der tale konnen ingevoert <in gebruik gebracht> worden, heeft misschien wel gebruykelic geweest, en is door de achteloosheyt <zorgeloosheid> des tijds verloren.

Wellicht is Van Heule hier door Clajus (1578: 182) geïnspireerd, die als toekomstige deelwoorden bij *sein* de woorden *kunfftich, zukunfftich* had vermeld.

Terwijl in volkstaalgrammatica's elders veel aandacht is besteed aan het verbale *genus* van

---

22 Vgl. Leupenius 1653: 63: "De teegenwoordige tyd van de deelneemende wyse wordt lichtelyk <op eenvoudige wijze> gemaakt van de onbepaalde wyse, door toevoeginge van *de* op het einde".

23 Leupenius 1653: 63: "de voorleedene tyd der deelneemende wyse, ontstaat uit den selven tyd der toonende wyse, veranderende slechts de *t* in *d*".

het deelwoord, vaak in samenhang met *tempus*[24], is dat in de Nederlandse spraakkunsten lang buiten de aandacht gebleven. Alleen Van Heule en Kók hebben dit aspect in hun beschouwing betrokken. Hoewel Van Heule ook in 1633 een "tegenwoordig" en een "verleden" deelwoord heeft onderscheiden, lijkt het erop dat hij daar op p. 91-93 slechts het voltooid deelwoord voor ogen heeft gehad. Als eerste onder de Nederlandse grammatici heeft hij aandacht besteed aan de (verbale; zie 6.2.2.2) eigenschap *genus* van het deelwoord. Was het tot dan toe in de hier verbreide schoolspraakkunsten van de klassieke talen en in de grammatica's van Westeuropese volkstalen gebruikelijk het tegenwoordig deelwoord als 'aktief', het voltooid deelwoord als 'passief' aan te duiden, Van Heule heeft het over een andere boeg gegooid; het is -gezien de geboden Griekse parallellen en het opvallende gebruik van een schoolgrammaticale terminologie- niet onwaarschijnlijk dat hij daarbij sterk door een of andere beschouwing over het Grieks is geïnspireerd. Bij Van Heule hangt in 1633 het aktief dan wel passief zijn van het deelwoord niet samen met de 'tijd' ervan, want hij heeft slechts het voltooid deelwoord aan de orde gesteld. Van Heules uitgangspunt is geweest dat alle voltooid deelwoorden *aktief* zijn, hoewel hij heeft moeten toegeven dat er enkele deelwoorden zijn die 'van nature' passief zijn -wat voor hem een aanleiding heeft gevormd tot de opmerking dat er in het Nederlands ooit aktieve en passieve werkwoorden zouden zijn geweest (zie 6.2.2.2). De aktieve deelwoorden worden zijns inziens gekenmerkt door de aanwezigheid van het augment *ge-*, de passieve door die van *be-* of *ver-* (een woord als *ontzien* blijft dus buiten de beschouwing!). Impliciet lijkt Van Heule dus te zeggen dat *geschreven, beschreven* en *verschreven* alle drie een *participium perfectum* zijn van het werkwoord *schrijven* en dat de genoemde voorvoegsels alle drie perfectiverend zijn. Maar dit is wat moeilijk te rijmen met de opmerking op p. 92-93, waar de voorvoegsels ook al behoren tot de onbepaalde wijs:

> Daer en konnen geen verscheydene[25] Deel-woorden komen van Werk-woorden die met de silbe *Be* of *Ver* beginnen, als van *Ic beleze, Ic belope, Ic bespreke, Ic verdoe, etc.*. want van deze woorden heeftmen deze deelwoorden, als *Belezen, belopen, bespreken* en *verdaen*. deze en diergelijke worden voor Werk-woorden <activa> en Lijd-woorden <passiva> genomen, na gelegentheyt des noots <al naar gelang de behoefte>.

Naar de mening van Van Heule dient men de deelwoorden die door het deelwoordige *ge-* worden gekenmerkt, "by de *activa verba* te vougen", de passieve deelwoorden echter "by *verba activa* ofte het *verbum substantivum*". Dank zij de daarop volgende voorbeelden wordt duidelijk dat met "*verba activa*" waarschijnlijk het hulpwerkwoord *hebben* is bedoeld (vgl. voor het *verbum substantivum* 6.2.2.1.2). Een en ander is door Van Heule (1633: 91-93) als volgt onder woorden gebracht:

---

24 Vgl. bijv. Heyns 1605: F5v: "Alle Naem-woorden die dus in *ant* eyndigen worden *Actifs* genoemt, ende eynden in onse tale altijt in *nde* ... Alle die anders eyndighen worden *Passifs* genoemt".

25 Bedoeld zal zijn: deelwoorden die door hun vorm van de onbepaalde wijs verschillen. Deze intentie valt uit de voorbeelden af te leiden. Het gaat hier echter alleen om voorbeelden van 'sterke' werkwoorden, waarbij dan nog gevallen als *bekijken - bekeken, benemen - benomen* etc. buiten de aandacht zijn gevallen.

Alle onze *Participia* worden gebruykt voor *Activa* en niet voor *Passiva*, daer wy nochtans eenige naturelicke *Participia Passiva* hebben; de *participia activa temporis praeteriti* beginnen met het *augmentum sillabicum Ge*, als *Gemint* ἠγαπηκὸς en met het *sillabicum augmentum Be* worden de *participia passiva* beschreven, als *Bemint* ἠγαπημένον of *Ver.*. tot meerder klaerheyt hebben wy dezer naer-volgender woorden onderscheyt, benevens de Griexsche aengeteykent.

geschreven	γεγραφὸσ	beschreven	γεγραμμένον
gelezen	λελεγὸσ	belezen	λελεγμένον
gelopen	τετρεγὸσ	belopen	τετρεγμένον
gesproken	πεφρακὸσ	besproken	πεφρασμένον
gescheenen	πεφαγκὸσ	verscheenen	πεφαμμένον

Om dezes onderscheyts wille diende-men gade te slaen <zou men er op moeten letten>, om de *participia activa* by de *activa verba* te vougen, desgelijcx ooc de *passiva participia* by *verba activa* ofte het *verbum substantivum*, zo zegt-men dan zeer bequamelic *Ic hebbe gelopen*, niet *Ic ben geloopen*, maer *Ic ben belopen*, alzoo ooc *Ic hebbe gescheenen*, niet *Ic ben gescheenen*, maer *Ic ben verscheenen*.

Wy en hebben geen lijdende Werk-woorden, nochtans geeft de opmerkinge <hetgeen men waarneemt> dezer deel-woorden een nadenken, offer wel teenigen tijde, zulken onderscheyt onder de Werk-woorden geweest heeft, gelijc alser onder de *Deel-woorden* is.

Kóks inzichten in dezen zijn te vinden in hetgeen in deze paragraaf werd aangehaald met betrekking tot de onderscheiding van de deelwoorden naar *tempus*. Ze lijken te stroken met die van Van Heule, alleen heeft Kók, die later gezelschap heeft gekregen van Laco (1666: 33) en Heister (1670: 105), voor tegenwoordige, verleden en toekomende tijd een aktief en een passief deelwoord onderscheiden, terwijl Van Heule, zoals gezegd, zich alleen met betrekking tot de verleden tijd heeft uitgelaten. Vastgesteld moet worden dat Kóks informatie met betrekking tot de analytische passieve deelwoorden in de drie tijden voor ons herkenbaarder is dan de gekunsteld aandoende opmerkingen van Van Heule. Beide spraakkunstschrijvers hebben echter een poging gewaagd, een klassiek model met synthetische deelwoordvormen in het Nederlands te ontlenen. Maar of voor Kók *de gheslaghen man* nu werkelijk 'de geslagen hebbende man' betekend heeft, valt sterk te betwijfelen (vgl. bijv. op p. 7: "een t'zaam-ghe-voeghde klank").

8. BIJWOORD

By-woort, verclaert hoe, wat end' waer het werc hem eert.
Heyns (1605: G4v)

8.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

De technische termen waarmee onze oude grammatici deze woordsoort aan hebben geduid, laten zien dat zij in nauwe relatie werd gebracht met het werkwoord. Radermacher (1568: 6v) sprak van *bywervich woort* (aanvankelijk *toedadich woort*), waarnaast hij voor het werkwoord *wervich (dadich) woort* bezigde (zie 6.1), de *Twe-spraack* (1584: 66), Heyns (1605: F6v), Vander Schuere (1612: 56[1]), Van Heule (1625: 67), Ampzing (1628: 41), Kók (1649: 44) en Leupenius (1653: 66) hebben *bijwoord* gebruikt ter vertaling van het Latijnse *adverbium*, waarnaast de *Twe-spraack* en Heyns het werkwoord met *woort* aangeduid hebben. De benaming *bijwoord*, die in de vorm *bywoirt* al in de *Teuthonista* (1477) wordt aangetroffen, is ongetwijfeld gekozen om de (semantische) functie die, zoals we nog zullen zien, deze woordsoort aanvankelijk is toegedacht. Bij de invoering (zie 6.1) van de term *werkwoord* ter vervanging van *woord* ('verbum') zou *bijwoord*, bij behoud van dezelfde (semantische) functie, in een weloverwogen terminologie het veld hebben moeten ruimen voor *bijwerkwoord*. Deze consequentie zien we echter eerst door Meijer (1672: 63: "Bywoordt, of Bywerkwoordt, *Adverbium*") en later ook door Ten Kate (1723 I: 322) getrokken, die in dezen maar weinig navolgers hebben gekregen. Van Heule (1633: 16-17) die, waarschijnlijk in navolging van Van der Schuere (1612: 61[2]), kortheidshalve met *bywoord* de categorie heeft aangeduid die wij gewoon zijn 'bijvoeglijk naamwoord' te noemen[3], heeft 'onze' bijwoorden mét voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels onder de term *helpwoorden* begrepen (zie 2.1), daarin nagevolgd in verschillende Nederlands-Engelse en Engels-Nederlandse spraakkunsten. Hexham (1647: Ii1r, Mm1r), die negen woordsoorten onderscheidt, heeft *help-woordt, hulp-woordt* en *bij-woordt* gebezigd (Dibbets 1974: 125-126)[4].

Robins (1966: 13) heeft geschetst hoe in de oude Griekse grammatica de categorie van het bijwoord zich waarschijnlijk uit de μεσότησ en πανδέκτησ heeft ontwikkeld tot de επίρηματα van Dionysios Thrax, die tot de onveranderlijke woordsoorten behoren. Het bijwoord is door deze omschreven als een *pars orationis* zonder verbuiging dat het werkwoord nader bepaalt. Daarbij heeft hij de bijwoorden in achtentwintig semantische catego-

---

1 Hij duidt op p. 61 ook het bijvoeglijk naamwoord met deze term aan.
2 "Als 'tLedeken *de* komt voor Namen of by-woorden".
3 In de marge aldaar: "Wy zeggen Bywoorden, in plaetse daermen eygentlicker, Byvougelicke woorden zoude zeggen, om der kortheit wille, men zoude ooc zeer bequamelic in plaetse van Bywoorden, mogen zeggen Bynamen, doch niet zo verstandelic <duidelijk>". Hij werd in dezen gevolgd door Beyer 1661 die ook -als De Hubert 1624: 6- *bijnaem* en *byvoegelik woord* (p. 122) gebruikt.
4 Beyer 1661: 80, 94 gebruikt eveneens "help-woord", maar hij bezigt op p. 31 etc. dezelfde term (als *Twe-spraack* 1584) ter aanduiding van ons hulpwerkwoord. Dezelfde verwarring zien we bij Van Heldoren 1675: 1 en 38. Uit Hilarides 1705: 12 vermeld ik nog de term *bepaalwoord*.

rieën ingedeeld.

Donatus en Priscianus omschreven het bijwoord in de lijn van Thrax. Donatus[5] heeft niet op het aspect van de onveranderlijkheid gewezen, en zijn "adjecta verbo"[6] -een formulering die duidelijk het ondergeschikte van het bijwoord laat uitkomen- etc. verbindt het bijwoord met het werkwoord. Priscianus[7] heeft de morfologische onveranderlijkheid van het bijwoord wèl aangeduid, de semantische relatie ervan minder beperkt dan Donatus, en de semantische relatie tussen *adverbium* en *verbum* vergeleken met die tussen *nomen adjectivum* en *nomen substantivum*. Beide invloedrijke Latijnse grammatici hebben een uitgebreide (vooral semantische) classificatie binnen de woordsoort gegeven.

In het *Exercitium puerorum grammaticale* (1488: Z5v) is met instemming Donatus' bijwoorddefinitie geciteerd[8]; diens classificatie zien we er uitgebreid, en Priscianus' opmerking dat bijwoord en bijvoeglijk naamwoord op gelijke wijze werkwoord resp. zelfstandig naamwoord bepalen, is toegevoegd aan Donatus' definitie. Valerius heeft dezelfde definitie gegeven en verderop 'verheldert en vult aan' uitgebreid met 'vermeerdert en vermindert'[9]. Bovendien heeft Valerius laten uitkomen dat het bijwoord niet alleen een werkwoord maar ook zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord, deelwoord en bijwoord kan bepalen. Despauterius (1573: 53) heeft vastgehouden aan de oorspronkelijke omschrijving van Donatus:

> *Adiectivum* is twelcke ghevought by *Verbum*, zijn bediedenesse verclaert ende vervult,

waarbij "zijn" (Lat. "eius") naar "Verbum" verwijst. Door Lithocomus is opgemerkt dat het bijwoord aan het werkwoord wordt toegevoegd om de (semantische) omstandigheid daarvan toe te lichten[10]. Vossius heeft, wellicht in navolging van Scaliger[11] en Ramus (1572: 75; zie Vorlat 1975: 368-378), de (semantische) betrokkenheid van het bijwoord niet langer tot het werkwoord beperkt, maar de mogelijkheid uitgebreid tot het naamwoord en zelfs voornaamwoord en deelwoord[12].

---

5 Donatus 2.13: "Adverbium est pars orationis, quae adjecta verbo significationem eius explanat atque inplet"; Keil 1855-1923 IV: 385; Holtz 1981: 460.

6 Deze formulering is door de traditie verstaan als 'verbo adjicitur <et>'; de deelwoordconstructie zou echter ook kunnen impliceren dat het bijwoord aan andere woordsoorten kan worden toegevoegd of een zelfstandige betekenis bezit.

7 Priscianus 15.1.1-4: "Adverbium est pars orationis indeclinabilis, cuius significatio verbis adicitur. hoc enim perficit adverbium verbis additum, quod adiectiva nomina appellativis nominibus adiuncta ... Et verbum quidem sine adverbio perfectam potest habere significationem; adverbium vero sine verbo vel participio, quod vim verbi possidet, non habet plenam sententiam"; Keil 1855-1923 III: 60.

8 "Quaero tibi quid est adverbium secundum Donatum. Dico est pars orationis quae adiecta verbo significationem eius explanat atque implet. Hoc alibi dicitur. Vel sic. Adverbium est quod iuxta verbum ponitur ad determinandum eius significationem".

9 Valerius 1562: 13r: "Adverbium est pars orationis, quae adiecta verbo significationem eius explanat, atque implet"; en p. 85v-86r: "Adverbium est pars orationis, quae adiecta verbo significationem eius explanat ac perficit, auget, aut minuit ... Adijcitur etiam nomini adiectivo, & interdum substantivo, item participio, & nonnunquam alteri adverbio".

10 Lithocomus 1592: 67: "Adverbium est dictio invariabilis, quae adiicitur verbo ad explicandam eius circumstantiam".

11 Vgl. Scaliger 1540: 313: "Adverbium ... neque enim solius Verbi temperamentum est, sed nominis quoque".

12 Vossius 1648: 151: "Adverbium est dictio indeclinabilis, quae adjicitur nomini, aut verbo (imo pronomini quoque, ac participio), ad explicandam ejus circumstantiam". Vgl. ook Vossius 1635 IV: 209.

Ook bij de Engelse grammatici zien we de traditionele lijn zich lange tijd handhaven. Langzamerhand is ook daar het bijwoord niet louter als bepaler van het werkwoord beschouwd, en ook daar zien we de termen *circumstantia* en *qualitas* of een vertaling ervan opduiken (Vorlat 1975: 371-375).

Een aantal Franse grammatici heeft geen definitie van het bijwoord gegeven (Sylvius 1531: 140, Pillot 1550: 56, Garnier 1558: 89): volgens dezen is de omschrijving van het bijwoord voor het Frans gelijk aan die voor het Latijn en zij is daarom in hun grammatica's achterwege gelaten. Opvallend is het dat zowel Meigret[13] als Estienne[14] erop gewezen hebben dat bijwoorden niet vergezeld gaan van een lidwoord. Laatstgenoemde heeft bovendien in zijn definitie laten uitkomen dat bijwoorden geen verbuiging kenden. Beiden vermeldden -in nagenoeg gelijke bewoordingen- dat het bijwoord vooral als (semantische) bepaling van het werkwoord fungeert ("communement") maar dus niet met uitsluiting van de overige categorieën. Wat vrijblijvender lijkt Ramus[15], die het bijwoord aan 'een ander woord' toevoegde; door zijn opmerking dat het bijwoord het *accidens numerus* mist, is de reikwijdte ervan echter sterk beperkt, maar is het tevens slecht van andere *indeclinabilia* onderscheiden.

Onder de Duitse grammatici heeft Albertus vastgehouden aan de klassieke opvatting dat het bijwoord het werkwoord zou bepalen[16]. Ook Ritter is die mening toegedaan[17]. Clajus heeft aanvankelijk deze traditie eveneens gevolgd, maar hij blijkt de adverbia ook als bepalers van het bijvoeglijk naamwoord aan te duiden[18]. Brücker heeft er oog voor gehad dat bijwoorden niet slechts naamwoorden, werkwoorden en deelwoorden (immers een eigen categorie; vgl. 7) bepaalden maar ook andere bijwoorden[19]. Gaandeweg heeft deze brede bepalingsmogelijkheid van het bijwoord erkenning gevonden, zoals bij Gueintz[20].

---

13 Meigret 1550: 120: "L'adverbe est une partie sans article, la signification duquel se joint communément aux verbes, qualifiant leur action ou passion, tout ainsi que fait l'adjectif les noms appellatifs ou propres... Il faut aussi entendre qu' aucuns adverbes se joignent et qualifient les noms mêmement adjectifs".

14 Estienne 1557: 72-73: "Adverbes ce sont mots qui ne se declinent point, & pourtant n'ont aucuns articles: lesquels communeement se ioignent aux verbes, pour monstrer quelle est leur action ou passion ... Aussi aucuns sont qui se ioignent pareillement aux Noms, mesme adiectifs".

15 Ramus 1572: 116: "Ladverbe cest ung mot sans nombre, qui est adioinct a ung aultre".

16 Albertus 1573: L1r: "Adverbia verbis adduntur, ut circumstantias iuxta suas significationes exponant".

17 Ritter 1616: 152: "Adverbium est pars Etymologiae agens de vocibus indeclinabilibus quae verbis frequenter ob aliquam circumstantiam apponuntur".

18 Clajus 1578: 247: "Adijciuntur & nominibus adiectivis adverbia, & inter se coniunguntur, intendendi vel minuendi gratia".

19 Brücker 1620: 62: "Etliche Wörterr seynd solcher Art, dass, wenn sie den Nominibus, Verbis, und Participiis, ja auch bissweilen ihrerr selbst gleichenn Wörternn zu oder beigesetzt werdenn, sie derselbenn umbstände erklärenn, und ihre Bedeutung desto bass erfüllenn".

20 Gueintz 1641: 87: "Das beywort ist ein unwandelbar Haubtwort, welches den andern beygesetzt einen umbstand erkläret ... oder sonst einer beschaffenheit des dinges".

8.2. HET BIJWOORD IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

8.2.1. DEFINITIES - OMSCHRIJVINGEN

Radermacher (1568: 7v) laat zien hoe de auteur met de bepaling van het bijwoord heeft zitten worstelen: een eerste omschrijving, waarin al verschillende wijzigingen waren aangebracht, is in haar geheel door een tweede vervangen. Allereerst heeft Radermacher in versie 1, parallel aan de verandering bij het werkwoord (zie 6.2.1), de technische term *toeddadich woort* vervangen door *bywervich woort*, welke laatste hij ook in de uiteindelijke versie gebruikt heeft. Vervolgens heeft hij in versie 1 getracht scherp te formuleren. Daartoe verving hij, nog voordat hij *sijne cracht* volledig had uitgeschreven -hij noteerde slechts *sijne crac*!- *sijne*, dat immers zowel naar *bywervich woort* als naar *'t wervighe* kon verwijzen en dus tweeduidig zou zijn, door het eenduidige *desselven* dat naar het meest nabijstaande antecedent verwijst. Vervolgens heeft hij *cracht* door *beteekening* vervangen, dat z.i. waarschijnlijk beter aan het Latijnse *significatio* beantwoordde. De uiteindelijke eerste versie kwam aldus te luiden:

> <Een> bywervich woort is, dwelc byt wervighe ghevoecht, vervult desselven beteekening oft verandert se, oft vermindert se, als <te weten> die gheminlyken <meestal> einden met dese syllaben *Lyken*. als blydelyken, fellyken *grammelyken, oft*

Deze in zijn geheel doorgehaalde tekst wordt in het handschrift onmiddellijk gevolgd door een andere, waarin geen verbeteringen zijn aangebracht: blijkbaar heeft de zwoegende schrijver (voorlopig) vrede gehad met:

> *Een Bywervich woort* is dat by het wervighe gestelt wordt om desselven staet te verclaren <verduidelijken> so dat het wervich woort midts desen <met behulp ervan> oft versterkt oft verkrankt <afgezwakt> oft verciert, oft mismaect word, als wanneer men seyt het *reghent*, so en weet men niet oft seer reghent oft sachtelyk. dit seere, ende sachtelyk syn bywervighe woorden, vander crachte als voorschreven. Item wanneer men seyt *De man spreekt*, so en weet men noch niet of hy wel oft qualyken oft luyde, oft heymelyken spreekt, dese woorden *wel, qualyken, luyde, heymelyken*, syn bywervighe woorden. syn ook seer veel in ghetalle.

In deze omschrijving is, vergeleken bij de eerste versie, de Donatiaanse definitie uit een grammatica als die van Valerius (1562; zie 8.1) wat losgelaten: 'significatio' ("beteekening"), 'perficit' ("vervult"), 'minuit' ("vermindert") zijn verdwenen. Er is nu sprake van "staet" (waarschijnlijk de weergave van *circumstantia*), van "verclaren" (vgl. *explanare*), en er volgt, als bijvoorbeeld bij Valerius, een viertal typen van 'verclaring'. Opvallend is het ook dat de morfologische opmerking van versie 1 ("die gheminlyken einden met desen syllaben *Lyken*") uit versie 2 is weggelaten. Weliswaar bood "gheminlyken" enige ruimte, overweging in latere instantie zal Radermacher duidelijk hebben gemaakt dat zeer veel

bijwoorden (*wel, luyde*, etc.) niet op *-lyken* eindigden[21]. Zijn slotopmerking laat zien dat hij het bijwoord -als het werkwoord: "oock"- als een open categorie heeft beschouwd.

De Valeriaanse definitie van het bijwoord die hierboven al is vermeld, vinden we terug in de *Twe-spraack* (1584: 66):

> *Bywóórd*, is een deel eender redene dat an óf by een wóórd ghezet zynde des zelfs betekenis verbreed, vervult, vermeerdert óf vermindert: dezer betekenissen zyn verscheiden als *des plaats*

waarna voorbeelden en andere betekeniscategorieën volgen. Door hier aan 'betekenis' te refereren wijkt de *Twe-spraack* af van de volgende triviumgrammatica's, waar van 'enige omstandigheid' sprake is[22]. De semantische omschrijving zou ook bescheiden syntactische informatie kunnen bevatten: het bijwoord[23] wordt (in het taalgebruik) in de omgeving van ("by") of naast ("an") een werkwoord geplaatst. Of deze vertaling van het Latijnse *adiecta* met "an óf by een wóórd ghezet zynde" zo lokaal moet worden opgevat, is echter de vraag[24].

Heyns (1605: F6v) is wat uitvoeriger:

> *Adverbes* zijn seghselen die niet ghedeclineert noch gheconjugeert en worden, dienende alleene om by de *Verbes* ghevoeghet te worden tot een verclaringhe <om te verduidelijken> wat oft hoedanich het doen oft lijden des Woords <van het werkwoord> sy: Even eens ghelijckmen door *d'Adjectifs* de ghestaltenisse van de *Substantifs* aanwijst ... Dese zijn van veelderley beteeckenissen.

We zien dat Heyns het bijwoord allereerst als morfologisch 'onveranderlijk' aangeduid heeft en vervolgens -als de *Twe-spraack*- semantisch als bepaler van de betekenis van het werkwoord[25]. Hij sluit in dezen aan bij Meigret[26] en Estienne[27]. De Prisciaanse

---

21 Vgl. ook Albertus 1573: L1r: "Adverbiorum derivativorum communissima terminatio *lich* est, quae nominibus adiectivis subiungitur: als *prachtig, Pomposus, prächtiglich pomposè* ... Saepè requirit numerus et gravitas orationis, ut adverbiis in *lich* syllabam *en* annectas". Ook Oelinger 1574: 157-158.

22 Eerst Van Heldoren 1675: 72 zal deze lijn hernemen: "De helpwoorden zijn woorden die dienen om de beteykening van de werk-woorden te verstaan, daar zijnder verscheyden soorten om dat se uytdrukken de verscheydentheyt der daden, die met de werkwoorden beteykent zijn". Maar Van Heldoren volgt hier niet het werk uit 1584 maar Festeau 1672: 63 ("Les Adverbes sont des mots qui servent à entendre la signification du Verbe. Ils sont de plusieurs sortes, parce qu'ils expriment les diverses circonstances signifiées par le Verbe"), zoals Scheurweghs 1960 heeft duidelijk gemaakt.

23 De twintigste-eeuwse lezer van de triviumgrammatica's zal het niet ontgaan dat er z.i. veeleer over bijwoordelijke bepalingen dan over bijwoorden wordt gesproken. In veel gevallen is er namelijk sprake van meerwoordige gehelen, zoals in de *Twe-spraack*: "ter linker, ter rechter, ... van honck, ... over een wyl" etc. of bij Heyns 1605: F6v-7v in het Frans: "A la parfin, ... De cas fortuit" en zelfs "plus sagement", etc.

24 Onduidelijk is, welk onderscheid de schrijvers van de *Twe-spraack* gezien hebben tussen bijwoord en voorzetsel; zie 9.2.

25 Ook in de *Teuthonista* 1477 lijkt het bijwoord alleen een bepaling bij het werkwoord te kunnen zijn: "eijn bywoirt of an en woirde clevende", waarbij het onduidelijk is of dat *clevende* lokaal en/of semantisch is bedoeld.

26 Meigret 1550: 120: "L'adverbe est une partie sans article, la signification duquel se joint communément aux verbes, qualifiant leur action ou passion, tout ainsi que fait l'adjectif les noms appellatifs ou propres".

vergelijking van de verhouding tussen bijwoord/werkwoord en bijvoeglijk/zelfstandig naamwoord vinden we in Heyns' Franse bronnen alleen bij Meigret, die bovendien verschillende semantische categorieën van het bijwoord (veelal met dezelfde voorbeelden als Heyns) heeft besproken[28], en wiens "action ou passion" overeenstemt met Heyns' "doen oft lijden"[29].

Zoals te verwachten valt, heeft Van Heule (1625: 67) Lithocomus gevolgd[30]:

> Bywoort is een woort dat by een Werkwoort gevougt wort, om eenige omstandicheyt van het zelve Werkwoort te verklaeren, de beteykeninge der Bywoorden is zeer verscheyden,

waarna achttien semantische categorieën met voorbeelden volgen. Ook in Van Heules ogen bepaalde het bijwoord dus slechts het werkwoord. Opmerkenswaard is het dat Van Heule heeft gewezen op de mogelijkheid van klasseverhuizing[31], een kwestie die hij verderop algemener aan de orde heeft gesteld:

> Veel Byvouglicke woorden, konnen bywoorden worden, ende eyndigen wel meest in *lic*, ende zijn van het Generley geslacht als *Reynelic, Zuyverlic, Goedichlic*.

Hier bespeuren we enige overeenkomst met de regel die Radermacher (1568) geformuleerd heeft en uiteindelijk doorgehaald. Van Heule was ("meest") zelfs even stellig als zijn voorganger. Wel heeft ook hij als taalbeschrijver de zeventiende-eeuwse tendens bevestigd, waargenomen in het toenmalige taalgebruik, om *-lijk* te bezigen als bijwoordelijk suffix[32]. In 1633 (: 100) is hij op de etymologie van dit *-lijk* ingegaan:

---

27 Estienne 1557: 72: "Ce sont mots qui ne se declinent point, et pourtant n'ont aucuns articles: lesquels communeement se ioignent aux verbes, pour monstrer quelle est leur action ou passion".

28 Vgl. Heyns 1605: F7r "om te begheiren" met als voorbeelden "A la mienne volonté, Dieu doint, Dieu veuille, O que je voudroy. O si plust à Dieu" en "Volontiers" met Meigrets "plút a Dieu, volontiers, je voudroe" en "a la miene volonté".

29 Aan het einde van de zeventiende eeuw bevat de *Nouvelle grammaire flamande* 1688: 96 een overeenkomende opmerking: "Alle adverb<i>a hebben een grote overeenkomst met de Nomina Adjectiva, of Bynaamwoorden, alzo ze beiden de zelve omstandigheden beduiden, en hier alleen verschil in gelegen is, dat de Bynaamwoorden 't zelve te kennen geeven in de zaaken welke door de Naamwoorden en Voornaamwoorden worden uitgedrukt, en de Bywoorden in die welke door de Werkwoorden worden betekend".

30 Vgl. Lithocomus 1592: 67: "Adverbium est dictio invariabilis, quae adiicitur verbo ad explicandam eius circumstantiam". Hillenius 1664: 168 op zijn beurt volgt Van Heule na.

31 P. 68: "hier in konnen ons veel Byvouglicke woorden dienen"; "hier by behooren ook *Weynig* en *Overvloedig*, het welke Byvouglicke woorden zijn"; "hier in konnen bynae alle Byvouglicke woorden dienen". Hetzelfde ook op p. 71: "Daer mogen ook veele Bywoorden voor Koppelingen <voegwoorden> gebruykt worden". Dergelijke opmerkingen zijn ook te vinden in de *Twe-spraack* 1584: 68, bij Heyns 1605: G2v, Schoof 1670: 179 en Richardson 1677: 144, om enkele voorbeelden te noemen.

32 Zie Schönfeld 1964: 199. Verschillende grammatici hebben hierop gewezen, m.n. wanneer zij een bijdrage wensten te leveren aan het vreemde-talenonderwijs. Zo bijvoorbeeld *The dutch tutor* 1659: 16-17: "Note that some Adverbs come from Adjectives, and are called Adverbs of Quality, which in English end in *ly*, and in Dutch in *lick*", Hillenius 1664: 73: "Many Adjectives may be made into Adverbs and then they end most of all in *lik*: as *Reinelik, zuiverlik, goedighlik*", en Laco 1666: 35: "Adverbia saepe derivantur ab adjectivis cum terminatione in *lijck*: *claer, clarus*; adv. *claerlijck, clarè*".

> De By-woorden, welke in *Lic* ofte *lijc* eyndigen, schijnen haren oorspronc van het woordeken *Gelijc* te hebben, als of men in plaetse van *Reynelic*, zoude zeggen *reyngelijc* dat is gelijc reyn, en *zuyvergelijc* dat is gelijc zuyver, deze opmerkinge <waarneming> heefter vele beweegt, om alle deze Byvougelicke woorden, met *lijc* op het eynde te schrijven, maer overmits wy de zoetvloejentheyt in onze sprake, zeer nootsakelic behoren te bevorderen, ende de wijle ooc de kortste uytsprake meest ghebruykelic is, Daerom hebben wy de silbe *lijc* als ons minst nodich naergelaten.

Met deze etymologische uitweiding[33] is Van Heule niet zo heel erg bezijden onze etymologische inzichten.

Kon men dergelijke bijwoorden, met behulp van afleiding via het achtervoegsel *-lic* gevormd van bijvoeglijke naamwoorden[34], gemakkelijk herkennen en onderscheiden van hun grondwoord, naar de vorm was er bij klasseverhuizing soms geen verschil:

> ook worden veel andere Byvouglicke woorden, voor Bywoorden gebruykt, nae de Griecksche manier, als *Hy heeft goed gedaen*, voor *Hy heeft welgedaen, Dat is zuyver gewrocht, Hy spreekt klaer uyt*.

De woordvorm stelt ons er dan niet toe in staat te zien of we met een bijwoord dan wel een bijvoeglijk naamwoord te maken hebben. Een syntactisch foefje moet dan de oplossing bieden:

> De Bywoorden konnen van Byvouglicke woorden onderscheyden worden, om dat de Byvouglicke woorden haer bequaemelic by Zelfstandige woorden vougen, het welk de Bywoorden niet en doen.

Of hij deze regel ook voor een woord als *goed* uit het zojuist gegeven voorbeeld geschikt achtte, heeft Van Heule niet vermeld.

Wel heeft hij aangegeven dat ook de overtreffende[35] trap van bijvoeglijke naamwoorden als bijwoord kan fungeren (1625: 69-70):

> Als men de grootste vergrootelicke woorden voor Bywoorden gebruykt, zo neemt men altijt eene *E* van het eynde als *Hy heeft sterkst geweest*, ende *Hy heeft Schoonst gesprooken*, maer men en zoude niet mogen zeggen, *Hy heeft sterkste geweest, Hy heeft schoonste gesprooken*.

Wat hierboven werd uitgedrukt met "zijn van het Generley <onzijdig> geslacht", is hier voor ons duidelijker uitgedrukt met "neemt men altijt eene *E* van het eynde" (zie

---

33 Vgl. ook Kiliaans eigenhandig geschreven kanttekeningen bij zijn *Etymologicum* 1599, uitgegeven door Claes 1981: "*lijck* j<d est> *ghelijck*. hinc *vriendelick* &c.".

34 Op woorden als *vriendelijk* die als bijwoord en als bijvoeglijk naamwoord kunnen fungeren, gaat Van Heule niet in.

35 De vergrotende trap wordt niet genoemd. Voor het Frans heeft Heyns 1605: F7v opgemerkt dat alle drie de trappen kunnen voorkomen: "Eenige van de voorseyde, ende naemlijck alle die in *ment* eyndigen, ... moghen als d'*Adjectifs* met dry graden gecompareert worden". Zelfstandig formuleerde Hexham 1648:Zz3v: "Adverbs, which come of Adjectives, may be compared, and are Adverbs of Quality, which in Netherdutch end in *lick*, and in English in ly".

4.2.5.1[36]). Daarnaast informeert Van Heule de taalkundige onderzoeker omtrent het gebruik van (het lidwoord?) *het* bij superlatieven in het begin van de zeventiende eeuw, waarnaast La Grue ruim een halve eeuw later (1684: 170) het tegendeel heeft beweerd:

> Quand on se sert des superlatifs, on fait preceder d'ordinaire l'article *het*, comme *hy heeft het meest geseit*, il a dit le plus, *hy heeft het minst gedaan*, il a fait le moins, *hy heeft het best gehad*, il a eu le mieulx;

onderzoek van Koelmans (1975) lijkt beider gegevens te bevestigen.

In Van Heules tweede boek (1633: 98) beantwoordt aan het marginale *De adverbiis* "Van de Help-woorden". De definitie van deze categorie blijkt qua inhoud niet te verschillen van die van het bijwoord in 1625:

> Help-woort is een woort, dat by een Werc-woort gevoucht wort, om eenige omstandicheyt van het zelve Werc-woort te verklaren.

Deze keer is Van Heule echter niet meteen overgegaan tot de vermelding van de (dit maal zes) verschillende betekeniscategorieën die hij voor het helpwoord wenste te onderscheiden, maar heeft hij eerst vermeld dat echte ("rechte") helpwoorden geen morfologische verandering vertonen:

> Ook en worden de rechte Help-woorden niet gebogen ende en lijden mede geen onderscheydinge der geslachten.

Wat die "rechte" helpwoorden zijn en wat hun 'onrechte' tegenhangers wordt op geen enkele wijze toegelicht. Wellicht heeft Van Heule gedacht aan woorden die alléén als helpwoord fungeren (als *ergens, achter, of, helaas*) naast woorden die óók als helpwoorden gebruikt worden (klassewisseling) en als niet-helpwoorden verbogen kunnen worden (als *nabij, ver*).

Uit het vervolg van de tekst blijkt dat Van Heule in 1633 -daarin door anderen gevolgd (zie 2.2)- niet slechts zijn "bywoorden" uit 1625 tot de helpwoorden heeft gerekend, maar ook voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels: eerst op p. 100 deelt hij dat expliciet mee:

> Onder onze *Adverbia* begrijpen wy, de *Praepositiones, Conjunctiones* en *Interjectiones* der Latijnen, om het kleyn onderscheyt des gebruyx wille.

Kóks definitie (1649: 44), die ook bij Heister (1670: 106) aangetroffen wordt, is een vermenging van twee sterk op elkaar gelijkende omschrijvingen van Vossius[37]:

---

36 Wat helderder is Laco 1666: 35: "Sed sicut adverbialiter etiam dicitur *claer, clarè*, adeò ut adverbium conveniat cum neutro genere adiectivi; ita notandum, hoc passim fieri, quod adiectiva forment adverbia sibi in neutro genere similia: imò adjectivum in neutro genere expressum fermè semper simul est adverbium".

37 Vossius 1648: 151: "Adverbium est dictio indeclinabilis, quae adjicitur nomini, aut verbo (imo pronomini quoque, ac participio), ad explicandam ejus circumstantiam", en Vossius 1635 Analogia: 15: "Adverbium est vox, quae nomini, verbo, aut participio, additur ad circumstantiam, aut qualitatem ejus significandam". Overigens wordt op p. 209-210 aan deze reeks het voornaamwoord toegevoegd. Vossius 1635 Analogia: 211 wijst er met nadruk op dat eerdere grammatici ten onrechte de bepalende

By-woordt is een on-ver-anderlijk Woordt, welk by een Naam-woordt, Voor-náam, Werk-woordt óft Deel-woordt ghe-voeght wordt, om des zelfs om-standigheidt óft Hoe-daanigheidt te be-tekenen.

Een bescheiden restrictie volgt op p. 54:

De By-woorden worden meest ghe-voeght by Werk-woorden en de Deel-woorden der zelve.

Kók heeft dus het aantal door het bijwoord bepaalbare categorieën uitgebreid, daarbij de traditionele woordsoort toch benadrukkend[38].

Maakte Van Heule (1625: 69-70) al een opmerking die erop neer kwam dat de overtreffende trap van bijvoeglijke naamwoorden als bijwoord dienst kon doen -in 1633 ontbreekt deze mededeling overigens-, Kók (1649: 44) heeft binnen de *accidentia*leer ter sprake gebracht dat het bijwoord, naast betekenis, nog drie andere eigenschappen bezat:

In de By-woorden zijn aan te merken haar Be-tekening, Ver-ghe-lijking, Ghe-daante en Ghestalte.

Op deze "Ver-ghe-lijking" is hij op p. 46 zeer in het kort ingegaan:

Niet alle, maar zommighe By-woorden worden ver-ghe-leeken; als, *wel, beter, best; heerlijk, heerlijker, heerlijkst; kloeklijk, kloeklijker, kloeklijkst*, enz.

Uit zijn voorbeeld *wel* (en wellicht ook uit *kloeklijk*) moge blijken dat Kók inderdaad van de adverbiale stellende trap is uitgegaan en niet heeft geredeneerd dat de vergrotende en overtreffende trap van het adjectief door klasseverhuizing adverbiaal gebruikt konden

---

functie van het bijwoord tot het werkwoord hebben beperkt: "Omnes verò istae definitiones in eo mihi deficere videntur, quòd adverbii essentiam in eo constituant, quòd adjiciatur verbo". Reeds Scaliger 1540 had de reikwijdte van het bijwoord vergroot: "Adverbium ... neque enim solius Verbi temperamentum est, sed Nominis quoque"; Barbarić 1981: 1169.

38 Kóks halfbroer, Lodewijk Meijer, heeft deze Vossiaanse uitbreiding overgenomen in zijn *Italiaansche spraakkonst* uit 1672: 177: "Bywoordt of Bywerkwoordt in het Latijn *Adverbium*, is een Woordt, welk in de zaake, die het *Verbum* of Werkwoordt, ofte het *Adnomen*, of de Bynaam, daar het bygesteldt wordt, te kennen geeft, eenige omstandigheidt van grootheidt, getal, hoedaanigheidt, tijdt, plaats, enz. beteekent". Bij Meijer ook de vergelijking tussen de functie van de bijvoeglijke naamwoorden en die van de bijwoorden (zie hierboven bij Heyns): "Deeze *Adverbia* of Bywoorden hebben eene zeer groote overeenkomst met de *Adnomina* of Bynaamen, alzo zy beide de zelfde omstandigheeden beteekenen: en hun verschil is hier alleen in geleegen, dat de Bynaamen de zelve te kennen geeven in die zaaken, welke door de *Nomina* of Naamwoorden en *Pronomina* of Voornaamen uitgedrukt worden, en de Bywoorden in die, welke door de *Verba* of Werkwoorden, en Bynaamen beteekendt worden". De vergroting van het aantal categorieën vinden we iets eerder al bij Hexham 1647: Mm1r ("Een Adverbium ofte Bywoordt, is een deel des Spraecks, om Werck-woorden, Lydende woorden <aktieve en passieve werkwoorden>, ende Naem-woorden dies te beter te helpen beduyden") en Hexham 1648: Zz3r ("An Adverbe is a part of Speech indeclinable, added to words to declare their signification"). Latere grammatica's zullen deze trend volgen (vgl. bijv. Richardson 1677: 137). Schoof 1670: *6v schrijft nog: "De sevende (Regent) tracht en helpt de Authoriteyt sijnder mede Regenten te vergrooten, door dien hy haere macht door veelderley omstandigheden der tijden en gelegentheden onder het volck uytbreydet: maer allermeest doet hy sulcks by den Groothertogh *Verbum*, dewijl hy dienselven voor alle andere soeckt te behagen; daerom laet hy hem oock noemen *Adverbium*". Maar op p. 175 vinden we deze beperking niet.

worden[39]. Anderzijds is Kók ("niet alle, maar zommighe By-woorden"), evenals Vossius ("adverbiis nonnullis"), onduidelijk: het lijkt erop alsof hij hier alleen heeft gedacht aan woorden die als bijvoeglijk naamwoord en als bijwoord kunnen optreden, en niet aan woorden als *misschien* en *niet*.

Als eerste onder de Nederlandse grammatici heeft Kók (p. 46) ten slotte de woordvorming bij het bijwoord besproken. Hij heeft onder het *accidens species* onderscheid gemaakt tussen "eerstelingen", waarvan er z.i. maar enkele zijn, en de overige[40], die van andere woorden afkomstig zijn, primair via afleiding (vgl. 2.3):

> Wat de Ghe-daante der By-woorden be-langt, wainighe zijn onder de zelve *Eerstelingen*; maar zy spruiten meest-ten-deel óft van Naam-woorden; als, *lichtlijk* van *licht, snellijk* van *snel*, enz. ja zelfs de Naam-woorden worden dik-wijls zelve voor By-woorden ghe-bruikt; als, *haast* voor *haastighlijk, schoón* voor *schoonlijk*, enz. óft van Werk-woorden; als, *schielijk* van *schieden* óft *ghe-schieden*, enz. óft van Deel-woorden; als, *ghe-leerdelijk*, van *ghe-leert, be-vestighendlijk* van *be-vestighende, Weezendlijk* van *weezende*, enz. óft van Voor-zetsels; als, *boven, be-neden*, enz.

Ook hij heeft dus, wat de naamwoorden betreft, klasseverhuizing gesignaleerd.

Met betrekking tot het *accidens figura* heeft Kók opgemerkt:

> Daar-en-boven worden de By-woorden t'zaâm-ghe-zet met Naam-woorden; als, *eêr-tijdts*, enz. óft met By-woorden; als, *Eêr-ghisteren, elder-waarts*, enz. óft met Voor-zetsels; als, *op-waarts, onder-waarts, voor-waarts, after-waarts*, enz.

Het bijwoord is hier niet zoals bij *species* het geval bleek, als eindprodukt beschouwd maar in zijn mogelijkheden om als eerste of tweede lid van een samenstelling te fungeren. Het aantal mogelijkheden lijkt beperkt tot vijf, zoals bij Vossius[41]: bijwoord + naamwoord, bijwoord of voorzetsel, en naamwoord of voorzetsel + bijwoord. Wél is het resultaat steeds een bijwoord!

Evenals Van Heule (1633) heeft Leupenius (1653: 66-74) alle morfologisch onveranderlijke woorden tot één woordsoort: het bijwoord gerekend. Ter omschrijving heeft hij nagenoeg dezelfde formule als deze voorganger gekozen:

> wy komen nu tot de *onveranderlyke*, die wy mogen noemen *Bywoorden*, om datse by een naam, of werkwoord gebruikt worden, om eenige omstandigheeden van het selve te kennen te geeven;

het causale verband ("om dat") dat Leupenius tussen term en functie heeft gelegd, is niet onmiddellijk duidelijk; maar wanneer we "naam, of werkwoord" even globaal als 'woor-

---

39 Vgl. Vossius 1648: 151: "Accidit adverbiis nonnullis comparatio", en in de aantekening: "Nam quaedam adverbia per gradus comparationis variantur". Vossius 1635 Analogia: 211 wijst erop dat *comparatio* geen *declinatio* in ware zin is maar wel *conjugatio* (vgl. voor dezelfde kwestie bij Kók: Dibbets 1981: xlviii). Het bijwoord blijft dus qua *declinatio* inderdaad 'onveranderd', "indeclinabile".

40 Op p. 18 blijkt dat naamwoorden z.i. ook van bijwoorden kunnen "spruiten"; zie 4.2.6.

41 Daar wordt echter gezien naar het bijwoord als eindprodukt: Vossius 1648: 159: "Componuntur adverbia ... vel ex nomine & adverbio, ... vel ex duobus adverbiis, ... vel ex adverbio, & praepositione".

den' samenvatten (zie ook de volgende alinea), is de relatie begrijpelijk geworden[42]. Er valt een duidelijke overeenkomst waar te nemen tussen deze definitie en een deel van die van het bijvoeglijk naamwoord (zie 4.2.3), die immers "den selfstandigen worden bygeworpen, om eenige omstandigheid vande selfstandige saake te kennen te geeven".

Allereerst moet worden opgemerkt dat bijwoorden volgens Leupenius een groter 'bereik' zouden hebben dan bijvoeglijke naamwoorden, die immers alleen bij zelfstandige naamwoorden gevoegd worden, terwijl bijwoorden blijken te worden gebruikt bij naamwoorden (waartoe "alle *naamen, voornaamen*, en *leeden*" gerekend worden: zie 2.2) en werkwoorden (inclusief dus het deelwoord; zie 2.2). Nu zal Leupenius bij het opstellen van zijn definitie van het bijwoord zich waarschijnlijk niet hebben gerealiseerd dat hij het adverbium zo kwalificeerde als een woord dat o.a. "eenige omstandigheeden" van het lidwoord te kennen gaf. Maar we zouden wél hebben verwacht dat de kritische dominee oog had gehad voor de problemen die konden voortvloeien uit zijn aanduiding dat het bijwoord (o.a.) "naamen" bepaalde en het bijvoeglijk naamwoord "selfstandige naamen", dus óók "naamen". De veronderstelling dat het bijwoord z.i. alleen "eenige omstandigheeden" te kennen zou geven van bijvoeglijke naamwoorden, is onjuist, aangezien Leupenius voorzetsels en voorvoegsels tot de bijwoorden rekende. Of er verschil bestond tussen adverbium en adjectief en, indien dat het geval is, waarin dat verschil was gelegen, is niet uit de verf gekomen.

Leupenius heeft vervolgens geconstateerd dat we met een zeer woordenrijke categorie te maken hebben, en heeft dan voor een deel de draad van Kóks betoog opgenomen:

> Hier van hebben wy een groote meenighte, de welke, om bescheidelyk <duidelijk> van de selve te handelen, sullen moeten verdeelt worden ten aansien van haare *hoedaanigheid*, ten aansien van haare *gestalte*, ten aansien van haare *beteekenisse*, en ten aansien van haare *kracht*.

Vier eigenschappen dus, door Kók (1649) al eerder vermeld als *accidentia*. Vanuit het *accidens hoedaanigheid* heeft Leupenius de bijwoorden in *onverscheidelyke* en *verscheidelyke* ingedeeld. De eerste groep blijkt onze voorvoegsels te omvatten, die in de triviumgrammatica's onder het voorzetsel gerangschikt worden (zie 9.2), de resterende *indeclinabilia* zijn "verscheidelyk": 'los of scheidbaar'. Het woord *gestalte* uit bovenstaand citaat is even verderop door *gedaante* vervangen; terwijl bij Kók (1649) *ghe-stalte* een term was binnen het *accidens figura* en *ghe-daante* binnen *species* heeft Leupenius deze *accidentia* bijna achteloos ineengeschoven. Hij heeft opgemerkt dat een bijwoord ("verscheidelyk" of "onverscheidelyk") enkele (*daar, ge(sien)*) of dubbele (*daarom, onge(sien)*) gedaante bezit, dan wel "selfstammige" (*om, wee*) of "afkomstige" (*haastelyck, smorgens*). Een bijwoord kan dus tegelijkertijd qua *figura* 'enkel' zijn (*na* tegenover 'dubbel': *bijna, nabij*) en qua *species* "selfstammig" (*na* tegenover 'afkomstig': *nalijk*[43]), maar niet 'dubbel' én 'afkomstig' (zie ook 2.3).

Wat hun kracht betreft -zie voor het *accidens betekenis* 8.2.2- die "rustend" of "beweegend" kan zijn, verwijs ik hier naar 9.2.2 waar de voorzetsels aan de orde zijn, die

---

42 Wellicht heeft Van den Ende 1669: Zzz1r, door wie overigens 9 woordsoorten worden onderscheiden, zich bij zijn definitie van het bijwoord wel op Leupenius verlaten, zonder te doorzien dat deze onder *naam* meer dan alleen het naamwoord begreep: "Bijwoord is een onveranderlijk woord, dat bij een naam, of voegwoord <werkwoord> gezet word, om te verklaren d'omstandigheid van dien".

43 Een woord als *onna* ('niet nabij') hoort vanuit de *figura* te worden bezien, aangezien *on-* als voorvoegsel tot de voorzetsels gerekend wordt en dus tot samenstellingen leidt.

immers 'beweging' veroorzaken bij volgende naamwoorden. Maar de 'beweging' kan ook gelegen zijn in het bijwoord zelf dat *comparatie* kan vertonen, -wat eerdere grammatici al evenzeer hadden laten zien.

8.2.2. BETEKENIS

Meer dan welke andere woordsoort is de categorie van het bijwoord door de grammatici in semantische groepen verdeeld. Reeds Thrax heeft achtentwintig categorieën onderscheiden (Michael 1970: 102), zich daarbij enerzijds op de *figura* van de bijwoorden baserend (zie 2.3) en anderzijds op hun *significatio*. Zowel Donatus als Priscianus hebben deze beide *accidentia* gescheiden behandeld. Donatus[44] is tot vierentwintig semantische groepen gekomen, Priscianus[45] tot twintig, waarbij voor wat de laatste drie betreft naast de betekenis ook de vorm een rol kan hebben gespeeld. Opvallend is het dat Donatus de bijwoorden van plaats als eerste heeft genoemd en deze in vier groepen heeft verdeeld, terwijl Priscianus de bijwoorden van tijd als eerste heeft vermeld en zowel bij deze als bij die van plaats een vierdeling heeft aangebracht. Het aantal semantische categorieën binnen het bijwoord vertoont krimp en groei. Zo vermeldt Michael (1970: 450) een indeling in eenenveertig groepen in een grammatica uit 1733, en signaleert Barbarić (1981: 1124-1125) naast de zesendertig klassen van Clajus (1578[46]) en de dertig van Ritter (1616) er slechts vijf bij Olearius (1630).

Aan het tot stand brengen van een semantische onderverdeling[47] is Radermacher (1568) niet toegekomen. De *Twe-spraack* is (1584: 66-67), na de vermelding van bijwoorden van plaats, tijd en getal, in "ende zó vóórt" verzand. Dit "ende zó vóórt" kan enigszins worden ingevuld doordat bij het tussenwerpsel (zie 11.2.2) als semantische groepen verwondering, blijdschap, droefheid en smaad worden genoemd, "die al onder *bywóórd* wel moghen begrepen worden" (p. 67-68), terwijl met betrekking tot het ("lozende", "bindende") voegwoord is opgemerkt dat ze van klasse kunnen verhuizen en als bijwoord dienst kunnen doen; deze semantische categorieën zijn dus ook binnen de woordsoort 'bijwoord' aanwezig[48].

---

44 Donatus *Ars maior* 2.13 somt achtereenvolgens op: *adverbia 1. loci, 2. temporis, 3. numeri, 4. negandi, 5. adfirmandi, 6. demonstrandi, 7. optandi, 8. hortandi, 9. ordinis, 10. interrogandi, 11. similitudinis, 12. qualitatis, 13. quantitatis, 14. dubitandi, 15. personalia, 16. vocandi, 17. respondendi, 18. separandi, 19. iurandi, 20. eligendi, 21. congregandi, 22. prohibendi, 23. eventus, 24. comparandi*; Keil 1855-1923 IV: 386, Holtz 1981: 641. Dezelfde reeks ook in Donatus' *Ars minor*; Keil 1855-1923 IV: 363, Holtz 1981: 596.

45 Priscianus 15.5.28-39 noemt *adverbia 1. temporalia, 2. localia, 3. dehortativa, 4. abnegativa, 5. confirmativa, 6. iurativa, 7. optativa, 8. hortativa, 9. remissiva, 10. qualitatis, 11. quantitatis, 12. dubitativa, 13. congregativa, 14. discretiva, 15. similitudinis, 16. ordinativa, 17. intentiva, 18. comparativa, 19. superlativa, 20. diminutiva*; Keil 1855-1923 III: 80-89.

46 Die overigens ook het tussenwerpsel tot het bijwoord rekende; zie 11.1.

47 Een eerste spoor daarvan, geënt op de Latijnse spraakkunst, is te vinden bij Lambrecht 1550: A7v: "adverbium vocandi".

48 Er zij hier vermeld dat de categorieën in het *Exercitium puerorum grammaticale* 1488: Z5v, evenals de definitie van het adverbium, sterke overeenkomst vertonen met die van Donatus. Ook de 22 groepen

Na Heyns (1605: F6v-7v) die -beïnvloed door Meigret (1550)- voor het Frans veertien categorieën onderscheidde, is Van Heule (1625: 67-69) met achttien groepen[49] relatief uitvoerig. Dit aantal komt ook voor bij Kók (1649: 44-46), maar bij deze laatste ontbreken drie categorieën van Van Heule en zijn dus ook drie nieuwe toegevoegd, die ook bij Lithocomus (1592) en Vossius (1648) aanwezig zijn. Van Heule (1633: 98-99) telt slechts zes groepen, Leupenius (1653: 68-72) vier, zij het dat hij binnen een categorie enkele subgroepen heeft onderscheiden; maar bij beide grammatici omvat, zoals gezegd (zie 2.2), de categorie van het bijwoord ook de andere *indeclinabilia*.

In het nu volgende overzicht zijn ter vergelijking de groepen bijwoorden vermeld die door enkele grammatici zijn opgesomd. Daarbij is de interne volgorde aangegeven.

Lithocomus 1592	Heyns 1605	Van Heule 1625	Kók 1649
adv. loci	2 bewijsen plaetse	1 der plaetse	1 plaats
adv. temporis	1 om tydt te bewijsene	2 des tijts	2 tijdt
adv. numeri	10 om te tellen	6 tellende bw.	3 ghe-tal
adv. negandi	4 om te loochenen oft t'ontkennen	5 loochenende bw.	4 be-neening
adv. affirmandi	3 om yet te bevestighen	4 bevestigende bw.	5 be-vestighing
adv. demonstrandi			6 an-wijzing
adv. optandi	6 om te begheiren	13 wenschende bw.	
adv. hortandi		10 vermaenende bw.	7 an-porring
adv. ordinis	11 om t'ordineren oft 8 orde schicken		
adv. interrogandi	9 dienen om te vraghen	3 vragende bw.	18 vraaghing
adv. similitudinis	14 bewijsen gelijckenisse	15 van gelijckenisse	9 ghe-lijknis
adv. qualitatis	12 bewijsen qualiteyt oft hoedanicheyt	8 van hoedanicheyt	10 hoe-daanigheidt
adv. quantitatis	13 dienen tot quantiteyt oft talbaerheyt	7 van menigvul-dicheyt	11 hoe-ghrootheidt
adv. intendendi			
adv. remittendi		11 versachtende bw.	
dubitandi	8 bewijsen twijffelinghe	14 twijfelachtige bw.	12 twijfeling
personalia			
vocandi			
separandi		17 scheydende bw.	13 af-zondering
iurandi			14 be-eedighing
eligendi			15 ver-kiezing
congregandi		16 verzamelende bw.	16 ver-zaameling
prohibendi		12 verbiedende bw.	17 ver-bieding
eventus			
adv. comparandi	5 om te verghelijcken	9 vergelijkende bw.	7 om met voor-waerde te spreken
		18 toegevende bw.	

Opvallend is het dat in enkele boekjes bestemd voor het vreemde-talenonderwijs het aantal semantische categorieën van het bijwoord aanzienlijk uitgebreider is dan in de Nederlandse triviumgrammatica's. Zo heeft Hexham (1647) negenentwintig en Hexham (1648) zevenentwintig groepen opgesomd, Hillenius (1664) heeft er negenentwintig gegeven en Richardson (1677) zesentwintig, La Grue (1684) eenentwintig[50]. In *The Dutch schole-master* (1646), *The Dutch tutor* (1659) en bij Beyer (1661) zijn er echter slechts acht vermeld.

---

van Berlaimont 1556: 68v-71v, die voor een groot deel van Nederlandstalige benamingen zijn voorzien, zijn 'Donatiaans', evenals de 13 van Hyperphragme 1576: I6v-K5r.

49 Hiervan komen er 17 voor bij Lithocomus 1592: alleen Van Heules laatste groep, de "toegevende", ontbreekt bij zijn bron.

50 Voor een deel kan dit worden verklaard uit de gebruikte bronnen. Onderzoek van G.J.C. Maas (doct. scriptie Ned. taalkunde, Nijmegen) heeft uitgewezen dat van de dertig categorieën uit Lilys *Institutio* er zesentwintig in Hexhams werk voorkomen. Hillenius (1664) heeft aan Van Heule (1625) en aan Hexham (1648) ontleend.

De
Nederduytsche
SPRAEC-KONST.

DE spraec-konst/ wort by de Grieken/ en Latijnen Grammatica genaemt/ welc woort in het duytsch Letterkonst beteyckent/ maer om dat in dit werc de spraake meer aen-gewert wort/ als wel het gene dat den letteren aengaet/ so heeft ons het woort Spraec-konst best behaegt.

Horatius. *Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres.*

Wat de Spraec-konst is.

Definitio Grammatice.

De Spraec-konst is eene wetenschap/ om wel te spreken/

Van de deelen der Spraec-konst.

De Spraec-konst bestaet in twee deelen, als in
- Woorden. — *Dictiones.*
- Der woorden veranderlikheyt. — *Dictionum variationes.*

In de woorden worden als delen geleert
- De Spellinge. — *Orthographia*
- De uyt-sprake of Klanc-maet. — *& Prosodia.*

Door de kennisse der woorden/ende der woorden veranderlikheyt/ worden de rede-

A nen

9. VOORZETSEL

Voor-setsel d'ander dient in v'randringh' oft gheene
Heyns (1605: G4v)

9.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

Door de Haarlemse schoolmeester Heyns (1605: A4r) zien we de ons vertrouwde term *voorzetsel* voor het eerst in een Nederlandse spraakkunst gebruikt[1]. Wellicht is deze van hem overgenomen door zijn stadgenoot Van der Schuere[2] via wie hij bij Dafforne[3] en Kók (1649: 46) kan zijn beland. Nadat Moonen (1706) de term tot de zijne had gemaakt[4], is hij in de achttiende eeuw algemeen gangbaar geworden[5].

Radermacher (1568: 7r) heeft zijn aanvankelijke bewoording *voorsettich woort* doorgehaald en vervangen door *voorstellich woort*[6]. Gebruikelijk werd echter in de triviumgrammatica *voorzetting(e)*, dat we voor het eerst in de *Twe-spraack* (1584: 64) en vervolgens bij Van Heule (1625: 66, 1633: 101) aantreffen[7]. Diens invloedrijke werk zal deze term hebben doorgegeven aan Den Decker (1659: 57), Hillenius (1664 en 1671: 74), Van Heldoren (1675: 1), La Grue (1688: 104). In spraakkunsten ten bate van het onderwijs in vreemde talen vinden we daarnaast *voorstelling*: Hexham (1647: Ii1r, 1673), Beyer (1661: 95), Van Heldoren (1675: 79), La Grue (1688: 11). Van Comenius (1673: 150) valt nog *voor-woordeken* te vermelden, geënt op de term *Vorwort* die, sinds Ratichius (1613) hem introduceerde, vanaf de zeventiende eeuw vrijwel algemeen in het Duits in gebruik is gebleven. Een eeuw eerder vinden we deze ook in de Nederlandse grammaticale

---

1 Vgl. echter Kiliaans aantekening in het *Promptuarium Latinae linguae* (Antwerpen, 1591) bij 'praepositio': "Veur-settinghe, veursetsel, een deel van de oratie".

2 Geeft Van der Schuere 1612: 52 nog aanleiding tot de veronderstelling dat hij onder "voor-zetsels" alleen voorvoegsels verstaat ("wanneer de voor-zetzels *be* ende *ge* van eenige klynk-Letteren gevolgd worden"), verderop blijkt de groep uitgebreider te zijn (p. 53): "uyt-genomen daer de voorzetzels die in een klynk-Letter eyndigen, van twee me-klynk-Letteren gevolgd worden, als: *be-klaegd, ge-trokken, by-staenders, me-plegers, toe-schikken*, enz. daer de me-klynk-Letteren alle beyde in't begin der Sillabe, die achter zulk voor-zetsel volgd, aen een gehecht blyven", en (p. 62) "Wanneer het voorzetzel *te* of *tot* komt voor eenige namen ofte woorden ...".

3 Dafforne 1627 geeft aanvankelijk eveneens aanleiding tot de veronderstelling dat 'voorzetsel' voor hem 'voorvoegsel' is: (p. 46) "Wanneer d'eerste Sillabe van de Drie een *Voor-zetsel* is: als *be-ste-de, betre-de, be-we-ze, ge-bede*, end' meer ander", (p. 63) "wanneer die *voor-zetzels*, *be*, end' *ge*, door *e*, ghevoeght werden ...", (p. 85) "inde voor-zetsels, *ver, on, vol*"; op p. 86 herhaalt hij echter Van der Schuere met "als daar *voor-zetsels* voorkomen ... zynde *me, ghe, by, toe, be*".

4 In zijn brief van 20 april 1708 aan Van Hoogstraten gebruikte Moonen overigens *voorzettingen* en in zijn spraakkunst van 1706: 123 *voorwoort*.

5 Dat Meijer in de *Woordenschat* van 1654: 189 *voorstellinge*, dat in de editie van Hofman uit 1650: 117 als vertaling werd gegeven van *praepositio*, verving door *voorsetsel*, zal aan Kóks invloed moeten worden toegeschreven. Ook via dit woordenboek zal de ons bekende term sterk zijn gepropageerd.

6 Een term die Kók 1649: 48 in zijn vertaling van *coniunctiones praepositivae* gebruikt: "Voor-stellighe Kóppel-woorden"; zie 10.2.2.

7 Er bestaat dus een duidelijke overeenkomst met de vertalingen die we gewoonlijk aantreffen in Duitse geschriften van vóór 1500: "furesezeda, vorseczung, vorsetzung"; Vortisch 1910: 60.

terminologie, bij Lambrecht (1550: A6v):

> d'earste silleben van dézen voorgaanden woorden, te wéten *be, ghe, naar, onder, ont*, ende *ver*, zyn ledsilleben, of articuli praepositivi, dats voorwoorden, of voorsilleben, diemen zomtijds voor ander woorden steld, tot staerker beteakenes.

Al bij Thrax zien we de προθεσις aangeduid als een onveranderlijk woord dat vóór andere woorden kan worden geplaatst in een syntactische verbinding of als deel van een samenstelling of afleiding. In de strikt formele definitie van Priscianus vinden we dit terug[8], zij het dat hij heeft opgemerkt dat de laatste groep ten onrechte onder de *praepositio* werd gerekend (Keil 1855-1923 III: 29, 56). In de Griekse traditie staat ook Donatus, die in de definitie het betekenisaspect heeft geaccentueerd[9]. Hij heeft er ook op gewezen dat *praepositiones* gepaard gaan met naamvallen dan wel aan het begin van woorden gebruikt worden: het aanvankelijk wat vage "praeposita" uit de definitie is daarmee verduidelijkt, de criteria 'scheidbaar' en 'onscheidbaar' zijn geïntroduceerd, en een driedeling blijkt te kunnen worden aangeboden[10]:

```
                  |==> alleen verbonden
praepositiones    |==> alleen los
                  |==> soms verbonden, soms los
```

Donatus is hierbij uitgegaan van de gebruiks*mogelijkheden* van de verschillende woorden die tot de *praepositiones* werden gerekend. Aan hedendaagse maatstaven getoetst blijken er taalelementen van verscheiden aard toe te behoren: voorvoegsels ('alleen verbonden'), voorzetsels ('alleen los') en bijwoorden/voorzetsels ('soms verbonden, soms los').

Binnen de zestiende- en zeventiende-eeuwse grammatica's van het Latijn en van de volkstalen zien we deze opvattingen gehandhaafd. Valerius heeft in zijn semantische benadering geheel Donatus gevolgd, maar daaraan de grammaticale terminologie van Priscianus toegevoegd[11]. Despauterius[12] en Lithocomus[13] leunen aan tegen Priscianus, evenals Meigret[14]. Heyns (1605: G1r) heeft duidelijk de omschrijvingen van de twee

---

8 Priscianus 14.1.1: "Est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis, quae praeponitur aliis partibus orationis vel appositione vel compositione"; Keil 1855-1923 III: 24.

9 Donatus 2.16: "Praepositio est pars orationis, quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut mutat aut conplet aut minuit"; Keil 1855-1923 IV: 389 en Holtz 1981: 648.

10 Donatus *Ars major*: "Praepositiones aut casibus serviunt aut loquellis aut et casibus et loquellis. Aeque aut coniunguntur aut separantur aut et coniunguntur et separantur"; Keil 1855-1923 IV: 389; Holtz 1981: 648.

11 Valerius 1562: 86r: "Praepositio est, quae aliis partibus praeponitur, ut earum significationem, aut mutet aut compleat, aut augeat, aut minuat, vel appositione ... vel compositione". Vgl. ibid. 15v.

12 Despauterius 1573: 63: "Die gestelt word voor d'ander *Partes* int vervolghen ofte inde *Compositie* ende beschickijnghe".

13 Lithocomus 1592: 70: "Praepositio est dictio invariabilis, quae praeponitur aliis dictionibus: Vel appositione ... vel Compositione".

14 Meigret 1550: 112: "La préposition est une partie de langage indéclinable qu'on prépose aux autres parties par adjonction ou composition". Veel zelfstandiger is de waarneming van Estienne 1557: 84: "Prepositions ce sont petis mots, souvent d'une syllabe, quelque fois d'une lettre, le plus souvent de deux syllabes, & fort peu de trois, qui se mettent devant les autres mots quand on parle d'ung lieu, d'un ordre ou qu'on dit cause pourcuoy".

invloedrijke Latijnse grammatici ineengeschoven; bovendien heeft hij '(de?) andere woordsoorten' van zijn voorgangers beperkt tot 'de eerder besproken woordsoorten', waardoor voegwoord en tussenwerpsel volgens hem niet met een 'voorzetsel' kunnen worden verbonden:

> *Prepositions* zijn segselen die oock niet ghedeclineert noch gheconjugeert en worden, dienende alleene om voor de luydsels oft seghsels van de voorgaende Deelen ghestelt ende ghebruyckt te worden, om de beteeckenissen van dien te veranderen, vervullen oft verminderen met d'appositie oft bystellinghen van dien.

Van de eerste Duitse grammatici heeft Albertus geen definitie gegeven; wel is het duidelijk (vgl. "verba") dat hij de voorzetsels (semantisch) bij het werkwoord (lees: gezegde) uit de zin laat aansluiten[15], iets wat we ook bij Nederlandse grammatici zullen zien gebeuren. Opmerkelijk is de vijfdeling die Oelinger (in het deel over de syntaxis!) heeft aangebracht ten aanzien van het gebruik van de *praepositiones*, die hij overigens niet heeft gedefinieerd:

```
                    |==> die los voorop worden
                    |    geplaatst (neben)
                    |==> die los achter worden
                    |    geplaatst (wegen)
praepositiones==>   |==> die los soms voorop soms
                    |    achter worden geplaatst (nach)
                    |==> die omschreven worden (nahe bey)
                    |==> die onscheidbaar zijn (be-)
```

Ook bij Clajus ontbreekt een definitie: evenals zijn voorgangers heeft hij deze uit de Latijnse grammatica bekend verondersteld. Hij heeft echter laten uitkomen dat de scheidbare voorzetsels (i.c. echte voorzetsels) een naamval 'regeren'[16], een kwestie die al door Donatus in de *Ars minor* en *Ars maior* was aangestipt.

9.2. Het voorzetsel in de Nederlandse triviumgrammatica

9.2.1. Definities - omschrijvingen

De Nederlandse grammatici uit de triviumperiode hebben allen het voorzetsel behandeld onder de onveranderlijke woordsoorten, of ze het nu als een afzonderlijke categorie dan wel als een onderdeel van een meer omvattende woordsoort (Van Heule 1633, Leupenius

---

15 Melanchton 1547: 233: "Praepositio, est propemodum articulus, verbo nomen adiungens, quod aliquam facti circumstantiam significat". Albertus 1573: M1r: "Praepositiones vestiunt verba alijs circumstantijs quam adverbia, nuda enim adhuc sunt verba, quae adverbijs tantum induuntur, nec certam alsolvunt sententiam".

16 Clajus 1578: 201: "Praepositionum aliae sunt Inseparabiles, quae casus non regunt, sed tantùm cum aliis partibus orationis componuntur. Aliae sunt separabiles, quae & cum aliis dictionibus componuntur: & separatim cum suis casibus construuntur".

1653) beschouwden.

In de *Twe-spraack* (1584: 66) blijkt de definitie van het voorzetsel rechtstreeks uit Donatus te zijn vertaald, waarbij wellicht de -weinig specifieke- Duitse terminologie ("erfüllet, ändert, mindert") van Glareanus (1570) van invloed kan zijn geweest:

> *Voorzettinghen*, als <te weten> die voor de ander delen ghezet worden der zelver betekenis vervullende, veranderende ófte verminderende: dees staan lós ófte anghehecht, de lósse zyn deze; *tót, by, voor, toe, teghens, nevens, weder, boven, over, binnen, buyten, om, omtrent, tusschen, op, onder, door, behalven, na, naast, van, uyt, zonder, met, in, af, an, mis, wan.* enighe dezer worden wel an de wóórden gheknócht <gehecht>: maar de vólghende komen nimmermeer lós zynde, als, *be, ver, her, on, ghe*, ende *ont.*

waarin "delen" als 'partes orationis', 'woordsoorten' moet worden verstaan.

In de definities van het voornaamwoord ("word voor een naam ... ghestelt"; vgl. 6.2.1) en het bijwoord ("dat an óf by een wóórd ghezet zynde des zelfs betekenis verbreed, vervult, vermeerdert óf vermindert"; vgl. 8.2.1) heeft de *Twe-spraack* eenzelfde (syntactische) plaatsaanduiding ("voor ... ghestelt", "an óf by ... ghezet") als bij het voorzetsel gebruikt, en de (semantische) definitie van het bijwoord ("verbreed, vervult ...") komt verwarrend dicht bij het semantische element uit de definitie van het voorzetsel. Men kan zich afvragen of de Amsterdamse auteurs het verschil tussen deze woordsoorten wel voldoende hebben doorzien (vgl. 8.2).

Het verschil tussen voorzetsel en voornaamwoord zal hun duidelijk zijn geweest: het voornaamwoord kan alleen bij een naamwoord worden gezet, het voorzetsel -volgens de definitie- bij alle woordsoorten (dus ook bij het naamwoord), maar het voornaamwoord wijst "altóós een zeker persoon" aan (6.2.1). Maar het verschil tussen voorzetsel en bijwoord[17]? Men zou kunnen denken: volgens de definities staat het bijwoord alleen bij "een wóórd", d.i. 'werkwoord', het voorzetsel bij "de ander delen". Daarbij wordt dan vergeten dat de omschrijving van het voorzetsel in de *Twe-spraack* gegeven is vóór die van het bijwoord, zodat "voor de ander delen" in principe moet worden verstaan als 'voor woorden die tot de overige acht woordsoorten behoren'. Bovendien: in de *Twe-spraack* is bij de bespreking van het voorzetsel op p. 66 nog een aantal voorbeelden geleverd waarin de "voorzetting" (i.c. een voorvoegsel) vóór een werkwoord is geplaatst. We mogen hieruit concluderen dat het verschil tussen beide woordsoorten inderdaad niet scherp werd gezien. Wellicht was dat de reden waarom Gedeon op p. 69 bij de samenvatting van de onveranderlijke woordsoorten heeft geadviseerd: de *voorzetsels* moet je van buiten leren, de *voegwoorden* hebben een verbindende functie, de *tussenwerpsels* hebben een emotionele betekenis, en wat er dan overblijft zijn *bijwoorden*[18]. Dat van buiten leren werd vergemakkelijkt doordat de voorzetsels werden gepresenteerd als een gesloten klasse, waarvan een exhaustieve opsomming leek te kunnen worden gegeven: "de lósse zyn deze", "de vólghende komen nimmermeer lós zynde" (p. 66)[19].

---

17 Vgl. Hyperphragme 1576: K7v: "Vele Prepositiones zijn dickmael Adverbia ende die Adverbia werden somtijts Prepositiones".

18 "de andere zyn altsamen onbuyghelyck; waar van men de *Voorzettinghen* behóórt inde ghedenckenis te prenten. Welcke de reden binden dat zyn *Kóppelinghen*, ende die enighe schielyke verandering des ghemoeds betekenen zyn *Inwurpen*, het overschót zyn *Bywóórden*".

19 Vgl. ook Clajus 1578: 201: "Inseparabiles sunt undecim" en "Separabiles sunt viginti tres". Ook Valerius 1562: 16v en 86v waar de aantallen 50 en 51 worden genoemd. Priscianus 14.2.9 heeft reeds opgemerkt dat het aantal Griekse voorzetsels tot 18 beperkt was.

Na de *Twe-spraack* baart Van Heule (1625: 66) weinig opzien met zijn definitie:

> Eene Voorzettinge is een woort, welk voor andere woorden gestelt wort,

waarin we waarschijnlijk mogen lezen dat met die "andere woorden" een (syntactische? semantische?) verbinding wordt aangegaan. Dat staat er echter bij Van Heule nog wat onduidelijker dan in de *Twe-spraack* waar immers nog op de semantische kant van de *voorzetting* werd ingegaan. De informatie die Van Heule hierna heeft gegeven (zie 9.2.2), is evenwel verhelderend.

In zijn tweede grammatica is Van Heule (1633: 100-101) niet duidelijker: de *voorzettingen* zijn nu ondergebracht bij de *help-woorden* (zie 8.2.1) en vallen derhalve ook onder de definitie daarvan: ze verduidelijken een "omstandigheyt" van het werkwoord, van één woordsoort dus. De definitie is niet langer syntactisch van aard en het voorzetsel is niet langer omschreven als verbonden met de overige delen van wat thans de voorzetselgroep heet.

Kók (1649: 46) spreekt ons meer aan die, Vossius getrouw[20], in zijn definitie o.a. heeft gewezen op de semantische karakteristiek van het voorzetsel (vgl. ANS 1984: 619):

> *Voor-zetsels* zijn on-buighzaame Woorden, waar door een Naam-woordt by een Werk-woordt ghe-voeght wordt, om een óorzaak, plaats, tijdt, t'zaamen-voeghing óft be-roóving te betekenen.

Kók heeft dus geen formele definitie gegeven, en zelfs in het midden gelaten waar het voorzetsel zijn plaats dient te hebben. Hij heeft de verbindende functie van het voorzetsel beperkt tot die van een intermediair, ter verbinding van een naamwoord met een werkwoord, zoals dat ruim een eeuw tevoren ook al was gedaan door Melanchton[21]. Naar de letter van deze definitie kan het voorzetsel dus niet het ene met het andere naamwoord verbinden (en dus naar onze opvattingen slechts bijwoordelijke bepalingen inleiden).

Als Van Heule (1633) heeft ook Leupenius (1653: 66) de voorzetsels tot de éne categorie van de "onveranderlyke woorden ofte Bywoorden" gerekend. Ze worden dus "by een naam, of werkwoord gebruikt, om eenige omstandigheeden van het selve te kennen te geeven" (vgl. 7.2.1). Hoe we dat "by een naam, of werkwoord gebruikt" (Leupenius), "voor andere woorden gestelt" (Van Heule 1625) etc. moeten verstaan, wordt enigszins belicht door de gegevens uit de volgende paragraaf. Hier moet worden vastgesteld dat de tot nu toe geboden omschrijvingen in onze ogen geenszins helder zijn.

9.2.2. SOORTEN EN EIGENSCHAPPEN

De *Twe-spraack* onderscheidt aanvankelijk twee groepen *voorzettinghen*; beide worden, zoals hun benaming al uitdrukt, vóór de andere woordsoorten geplaatst, maar ze staan "lós

---

20 Vossius 1648: 159-160: "Praepositio est dictio indeclinabilis, qua nomen adjungitur verbo, ad caussam, locum, tempus, conjunctionem, aut privationem significandam".

21 Melanchton 1525: 233: "Praepositio, est propemodum articulus, verbo nomen adjungens, quod aliquam facti circumstantiam significat", waarin *articulus* de betekenis 'verbinding' draagt; Padley 1976-1988 I: 51.

óf anghehecht". Anders gezegd: het zijn zelfstandige woorden of het zijn woorddelen. Die beide mogelijkheden zijn niet vrij voor alle woorden die de *Twe-spraack* als *voorzettinghen* heeft beschouwd: er blijken uiteindelijk drie categorieën te bestaan, dezelfde drie als bij Donatus (vgl. 9.1): 1. *voorzettinghen* die als woord worden gebruikt; 2. *voorzettinghen* die als woord of als woorddeel worden gebruikt; 3. *voorzettinghen* die alleen als woorddeel worden gebruikt. De eerste categorie wordt gevormd door negenentwintig opgesomde woorden, althans zo moeten we concluderen uit

> de lósse zyn deze; *tót, by, voor, toe, teghens, nevens, weder, boven, over, binnen, buyten, om, omtrent, tusschen, op, onder, door, behalven, na, naast, van, uyt, zonder, met, in, af, an, mis, wan.*

Bij nadere beschouwing blijkt de overgrote meerderheid van deze woorden ook in de hedendaagse grammatica van het Nederlands tot de voorzetsels te worden gerekend. Wat vreemde vogels zijn wellicht *af* (zie echter ANS 1984: 624, MnlHwb 22, Van Dale 1984 I: 74), *behalven* (zie ANS 1984: 630-631), *toe* (WNT XVII: 382), *weder* (MnlHwb 772) die als voorzetsel voorkwamen of soms nog als zodanig worden gebruikt en beschouwd, en *mis* en *wan*, die waarschijnlijk ten onrechte tot deze categorie zijn gerekend[22].

Dat verschillende van de woorden uit categorie 1 kunnen optreden als eerste deel van een samenstelling (ze worden dan overigens thans als bijwoorden beschouwd; ANS 1984: 490 etc.), bijvoorbeeld een (scheidbaar of onscheidbaar) werkwoord, is bekend. In die positie behoort een aantal van de woorden van categorie 1 tot categorie 2 volgens de *Twe-spraack*: "enighe dezer worden wel an de wóórden gheknócht". De voorbeelden die hierbij worden geleverd:

> *toezien, voorzien, opzien, doorzien, omzien, nazien, uytzien, inzien, afzien, anzien, miszien, wanschapen*

laten zien dat de opstellers van de *Twe-spraack* bij "wóórden" allereerst aan 'werkwoorden' hebben gedacht (vgl. 6.1). Of ze *wanschapen* hebben doorzien, valt bij het ontbreken van *schapen* te betwijfelen: wellicht dat een woord als de semantisch equivalente Latijnse samenstelling *deformis* daar debet aan is.

Tot de derde categorie zijn in de *Twe-spraack* gebonden morfemen gerekend, die thans voorvoegsels of prefixen worden genoemd:

> de vólghende komen nimmermeer lós zynde, als, *be, ver, her, on, ghe*, ende *ont*. Merckt in *bezien, verzien, herzien, onghezien, ghezien, ontzien.*

Ook nu blijken slechts werkwoordsvormen ter illustratie te dienen.

Van Heule (1625: 66) heeft dezelfde twee- en driedeling gegeven als de *Twe-spraack*. Allereerst heeft hij geconstateerd dat een *voorzetting* "voor andere woorden gestelt" wordt

---

22 Ten onrechte meent Ruijsendaal 1989: 246 uit het geciteerde te mogen concluderen dat ook bijwoorden tot de voorzetsels worden geteld.

"door nevenstellinge, ende somtijts door tsamevouginge"[23]. Van Heule heeft dan ook dan ook "losse" en "gekoppelde" *voorzettingen* onderscheiden, waarna hij met betrekking tot de "losse" opmerkt dat sommige daarvan ook "gekoppeld" voorkomen.

Evenals de *Twe-spraack* heeft Van Heule gesuggereerd dat hij een uitputtende opsomming leverde. De volgorde van de vermelde *voorzettingen* is sterk door die van de *Twe-spraack* bepaald maar er zijn in de tekst duidelijke verschillen ten opzichte van de grammatica uit 1584:

> Daer zijn losse ofte Gekoppelde voorzettingen, De losse voorzettingen zijn de naevolgende, als *Tot, By, Voor, Tegens, Nevens, Boven, Binnen, Buyten, Om, Ontrent, Tuschen, Op, Onder, Door, Nae, Naer, Met, In, Aen*, deze woorden begeeren na haer den Aenklager, deze voorzettingen *Van, uyt, in* begeeren tot haer den Ofnemer ... zommige van de genaemde Voorzettingen worden wel Gekoppelt gevonden, maer deze naevolgende en vint men nimmermeer los ofte alleen, als *Be, Ver, Her, On, Ge, Ont, wan*, deze heeft men in *Bezien, Verzien, Herdoen, Gewrocht, Ontdaen, wantrouw*.

Allereerst kunnen we vaststellen dat bij de "losse" *voorzettingen* een aantal 'dubieuze' is verdwenen: *toe, weder, behalve, af, mis* en *wan*, overigens naast *over, zonder* en *naast*, dat voor *naar* heeft moeten wijken. Het is dus de vraag of we moeten aannemen dat Van Heule *toe, weder, af* niet als *voorzettingen* beschouwde en dat hij de problematiek rond *behalve* (vgl. Klein 1985; Komen 1991) heeft 'aangevoeld'. De driedeling in *voorzettingen* die altijd 'los' zijn (waarschijnlijk is gedacht aan woorden als *tot, omtrent*) of altijd 'vast' (*be, her*) of 'los' dan wel 'vast' kunnen zijn (*aan, bij*), die we al in de *Twe-spraack* hebben aangetroffen, is door Van Heule gehandhaafd.

Belangrijker is het dat we melding gemaakt zien van het 'regeren' van de "losse voorzettingen": sommige regeren de vierde en andere de zesde naamval. Daarmee is (althans deze categorie van) de woordsoort voldoende afgebakend ten opzichte van andere onveranderlijke *partes orationis*[24].

In de marge bij de zojuist geciteerde passage heeft Van Heule naar het onderdeel syntaxis verwezen, verderop in zijn spraakkunst. Daar, op p. 107, zien we de "losse voorzettingen" van p. 66 herhaald (*nae* ontbreekt). De uitspraak over de naamvallen die door de "losse voorzettingen" geregeerd worden, is er enigszins gewijzigd, nauwkeuriger geformuleerd: de vierde naamval treft men alleen aan in het enkelvoud van mannelijke woorden, en *van, in, uyt* hebben "somtijts" de zesde naamval achter zich. Met betrekking tot de eerste restrictie valt op te merken dat naamval voor Van Heule blijkbaar ingehouden heeft dat een lidwoord of naamwoord als gevolg van functie in de zin vormverandering ondergaat ten opzichte van de *casus rectus*, de eerste naamval (zie 4.2.9.2). Bij enkelvoudige vrouwelijke en onzijdige woorden én bij meervoudige woorden is de vierde naamval in vorm gelijk aan de eerste, terwijl in het enkelvoud van mannelijke woorden *den* verschijnt in tegenstelling tot *de* in de nominatief (vgl. Van Heules voorbeelden: "*Tot den Man, By den Hemel, Voor den Mensch, Tegens den vyant, Aen den Boom*").

Drie voorzetsels hebben, zoals gezegd, soms de zesde naamval achter zich. Men kan

---

23 Lithocomus 1592: 70: "Praepositio est dictio invariabilis, quae praeponitur aliis dictionibus: Vel appositione: ut, *ad patrem*: vel compositione: ut, *admiror*". Ook Van der Schuere 1612: 52, 53 en 62 blijkt onder "voor-zetsels" onze voorzetsels en voorvoegsels te begrijpen, evenals Dafforne 1627: 63.

24 Zie ook Vossius 1643: 57: "De *praepositiones* worden *adverbia*, alsse haren *casum* verliesen; gelijk, hij isser een lange tijd na gekomen".

zich afvragen of dit *soms* (dat in de formulering van p. 66 ontbreekt) bepaald wordt door de semantische waarde van de bepaling die met zo'n *voorzetting* opent. Een andere mogelijkheid is dat dit *soms* opnieuw afhankelijk is van woordgeslacht en -getal van het volgende naamwoord, anders gezegd: van het antwoord op de vraag of de woordvormen van het (lidwoord en/of) naamwoord in eerste en vierde naamval verscheiden zijn. Verschillen doen zich voor in het mannelijk enkelvoud en, binnen de geboden alternatieven, in onzijdig enkelvoud en het meervoud van alle woordgeslachten (zie 4.2.9.3.1.3).

Binnen de bespreking van de *Help-woorden* heeft Van Heule (1633: 100-101) de *voorzettingen* even afzonderlijk aan de orde gesteld. Hij heeft erop gewezen dat een aantal ervan in het mannelijk enkelvoud de derde naamval regeren:

> Daer zijn eenige Help-woorden, welke voor de woorden des mannelicken geslachts, (in het eenvoudich getal) komende de zelve woorden, in het derde geval, doen verbuygen, deze woorden zijn *Tot, By, Voor, tegens, tegen, nevens, boven, binnen, buyten, langs, om, ontrent, tusschen, op, onder, door, na, naer, met, in, aen, behalven, zonder, uyt, ten.*

Deze reeks is nagenoeg gelijk aan die van 1625: *van* ontbreekt, tussengevoegd zijn, ook ten opzichte van de tekst van de *Twe-spraack*, *tegen* en *langs*, toegevoegd werden *behalven, zonder* (die in de *Twe-spraack* waren opgenomen) en *ten*, dat dus niet als enclise wordt doorzien[25]. Opmerkelijk is het dat nu plots sprake is van de derde naamval in tegenstelling tot acht jaar tevoren, toen deze *voorzettingen* nog de vierde regeerden. Wie Van Heules voorbeelden uit 1633 (: 101) beziet, ontdekt daarin naast *By den rechten weg* ook *Tot eenen mensche*[26], waarvan volgens zijn paradigma *den, rechten, weg, eenen* alle derde en vierde, *mensche* alleen derde naamval kan zijn (vgl. 4.2.9.3.1.5 en 4.2.9.3.3.1). Waarschijnlijk is voor zijn vaststelling dat achter een aantal voorzetsels enkelvoudige mannelijke woorden in de derde en niet in de vierde naamval staan, ook zijn waarneming van belang geweest dat veel "Help-woorden" (i.c. voorzettingen) "de woorden des Generleyen Geslachts veranderen" (p. 101). Deze verandering was, Van Heule heeft het niet expliciet opgemerkt, een derde-naamvalsvorm.

Overigens moet er gewezen worden op een zekere inconsistentie tussen een deel van de zojuist aangehaalde woorden, en een uitspraak op p. 133:

> Deze woorden *Op, uyt, van, om* en *Met*, schijnen de Griexsche Tael-order te volgen en worden by het tweede Geval gestelt.

In combinatie met de van p. 100-101 aangehaalde woorden laten de Nederlandse voorbeel-

---

25 Duitse grammatici wijzen nadrukkelijk op dergelijke gevallen: Albertus 1573: M3r, en Oelinger 1574: 169: "Quaedam praepositiones articulis praepositis, sinaeresin patiuntur: ut, *zum, vom, zur*, ... pro *zu dem, von dem, zu der*". Twintig jaar later blijkt Leupenius 1653: 69 deze formaties enigszins te hebben doorzien: "Verder, *ter* en *ten* syn samengetrokken woorden, van *te, der*, en *tot, den*".

26 Ik wijs erop dat onder de voorbeelden er ook twee voorkomen waarin *tegen* wordt gebruikt: de eerste maal als voorzetsel: "Tegen eenen quaden viant", de tweede maal als bijwoord, naar onze opvattingen: "Hy komt zynen Vader tegen". Moeten we dit niet als een ontsporing beschouwen, temeer waar dit *tegen* niet 'voor' enig woord is geplaatst? Een zo vreemde inhoudelijke tegenstelling als bij Oelinger 1574: 188-189: "Sunt & quaedam praepositiones, quae meritò apud Germanos postpositiones vocantur, quia postponuntur casibus", vinden we bij de Nederlandse grammatici niet.

den die gegeven worden[27], de veronderstelling toe dat meer geloof moet worden gehecht aan "in dativo" dat in de marge staat genoteerd. Maar de vergelijking tussen het uit Mattheus 6 geciteerde *Op der aerden* en de tweede naamval uit de Griekse paralleltekst, ἐπί τησ γησ, maakt duidelijk dat inderdaad "tweede Geval" bedoeld is. Het is vreemd dat Van Heule bij deze voorbeelden -louter enkelvoudige vrouwelijke woorden- niet heeft gesproken van derde naamval, waarmee hij binnen zijn moedertaal een fraaie parallellie zou hebben verwoord voor de enkelvoudige woorden van alle woordgeslachten; liever (of verleidelijker?) was hem hier de overeenkomst tussen het Nederlands en het Grieks.

In tegenstelling tot zijn voorgangers heeft Kók (1649: 46-47) slechts een tweedeling aangeboden:

> De-zelve zijn óft Scheidelijk óft On-scheidelijk.
> *Scheidelijke Voor-zetsels* zijn, welke buiten t'zaamen-zetting ghe-vonden worden; als, *tót, by, teghen, voor, after, na, van, door, om-trent, na-by, neven, neffens, be-halven, onder, tusschen*, en dier ghe-lijke.
> *On-scheidelijke Voorzetsels* zijn, welke buiten de t'zaamen-zetting niet ghe-bruikt worden; als, *her, ver, on, ont, be, ghe*, enz.

Als eerste van de Nederlandse grammatici (vgl. voor het Duits Barbarić 1981: 1097-1099) heeft Kók -die ook hier weer op Vossius steunt[28]- niet de indruk gewekt dat zijn opsomming van de voorzetsels uitputtend is ("en dier ghe-lijke", "enz."). Bovendien is hij niet tot een driedeling overgegaan, zij het dat zijn omschrijving van de "Scheidelijke Voorzetsels" toelaat dat deze ook 'binnen t'zaamen-zetting' voorkomen -waarmee dan de Donatiaanse driedeling zich toch aandient. Eerst in de syntaxis (p. 55) spreekt hij over de 'regering' van de voorzetsels:

> alle Voor-zetsels heerschen den Gheever óft An-klaagher; als, *By den Man. Tót der Vrouw* óft *Vrouwe*, en *tót de Vrouw*.

Het moge duidelijk zijn dat Kók hier louter oog heeft gehad voor de "scheidelijke Voorzetsels" die ook als voorzetsels zijn gebruikt: die 'regeren' als enige een naamval, en kunnen ter verbinding van een naamwoord en een werkwoord dienen zoals de definitie (9.2.1) aangeeft: hoe kunnen immers een naamwoord en een werkwoord met elkaar verbonden worden door praefixen, of door ook als voorzetsel voorkomende bijwoorden die deel uitmaken van een scheidbaar samengesteld werkwoord waarvan de delen gescheiden zijn gebruikt?

Door Leupenius (1653: 66 e.v.) zijn de voorzetsels bij de bijwoorden ondergebracht, dat wil zeggen bij de woorden die "by een naam <zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord; zie 2.2>, of werkwoord gebruikt worden, om eenige omstandigheeden van het selve te kennen te geeven" (p. 66). Ook de voorvoegsels worden ertoe gerekend, waarbij het opvalt dat Leupenius al heeft gesignaleerd dat dergelijke morfemen alleen gebonden betekenisdragend zijn:

---

27 O.a. *Op der aerden, Van eener meyninge zijn, Met der haest, Van der stat, Uyter natuyre.*

28 Vossius 1648: 160: "Separabiles dicuntur, quae etiam extra compositionem usurpantur" en ibid. 163 "Praepositiones inseparabiles sunt, quae extra compositionem non sunt in usu".

> De *onverscheidelyke* bywoorden syn seekere bevattselen <lettergrepen>, die, alleen staande, niet met allen beteekenen, maar aan een woord gehechtet synde, een seekere omstandigheid van dat woord te kennen geeven, als *on, be, ge, ver*.

terwijl voorzetsels zelfstandig betekenis dragen[29]:

> De *verscheidelyke* syn soodaanig, dat sy, alleen staande, soo wel haare eigene beteekenisse hebben, als wanneer sy aan de naam of werkwoorden gehechtet worden.

Het is dus Leupenius' opvatting dat *voorzettingen* (i.c. bijwoorden!) alleen met naam- en werkwoorden een samenstelling kunnen vormen.

Binnen de *bywoorden* blijkt een groep zich van de overige woorden te onderscheiden in "kracht", in wat ze aan andere woorden te weeg brengen. Veel *bywoorden* ("gelyk alle de onverscheidelyke, en veele van de verscheidelyke") zijn "rustend", wat wil zeggen dat ze zelf niet veranderen onder invloed van andere woorden noch verandering veroorzaken bij andere woorden. Andere echter -en de (als uitputtend gepresenteerde) opsomming van woorden die hij daarbij heeft gegeven, bevat woorden die ook wij nagenoeg alle als voorzetsel zouden kwalificeren- doen andere woorden veranderen, en heten bij hem dan ook "beweegende bywoorden", die immers "de naamen buigen somtyds in het tweede, somtyds in het derde gevall" (p. 73). We zien daarbij Leupenius dezelfde naamvallen vermelden als Van Heule (1633), maar dienen daarbij te bedenken dat dit voor hem slechts een vormverschil betekende (vgl. 4.2.9.2).

In het onderstaande overzicht zijn de *voorzettingen* opgenomen die in de verschillende spraakkunsten als 'scheidbaar' etc. zijn vermeld. Het laat de onvolledigheid zien van de (behalve door Kók) als exhaustief gepresenteerde lijsten. De voorzetsels zijn hier alfabetisch geordend naar de huidige schrijfwijze, en tussen haakjes is de volgorde aangegeven waarin ze in de afzonderlijke spraakkunsten voorkomen.

Twe-spraack	Van Heule	Van Heule	Kók	Leupenius
an (25)	aen (19)	aen (21)		aan (14)
			after (5)	after (7)
af (24)				
behalven (18)		behalven (22)	behalven (13)	behalven (29)
				beneeden (16)
by (2)	by (2)	by (2)	by (2)	
binnen (10)	binnen (7)	binnen (8)		binnen (17)
boven (8)	boven (6)	boven (7)		booven 15)
buyten (11)	buyten (8)	buyten (9)		buiten (18)
door (17)	door (14)	door (16)	door (8)	door (24)
in (25)	in (18, 22)	in (20)		in (19)
				jeegen (9)
		langs (10)		
met (24)	met (17)	met (19)		met (27)
mis (26)				
na (19)	nae (15)	na (17)	na (6)	naa (25)
	naer (16)	naer (18)		naar (26)
naast (20)				
			na-by (10)	
			neven (11)	neeven (10)
nevens (6)	nevens (5)	nevens (6)	neffens (12)	

29 Vgl. Gueintz 1641: 92: "Das absonderliche Vorwort wird vor sich gebraucht, und bedeutet auch vor sich etwas".

(vervolg:)				
om (12)	om (9)	om (11)		om (21)
omtrent (13)	ontrent (10)	ontrent (12)	om-trent (9)	ontrent (22)
onder (16)	onder (13)	onder (15)	onder (14)	onder (12)
op (15)	op (12)	op (14)		op (11)
over (9)				
				te (3)
		tegen (5)	teghen (3)	
teghens (5)	tegens (4)	tegens (4)		
		ten (25)		ten (5)
				ter (4)
				toe (2)
toe (4)				
tot (1)	tot (1)	tot (1)	tot (1)	tot (1)
tusschen (14)	tuschen (11)	tusschen (13)	tusschen (15)	tuschen (23)
uyt (22)	uyt (21)	uyt (24)		uit (20)
van (21)	van (20)		van (7)	van (13)
voor (3)	voor (3)	voor (3)	voor (4)	voor (6)
wan (29)				
weder (7)				
zonder (23)		zonder (23)		sonder (28)

De enige die aandacht besteedt aan de onderlinge verbindbaarheid van de 'voorzetsels', is Leupenius (1653: 67), waarbij we ons uiteraard moeten realiseren dat bij hem de 'voorzetsels' deel uitmaken van de "bywoorden", de woordsoort die alle indeclinabilia omvat. Zowel de "verscheidelyke" als de "onverscheidelyke" zijn "enkel" of "dobbel". Anders gezegd: tot beide categorieën behoren woorden die uit één of twee "bywoorden" zijn gevormd. Als voorbeelden vinden we: *on + be* (*onbevlekkt*), *on + ge* (*ongesien*), en *on + ver* (*onverwinnelijk*), en *daarom, ondertuschen, daar teegen*, waar we slechts bijwoorden aantreffen; voorbeelden als *vanuit* ontbreken.

Ook de betekenis van de voorzetsels komt ter sprake: ze zijn immers in verschillende definities (zie 9.2.1) in verband gebracht met 'betekenis'.

De eerste die aanduidt welke semantische relatie via de *voorzettinge* kan worden uitgedrukt (door de voorzetselconstituent), is Kók (1649: 46): het naamwoord dat door het voorzetsel met het werkwoord wordt verbonden, drukt met het voorzetsel "een óorzaak, plaats, tijdt, t'zaamen-voeghing óft be-róoving <scheiding>" uit (zie 9.2.1). En uiteraard vallen de voorzetsels onder de indeling die Leupenius (1653: 68 e.v.) van de "bywoorden" geeft: die zijn van plaats, tijd, hechting of "eenige andere omstandigheid". Maar niet bij al deze categorieën vinden we ook voorzetsels als voorbeeld.

Van Heule (1625 en 1633) en Leupenius (1653) zijn ingegaan op het gebruik en de betekenis van afzonderlijke voorzetsels; de laatste behandelt ook de voorvoegsels. Voor zover deze informatie relevant is voor onze kennis van het oudere Nederlands, is deze hier opgenomen, aangevuld met informatie van vooral Ampzing (1628).

be. Drukt volgens Leupenius (1653: 67) een perfectie uit van wat men doet ("een vollkomenheid van het werk"). *Ge* gebruiken in plaats van *be* (*belofte - gelofte, believen - gelieven*) is onjuist.
ge. Drukt volgens Leupenius (1653: 67) de voltooiing van een handeling uit (*gedaan*)
jegens. Wordt door Van Heule (1625: 108) gesteld naast *tegens* en *tegen*. *Tegens* wordt gebezigd om iets vijandigs uit te drukken ("*Hy heeft zulke dingen tegens my gezeyt*. dat is, met vyanschap"), wat bij *jegens* niet het geval is ("als men zegt, *Hy zegt my*, ofte *jegens my zulke dingen*, dat is, *Hy vertelt my dat*"). *Tegen* drukt "eene Ontmoetinge" uit, "als *Hy quam my tegen*, dat is, *Hy quam my te gemoet*". Verder: "ook en is *Tegen* geen voorzettinge". Deze tegenstelling die op betekenis is gebaseerd, zien we door Ampzing (1628: 42)

overgenomen. Leupenius (1653: 73) plaatst *jeegen*, dat "ten goede genoomen" wordt, tegenover *teegen* ("wordt ten quaade ... genoomen").

na. Drukt volgens Van Heule (1625: 108) een overeenkomst uit ("*Gae gy na hem*, dat is na zijn doen, ofte nae zijne werken, alzo zegt men ook, *Nae myne meyninge, nae des Evangelists schrijven*"). Hij onderscheidt het van *naer*, dat in betekenis wordt gelijkgesteld aan 'achter' ("*Gae gy naer hem*, dat is achter hem"). Ampzing (1628: 42) gaat hierin niet mee. Zijns inziens drukt *na* het punt uit waarheen een handeling is gericht, of 'achter' ("*Ga na hem*" en "*hy volgt na hem*"), waaraan de Latijnse praeposities *ad* en *post* beantwoorden. *Naer* betekent 'volgens' ("*secundum*, iets daer men sich naer schickt, ofte iets naer doet"). De Reviseurs (Zwaan 1939: 199) stemmen het meest met Ampzings visie overeen, zij het dat zij primair "na, *post*" en "nae, *secundum*" onderscheiden; hiernaast wordt soms *naer* gebruikt. Leupenius (1653: 72-73) stemt met ons gebruik overeen: hij constateert dat *naa* en *naar* zeer dooreen worden gebruikt, en legt vast: "*naa* beteekent een tyd of een gevolg <volgorde, opeenvolging> ... *naar* beteekent een plaatse ofte oovereenkoominge". In een overzicht:

	Van Heule 1625	Ampzing	Reviseurs	Leupenius
na	na 'secundum'	na 'ad', 'post'	na 'post'	naa 'post'
naar	naer 'post'	naer 'secundum'	nae(r) 'secundum'	naar 'ad', 'secundum'

naar. zie na

on. Drukt volgens Leupenius (1653: 67) een ontbreken ("eene ontbeeringe") uit ("*onreedelyk*, sonder reedelykheid"). Het voorvoegsel *ont* is hetzelfde als *on*, waaraan om wille van de welluidendheid *t* is toegevoegd.

te. Van Heule (1625: 111) somt eenvoudigweg een aantal voorbeelden op waarin *te, ter* en *ten* worden gebruikt. Tevoren had hij erop gewezen (p. 107) dat *ter* soms werd gebruikt in plaats van *tot*, dat "eene beweginge na eene plaetse" uitdrukt. Ampzing (1628: 42) meent *tot* en *te* in betekenis uiteen te kunnen houden: *tot* dient "om eene beweginge na de plaetze", *te* "om eene ruste inde plaetze uyt te drucken"; hij moet evenwel toegeven "of daer schoon manieren van spreken voorvallen die dat onderscheyd schijnen uyt te nemen". Van Heule (1633: 132) is wat duidelijker dan acht jaar eerder. *Tot* drukt een beweging ergens naartoe uit (*ter* overigens soms ook), *te* dat iets ergens geschiedt (*tot* soms ook). Leupenius (1653: 68-69) bakent wat scherper af: *tot, toe* en *ten* worden gebezigd om een beweging ergens heen uit te drukken, *te* en *ter* om een beweging ergens *in* aan te geven. Er bestaat ten aanzien van *ten* en *ter* dus geen onderscheid naar het geslacht van het volgende zelfstandig naamwoord.

tegen(s). Zie jegen.

ten, ter. Zie te.

tot. Zie te.

ver. Is volgens Leupenius de uitdrukking van de overvloed ("overtolligheid") van een handeling ("*verstaan, veroordeelen, verdraagen*").

10. VOEGWOORD

De Voeger bindt end' scheyt
Heyns (1605: G4v)

10.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

De Latijnse grammaticale term *coniunctio* is in het oudere Nederlands met verschillende woorden vertaald (zie Dibbets 1974: 131-132). In de *Teuthonista* (1477) zien we hem met *eyn samen voigyng* weergegeven, een terminologie die we in de zeventiende eeuw bij Hofman (1650: 31), Meijer (1654: 54) en in de Engelse spraakkunsten van Hexham (1647: Mm1v) en Richardson (1677) aantreffen[1]. Het begrip 'voegen' is, zoals vanouds in de Duitse terminologie (Barbarić 1981: 1149), ook te vinden in *ghevoeghenisse*, de vertaling van *coniunctio* in de *Vocabularius copiosus* (1483), in Heyns' (1605: A4r) *voegher*, Hexhams (1647: Ii1r) *met-voeginge* en in Comenius' (1673: 152) *voeg-woordeken* dat, als *voegwoord*, ongetwijfeld doordat Moonen (1706) deze term is gaan gebruiken, uiteindelijk de gebruikelijke grammaticale terminologie is geworden. Ook Radermacher (1568: 7r) blijkt aanvankelijk voor 'voegen' te hebben willen kiezen, maar al spoedig nadat hij *aenvoeghich woort* had genoteerd, heeft hij het adjectief doorgehaald om het te vervangen door *aenbindich*, een term die hij twee bladzijdes verderop direkt heeft gebruikt[2].

Andere zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse grammatici hebben 'koppelen' de voorkeur gegeven boven 'voegen' in hun vertaling van het Latijnse *coniungere*, *coniunctio*. De *Twe-spraack* (1584: 68) heeft *kóppeling*[3] gebruikt, en is daarin gevolgd door Van Heules (1625: 70) *koppelinge*, die echter een enkel maal ook *koppelwoordeken* en *koppelend woort* heeft gebezigd (p. 87). Deze laatste terminologie is zeer verwant aan die van Ampzing (1628: 42) en Kók (1649: 47), bij wie we *koppel-woord* vinden; Kóks terminologie is, zoals gebruikelijk, in het invloedrijke woordenboek van Meijer (1654: 54) terecht gekomen, en de term is tot in de twintigste eeuw in zwang gebleven (WNT VII II: 5560).

Hadden voorzetsel en voegwoord aanvankelijk in de Griekse grammaticale traditie te zamen als verbindingswoorden de categorie *σύνδεσμοσ* ('verbinding') gevormd, de Alexandrijnse school, met Thrax als vertegenwoordiger, heeft een tweedeling aangebracht[4]. Hij

---

1 Bij Richardson 1677: 99 vinden we dezelfde Nederlandse term overigens ter vertaling van *coniugatio* gebruikt.

2 Bostoen 1985: 38 verklaart dit *aenbindich* met "praepositionalis; als voorzetsel", en het daaropvolgende *Voorstellich oft in voeghich* met "interjectionalis; als tussenwerpsel". De drie termen doelen echter op drie woordsoorten en duiden aan: coniunctionalis, praepositionalis en interiectionalis. Op p. 39 is *aenbindich woort* correct met "voegwoord" weergegeven.

3 Niet te verwarren met dezelfde term die door Van der Schuere 1612: 60 ter aanduiding van de samenstelling werd gebruikt.

4 Ook door Priscianus wordt nog op de verwantschap tussen beide woordsoorten gewezen. Hij geeft evenwel ook het verschil aan (14.1.2): "Sed hoc interest inter praepositiones et coniunctiones, quod coniunctiones praepositae numquam componi possunt cum declinabilibus nisi infinitis ... praepositiones vero, ... non coniungunt duas substantias cum uno accidente, quod est proprium coniunctionis"; Keil 1855-1923 III: 24.

heeft de conjunctie omschreven als een 'woord dat gedachten in een ordelijke schikking verbindt en ontbrekende schakels aanbrengt in wat er wordt gezegd'. Thrax' 'gedachten' vinden we bij Donatus vereenvoudigd tot '(de) gedachte', '(de) zin' in vooral semantische, maar daarnaast ook in taalkundige opvatting: de *coniunctio* is voor hem een woordsoort die verbindt en ordent wat wordt gedacht[5], waar bij 'ordenen' waarschijnlijk niet een lokaal 'in volgorde plaatsen' voor ogen heeft gestaan, maar een semantisch 'ordenen'. De dubbele functie, verbinden en ordenen, vinden we ook bij Priscianus[6], maar een verschil met Donatus is dat bij deze de *sententia* ('gedachte, zin'), bij Priscianus de betekenis en de onderlinge semantische verhouding van de andere *partes orationis* wordt uitgedrukt door het voegwoord. Bovendien geven de voorbeelden van Priscianus aanleiding tot de veronderstelling dat hij reeds iets van nevenschikking en onderschikking heeft waargenomen.

Zowel Valerius[7] als Despauterius[8] laten het voegwoord 'verbinden' en 'ordenen'; hetzelfde is het geval bij o.a. Estienne[9] en Gueintz[10]. Lithocomus[11] spreekt echter slechts van 'verbinden', evenals Meigret[12] en Albertus[13]. Bij alle drie de Latijnse grammatici kunnen 'woorden' ("partes orationis" of "dictiones") en 'gedachten' ("sententiae") verbonden worden, wat we ook bij de meeste volkstaalgrammatici terugvinden[14].

---

5 Donatus 1.7 en 2.15: "pars orationis adnectens ordinansque sententiam"; Keil 1855-1923 IV: 364 en 388, Holtz 1981: 599 en 646.

6 Priscianus 16.1.1: "pars orationis indeclinabilis, coniunctiva aliarum partium orationis, quibus consignificat, vim vel ordinationem demonstrans: vim, quando simul esse res aliquas significat, ut *et pius et fortis fuit Aeneas*: ordinem, quando consequentiam aliquarum demonstrat rerum, ut *si ambulat, movetur*"; Keil 1855-1923 III: 93.

7 Valerius 1562: 14v: "Coniunctio est, quae partes orationis vel sententias connectit & ordinat" en 86r: "Coniunctio est, quae priori dictioni vel sententiae posteriorem annectit".

8 Despauterius 1573: 61: "Coniunctio est, quae vel dictiones vel sententias conjungit & ordinat, *die de woorden ofte redenen tsamen vought ende in ordene schict*".

9 Estienne 1557: 82: "Conionctions ce sont mots qui ne se declinent point: seulement servent pour ioindre & assembler les mesmes especes des parties d'oraison, ou les clauses aux clauses, avec quelque signification"; slechts een deel van deze omschrijving stemt met die van Meigret 1550 overeen.

10 Gueintz 1641: 93: "Das Fügewort ist ein unwandelbar Nebenwort, welches die theil der reden zusammen bindet, und ordenet".

11 Lithocomus 1592: 71: "Coniunctio est dictio invariabilis, quae coniungit dictiones & sententias".

12 Meigret 1550: 125: "La conjonction est une partie du langage, indéclinable, sans articles, et sans aucun gouvernement: conjoignant les autres espèces des parties: ou les clauses aux clauses avec quelque signification".

13 Albertus 1573: M3r: "Coniunctio casus nominum, modos ac tempora verborum, membra sententiarum, et sententias orationum subinde connectit"

14 Albertus 1573 is uitvoeriger, Gueintz 1641 beperkt zich tot alleen "theil der reden" en Helwig 1619: 12 tot "Wörter": "Welches viel Wörter zusammenfügt und aneinander setzt".

10.2. HET VOEGWOORD IN DE NEDERLANDSE TRIVIUMGRAMMATICA

10.2.1. DEFINITIES - OMSCHRIJVINGEN

Wie de omschrijvingen van het voegwoord zoals die gegeven zijn door de Nederlandse triviumgrammatici, leest zonder de achtergrond te kennen die in 10.1 zeer summier is geschetst, ontgaat wellicht de verscheidenheid die achter de betrekkelijk ongecompliceerd lijkende definities schuilgaat. Daarmee wil niet beweerd zijn dat iedere zeventiende-eeuwse Nederlandse volkstaalgrammaticus die zich naar Latijnse voorbeelden gericht heeft, die implicaties van zijn weergave en van die van zijn voorbeeld heeft begrepen, laat staan dat de tijdgenoot die zo'n volkstaalspraakkunst opsloeg, die heeft onderkend.

Twee Nederlandse grammatici blijken nogal verwant te zijn in hun opvattingen aangaande het voegwoord: Radermacher en Kók, wier werken ruim driekwart eeuw uiteen liggen.

Radermacher (1568: 8r) heeft de volgende omschrijving gegeven:

> Een *Aenbindich* woort is, d welk verscheydene woorden also tsamen verbindt, dat de sin vandien oik oft vereenight, oft verscheyden wordt. Dwelk twee oft meer woorden oft redene also tsamen verbindt, dat de selve blyken oft eenssins, oft teghen malcanderen oft verscheyden, oft by redelyke oorsaken deen wt dander volghende syn. So dat een dink van hen <ervan> geseyt oft geloochent wordt oft van teghenheit <het tegenovergestelde>, verscheydenheit oft eendrachticheit <overeenstemming> reden gegeven wordt.

Deze aanhaling behelst in feite twee enigszins verschillende definities van het voegwoord, en het lijkt erop dat de schrijver -zijn *Voorreden* eindigt met het gegeven citaat, terwijl het papierblad niet eens is volgeschreven- er niet meer aan is toegekomen één definitie (de eerste) door te halen (vgl. 8.2.1). Hoe het ook zij: Radermacher was blijkbaar niet geheel tevreden met zijn eerste formulering, zelfs niet nadat hij "ende reden", daarin achter "woorden" geplaatst, had doorgehaald.

Aannemend dat Radermacher zowel in zijn eerste als in zijn tweede definitie heeft willen zeggen wat in de aanhalingen die hierboven uit Meigret (1550) en Estienne (1557) zijn gegeven, duidelijker werd geformuleerd: 'woorden kunnen door voegwoorden alleen met woorden verbonden worden, zinnen alleen met zinnen', kunnen we zijn uitspraken als volgt analyseren:

voegwoord verbindt	verschillende woorden (verschillende zinnen)	zo dat de betekenis wordt	verenigd verscheiden
voegwoord verbindt	twee of meer woorden twee of meer zinnen	zo dat die in betekenis blijken te zijn	"eenszins" "teghen malcanderen" "verscheyden" "deen wt dander volghende by redelyke oorsaken"

Het laatste deel van het citaat ("So ... wordt") kan men zien als alternatief voor het gedeelte "dat ... syn", of als uitleg bij datzelfde deel. Ik interpreteer het grammaticaal als volgt:

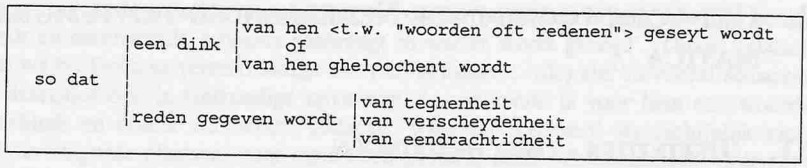

Wat opvalt is dat in Radermachers omschrijving het voegwoord alleen een verbindende functie is toebedeeld, geen ordenende. Verder is in de tweede definitie *reden*, dat in de eerste was doorgehaald, toch aanwezig, stellig equivalent met het Latijnse *sententiae* ('zinnen', zowel mentale als talige gehelen). Te veronderstellen valt dat Radermacher "ende reden" uit zijn eerste definitie heeft willen verwijderen omdat "ende" de interpretatie toeliet dat "woorden" met een "reden" door middel van een voegwoord zouden kunnen worden verbonden, een mogelijkheid die hij door het gebruiken van "ofte" heeft uitgesloten. In beide definities is in de bijzin die met *dat* opent, uitgedrukt van welke aard de semantische relatie tussen de door het voegwoord verbonden delen is. Onder die betekenissen herkennen we wat in de Latijnse grammatica's onder het *accidens potestas* of *significatio* wordt besproken: de verschillende betekenisverbanden die via de voegwoorden kunnen worden gelegd. Vanouds (Thrax, Donatus) namen de *copulativae* (Radermacher: "vereenight", "eenssins", "eendrachticheit", "geseyt"(?)) en de *disiunctivae* (Radermacher: "verscheyden", "verscheydenheit") hier de eerste plaatsen onder in, en de *adversativae* (Radermacher: "teghen malcanderen", "teghenheit", "geloochent") vinden we in latere spraakkunsten al evenzeer vooraan in de rij, evenals de *causales*, waaraan bij "deen wt dander volghende by redelyke oorsaken" allereerst gedacht zal zijn: de eerste onder "the three most frequent labels" na de drie eerder genoemde, zoals Michael (1970: 453) vermeldt.

Evenals Radermacher heeft Kók (1649: 47) voegwoorden alleen laten verbinden: dat doen ze met betrekking tot woorden en "sprueken", wat de vertaling vormt van Vossius' *sententias*[15], een term die Radermacher met *reden* had weergegeven. Kók omschreef het voegwoord aldus:

> *Kóppel-woorden* zijn on-buighzaame woorden, welke woorden en sprueken t'zaamen-voeghen.

Ordelijk als Kók is, volgen hierop de *accidentia*, waar we de betekenisverbanden besproken zien die de voegwoorden leggen (zie 10.2.2).

De *Twe-spraack* (1584), Heyns (1605) en Van Heule (1625) hebben gemeenschappelijk dat ze -in tegenstelling tot Radermacher en Kók- in hun definities een tweeledige functie aan de voegwoorden hebben toegekend; in hun informatie aangaande wát er door voegwoorden verbonden wordt of kan worden, verschillen ze evenwel onderling.

De *Twe-spraack* (1584: 68) definieert:

> *Kóppeling*, dat een reden t'samen knóópt ófte voeght,

waarin Donatus' aaneenschakelend verband (zie 10.1) door middel van *ófte* is gewijzigd in

15 Vossius 1648: 164 leverde Kók opnieuw de definitie: "Coniugatio est dictio invariabilis, quae conjungit dictiones, & sententias".

een tegenstellend, maar diens enkelvoudige *sententia*[16] gehandhaafd is, evenals op p. 69, waar de dubbele functie is opgegeven:

> Welcke de reden binden dat zyn *Kóppelinghen*.

Heyns (1605: G2v) herinnert met zijn omschrijving van het voegwoord aan die van Albertus (1573):

> *Conionctions* zijn luydsels die mede noch ghedeclineert noch gheconjugeert en worden, maer dienen om verscheyden Namen, Woorden, Spreucken ende sinnen t'samen te voeghen ende by een te schickene.

"Woorden" lijkt hier niet in de zin van 'woorden' (bij Heyns meestal "luydsels") maar van 'werkwoorden' gebruikt (zie 6.1): zo immers duidt hij deze woordsoort steeds aan. Lastiger is "Spreucken ende sinnen", stellig de weergave van 'dictiones et sententias'. Maar waar juist twee woordsoorten, naamwoorden en werkwoorden, zijn genoemd, ligt het meer voor de hand dat "Spreucken" bedoeld is in de zin van 'meerwoordige syntactische eenheid', wellicht 'woordgroep', waarnaast "sinnen" dan grotere syntactische gehelen, 'zinnen'(?), kan aanduiden. Dezelfde terminologie vinden we terug bij Van Heule (1625: 70):

> Koppelinge is een woort, welk de woorden, Spreuken ofte Redenen te zamen Koppelt ofte vougt,

waarin "woorden" overigens een algemene betekenis zal hebben (zie 6.1). Van Heule (1633) en Leupenius (1653) hebben het voegwoord niet als een afzonderlijke categorie vermeld: het maakt bij hen deel uit van de "help-woorden", resp. de "Onveranderlyke woorden ofte Bywoorden"[17]. Van dit tweetal is Leupenius ingegaan op de functie van sommige "bywoorden", waarin we de voegwoorden herkennen (1653: 70):

> Sommige beteekenen een *hechtinge* van verscheidene reedenen aan elkanderen

waarna de semantische aard van de verbinding besproken is die het voegwoord tot stand brengt. Duidelijk is dat ook Leupenius het voegwoord slechts 'zinnen' heeft willen laten verbinden.

Brengen we de 'werking' van de voegwoorden, zoals aangegeven door de verschillende Nederlandse triviumgrammatici, in een overzicht, dan biedt dat het volgende beeld:

---

16 Door Glareanus 1570 werd het nog met "die meynung" vertaald.

17 In de *Twe-spraack* was op p. 68 al opgemerkt dat de voegwoorden "óóck onder bywóórden begrepen" zouden kunnen worden. De achtergrond hiervan is o.a. al bij Donatus (2.15) te vinden: "Sunt etiam dictiones, quas incertum est, utrum coniunctiones, an praepositiones, an adverbia nominemus". Valerius 1562: 86r wijst op de verwarring die hiervan het gevolg is ("Saepè coniunctiones & adverbia confunduntur, & ita tenui discrimine separantur, ut quo nomine vocanda sint, interdum nescias"), en Despauterius 1573: 62 op de klasseverhuizing die hiermee samenhangt ("Multae Coniunctiones possunt etiam inter Adverbia numerari: & contrà, Adverbiorum quaedam inter Coniunctiones, cùm sit magna inter has duas orationis partes cognatio, ut ait Donatus"). Van Heule 1625: 71 constateert hetzelfde: "Daer mogen ook veele Bywoorden voor Koppelingen gebruykt worden".

Radermacher	tsamen verbindt	1. woorden 2. woorden oft reden
Twe-spraack	t'samen knoopt ofte voeght	een reden
Heyns	t'samen voeghen ende by een schicken	namen, woorden, Spreucken ende sinnen
Van Heule	te zamen koppelt ofte vougt	woorden, Spreuken ofte Redenen
Kók	t'zaamen-voeghen	woorden en sprueken
Leupenius	beteekenen een hechtinge	redenen

De spraakkonstenaren laten dus het voegwoord verbinden (Radermacher, Kók), verbinden *of* voegen (*Twe-spraack*, Van Heule), verbinden *en* voegen (Heyns); of via dit *ofte* en *ende* inderdaad verschillende 'werkingen' zijn uitgedrukt dan wel slechts woordvarianten worden geboden, is onduidelijk. Ook wát verbonden etc. kan worden, is niet erg helder aangegeven. Mogen we "ofte" als tegenstellend voegwoord en "ende" als aaneenschakelend opvatten, dan is het aantal mogelijkheden divers: de *Twe-spraack* lijkt te suggereren dat een voegwoord een gedachte (event. een 'grammaticale zin') in taal tot stand brengt, en Radermacher (eerste definitie) dat slechts woorden kunnen worden verbonden via een voegwoord, (tweede definitie) woorden dan wel 'zinnen', Van Heule (1625) woorden, woordgroepen(?) of 'zinnen', Kók woorden *en* woordgroepen(?), Heyns naamwoorden, werkwoorden, woordgroepen(?) en 'zinnen'. Duidelijkheid en eenstemmigheid zijn ver te zoeken.

10.2.2. EIGENSCHAPPEN

Binnen het kader van de definities hebben we hierboven al een enkele maal geformuleerd gezien welke betekenissen door middel van voegwoorden konden worden uitgedrukt (vgl. Radermacher). Verschillende Nederlandse grammatici zijn in de tekst die op de definitie volgt, nader op het betekenis-aspect ingegaan. De enige die dat binnen het raam van de *accidentia*leer heeft gedaan, is Kók (1649: 47-48), door de overigen is alleen een indeling gepresenteerd die op de betekenisfuncties is gegrond.

In het volgende overzicht zijn die onderscheiden groepen bijeengeplaatst. Daarbij is gebruik gemaakt van de anderstalige equivalenten die sommige grammatici (Heyns, Van Heule (1625), Kók) hebben geboden, en van de aanwezige voorbeelden. Aangezien bij Van Heule (1633) en Leupenius (1653) de vier *indeclinabilia* te zamen zijn genomen, en het niet duidelijk is wanneer zij alleen over voegwoorden spreken, zijn hun gegevens hier weggelaten[18].

---

18 Leupenius 1653: 70-72 acht dat de "*hechtinge* ... op verscheidene manieren kan geschieden". Allereerst "koppelende den sinn van verscheidene reedenen aan elkanderen" (te vergelijken met wat bij andere grammatici de *copulativae* zijn). Soms "geschiedt deese hechtinge ... door bywoorden van onderscheidinge" (*separativae*), soms "door een toelaatinge" (*concessivae*), soms "door verbeeteringe of teegenspreekinge" (*adversativae*), soms "door ontkenninge" en soms "verseekerende" (vbb. slechts bijwoorden), soms "door een beding die een reeden op seekere voorwaarden toestaan" (*conditionales*), soms "door een veroorsaakinge, die de oorsaake van de voorgaande reeden te kennen geeven" (*causales*)", etc.

	Twe-spraack	Heyns	Van Heule	Kók
copulativae	bindende	koplaers binders	aenhechtende	bindende
separativae= disiunctivae	lozende	scheyders	scheydende	schiftende
adversativae		weersegghers	strijdige	weer-strevende
causales		oorsakers	oorzaekelicke	óor-zaaklijke
rationales= ratiocinativae		redenghevers		redeneerende
concessivae				toe-laatende
conditionales			bespreekelicke	voor-waardighe
electivae				ver-kiezende
continuativae				vol-herdende

In de geboden informatie is niets te vinden wat de onderscheiding nevenschikkend - onderschikkend voegwoord betreft. Wél herkennen we met weinig moeite een aantal semantische verbanden die ook nu nog volgens de grammatica door voegwoorden tot stand worden gebracht. Wanneer we echter de voorbeelden bezien die de triviumgrammatici van de voegwoorden leveren, dan blijkt er één groot verschil ten opzichte van de woorden die thans als voegwoorden worden beschouwd: lang niet al hun voorbeelden worden ook nu tot die categorie gerekend. Als voorbeeld mogen hier de woorden gelden die in de verschillende spraakkunsten als *coniunctiones copulativae* worden gegeven:

Twe-spraack	ende, óóck, mede, nóch
Van Heule	ende, en, ook, met, mede, zo, hier mede, hier by, hier toe, vervolgens, daer toe, daer en boven, zo veel, als, alzo, insgelijcx, dewijl, dus, om, hierom, zelf
Kók	en, oók, ins-ghe-lijks, zo als, nócht, nóchte
Leupenius	en, ook, noch, niet alleen, maar ook, meede, met, metsgaaders

Hieronder vinden we, naast verschillende voegwoorden, ook een groot aantal voegwoordelijke bijwoorden. *Coniunctio* uit de triviumtraditie mag dus niet zonder meer worden weergegeven met de huidige grammaticale termen *conjunctie* en *voegwoord*: veeleer is de *coniunctie* in de zestiende en zeventiende eeuw beschouwd als een onveranderlijk woord dat relaties legt tussen woorden, delen van zinnen, en zinnen, waarbij dan bij 'zinnen' de nadruk meer op gedachte-eenheid dan op syntactische eenheid is gevallen. Deze andere 'invulling' van de term blijkt wel heel duidelijk uit de woorden van Kók (1649: 48) die binnen de korte bespreking van het *accidens ordo* van het "Kóppel-woort" heeft opgemerkt:

> De Orde der Kóppel-woorden is dryërley: Vóor-stelligh, after-stelligh en Ghe-meen. *Vóor-stellighe Kóppel-woorden* zijn, *Want, waar-om, en, maar, nócht, in-dien, zo, zo-vêr, by-zovêr, óft*, enz.
> *After-stellighe* zijn, *dan*, enz.
> *Ghe-meene* worden ghe-noemt, welke voor- en after-ghe-stelt konnen worden: als, *der-halven, nóchtans, efter*, enz.

een indeling die Kók opnieuw aan Vossius heeft ontleend[19].

19 Vossius 1648: 166: "Ordo Coniunctionum est triplex: Praepositivus, Postpositivus, & Communis".

11. TUSSENWERPSEL

Inworp 'tgemoet beheert
Heyns (1605: G4v)

11.1. TERMINOLOGIE - VOORGESCHIEDENIS

De oudste ons bekende Nederlandse weergave van *interiectio* luidt *tusschen worpinghe*. Deze wordt, naast *onder worpinghe*, aangetroffen in de *Vocabularius Copiosus* (1483) en komt duidelijk overeen met het Duitse *underwerf* dat al in de elfde eeuw is opgetekend. De vertalingen van een eeuw later, in het *Dictionarium tetraglotton* (1572): *tusschenworpinge*, en in de *Thesaurus Teutonicae linguae* (1573): *tusschenwerpinge, tusschenwerpsel*, wijzen op een eeuw eenstemmigheid. Maar uit de *Voorreden* van Radermacher (1568: 7r) valt intussen *invoeghich* [woort] te noteren, terwijl in de *Twe-spraack* (1584: 67) *inwurp* gevonden wordt, waarmee Heyns' (1605: A4r) *inworpsels*, Van Heules (1625: 92) *inworp*, Kóks (1649: 48) *in-wurpsels*, en *inwerpsels* van d'Arsy (1669: Ttt1v) e.a. overeenkomen (vgl. ook het Duitse *Einwurf* dat we in de grammatica's van de zeventiende eeuw vinden). *Tusschenstellinge*, door Van Heule (1625: 71) gebezigd[1], werd later in de zeventiende eeuw nog door Hillenius (1664: 78) gebruikt en Comenius (1673: 152) is met zijn *tusschenwoordeken* alleen blijven staan (vgl. bij Schottel (1663: 666) en anderen: *Zwischenwort*). Bij Hexham (1647: Ii1r) vinden we voor het eerst *tusschenwerpinge*, dat ook Den Decker (1659: 57), Van Heldoren (1675: 1) en anderen hanteren, evenals Moonen (1706: 44) en verschillende andere achttiende-eeuwse grammatici. *Tusschenwerpsel*, al in 1573 in de *Thesaurus* vermeld, komt in de Nederlandse grammatica voor het eerst pas bij Beyer (1661: 96) voor, waarna het langzamerhand veld heeft gewonnen (Dibbets 1974: 133-134).

Bij de Griekse grammatici vormden de tussenwerpsels geen zelfstandige categorie: ze werden onder de bijwoorden gerekend, naar Donatus[2] en Priscianus[3] mee hebben gedeeld omdat ze in het Grieks (semantisch) boven- of ondergeschikt kunnen zijn aan het werkwoord ('gezegde') van de zin. Priscianus heeft daarbij o.a. nadrukkelijk te kennen gegeven dat deze relatie in het Latijn niet aanwezig was en dat de *interiectio* in het Latijn niet tot het *adverbium* moest worden gerekend maar een afzonderlijke woordsoort vormde.

Donatus heeft het tussenwerpsel semantisch en morfologisch gekarakteriseerd in zijn *Ars minor*[4] en syntactisch en semantisch in zijn *Ars maior*[5] als een woordsoort die zich

---

1 Van der Schuere 1612: 59 gebruikt deze term ter vertaling van *parenthesis* of *interpositio*.

2 Donatus 2.17: "Sed haec apud Graecos adverbiis adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum"; Keil 1855-1923 IV: 391; Holtz 1981: 652. Voor een overzicht van de Griekse en Latijnse opvattingen ten aanzien van de interjectie, zie Sluiter 1990: 173-245.

3 Priscianus 15.7.40: "Interiectionem Graeci inter adverbia ponunt, quoniam haec quoque vel adiungitur verbis vel verba subaudiuntur ... Romanarum artium scriptores separatim hanc partem ab adverbiis accipere, quia videtur affectum habere in se verbi et plenam motus animi significationem, etiamsi non addatur verbum, demonstrare"; Keil 1855-1923 III: 90.

4 Donatus 1.9: "Pars orationis significans mentis affectum voce incondita"; Keil 1855-1923 IV: 366; Holtz 1981: 602.

aan de fonologische distributieregels onttrekt ("voce incondita"), tussen de overige woordsoorten wordt geplaatst zonder er een verbinding mee aan te gaan ("interiecta aliis partibus orationis") en een stemming ("mentis affectum", "animi affectus") tot uitdrukking brengt. De omschrijving van Priscianus[6] bevat enkele overeenkomende elementen. Hun beider opvatting vinden we terug in de Latijnse schoolgrammatica van de zestiende eeuw.

De zestiende-eeuwse schrijvers van Latijnse spraakkunsten volgden hun klassieke voorbeelden min of meer getrouw. Valerius heeft in zijn definitie slechts de semantische kant aangeduid[7], Despauterius de morfologische en de semantische zijden[8], en Lithocomus een morfologische, syntactische en semantische[9].

In de volkstaalgrammatica's van de zestiende en de zeventiende eeuw overheerst de opvatting van Donatus en Priscianus, bijvoorbeeld bij Sylvius[10] en Gueintz[11], waaraan soms een element wordt toegevoegd, zoals door Estienne[12]. Nogal wat grammatici blijken zich bij de Griekse traditie te hebben aangesloten en hebben het tussenwerpsel onder het bijwoord beschouwd: Pillot[13], Ramus[14]. Albertus[15], Oelinger[16] en Clajus[17]. Meigret heeft volstaan met de semantische kant van het tussenwerpsel te belichten[18] waarin het tussenwerpsel niet als woord maar als klank lijkt te worden gezien, evenals bij Garnier[19]. Invloed van Melanchton is hier waarschijnlijk[20].

---

5 Donatus 2.17: "Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi adfectus"; Keil 1855-1923 IV: 391; Holtz 1981: 652.

6 Priscianus 15.7.40: "Interiectio tamen non solum quem dicunt Graeci σχετλιασμον significat, sed etiam voces, quae cuiuscumque passionis animi pulsu per exclamationem intericiuntur"; Keil 1855-1923 III: 90.

7 Valerius 1562: 16r: "Interiectio est, quae mentis affectum significat".

8 Despauterius 1573: 65: "Interiectio est vox plerumque illiterata & incondita, affectum mentis significans. Interiectio *is een voois meestendeel onletterlic ende ongheschict, beteekenende de affectie, gheneghentheyt ofte meenijnghe des herten*".

9 Lithocomus 1592: 73: "Interiectio est dictio invariabilis, quae interiicitur orationi ad declarandum animi affectum".

10 Sylvius 1531: 159: "Interiectionis proprium est affectum mentis significare, voce incognita".

11 Gueintz 1641: 95: "Das Bewegewort ist ein unwandelbar Nebenwort, welches eine bewegung des gemütes bedeutet".

12 Estienne 1557: 87: "Interiections, sont mots qu'on entreiecte & entremet parmi ung propos, pour demonstrer l'affection de celuy qui parle: & ne se declinent point, et ne sont le plus souvent que d'une syllabe".

13 Pillot 1550: 7: "Interiectionem, more graecorum, ab adverbio non separamus".

14 Ramus 1562: 73: "Sou' l'averbe son' comprize' les interiexions", en 1572: 119: "Les interiections que lon appelle, sont aussi adverbes".

15 Albertus 1573 wijdt er geen woord aan maar bespreekt de interjecties zonder meer als bijwoorden.

16 Oelinger 1574: 164 (bij het bijwoord): "Huc etiam pertinent interiectiones Graecorum more".

17 Clajus 1578: 16: "Interiectio sub Adverbio comprehenditur, ut apud Graecos"; vgl. ald. ook p. 189.

18 Meigret 1550: 127: "L'interiection est une voix d'une passion excessive".

19 Garnier 1558: 96: "De interiectione, quod non tam dictio quam sonus inconditus, animi affectum significans, sit, non habeo quid dicam".

20 Melanchton 1525: 242: "Interiectio propemodum non est dictio, sed tantum sonus inconditus, animi affectum significans".

11.2. HET TUSSENWERPSEL IN DE NEDERLANDSE TRIVIUM-GRAMMATICA

11.2.1. DEFINITIES - OMSCHRIJVINGEN

In de Nederlandse triviumgrammatica's werd het tussenwerpsel vooral beschreven wat zijn affectieve betekenis betreft. Grammaticale eigenschappen komen eveneens aan de orde maar worden veelal duister geduid. Er is niet ingegaan op de dikwijls vreemde structuur die ze vertonen, en van dierlijke onomatopeeën (b.v. Clajus 1578: 126 en Ramus 1572: 119) vinden we geen spoor.

Bij het definiëren van het tussenwerpsel hebben de Amsterdamse samenstellers van de *Twe-spraak* (1584: 67) gekozen voor wat Donatus in zijn *Ars maior* had vermeld en wat ze o.a. ook bij Glareanus (1570) en Lithocomus (1592) overgenomen en vertaald konden zien[21]; bij de laatste overigens was Donatus' "in aliis partibus orationis" gewijzigd in "in oratione", wat dichter bij "in een reden" staat:

> *Inwurp*, die als in een reden ghewurpen worden ende enige beweging des ghemoeds betekenen.

Deze definitie is tweeledig: syntactisch en semantisch. Het syntactische deel ("in een reden ghewurpen worden") laat twee 'gevolgen' toe: het tussenwerpsel maakt, na 'inwerping', deel van de "reden" uit of niet. De vraag is of de auteurs van de *Twe-spraack* deze dubbelzinnigheid hebben onderkend: ze hebben volstaan met het bieden van een vertaling van een gezaghebbende Latijnse tekst. Een omschrijving even verderop (p. 69), bij het onderling afpalen van de *indeclinabilia*:

> die enighe schielyke verandering des ghemoeds betekenen zyn *Inwurpen*,

helpt ons niet verder.

Van gelijke aard is de informatie van Heyns (1605: G3v):

> *Interjections* zijn luydsels die door droefheyt oft blijschap, met gramschap oft vervaertheyt, uyt verwonderinge oft diesghelijcx, na de ghesteltenisse des ghemoets oft beroeringhe des gheests, van den spreker in zijn redene gheworpen worden,

waarbinnen verschillende semantische aspecten worden vermeld: ook deze omschrijving is niet eenduidig.

Dat is niet het geval bij Van Heule (1625: 71):

> Tusschenstellinge is een woort, welk tusschen eene Reden gestelt wort, om eene beweeginge des Gemoets ofte des Herten te kennen te geven.

---

21 Glareanus 1570: D6v: "Pars orationis, significans mentis affectum, voce incognita; Theyl der rede, bedeutend des gemuts die begir, mit stimm unerkandten".

Uitgangspunt van deze, op Lithocomus (1592: 73) gestoelde, definitie is: er is een reden (vgl. Lithocomus' "oratio"), en deze wordt doorbroken door een tussenwerpsel, dat tussen de twee delen wordt geplaatst en dus geen deel uitmaakt van de semantische en syntactische eenheid, de 'zin'.

Verleidelijk modern is Kók (1649: 48):

> *In-wurpsels* zijn on-ver-anderlijke Woorden, welke door zich <op zichzelf> een zin maaken: ende zy worden zo ghe-noemt, om-dat zy ghe-meenlijk in een Reden in-ghe-worpen worden om de harts-tóghten te ver-klaaren.

Kók, wederom door Vossius geleid[22], biedt een definitie met morfologische, syntactische en semantische elementen. Het morfologische ("on-ver-anderlijke Woorden") was, zij het niet uitdrukkelijk in de definitie van de woordsoort, al in de *Twe-spraack* (1584: 69) vermeld, toen met betrekking tot een viertal woordsoorten, waaronder de *inwurp*, was opgemerkt: "de andere zyn altsamen onbuyghelyck". Hetzelfde had Van Heule (1625: 6) gedaan. Ook het semantische punt biedt geen verrassingen, zij het dat het Latijnse *affectus animi* door Kók, vergeleken met zijn voorgangers, oorspronkelijk is vertaald met "harts-tóghten". Het verleidelijke van Kóks definitie ligt in het syntactische aspect. Niet zozeer in "in een Reden in-ghe-worpen worden" -dat even dubieus is als de vergelijkbare tekst uit de *Twe-spraack* of van Heyns (1605)- maar in "welke door zich een zin maaken". Dit lijkt sterk op de hedendaagse omschrijving van het voornaamste kenmerk van het tussenwerpsel: geen onderdeel (kunnen) vormen van de grammatische structuur van een zin maar zelf een (uitroepende) zin vormen (ANS 1984: 670). Men moet er echter opnieuw rekening mee houden dat het zeventiende-eeuwse 'zin' (vgl. Vossius' *sententia* of Lithocomus' *oratio*) niet allereerst de aanduiding vormt van een (volledige) grammatische structuur maar van een 'gedachte'. In het deel van zijn boek dat over de syntaxis, i.c. de verbindingen van woorden in een zin handelt, was Kók -overigens in strijd én in overeenstemming met Vossius[23]- van mening dat tussenwerpsels zo met woorden verbonden konden worden dat ze daar de naamval van bepaalden[24]. Het onderscheid ten opzichte van de voorzetsels, waaraan dezelfde eigenschap werd toegedicht[25] (vgl. 9.2.2), werd daarmee wel heel

---

22 Vossius 1648: 166: "Interiectio est dictio invariabilis, per se sententiam perficiens". Dit werd in Vossius 1643b: 58 vertaald met: "*Interjectio* is een onveranderlijk woord, 'twelk van sich selven een sin volbrengt".

23 In Vossius 1648 syntaxis: 91 vinden we b.v.: "*O*, exclamandi particula, nominativum, accusativum & vocativum regit: ut, *O vir fortis*" en op p. 92: "*Pro*, vel *proh*, item *ah*, & *vah*, regunt accusativum, & vocativum". Maar in tegenstelling tot wat hij in het schoolboek bleef verkondigen, schreef Vossius in zijn monumentale werk uit 1635 De constructione: 271-272 dat tussenwerpsels geen naamvallen 'regeerden': "Interjectio; quae cùm ad affectum animi exprimendum interferatur orationi: non reliquae orationi cohaeret, sed per se consideratur. Quare nec concordia, nec regimen, in ea spectatur. Vulgò tamen existimant, ab ea omnes casus regi, praeter ablativum. In errorem eos induxit, quòd crebrò ei casus aliquis addatur. Verùm non is dependet ab interjectione; sed à voce aliquâ, quae, ut plenus sit sermo, animo concipitur; ob affectum verò reticetur". Zijn voorbeeld *o vir fortis* uit 1648, door Kók ontleend als "o kloeke Man", verklaart Vossius 1635: 272 als te zijn ontstaan uit een groter geheel: "Sed in primo sic sententia suppletur: *O, quam es vir fortis, atque amicus!*".

24 Vgl. p. 55: "*O* en *Ho*, een uit-barsting be-tekenende, heerschen den Noemer, An-klaager en Roeper ... *Ach, foey* en dier ghe-lijke, heerschen den Noemer, Gheever en An-klaagher; ... *We* heerscht den Baarer en Gheever ...".

25 Vgl. p. 54-55: "alle Voor-zetsels heerschen den Gheever óft An-klaagher".

gering, en moet gezocht worden in de sterk semantische functietegenstelling zoals die in de definities is uitgedrukt.

Louter semantisch lijkt Leupenius (1653: 72), die op grond van de betekenis heeft vermeld:

> De vierde soorte van bywoorden syn, die eenige *beweeginge des gemoeds* beteekenen,

en vervolgens alleen tussenwerpsels heeft opgesomd. De definitie van het "bywoord", t.w. de gehele groep *indeclinabilia*, moet ook voor deze tussenwerpsels hebben gegolden: ze drukken "eenige omstandigheid" van een naamwoord of van een werkwoord uit, een omschrijving die zover afwijkt van die van de gangbare grammatica uit die dagen dat men zich afvraagt of Leupenius nog wel heeft doorzien welke gevolgen de vereniging van alle onveranderlijke woorden tot één groep heeft gehad.

11.2.2. EIGENSCHAPPEN - BETEKENISSEN

De triviumgrammatici hebben informatie geboden met betrekking tot de betekenissen die de tussenwerpsels bezitten. Op grond van de voorbeelden die de verschillende spraakkunsten bevatten, zijn die categorieën in het volgende overzicht bijeengebracht.

Twe-spraack	Van Heule	Kók	Leupenius
verwondering	verwondering	ver-wondering	verwonderende
blydschap	blyschap	ver-hueghing	
droefheyt	droufheyt	droefheidt	beklaagende
smaat		ver-smaading	verachtende
		uit-barsting	uitroeupende
		vleying	vleijende
		wensching	wenschende
		dreighing	dreigende
		vreezing	
		be-spötting	
		roeping	roeupende
		ghe-bieding van	stillswygen
		stil-zwijghen	gebiedende
		ont-waerdighing	
		huiling	huilende
		lacching	lacchende

Hierbij valt te bedenken dat Kók (1649) en Leupenius (1653) hebben gesuggereerd dat ze een volledige opsomming bieden van de betekeniscategorieën van het tussenwerpsel, de *Twe-spraack* en Van Heule (1625) niet[26]. Evenals in het Duits (zie Barbarić 1981: 1157) verschilt het aantal opgegeven betekeniscategorieën in de Nederlandse triviumgrammatica's dus nogal sterk.

---

26 Uit Lambrecht 1550 vallen nog te vermelden de *interiectio laetantis* (D2r), *interiectio applaudentis*, *interiectio expostulantis*, *interiectio admirantis* (A7r), *interiectio dolentis* (D4r), en Van der Schuere 1612: 31 heeft opgemerkt dat *o* kan worden gebruikt: "yemand lovende of aenporrende, bespottende of beschimpende", "sich verblydende", "sich verwonderende", "een wenschende begeirte", "een ernstige aenroepinge", "een vertoon van klaginge", "een bitter klachte, of wanhope".

12. BESLUIT

De voorafgaande hoofdstukken laten geen twijfel bestaan over het antwoord op de vraag of de (school)grammatica van het Latijn ook voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse spraakkunsten van het Nederlands model heeft gestaan, zoals zij dat heeft gedaan voor de volkstaalspraakkunsten elders. De vierdeling die we in de werken over het Nederlands aantreffen, is dezelfde als die in de Latijnse voorbeelden te vinden is, en ook de woordsoortenleer vertoont een sterke overeenkomst met die in de Latijnse spraakkunsten: het Latijnse 'woordsoorten-accidentia-model' heeft in de spraakkunsten van het Nederlands dienst gedaan ter structurering van de behandelde stof. Voor zover deze grammatica's van het Nederlands als onderwijsboeken bedoeld geweest zijn -ze bevatten overigens nauwelijks aanwijzingen dat ze voor de scholen waren bedoeld en ook onderwijsreglementen laten geen andere belangstelling zien dan voor het leren lezen en schrijven van de moedertaal-, zijn ze dus ingericht als betrof het niet het onderwijs in de aangeboren taal maar dat in een vreemde taal. In hun functie als bijdragen tot de verbetering van het gebruik van de Nederlandse taal om deze door middel van duidelijke taalregels op een hoger niveau te brengen hebben zij het Nederlands gespiegeld aan een taal waar al lang regels voor waren opgesteld en die van hoge kwaliteit werd geacht: het Latijn.

In de Nederlandse spraakkunsten uit de triviumperiode vinden we veelal negen woordsoorten onderscheiden. Nagenoeg steeds is in alle geval aan het lidwoord -in tegenstelling tot bij Engelse en Franse grammatici- een zelfstandige plaats onder de woordsoorten ingeruimd: Ampzing bleek de enige te zijn (zie 3.2.1) die het verder algemene gevoelen niet heeft gedeeld. De definities van de woordsoorten zijn sterk op die van de Latijnse voorbeelden gegrond, en de gebezigde terminologie is duidelijk geënt op die uit de Latijnse-schooltraditie. Toch zien we, met name bij Christiaen van Heule (1633) en Petrus Leupenius, originaliteit. Hun indeling van de woorden van het Nederlands in zes, respectievelijk vijf categorieën wijkt opvallend af van die van hun Latijnse voorgangers en is niet zozeer ingegeven door semantische afbakeningen maar bepaald door de woordvorm: de totale groep woordsoorten die bij anderen de 'onveranderlijke woorden' omvatten, is hier verenigd tot één categorie op morfologische grond (2.2). De andere vijf, resp. vier woordsoorten, ieder met een eigen 'verandering' -waarbinnen overigens ook weer verschillen mogelijk zijn-, staan hier naast. In terminologisch opzicht zijn eveneens oorspronkelijke veranderingen te signaleren die vaak samenhangen met de behoefte aan een duidelijk, eigen vakjargon; als voorbeelden kunnen gelden: *naamwoord* (4.1) bij Van Heule (1625), *werk-leeden* (5.1) en *deel-woord* (7.1) bij Van Heule (1633), *werck-woord* (6.1) bij Heyns (1571) en Van Heule (1633).

Die toenemende belangstelling voor de woordvorm, zojuist vermeld als criterium voor de indeling in woordsoorten, komt bij de grammatici ook tot uitdrukking in de leer omtrent de naamvallen. In 1625 heeft Van Heule nog zes naamvallen onderscheiden voor het Latijn én het Nederlands; in de omschrijvingen daarvan komen semantische elementen voor ("In den Gever is eene buyginge, welke geschiet in het woort, aen het welk iet gegeven wort"; etc.). In 1633 vermeldt hij voor het Latijn het bestaan van zes naamvallen, maar voor het Nederlands heeft hij er slechts vier erkend; in de omschrijvingen ervan blijkt hij alleen oog te hebben gehad voor de onderlinge *vorm*verschillen. Kók (1649) heeft nadrukkelijk de klassieke zesde naamval afgewezen: na de eerste vijf *casus* te hebben

opgesomd merkt hij op: "daar zommighe den Af-neemer by-voeghen, maar te vergheefs, mits wy die in de ver-andering der Duitsche woorden niet vinden". En ook Leupenius heeft het aantal naamvallen voor het Nederlands drastisch beperkt: tot een drietal: de (Latijnse) eerste en vijfde naamval "syn elkanderen gelyk" in het Nederlands, evenals "geever, aanklaager, en afneemer" althans "ten aansien van uitgang, al hoe wel daar onderscheid is van beteekenisse" (vgl. 4.2.9.2); het is wel zeer toevallig dat in hetzelfde jaar als waarin Leupenius dit heeft vastgesteld (1653), Wallis met betrekking tot het Engels heeft opgemerkt dat een naamwoord zonder naamvalskenmerken geen naamvallen kende (4.2.9.1). Bovendien lijkt Leupenius alternatieven in de flexie van de zelfstandige naamwoorden geen plaats te hebben willen bieden (4.2.9.3.1.7), in tegenstelling met zijn voorgangers. Enkele jaren buiten het bestek van de hier behandelde periode tot ca. 1650 zal de onbekende geestelijke die *Exexlex* heeft geschreven (Laco 1666: 8), zelfs opmerken dat het Nederlands nauwelijks verbuiging kent: "Casus nomina Teutonica non admittunt; nisi casum vocare libeat dum littera *s*". Dat voert tot de conclusie dat er in de triviumperiode gaandeweg een grotere waarde aan de woord*vorm* is gehecht. Dat heeft echter niet ertoe geleid dat aan het begin van de achttiende eeuw, wanneer de studie van de grammatica van het Nederlands na een halve eeuw van betrekkelijke rust hernomen wordt, Moonen, Verwer, Sewel en anderen het zes-naamvallensysteem van de Latijnse spraakkunst geheel hebben losgelaten. Integendeel. Ook hebben Van Heule (in 1625, niet in 1633!), Kók en Leupenius die indeling van de woorden de voorrang geboden, die op de dichotomie 'veranderlijk' versus 'onveranderlijk' berustte (zie 2.2). En ook valt de analogiespelling die door De Hubert[1] en Leupenius[2] bepleit is, als illustratie voor de aandacht voor de (eenheid van) woordvorm te beschouwen.

Opvallend zijn de kunstmatige vormen, her en der door Van Heule voorgesteld, bedoeld om *op schrift* het verschil in functies duidelijk te laten uitkomen: *denn*, *onzenn* of *allenn* als derde naamval meervoud tegenover *den*, *onzen* en *allen* voor de derde naamval enkelvoud mannelijk en onzijdig, *derr*, *heurr*, *dierr* of *onzerr* als derde naamval vrouwelijk enkelvoud tegenover *der*, *heur*, *dier:* of *onzer* als tweede naamval vrouwelijk enkelvoud (3.2.4.5; 5.2.3.7.1.3 en 4; 5.2.3.7.2 en 3). Ook het onderscheid tussen de aantonende wijs *hebben* en de aanvoegende wijs *hebbeën* (6.2.2.8.3.2), waartoe Van Heule een proefballonnetje heeft opgelaten, zal in opzet voor de uitspraak geen gevolgen hebben gehad, hoewel spellinguitspraak zich zou hebben kunnen aandienen. Anders ligt het voor *him*, door Van Heule geïntroduceerd als derde naamval enkelvoud ter onderscheiding van de vierde naamval *hem* (5.2.3.7.1.3). Grotere gevolgen nog in de gesproken taal had de herinvoering om wille van de differentiatie door Van Heule van het inmiddels waarschijnlijk fossiele *du* (5.2.3.7.1.2), dat immers een persoonsvorm op *-s* of zelfs *-st* met zich bracht (6.2.2.8.1.1). Het verschil tussen *mans* (eerste en vierde naamval meervoud) en *mannen* (tweede en derde naamval meervoud) lijkt niet op het taalgebruik te zijn gebaseerd

---

1 Vgl. bijv. De Hubert 1624: 6: "*gedaagd* met eene *d*, om dat men seiit *gedaagde* ende niet *gedaagte* ende met eene *g*, om dat het komt van *dagen*, ... De Bijvougelicke Naamen ofte Bijnaamen worden insgelijks gespeld uiit haar gevolg, so spell ik, *voll*, *mall*, *satt*, met dubbele metklinkers: want *e* daar bijvougende, vinde ik in de Bij-naamen het meervoud *volle*, *malle*, *satte*, daar ik anders schriivende *vol*, *mal*, *sat*, zoude vinden, *vole*, *male*, *sate*".

2 Vgl. Leupenius 1653: 12: "Nochtans kann het gebeuren dat een Klinker enkel gestellt wordt, om de wortel-letteren te behouden, die nochtans moet langsaam voortgebragt worden: soo schryft men *dagen*, *paden*, *wegen*, *gebeden*, *Goden*, *geboden*, om dat die woorden in haaren oorsprong niet meer dan eenen Klinker hebben, *dag*, *pad*, *weg*, *gebed*, *God*, *gebod*".

(4.2.9.3.1.5 en 7) maar had wel gevolgen voor de gesproken taal. Tegen de achtergrond van deze ten dele wel artificiële vormen is het opmerkelijk dat niet alle grammatici, ook niet Van Heule, gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheid om de eerste persoon enkelvoud van de aantonende wijs van de tegenwoordige tijd in vorm te onderscheiden van de aanvoegende wijs: ook in de eerste wijs hebben verschillenden aan (*ick*) *minne* de voorkeur gegeven boven aan *min*.

De groeiende aandacht voor de woordvorm blijkt al evenzeer uit de opkomst van de *regulae speciales* voor de bepaling van het *genus* van Nederlandse zelfstandige naamwoorden, de categorie woorden die in de triviumspraakkunsten -en dus ook in deze studie (zie hst. 4)- de meeste ruimte heeft gekregen. Deze op de woordvorm gebaseerde regels kwamen te staan naast de al oudere *regulae generales* waarbij de belangstelling vooral naar de woordbetekenis was uitgegaan (4.2.5.1). Dat deze indeling in drie *genera* voor het Hollands -de taal van het gewest waar de hier beziene grammatica's van het Nederlands werden geschreven- zeker voor wat het onderscheid naar mannelijk en vrouwelijk betreft voor een deel van de woordenschat kunstmatig is geweest, doet in dit verband niet ter zake.

Heel wat keren ontdekken we bij de triviumgrammatici voor ons wellicht onverwacht goede observaties en inzichten. Zo laten Ampzing, met betrekking tot *zodanigen* (zie 5.2.3.1), en Leupenius, ten aanzien van *sik* (zie 5.2.3.7.3), zien dat historisch begrip hun niet vreemd is. Ampzing heeft het gebruik van de vorm *se* (zie 5.2.3.7.1.3) niet onverdienstelijk onder woorden gebracht, en ook diens beschouwing, hoe onvolledig ook, omtrent het gebruik van bepaald en onbepaald lidwoord in relatie tot de betekenis (zie 3.2.3 en 3.2.5) getuigt van een goede taalwaarneming. De indeling in 'vervoegingen' van de Nederlandse werkwoorden in de *Twe-spraack* (zie 6.2.2.5) en de daar al geregistreerde samenhang tussen interne flexie en de uitgang van het voltooid deelwoord op *-en* doet 'moderner' aan dan we verwacht hadden, evenals Kóks aanduiding van de fonologische regels met betrekking tot het gebruik van *-de* of *-te* in de 'normale' verleden tijd (zie 6.2.2.5).

De zestiende- en zeventiende-eeuwers zullen -althans voor zover zij geïnteresseerd waren in een houvast voor hun Nederlands- in deze spraakkunsten ongetwijfeld die steun hebben kunnen vinden. Maar evenals hedendaagse schrijfwijzers, spellinggidsen en spraakkunsten boden de triviumgrammatica's niet steeds dezelfde informatie: een voorbeeld daarvan vormt de verbuiging van een toch hoogfrequente woordsoort als het lidwoord (zie 3.2.4.8) waar op wellicht cruciale momenten de regels verschilden. Voor ons zijn deze werken de getuigen van een onderdeel van het culturele proces dat zich in de honderd jaar van ca. 1550 tot ongeveer 1650 vooral in de Noordelijke Nederlanden heeft voltrokken: de moedertaalbeschaving en -verheffing door middel van grammatica, grammaticaregels. Die getuigen laten de Westeuropese traditie zien die het proces heeft bepaald, maar ook de eigen positie die de individuele grammatici op verschillende punten ten opzichte van die traditie hebben ingenomen. Zij hebben daarbij soms beschrijvingen geleverd die met name binnen de 'traditionele' spraakkunst van de twintigste eeuw actueel zijn.

LITERATUURVERWIJZINGEN

Wanneer in deze studie geciteerd is naar heruitgaven, is dat in deze volgende lijst aangegeven ("gec. naar"); bij reprints is dit niet gedaan. In een aantal gevallen is de schrijfwijze van eigennamen en van titels genormaliseerd, terwijl de namen van de plaatsen van uitgaven zijn gemoderniseerd en, zo mogelijk, vernederlandst. Het gebruik van hoofdletters is aangepast.

Albertus, Laurentius, 1573. *Teutsch Grammatick oder Sprach-kunst*. Augsburg, 1573 (gec. naar Müller-Fraureuth 1895).

Ampzing, Samuel, 1628. 'Nederlandsch tael-bericht', in (dez.) *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem, 1628 (gec. naar Zwaan 1939: 133-191).

ANS 1984. G. Geerts e.a., *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen-Leuven, 1984.

Ariès, Ph., 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Parijs, 1960.

(Atteveld, Johan van,) 1682. *Nederduytsche letterklank*. Utrecht, 1682.

Barbarić, S., 1981. *Zur grammatischen Terminologie von Justus Georg Schottelius und Kaspar Stieler*. Mit Ausblick auf die Ergebnisse bei ihren Vorgängern. Bern-Frankfurt a.M.-Las Vegas, z.j. [1981] (2 dln).

Barwick, K, 1922. *Remmius Palaemon und die Römische ars grammatica*. Leipzig, 1922.

(Basson, Thomas,) 1586. *The coniugations in Englishe and Netherdutche*. Leiden, 1586.

Belle, Jan van, 1748. *Korte wegwyzer, ter spel-, spraak- en dichtkunden*. Haarlem, 1748.

Beuken, W.H., 1968. *Vanden levene ons Heren*. Zwolle, 1968.

Beurden, L. van, en J. Nijen Twilhaar, 1990. 'Hermafrodiete nomina en de verwerving van het genussysteem', in *De nieuwe taalgids* 83 (1990): 193-211.

Beyer, Willem, 1661. *La vraye instruction des trois langues - The right instruction of three languages - De rechte onderwyzinge van de Fransche, Engelsche en Nederduitsche talen*. Dordrecht, 1661.

Boden-brood 1655. *Boden-brood voor den man die sich noemt I. van Vondelen voorlooper*. 's-Gravenhage, 1655.

Bolognino, Guilielmus, 1657. *Ni'uwe noodeliicke ortographie*. Antwerpen, 1657.

Bornemann, U., 1976. *Anlehnung und Abgrenzung*. Assen, 1976.

Bosquet, Jean, 1586. *Elemens ou institutions de la langue Francoise*. Mons, 1586 (repr. Genève, 1972).

Bostoen, K., 1985. 'Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica', in *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* 1984: 1-47 (separaat verschenen overdruk Middelburg, 1985).

Braekman, W.L., 1978. 'Twee nieuwe traktaten uit de vroege zestiende eeuw over de Nederlandse spelling', in *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1978: 294-387.

Breva-Claramonte, M., 1983. *Sanctius' theory of language*. Amsterdam-Philadelphia, 1983.

Brücker, Jacob, 1620. *Teutsche Grammatic*. Frankfurt, 1620.

Burghersdijk, Frank, 1646. *Institutio logica, dat is, Reden-konstigh onder-wys*. Amsterdam, 1646 (vertaling A.L. Kók).

Burghersdijk, Frank, 1646a. *Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onder-wijs*. Amsterdam, 1646 (vertaling A.L. Kók).

Burghersdijk, Frank, 1649. *Kort be-ghrijp van 't reden-konstigh onder-wys*. Amsterdam, 1649 (vertaling A.L. Kók).

Bursill-Hall, G.L., 1971. *Speculative grammars of the Middle Ages. The doctrine of partes orationis of the modistae*. 's-Gravenhage-Parijs, 1971.

Butler, H.E., 1969. *The institutio oratoria of Quintilian*. Londen-Cambridge, 1969 (4 dln).

Caron, W.J.H., 1953a. Christiaen van Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Groningen-Djakarta, 1953 (repr. Groningen, 1971; = Trivium I,1).

Caron, W.J.H., 1953b. Christiaen van Heule, *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*.

Groningen-Djakarta, 1953 (repr. Groningen, 1971; = Trivium I,2).
Caron, W.J.H., 1958. Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* en *Naaberecht*. Groningen, 1958 (= Trivium IV).
Caron, W.J.H., 1962. Hendrik Laurensz Spiegel, *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst*. Groningen, 1962 (= Trivium III).
Caron, W.J.H., 1964. Petrus Montanus, *De spreeckonst*. Groningen, 1964 (= Trivium V).
Caron, W.J.H., 1967. 'Wat is een lijdend voorwerp?', in *Forum der letteren* 8 (1967): 1-12.
Charpin, F., 1986. 'La notion de partie du discours chez les grammairiens latins', in *Histoire, Epistémologie, Langage* 8 (1, 1986): 125-140.
Chevalier, J.-Cl., 1982. 'Nature des pronoms et construction de la syntaxe. Note sur Scaliger et Ramus', in *Histoire, Epistémologie, Langage* 4 (2, 1982): 55-61.
Chiflet, Laurent, 1659. *Essay d'une parfaite grammaire de la langue Françoise*. Antwerpen, 1659 (repr. Genève, 1973).
Chomarat, J., 1981. *Grammaire et rhétorique chez Erasme*. Parijs, 1981 (2dln).
Claes, F., s.j., 1981. *De vierde Kiliaan*. 's-Gravenhage, 1981.
Clajus, Johannes, 1578. *Grammatica Germanicae linguae*. Leipzig, 1578 (repr. Hildesheim-New York, 1973).
Coigneau, D., 1988. 'Littera scripta manet. Rederijkers over "letterkunst" en pen', in *Jaarboek van de Koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica "De Fonteine" te Gent* 37-38 (1988): 49-110.
Comenius, Johan A., 1673. *Eerste deel der school-geleertheyd, genoemt Het portael ... - Prima pars scholasticae eruditionis dicta vestibulum ....* Amsterdam, 1673.
Coornhert, D.V., 1586. *Zedekunst dat is Wellevenskunste*. Z.p. 1586 (gec. naar de editie door B. Becker. Utrecht, 1982).
Crena de Iongh, A.C., 1959. *G.C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen*. Assen, 1959.
Cytowska, M., 1973. *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, in *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. dl I no IV. Amsterdam. 1973: 1-103.
Dafforne, Richard, 1627. *Grammatica ofte leez-leerlings steunsel*. Amsterdam, 1627.
Dasypodius, Petrus, 1536. *Dictionarium Latinogermanicum*. Straatsburg, 1536 (repr. Hildesheim-New York, 1974).
Decker, Jeremias de, 1659. *Rym-oeffeningen*. Amsterdam, 1659.
(Despauterius, Joannes, 1573.) *Grammaticae Despauterianae ... libri quatuor*. Antwerpen, 1573.
Dibbets, G.R.W., 1972. Pontus de Heuiter, *Nederduitse orthographie*. Groningen, 1972 (= Trivium VI).
Dibbets, G.R.W., 1974. 'De benamingen van de woordsoorten in oude Nederlandse grammatica's tot 1805', in *Leuvense bijdragen* 63 (1974): 113-136.
Dibbets, G.R.W., 1981. A.L. Kók, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Assen, 1981 (= Studia Theodisca XIV).
Dibbets, G.R.W., 1982. 'Woord, afleiding en samenstelling in de Nederlandse triviumgrammatica', in *Leuvense bijdragen* 71 (1982): 59-103.
Dibbets, G.R.W., 1983. 'Peeter Heyns' Cort onderwys', in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1983): 85-107.
Dibbets, G.R.W., 1985. *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*. Assen-Maastricht, 1985 (= Studia Theodisca XVII).
Dibbets, G.R.W., 1989. '*Gebruyc* en *reden* in *De Nederduytsche spraec-konst* (1633) van Christiaen van Heule', in *Gramma* 13 (1989): 33-56.
Dibbets, G.R.W., 1989a. 'De Twe-spraack bespiegeld', in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 105 (1989): 22-48.
Dibbets, G.R.W., 1989b. 'De drieledige vormen in taal en taalbeschouwing. Nog enkele getuigen van een taalstrijd rond 1700', in *De nieuwe taalgids* 82 (1989): 239-241.
Dibbets, G.R.W., 1991. *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam, 1991.
Dibbets, G.R.W., 1992. 'Rederijkers en grammatica in de 16de eeuw', in M. Klein (red.), *Nieuwe eskapades in de neerlandistiek*. Opstellen van vrienden voor M.C. van den Toorn bij zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Groningen, 1992:

47-69.
Ende, Jean Louis vanden, 1669. *Le gazophilace de la langue Francoise et Flamande*. Rotterdam, 1669.
Erasmus, Desiderius, 1528. *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*. Bazel, 1528 (gec. naar Cytowska 1973).
(Estienne, Robert) 1540. *De Gallica verborum declinatione*. Parijs, 1540 (repr. Genève, 1972).
Estienne, Robert, 1557. *Traicte de la grammaire francoise*. Z.p., z.j. (Parijs, 1557) (repr. Genève, 1972).
Evans, Edward, 1778. *A new complete English and Dutch grammar - Nieuwe en volkomene Engelsche en Nederduitsche spraakkonst*. Rotterdam, 1778.
Fairclough, H.Rushton (ed.), 1970. Horace, *Satires, Epistles and Ars poetica*. Cambridge-Londen, 1970.
Faye, Abraham de la, 1608. *Linguae Gallicae et Italicae hortulus amoenissimus consitus optimis floribus*. Halle, 1608 (repr. Genève, 1973).
Faye, Abraham de la, 1613. *Institutiones linguae Gallicae*. Jena, 1613 (repr. Genève, 1973).
Foucault, M., 1966. *Les mots et les choses*. Parijs, 1966.
Friedlein, G. (ed.), 1867, A.M.T.S. Boetius, *De institutione arithmetica libri duo; De institutione musica libri quinque*. Accedit geometria quae fertur Boetii. Leipzig, 1867.
Garnier, Jean, 1558. *Institutio Gallicae linguae, in usum iuventutis Germanicae*. Genève, 1558 (repr. Genève, 1972).
Geerts, G., 1966. *Genus en geslacht in de Gouden eeuw*. Tongeren, 1966.
Glatigny, M., 1982. 'La notion de règle dans la "Grammaire" de Meigret', in *Histoire Epistémologie Langage* 4 (2; 1982): 93-106.
Goeman, A., 1992. 'De presensvervoeging in de dialecten van Nederland', in *Taal en tongval* 44 (1992): 97-139.
Goemans, L., 1899-1901. 'Antonius Sexagius' De orthographia linguae Belgicae herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien', in *Leuvensche bijdragen* 3 (1899-1900): 167-245 en 4 (1900-1901): 65-123.
Goossens, J., 1987. 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten', in *Taal en tongval* 39 (1987): 141-173.
Groot, A.W. de, 1948. 'Structural linguistics and word classes', in *Lingua* 1 (1948): 427-500.
Grue, Philippe la, 1684. *Grammaire Flamande*. Amsterdam, 1684.
(Grue, Philippe la) 1688. *Nouvelle grammaire Flamande*. Amsterdam, 1688.
Gueintz, Christian, 1641. *Deutscher Sprachlehre Entwurf*. Cöthen, 1641 (repr. Hildesheim-New York, 1978).
Haeringen, C.B. van, 1937. 'Opmerkingen bij de apocope van *e*, in *De nieuwe taalgids* 31 (1937): 241-250 en 322-331.
Haeringen, C.B. van, 1950. 'De hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord', in *De nieuwe taalgids* 43 (1950): 20-28 en 103.
Haeringen, C.B. van, 1953-1954. 'Onze 'uitspraak' van het Middelnederlands', in *De nieuwe taalgids* 46 (1953): 9-18 en 47 (1954): 65-76.
Hankamer, P., 1927. *Die Sprache, ihr Begriff und ihre Deutung im 16. und 17. Jahrhundert*. Bonn, 1927 (repr. Hildesheim, 1965).
Heinimann, S., 1965. 'Die Lehre vom Artikel in den romanischen Sprachen von der mittelalterlichen Grammatik zur modernen Sprachwissenschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der grammatischen Begriffsbildung', in *Vox romanica* 24 (1965): 23-43.
Heinimann, S., 1967. 'Die Lehre vom Artikel in den romanischen Sprachen von der mittelalterlichen Grammatik zur modernen Sprachwissenschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der grammatischen Begriffsbildung', in *Vox romanica* 26 (1967): 180-192.
Heister, Jean de, 1670. *Grammaire flamande*. Amsterdam, 1670.
(Heldoren, Johannes G. van, 1675.) *A new and easy English grammar - Een nieuwe en gemakkelijke Engelsche spraak-konst*. Amsterdam, 1675.
Helten, W.L. van, 1883. *Vondel's taal*. Groningen, 1883.
Helwich, Christophor, 1619. *Sprachkünste*. Giessen, 1619.
Hermkens, H.M., 1973. *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1973.
Hermkens, H.M., 1981. 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in *Studies voor Dam-*

steegt. Leiden, 1981: 65-77.
Hermkens, H.M. en C. van de Ketterij, 1980. *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*. Instructiegrammatica. Groningen, 1981.
Heuiter, Pontus de, 1581. *Nederduitse orthographie*. Antwerpen, 1581 (zie Dibbets 1972).
Heule, Christiaen van, 1625. *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Leiden, 1625 (gec. naar Caron 1953a).
Heule, Christiaen van, 1633. *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*. Leiden, 1633 (gec. naar Caron 1953b).
Hexham, Henry, 1647. 'An English grammar - Een Engelsche grammatica', in *A copious English and Netherduytch dictionarie*. Rotterdam, 1647: Ii1r-Mm4r.
Hexham, Henry, 1648. 'Een Nederduytsche grammatica - A Netherdutch grammar', in *A copious English and Netherduytch dictionarie*. Rotterdam, 1648: Vv1r-Bbb4v.
Heyns, Peeter, 1571. *Cort onderwys van de acht deelen der Françoischer talen*. Antwerpen, 1571.
Heyns, Peeter, 1605. *Cort onderwijs, van de acht deelen der Fransoischer talen*. Zwolle, 1605.
Hilarides, Johannes, 1705. *Niewe taalgronden der Neederdujtsche taal*. Franeker, 1705.
Hillenius, Francois, 1664. *Den Engelschen ende Ne'erduitschen onderrichter*. Rotterdam, 1664.
Hofer, G.J.M., 1910. *Die Stellung des Desiderius Erasmus und des Johann Ludwig Vives zur Pädagogik des Quintilian*. Erlangen, 1910.
(Hofman, Johannes) 1650. *Nederlandtsche woorden-schat*. Haarlem, 1650.
Holtz, L., 1981. *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*. Etude sûr l'*Ars Donati* et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique. Parijs, 1981.
Hubert, Antonis de, 1624. 'Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale', in (dez.) *De psalmen des propheeten Davids*. Leiden, 1624 (gec. naar Zwaan 1939: 121-131).
Hulsker, J.L.M., 1991. *Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken*. Renkum, 1991.
Huydecoper, Balthazar, 1730. *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*. Amsterdam, 1730.
(Hyperphragme, Pierre A., 1576). *Eene forme ende maniere der coniugatien in Nederduytsch ende Fransoys*. Rotterdam, 1576.
Ising, Erika, 1959. *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik (1612-1630)*. Berlijn, 1959.
Ising, Erika, 1970. *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*. Berlijn, 1970.
Janssens, Balduinus, 1775. *Verbeterde Vlaemsche spraek- en spel-konste*. Brugge, z.j. (1775).
Jeep, Ludwig, 1893. *Zur Geschichte der Lehre von den Redetheilen bei den lateinischen Grammatikern*. Leipzig, 1893.
Jellinek, M.H., 1913-1914. *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. 2 dln. Heidelberg, 1913-1914 (repr. Heidelberg, 1968).
Kate Hzn., Lambert ten, 1723. *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam, 1723 (2 dln).
Keil, H., 1855-1923. *Grammatici latini* (7 dln + suppl.). Leipzig, 1855-1923 (repr. Hildesheim-New York, 1961).
Kent, R.G., 1967. *Varro on the Latin language*. Cambridge-Londen, 1967 (2 dln).
Kiliaan, Cornelis, 1599. *Etymologicum Teutonicae linguae*. Antwerpen, 1599 (repr. Amsterdam, 1972; 's-Gravenhage, 1972).
Klein, M., 1985. '*Behalve*: voorzetsel of voegwoord?', in *De nieuwe taalgids* 78 (1985): 363-368.
Klifman, H., 1983. *Studies op het gebied van de Vroegnieuwnederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650)*. Dordrecht, 1983.
Klinkenberg, H.M., 1959. 'Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter', in Koch 1959: 1-32.
Kloeke, G.G., 1923. 'Die Entstehung der niederländischen Diminutivendung *-tje*', in *Zeitschrift für deutsche Mundarten* 18 (1923): 217-231.
Koch, J. (ed.), 1959. *Artes liberales von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden-Keulen, 1959 (repr. Leiden-Keulen, 1976).
Koelmans, L., 1975. 'Lotgevallen van het lidwoord II (*het* + superlatief)', in *De nieuwe taalgids* 68 (1975): 390-394.
Koerner, K., 1989. 'Das Problem der Metasprache in der sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung', in Koerner, K. *Practicing linguistic historiography*. Amsterdam-Philadelphia, 1989: 13-30.

Kók, A.L., 1649. *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Amsterdam, 1649 (zie Dibbets 1981).
Komen, J.A.M., 1991. 'Huydecoper en de *ablativus absolutus*; een achttiende-eeuwse pennestrijd over de zogenaamde *volstrekte derver* of *losse noemer*', in *Gramma* 15 (1991): 95-125.
Kooiman, K., 1913. *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*. Groningen, 1913.
Kromayer, Johannes, 1618. *Deutsche Grammatica*. Weimar, 1618.
Kumaniecki, K.F. (ed.), 1969. M.T. Cicero, *De oratore*. Leipzig, 1969.
Kukenheim, L., 1932. *Contributions à l'histoire de la grammaire italienne, espagnole et française à l'époque de la Renaissance*. Amsterdam, 1932.
Laco, 1666. *Lingua Teutonica exexlex*. (Hulst, 1666; repr. Amsterdam, 1993).
Lambrecht, Joas, 1550. *Néderlandsche spellijnghe*. Gent, 1550 (repr. Gent, 1882).
Lausberg, H., 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München, 1960 (1973).
Leser, E., 1912. *Geschichte der grammatischen Terminologie im 17. Jahrhundert*. Lahr, 1912.
Leupenius, Petrus, 1653. *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Amsterdam, 1653 (gec. naar Caron 1958).
Leuvensteijn, J.A. van, 1985. *De kluchten van Gerrit Hendericxsz van Breughel*. Tekstuitgave met inleiding, taalkundige studies en tekstverklaringen. Amsterdam, 1985 (3 dln).
Lindsay, W.M., 1911. *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*. Dl I. Oxford, z.j. (1911).
Lithocomus, Ludolffus, 1592. *Grammatica Latina*. Leiden, 1592.
Luhrman, G.J., 1984. *C.L. Pasius, T. Linacer, J.C. Scaliger en hun beschouwing van het werkwoord*. Een kritisch-vergelijkende studie omtrent XVIde eeuwse taalkundige theorievorming. Groningen, 1984.
Lyons, J., 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge, 1968.
Man, L. de, en P.G.J. van Sterkenburg, 1977. *Het Glossarium Bernense*. Een Vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburgs woordenlijst. 's-Gravenhage, 1977.
McLean, A., 1972. *Humanism and the rise of science in Tudor England*. New York, 1972.
Meigret, Louis, 1550. *Le traité de la grammaire Française*. Parijs, 1550 (gec. naar de editie door F.J. Hausmann. Tübingen, 1980).
(Meijer, Lodewijk) 1667. *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*. Vrijstad (= Amsterdam), 1667.
(Meijer, Lodewijk) 1672. *Italiaansche spraakkonst*. Amsterdam, 1672.
Melanchton, Philippus, 1525. *Grammatica Latina*. Parijs, 1525.
Meurier, Gabriel, 1558. *Conjugaisons, règles et instructions*. Antwerpen, 1558 (repr. Genève, 1973).
Michael, I., 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge, 1970.
Montanus, Petrus, 1635. *Bericht van een niewe konst, genaemt de spreeckonst*. Delft, 1635 (gec. naar Caron 1964).
Moonen, Arnold, 1706. *Nederduitsche spraekkunst*. Amsterdam, 1706.
Muller, J.W., 1919. 'Fragment eener zestiendeeuwsche Nederlandsche spraakkunst', in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 38 (1919): 1-20.
Müller, J., 1882. *Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachlichen Unterrichtes bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. Gotha, 1882 (repr. Hildesheim-New York, 1969).
Müller-Fraureuth, C., 1895. *Die deutsche Grammatik des Laurentius Albertus*. Straatsburg, 1895.
Nauta, G.A, 1893. *Taalkundige aanteekeningen naar aanleiding van de werken van G.A. Bredero*. Groningen, 1893.
Nijen Twilhaar, J., 1992. 'Morfologische structuur en genusverandering I', in *De nieuwe taalgids* 85 (1992): 302-318.
Noordegraaf, J., 1985. *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht-Cinnaminson, 1985.
(Nyloë, Jacobus) 1703. *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Amsterdam, 1703.
Oelinger, A., 1574. *Underricht der hoch teutschen Spraach*. Straatsburg, 1574 (repr. Hildesheim-New York, 1975).
Olearius, Tileman, 1630. *Deutsche Sprachkunst*. Halle, 1630.
Oudin, Antoine, 1632. *Grammaire françoise rapportée au langage du temps*. Parijs, 1632 (repr. Genève, 1972).

Oudin, Antoine, 1640. *Grammaire françoise rapportée au langage du temps*. Reveue et augmentée de beaucoup en cette seconde édition. Parijs, 1640 (repr. Genève, 1972).
Paardekooper, P.C., 1952. 'Jan z'n boek', in *De nieuwe taalgids* 45 (1952): 12-17.
Padley, G., 1976-1988. *Grammatical theory in western Europe. 1500-1700*. I. The Latin tradition. II. Trends in vernacular grammar (2 dln). Cambridge-Londen-New York, 1976-1988.
Palsgrave, John, 1530. *L'esclarcissement de la langue Francoyse*. Z.p. (Londen), 1530 (repr. Genève, 1972).
Pée, W., 1936. *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*. Dl I. Tongeren, 1936.
Peeters, H.F.M., 1966. *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500- ca. 1650)*. Hilversum-Antwerpen, 1966.
Peeters, L., 1982. 'Taalkunde en wetenschap in de zestiende eeuw, en het ontstaan van het Nederlandse trivium', in *Leuvense bijdragen* 71 (1982): 7-29.
Pels, Andries, 1677. *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst, op onze tyden, én zéden gepast*. Amsterdam, 1677.
Pillot, Jean, 1550. *Gallicae linguae institutio, latino sermone conscripta*. Parijs, 1550 (repr. Genève, 1972).
Pinborg, J. 1972. *Logik und Semantik im Mittelalter*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1972.
Plemp, Cornelius G., 1632. *Speldwerk, of waerschouinge an den Neerduitschen schrijver van de spelding*. Haarlem, 1632.
Plemp, Cornelius G., 1637. *Orthographia Belgica*. Amsterdam, 1637.
Rademaker, C.S.M. ss.cc., 1984. 'De Latijnse schoolgrammatica van Gerardus Joannes Vossius', in *Gramma* 8 (1984): 195-223.
Radermacher, Johan, 1568. *Voorreden vanden noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunde*. Handschrift (gec. naar Bostoen 1985).
Raidt, E.H., 1968. *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*. Kaapstad, 1968.
Rajna, P., 1928. 'Le denominazioni 'Trivium' e 'Quadrivium', in *Studi medievali*, nuova serie I (1928): 4-36.
(Ramus, Petrus) 1562. *Gramere*. Parijs, 1562 (repr. Genève, 1972).
Ramus, Petrus, 1572. *Grammaire*. Parijs, 1572 (repr. Genève, 1972).
Ratichius, Wolfgang, 1619. *Allgemeine Sprachlehr*. Cöthen, 1619 (gec. naar Ising 1959: 23-48).
Ratichius, Wolfgang, 1630. *Wortschickungslehr der christlichen Schule*, in Ising 1959: 95-268.
Rederijck-kunst, 1587. *Rederijck-kunst, in rijm opt kortst vervat*. Leiden, 1587 (gec. naar Caron 1964: 181-209).
Richardson, Edward, 1677. *Anglo-Belgica*. Amsterdam, 1677.
Ritter, Stephan, 1616. *Grammatica Germanica nova*. Marburg, 1616.
Robins, R.H., 1951. *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe, with particular reference to modern linguistic doctrine*. Londen, 1951.
Robins, R.H., 1966. 'The development of the word class system of the European grammatical tradition', in *Foundations of language* 2 (1966): 3-19.
Robins, R.H., 1990. *A short history of linguistics*. Londen-New York, 1990.
Roches, Jean des, 1761. *Nieuwe Nederduytsche spraek-konst*. Antwerpen, 1761.
Rooij, J. de, 1980. 'Ons bruin(e) paard', in *Taal en tongval* 32 (1980): 3-25 en 109-129.
Rooij, J. de, 1988. *Van* hebben *naar* zijn. Amsterdam, 1988.
Rooij, J. de., 1990. 'Over *hun* en *hen*, en *hun*', in *Taal en tongval* 42 (1990): 107-147.
Roos, H., 1952. *Die Modi significandi des Martinus de Dacia*. (= Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters XXXVII:2). Münster, 1952.
Rosier, I., 1981. 'La notion de partie du discours dans la grammaire speculative', in *Histoire, Epistémologie, Langage* 3 (1, 1981): 49-62.
Ruijsendaal, E., 1989. *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken*. Amsterdam, 1989.
Ruygh-bewerp 1585. *Ruygh-bewerp vande redenkaveling*. Leiden, 1585 (gec. naar Caron 1962).
Salemans, B.J.P. en F.A.M. Schaars, 1987. *Alfabetische concordanties van Vroegnieuwnederlandse grammaticale geschriften*; dl IV: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*. Wijhe, 1987.
Salemans, B.J.P. en F.A.M. Schaars, 1988a. *Alfabetische concordanties van Vroegnieuwnederlandse*

grammaticale geschriften; dl VI: *Nederduytsche grammatica (1625) van Christiaen van Heule ((?)-1655)*. Wijhe, 1988.

Salemans, B.J.P. en F.A.M. Schaars, 1988b. *Alfabetische concordanties van Vroegnieuwnederlandse grammaticale geschriften*; dl VII: *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe (1633) van Christiaen van Heule ((?)-1655)*. Wijhe, 1988.

Salemans, B.J.P. en F.A.M. Schaars, 1989. *Alfabetische concordanties van Vroegnieuwnederlandse grammaticale geschriften*; dl VIII: *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale (1624) van Antonis de Hubert (1583-164?)*. Wijhe, 1989.

Salemans, B.J.P. en F.A.M. Schaars, 1989a. *Alfabetische concordanties van Vroegnieuwnederlandse grammaticale geschriften*; dl IX: *Nederlandsch tael-bericht (1628) van Samuel Ampzing (1590-1632)*. Wijhe, 1989.

Sassen, A., 1983. 'De oudste vindplaats van 'u'', in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1983): 165-167.

Scaliger, Julius C., 1540. *De causis linguae Latinae libri tredecim*. Lyon, 1540.

Scheurweghs, G., 1960. 'English grammars in Dutch and Dutch grammars in English in the Netherlands before 1800', in *English studies* 41 (1960): 129-167.

Schönfeld, M., 1964. A. van Loey, *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen, 1964.

Schoof, Henricus, 1670. *Informatorium of Verklaer-boeck over het theatrum grammaticale*. Amsterdam, 1670.

Schottel, Justus G., 1663. *Ausführliche Arbeit von der teutschen Haubtsprache*. Braunsweich, 1663 (repr. Tübingen, 1967).

(Schuere, Jacob van der) 1612. *Nederduydsche spellinge*. Haarlem, 1612 (gec. naar Zwaan, 1957).

Sewel, Willem, 1691. 'Concerning the use of the Dutch particles', in W. Sewel, *Nieuw woordenboek der Nederduytsche en Engelsche taale - A new dictionary Dutch and English*. Amsterdam, 1691: **4v-***1v.

Sewel, Willem, 1708. *Nederduytsche spraakkonst*. Amsterdam, 1708.

Sexagius, Antonius, 1576. *De orthographia linguae Belgicae*. Leuven, 1576 (gec. naar Goemans 1899-1901).

(Willem Silvius) 1562. *Spelen van sinne vol scoone moralisacien uutleggingen ende bediedenissen op alle loeflijcke consten*. Antwerpen, 1562.

Sluiter, I., 1990. *Ancient grammar in context*. Contributions to the study of ancient linguistic thought. Amsterdam, 1990.

Sterkenburg, P.G.J. van, 1975. *Het Glossarium Harlemense*. 's-Gravenhage, 1975.

Stevin, Simon, 1585. *Dialectike ofte bewysconst*. Leiden, 1585.

Stieler, Kaspar, 1691. *Kurze Lehrschrift von der hochteutschen Sprachkunst*. In: *Der teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs*. Neurenberg, 1691 (repr. München, 1968).

Stijl, Klaas, 1776. *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal*. Groningen, 1776.

Sylvius, Jacobus, 1531. *In linguam Gallicam isagoge, una cum eiusdem grammatica Latinogallica*. Parijs, 1531 (repr. Genève, 1971).

Taylor, D.J., 1974. *Declinatio*. A study of the linguistic theory of Marcus Terentius Varro. Amsterdam, 1974.

Teuthonista 1477. (G. vander Schueren) *Vocabularius qui intitulatur Teuthonista vulgariter dicendo der Duytschlender*. Keulen, 1477.

Tollenaere, F. de. 1957. 'Fonologie of versleer? Was de *H* in het 16de-eeuwse Amsterdams een "wankel foneem"?', in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 75 (1957): 119-144.

Trousson, M., 1986. 'La grammaire française du XVIe siècle et la théorie du pronom', in *Brussels preprints in linguistics* 10 (1986): 58-81.

Turmair, Johannes, 1512. *Grammatica*. München, 1512.

Twe-spraack 1584. *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals*. Leiden, 1584 (gec. naar Dibbets 1985).

(Val, Jean-Baptiste du) 1604. *L'eschole françoise*. Parijs, 1604 (repr. Genève, 1973).

Valerius, Cornelius, 1562. *Grammaticarum institutionum libri IV*. Antwerpen, 1562.

Valerius, Cornelius, 1586. *Grammaticarum institutiuonum libri IV*. Antwerpen, 1586.

(Varenbraken, Christianus van, 1530-I) *Orthographia* (gec. naar Braekman 1982: 306-339).
(Varenbraken, Christianus van, 1530-II) *Orthographia* (gec. naar Braekman 1982: 353-378).
Vaugelas, Claude Favre, sieur de, 1647. *Remarques sur la langue françoise*. Parijs, 1647 (repr. Parijs, 1934; Genève, 1970).
Verburg, P.A., 1951. *Taal en functionaliteit*. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal vanaf de prae-humanistische philologie van Orleans tot de rationalistische linguistiek van Bopp. Wageningen, 1951.
Verdenius, A.A., 1946. *Studies over zeventiende eeuws*. Z.p., 1946.
Vollenhove, Joannes, 1686. *Poëzy*. Amsterdam, 1686.
Vooys, C.G.N. de, 1924. *Verzamelde taalkundige opstellen*. Dl I. Groningen-'s-Gravenhage, 1924.
Vooys, C.G.N. de, 1963. *Nederlandse spraakkunst*. Groningen, 1963.
Vorlat, E., 1975. *The development of English grammatical theory 1586-1737 with special reference to the theory of parts of speech*. Leuven, 1975.
Vortisch, R., 1910. *Grammatikalische Termini im Frühneuhochdeutschen. 1500-1663*. Bazel, z.j. [1910].
Vossius, Gerardus Joannes, 1635. *De arte grammatica libri septem*. Amsterdam, 1635.
Vossius, Gerardus Joannes, 1643. *De Latijnsche grammatica*. Delft, 1643.
Vossius, Gerardus Joannes, 1648. *Latina grammatica*. Amsterdam, 1648.
Vriendt, S.F.L. de, 1965. *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Tongeren, 1965.
Wal, M.J. van der, 1982. 'Opvattingen over het werkwoord en meer in het bijzonder over het passief in de nederlandse grammatikale traditie van de 17de t/m de 19de eeuw', in Driel, L. van, en J. Noordegraaf, *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande, 1982: 52-80.
Wal, M.J. van der, 1988. 'De drieledige vormen in taal en taalbeschouwing', in *De nieuwe taalgids* 81 (1988): 383-400.
Wal, M.J. van der, 1988a. 'Latijn leren en de moedertaal observeren: grammatikale opmerkingen over de volkstaal in het Exercitium puerorum 1485', in *Gramma* 12 (1988): 243-257.
Weijnen, A.A., 1968. *Nederlandse dialectkunde*. Assen, 1968.
Weijnen, A.A., 1971. 'Uit de geschiedenis van het woord: letterkunde', in *Leuvense bijdragen* 60 (1971): 137-152.
Weijnen, A.A., 1971a. *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Assen, 1971.
Wes, Giles du, 1532. *An introductorie for to lerne, to rede, to pronounce and to speke French trewly*. (Londen, 1532) (repr. Genève, 1972).
Weyden, Dirkz. van der, 1651. *Inleydinge tot een vast-gegronde Nederduytsche letterstellinge*. Utrecht, 1651.
Winschooten, W. a, 1683. *Letterkonst*. Leiden, 1683.
WNT. Woordenboek der Nederlandsche taal. 's-Gravenhage-Leiden, 1882 (1864) - heden.
Yvon, H., 1955 en 1956. 'La notion d'article chez nos grammairiens', in *Le Français moderne* 23 (1955): 161-172 en 241-255 en 24 (1956): 1-13.
Zumthor, P., 1958. 'Fr. *étymologie* (essai d'histoire sémantique)', in *Etymologica Walther von Wartburg zum siebzigsten Geburtstag 18. Mai 1958*. Tübingen, 1958: 873-893.
Zwaan, F.L., 1939. *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*. Grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en Reviseurs, en Hooft. Groningen-Batavia, 1939 (repr. Groningen, 1974).
Zwaan, F.L., 1957. Jacob van der Schuere, *Nederduydsche spellinge*. Groningen-Djakarta, 1957 (= Trivium II).
Zwaan, F.L., 1973. *Dagh-werck van Constantijn Huygens*. Assen, 1973.

REGISTER

In dit register zijn geen eigennamen opgenomen, behalve om te verwijzen naar de materiaalbeschrijving uit paragraaf 1.2 van dit boek. Als ingangen zijn enkele begrippen gekozen die binnen deze studie een belangrijke plaats innemen. Binnen de onderscheiden woordsoorten is een onderverdeling gehanteerd die aansluit bij de beschrijving in deze publikatie.

accidentia 41-48, 84-87; definitie 41-42; structurerende functie 42-43; termen 44-46; zie ook de verschillende woordsoorten, en figura en species

Ampzing, Samuel, *Nederlandsch tael-bericht* 8

ars 1-2

artes liberales zie **vrije kunsten**

artes sermocinales 1, 4-5

bijvoeglijk naamwoord aard (species, afleiding) 130-136; bijv nw t.o.v. zelfstandig nw 87-94, 98; definities 83, 89-94; figura (figura, samenstelling) 151-158; gebruik 181-191; geslacht 124-130; getal 138, 147-150; *het* + superlatief 297-298; meervoudsvorming gesubstantiveerd bijvoeglijk nw 147-150, 187-191; *motio* 127, 129; naamval 160-165; stoffelijk bn 128, 182-183; trappen van vergelijking 96-98; verbuiging 181-191; zie ook naamwoord

bijwoord 291-303, 308; betekeniscategorieën 291-292, 302-303; bijvoeglijk nw of bijw? 186-187, 291, 297; definities 294-301, 308; eigenschappen 299-301; morfologie 300; onveranderlijk 298; relatie met werkwoord 291-293, 295-296; termen 291; trappen van vergelijking 299, 302; uitgang op *-lijk* 187, 294-295, 296-297; voorgeschiedenis 291-293

Bolognino, Guilielmus, *Ni'uwe noodeliicke orthographie* 9

deelwoord 96, 281-290; definities 281-285; eigenschappen 285-290; geslacht 285-287, 288-290; tegenwoordig dw 286, 288-289; termen 281; tijd 288-290; toekomstig dw 288; trappen van vergelijking 96, 287; uitgang 248-249, 253-257, 286-287; verbuiging 286-288; voltooid dw 182-183, 248-249, 253-254, 256, 259, 285-287, 288-290; voorgeschiedenis 281-283; vorm 286-287

etymologia 11-15

figura (samenstelling) 46-48, 151; zie ook naamwoord, bijvoeglijk en zelfstandig naamwoord, voornaamwoord

grammatica 1-5, 10-21; definities 2, 15-16; doel 11; hoofdstructuur 11-15; regels 16-21; termen 10-11

Heuiter, Pontus de, *Nederduitse orthographie* 6-7

Heule, Christiaen van, *Nederduytsche grammatica* 8; *Nederduytsche spraec-konst* 8

Hubert, Antonis de, *Noodige waarschouwinge* 8

Kók, Allard, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* 9

kunstmatige vormen 61, 67-68, 171, 220, 253, 267, 332-333

Lambrecht, Joas, *Néderlandsche spellijnghe* 6

lettergreep 25-34

Leupenius, Petrus, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* 9

lidwoord 49-77; aantal 53-54; bepaald 49, 54-57; definities 52-53; *den* als nominatief 62-64, 110-111, 128; enclise van lw 66; gebruik 70-76; lw en zelfstandig nw 52-53, 55-57, 70-76, 83-84, 103-112; onbepaald 49, 54-57; termen 49, 52; verbuiging 57-70; voorgeschiedenis 49-51

Montanus, Petrus, *Bericht van een niewe konst, genaemt de Spreeckonst* 9

naamval 66, 160-165, 331-332; voorzetsel en naamv 311-314

naamwoord 35, 79-191; aard (species) 130-136; definities 80-84; eigenschappen 84-87; figuur (samenstelling) 150-158; geslacht 101-130; hoedanigheid (indeling) 87-95; termen 79-80; verbuiging 159-

191; vergelijking 96-101; voorgeschiedenis 80-81; zie ook bijvoeglijk naamwoord, naamval, zelfstandig naamwoord
originaliteit 331
orthographia 11-15
prosodia 11-15
Radermacher, Johan, *Voorreden vand*[e]*n noodich ende nuttichеit der Nederduytscher taelkunste* 6
Schuere, Jacob van der, *Nederduydsche spellinge* 7
Sexagius, Antonius, *De orthographia linguae Belgicae* 6
species (afleiding)) 46-48; zie ook naamwoord, bijvoeglijk en zelfstandig naamwoord, voornaamwoord
syntaxis 11-15
telwoord 96, 98, 116, 122, 148
toevallen zie **accidentia**
trivium 1-5
tussenwerpsel 308, 325-329; betekenis 329; definities 325-329; eigenschappen 329; tw en naamval 328; onveranderlijk 327-328; termen 325; voorgeschiedenis 325-326
Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst 7
Varenbraken, Christiaen, *Orthographia* 6; *Die tafele van orthographia* 5
voegwoord 308, 317-323; betekenis 319-323; definities 317-322; eigenschappen 322-323; functie 320-322; termen 317; voorgeschiedenis 317-318
voegwoordelijk bijwoord 323
voornaamwoord 49-50, 96, 148, 193-228; aantal 199-200; aard (species, afleiding) 206-207; bepaald 200; bijvoeglijk 197-199; definities 193-199, 308; *die*, *dat*, *deze*, *dit* 221-223; *du*, *gij* 212-217, 266-268; eigenschappen 201-228; gedaante (figura, samenstelling) 207; geslacht 202-204; getal 204-205; *hem* en *zich* 226-228; *hen*, *hun*, *haer*, *heur* 218-220, 224; *hij*, *zij*, *het* 217-221; hoedanigheid (indeling) 207-211; *ik*, *wij* 211-212; *jij*, *je*, *jou* 216-217; *mij* en *me* 211-212; onbepaald 200; persoon 205-206; relatie met werkw 199; termen 193, 199; verbuiging 211-228; voorgeschiedenis 193-195; *wij* en *we* 212; zelfstandig 197-199; *zij* en *ze* 210-211, 220-221
voorvoegsel 27-28, 47, 136, 306, 310-316; zie ook voorzetsel
voorzetsel 28, 47, 305-316; aantal 308, 310-315; betekenis 315-316; definities 306-309; eigenschappen 309-314; vz en naamval 311-314; onscheidbaar - scheidbaar 306-315; semantische functie 309, 315; soorten 309-314; termen 305-306; voorgeschiedenis 306-307; zie ook voorvoegsel
vrije kunsten 1-5
werkwoord 35, 229-280; betekenis 232-235; definities 230-235; eigenschappen 235-280; geslacht (aktief, passief, neutrum) 232, 240-245; getal 246-247; hoedanigheid (qualitas) 236-240; inchoativa 242; persoon 245-246; persoonlijk en onpersoonlijk 232, 237-238, 243-244, 257; stamvokaal en klinkerwisseling 248-253; termen 24-25, 30, 229-230; tijd 259-282; vervoeging (classificatie) 247-257; vervoeging (conjugatie) 262-280; vervoeging *hebben* 275, 276, 277, 278-279, *worden* 269, 271, 273, 274, *zijn* 254, 275, 276, 277-278, 279, *zullen* 254, 274, 279; voorgeschiedenis 230-231; wijs 257-259; wortel 255-257; zelfstandig werkwoord en hulpwerkwoord 239-240; *zijn* 230, 233
woord 15, 23-34; definitie 25-34; grafische eenheid 30-31; term 23-25
woordsoorten 34-41; aantal 37-41; indeling 34-37, 40
woordvorm 141, 170, 331-333
zelfstandig naamwoord aard (species, afleiding) 130-136; definities 81-84, 89-94; eigennaam 87-88, 94-95, 179-181; figuur (figura, samenstelling) 150-158; geslacht 33, 103-124; getal 136-147; indeling 88; *Jan z'n boek* 176; meervoudsvorming 136-147; naamval 160-165; plurale tantum 141, 146-147; regulae generales (geslacht) 105-107, 114-119, 121-124; regulae speciales (geslacht) 106-107, 109, 114-119, 121-124; singulare tantum 141-146; sterke verbuiging 170; termen 89; verbuiging 165-181; verkleiningssuffix 99-101; verkleinwoorden 96, 98-101; zelfst nw t.o.v. bijvoeglijk nw 87-94, 98; zwakke verbuiging 170, 174, 175; zie ook naamwoord
zin 23

LIJST VAN AFBEELDINGEN

p. 22 Het puntdicht 'De negen deelen der reden' [De negen woordsoorten] van Jeremias de Decker (1609-1666), opgenomen in diens *Rym-oeffeningen* (Amsterdam, 1659)

p. 78 Vrouwe Grammatica, omgeven door leerlingen en Latijnse grammaticale werken op de grond. De vertaling van het onderschrift bij deze prent van Frans Floris (1519/20-1570) luidt: 'Grammatica vormt de jeugdige en stamelende mond van het kind, en verleent toegang tot de overige artes'; deze tekst sluit nauw aan bij p. 16 van dit boek

p. 192 Vrouwe Grammatica met twee leerlingen. Gravure van Cornelis Drebbel (1572-1633) naar Hendrik Goltzius (1558-1617). Het onderschrift bij deze prent sluit aan bij p. 16 van dit boek: 'ik breng de grondslagen en de beginselen bij van belangrijke zaken, en de eerste schrede tot de geleerde kundigheden wordt van hier uit gezet'

p. 282 Het deelwoord. Detail uit de houtgravure met de voorstelling van de *ars grammatica* in de vorm van een toren. De vervaardiger, waarschijnlijk Heinrich Vogtherr de Oude (1490-1556), heeft het deelwoord gepersonifieerd, in de figuur van Johannes Calvijn (1509-1564). Deze heeft in elke hand een halve kroon, waardoor het *participium* deel (Lat. *pars*) neemt (Lat. *capere*) aan de 'macht' van de (gekroonde) koningen naamwoord en werkwoord. Zie hierover G.R.W. Dibbets, *Grammatica in details*. Nijmegen, 1993

p. 304 Blz. 1 van *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* van Christiaen van Heule (Leiden, 1633). Latijnse equivalenten van de Nederlandse terminologie en verwijzingen naar gerenommeerde klassieke auteurs (Horatius) staan in de marge

INHOUD

Inleiding . . . . . i-iv
1. Trivium - Grammatica - Regels 1-21
1.0. Inleiding 1
1.1. Grammatica en trivium 1-5
1.2. Materiaal 5-9
1.3. Grammatica 10-21
2. Woord - Woordsoort - Accidens 23-48
2.0. Inleiding 23
2.1. Woord 23-34
2.2. Woordsoorten 34-41
2.3. Toeval 41-48
3. Lidwoord 49-77
3.1. Terminologie - Voorgeschiedenis 49-51
3.2. Het lidwoord in de Nederlandse triviumgrammatica 52-77
3.2.1. Definities - omschrijvingen 52-53
3.2.2. Aantal 53-54
3.2.3. Bepaald - onbepaald 54-57
3.2.4. Verbuiging 57-70
3.2.4.1. Twe-spraack (1584) 57-59
3.2.4.2. De Hubert (1624) 59-60
3.2.4.3. Van Heule (1625) 60-63
3.2.4.4. Ampzing (1628) 63-66
3.2.4.5. Van Heule (1633) 66-68
3.2.4.6. Kók (1649) 68
3.2.4.7. Leupenius (1653) 68-69
3.2.4.8. Samenvatting 69-70
3.2.5. Gebruik 70-76
3.2.6. Besluit 77
4. Naamwoord 79-191
4.1. Terminologie - Voorgeschiedenis 79-81
4.2. Het naamwoord in de Nederlandse triviumgrammatica 81-191
4.2.1. Definities - omschrijvingen 81-84
4.2.2. Eigenschappen 84-87
4.2.3. Hoedanigheid 87-95
4.2.3.1. Inleiding 87-89
4.2.3.2. Zelfstandig - bijvoeglijk 89-94
4.2.3.3. Eigen - algemeen 94-95
4.2.4. Vergelijking 96-101
4.2.4.1. Bijvoeglijk naamwoord 96-98
4.2.4.2. Zelfstandig naamwoord 98-101
4.2.5. Geslacht 101-130
4.2.5.1. Zelfstandig naamwoord 103-124
4.2.5.2. Bijvoeglijk naamwoord 124-130
4.2.6. Aard 130-136
4.2.7. Getal en meervoudsvorming 136-150
4.2.7.1. Zelfstandig naamwoord 136-147
4.2.7.2. Bijvoeglijk naamwoord 147-150
4.2.8. Figuur 150-158
4.2.9. Buiging 159-191
4.2.9.1. Inleiding 159-160

4.2.9.2. Naamval 160-165
4.2.9.3. Verbuiging 165-191
4.2.9.3.1. Zelfstandig naamwoord 165-181
4.2.9.3.1.1. Twe-spraack (1584) 165-166
4.2.9.3.1.2. De Hubert (1624) 166-168
4.2.9.3.1.3. Van Heule (1625) 168-171
4.2.9.3.1.4. Ampzing (1628) 171-172
4.2.9.3.1.5. Van Heule (1633) 172-176
4.2.9.3.1.6. Kók (1649) 176
4.2.9.3.1.7. Leupenius (1653) 176-177
4.2.9.3.1.8. Samenvatting 177-179
4.2.9.3.2. Vreemde eigennamen 179-181
4.2.9.3.3. Bijvoeglijk naamwoord 181-191
4.2.9.3.3.1. Attributief gebruik 181-186
4.2.9.3.3.2. Niet-attributief gebruik 187
4.2.9.3.3.2.1. Bijwoordelijk gebruik 187
4.2.9.3.3.2.2. Praedikatief gebruik . . . 187-188
4.2.9.3.3.2.3. Zelfstandig gebruik . . . 188-191
4.2.10. Besluit 191
5. Voornaamwoord 193-228
5.1. Terminologie - Voorgeschiedenis 193-195
5.2. Het voornaamwoord in de Nederlandse triviumgrammatica 195-228
5.2.1. Definities - omschrijvingen 195-199
5.2.2. Aantal 199-200
5.2.3. Eigenschappen 201-228
5.2.3.1. Geslacht 202-204
5.2.3.2. Getal 204-205
5.2.3.3. Persoon 205-206
5.2.3.4. Aard 206-207
5.2.3.5. Gedaante 207
5.2.3.6. Hoedanigheid 207-211
5.2.3.7. Buiging 211-228
5.2.3.7.1. Aanwijzend voornaamwoord 211
5.2.3.7.1.1. ik - wij 211-212
5.2.3.7.1.2. du - gij 212-217
5.2.3.7.1.3. hij - zij - het 217-221
5.2.3.7.1.4. die - dat 221
5.2.3.7.1.5. deze - dit 222-223
5.2.3.7.2. Bezittelijk voornaamwoord 223-224
5.2.3.7.3. Overige voornaamwoorden 225-228
5.2.4. Besluit 228
6. Werkwoord 229-280
6.1. Terminologie - Voorgeschiedenis 229-231
6.2. Het werkwoord in de Nederlandse triviumgrammatica 232-280
6.2.1. Definities - omschrijvingen 232-235
6.2.2. Eigenschappen 235-280
6.2.2.1. Hoedanigheid 236-240
6.2.2.1.1. Persoonlijk - onpersoonlijk 237-238
6.2.2.1.2. Zelfstandige werkwoorden - hulpwerkwoorden 239-240
6.2.2.2. Geslacht 240-245
6.2.2.3. Persoon 245-246
6.2.2.4. Getal 246-247
6.2.2.5. Vervoeging 247-257
6.2.2.6. Wijze 257-259
6.2.2.7. Tijd 259-262
6.2.2.8. Vervoeging 262-280

6.2.2.8.1. Onvoltooid tegenwoordige tijd . . . 263-271
6.2.2.8.1.1. Aantonende wijs . . . 263-269
6.2.2.8.1.2. Aanvoegende wijs . . . 269
6.2.2.8.1.3. Gebiedende wijs . . . 269-271
6.2.2.8.1.4. Onbepaalde wijs . . . 271
6.2.2.8.2. Onvoltooid verleden tijd . . . 272-274
6.2.2.8.2.1. Aantonende wijs . . . 272-273
6.2.2.8.2.2. Aanvoegende wijs . . . 273-274
6.2.2.8.3. Voltooid tegenwoordige tijd . . . 274-277
6.2.2.8.3.1. Aantonende wijs . . . 274-275
6.2.2.8.3.2. Aanvoegende wijs . . . 275-276
6.2.2.8.3.3. Onbepaalde wijs . . . 276-277
6.2.2.8.4. Voltooid verleden tijd . . . 277-279
6.2.2.8.4.1. Aantonende wijs . . . 277-278
6.2.2.8.4.2. Aanvoegende wijs . . . 278-279
6.2.2.8.4.3. Onbepaalde wijs . . . 279
6.2.2.8.5. Toekomende tijd . . . 279-280
6.2.2.8.5.1. Aantonende wijs . . . 279
6.2.2.8.5.2. Aanvoegende wijs . . . 279-280
6.2.3. Besluit . . . 280
7. Deelwoord . . . 281-290
7.1. Terminologie - Voorgeschiedenis . . . 281-283
7.2. Het deelwoord in de Nederlandse triviumgrammatica . . . 283-290
7.2.1. Definities - omschrijvingen . . . 283-285
7.2.2. Eigenschappen . . . 285-290
7.2.2.1. Geslacht . . . 285-287
7.2.2.2. Vergelijking . . . 287
7.2.2.3. Naamval . . . 287-288
7.2.2.4. Tijd . . . 288-290
8. Bijwoord . . . 291-303
8.1. Terminologie - Voorgeschiedenis . . . 291-293
8.2. Het bijwoord in de Nederlandse triviumgrammatica . . . 294-303
8.2.1. Definities - omschrijvingen . . . 294-302
8.2.2. Betekenis . . . 302-303
9. Voorzetsel . . . 305-316
9.1. Terminologie - Voorgeschiedenis . . . 305-307
9.2. Het voorzetsel in de Nederlandse triviumgrammatica . . . 307-316
9.2.1. Definities - omschrijvingen . . . 307-309
9.2.2. Soorten en eigenschappen . . . 309-316
10. Voegwoord . . . 317-323
10.1. Terminologie - Voorgeschiedenis . . . 317-318
10.2. Het voegwoord in de Nederlandse triviumgrammatica . . . 319-323
10.2.1. Definities - omschrijvingen . . . 319-322
10.2.2. Eigenschappen . . . 322-323
11. Tussenwerpsel . . . 325-329
11.1. Terminologie - Voorgeschiedenis . . . 325-326
11.2. Het tussenwerpsel in de Nederlandse triviumgrammatica . . . 327-329
11.2.1. Definities - omschrijvingen . . . 327-329
11.2.2. Eigenschappen - betekenissen . . . 329
12. Besluit . . . 331-333
Literatuurverwijzingen . . . 335-342
Register . . . 343-344
Lijst van afbeeldingen . . . 345
Inhoud . . . 347-349

Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU

1 Olf Praamstra, *Repertorium op de brieven van Conrad Busken Huet*. Amsterdam 1987.
2 W.F.G. Breekveldt, *Pragmatiek van de roman, een onderzoek naar aspecten van Cornelia Wildschut, roman in brieven door E. Wolff-Bekker en A. Deken*. Amsterdam 1988.
3 B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht, alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850*. Amsterdam 1988.
4 E. Ruijsendaal, *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken*. Amsterdam 1989.
5 Fred de Bree & Roel Zemel (red.), *'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam 1989.
6 C. Huygens, *Mengelingh*. Editie A. van Strien. Amsterdam 1990.
7 H. Reeser, *Repertorium op de briefwisseling van A.L.G. Bosboom-Toussaint*. Amsterdam 1990.
8 Jan Noordegraaf & Roel Zemel (red.), *Accidentia, taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*. Amsterdam 1991.
9 G.R.W. Dibbets, *Vondels zoon en Vondels taal. Johannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam 1991.
10 Harrie Mazeland, *Vraag/antwoord-sequenties*. Amsterdam 1992.
11 Willem Maas, *De onbestrafte zonde van Jacques Gans. Een bloemlezing uit Ce vice impuni, la lecture*. Ingeleid, samengesteld en van aantekeningen voorzien. Amsterdam 1992.
12 Willem Bilderdijk, *Der Untergang der ersten Welt*. Übersetzt und eingeleitet von H.H. Meier. Amsterdam 1993.
13 W.J. op 't Hoff e.a., *Adrianus Hofferus (1589-1644). Drie opstellen over Hofferus' ambtelijke loopbaan, godsdienstige positie en literaire betekenis, alsmede gravures en een bloemlezing uit zijn Nederduytsche poëmata*. Amsterdam 1993.
14 Ronny Boogaart & Jan Noordegraaf (red.), *Nauwe betrekkingen. Voor Theo Janssen bij zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam 1994.
15 Tieme van Dijk & Roel Zemel (red.), *Het is kermis hier. Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit*. Amsterdam 1994.
16 P. Tuynman, *Bijdragen tot de P.C. Hooft-filologie*. Tweede, vermeerderde druk bezorgd door G.P. van der Stroom. N.n.v.
17 R.J.G. de Bonth & G.R.W. Dibbets, *Voor rede vatbaar. Tien voorredes uit het grammaticale werk van Van Hoogstraten, Nyloë, Moonen, Sewel, Ten Kate, Huydecoper (1700-1730)*. Ingeleid, van commentaar voorzien en uitgegeven. Amsterdam 1995.
18 G.R.W. Dibbets, *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam 1995.

Cahiers voor Taalkunde

1 Anthony J. Klijnsmit, *Spinoza on the 'Imperfection of Words'*. Amsterdam 1989.
2 Hans Boon, *De correspondentie in het Archief-Pos. Een eerste inventarisatie*. Amsterdam 1989.
3 Frank J.M. Vonk, *Dialog und Interaktion: Von Wilhelm von Humboldts Dialogbegriff zu Lew S. Wygotskis interaktionsbedingter Sprachauffassung*. Amsterdam 1990.
4 Jan Noordegraaf, *Theorie en beginsel. R.J. Dam en zijn controverse met H.J. Pos*. Amsterdam 1991.
5 Rüdiger Schreyer, *The European Discovery of Chinese (1550-1615), or, The Mystery of Chinese Unveiled*. Amsterdam 1992.

Hoz 749 6

6 Niels Helsloot, *Van ironie naar skepsis. Over de taaltheoretische gevolgen van het socratisch-kantiaanse kennisideaal*. Amsterdam 1992. Tweede druk 1993.
7 Anthony J. Klijnsmit, *Balmesian Linguistics, a Chapter in the History of Pre-rationalist Thought*. Amsterdam 1992.
8 Frank J.M. Vonk, *Karl Bühler und die Niederlande: ein Beitrag zur Bühler-Rezeption in der niederländischen Sprachforschung*. N.n.v.
9 *Laconis Flandri Presbyteri Lingua Teutonica Exexlex* (Hulst 1666). Einführung von E. Ruijsendaal. Amsterdam 1993.
10 Jan Noordegraaf & Frank Vonk (eds.), *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950*. Amsterdam 1993.
11 J. Huizinga, *Inleiding en Opzet voor Studie over Licht en Geluid*. Uitgegeven en ingeleid door een werkgroep van Amsterdamse neerlandici. Amsterdam 1995.
12 Gerrit H. Jongeneelen, *Fonetiek en Verlichting. De Redeneringh over de talen van Jan Trioen (1692)*. Amsterdam 1994.
13 Gerrold van der Stroom, *The Reception of Jac. van Ginneken's Language Biology*. Amsterdam 1995.
14 Frits Stuurman (with Hansa Krijgsman), *Family Business. On the dictionary projects of H. Poutsma (1856-1937) and L.E.J. Brouwer (1881-1966)*. Amsterdam 1994.

VOORTGANG, Jaarboek voor de Neerlandistiek I (1980) - XIV (1994)

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT
3 0000 01055 1723

In deze studie wordt een overzicht geboden van de woordsoortenleer die de Nederlandse spraakkunsten uit de periode ca. 1550 tot ca. 1650 bieden. Na enkele inleidende hoofdstukken is in deze samenvattende dwarsdoorsnede per woordsoort beschreven welke gegevens er bij de oude grammatici over te vinden zijn. Als uitgangspunt is hún woordsoortenleer gekozen, die soms niet helemaal strookt met de ons bekende. Zo is het aantal onderscheiden woordsoorten al geringer dan het ons bekende traditionele tiental, vinden we het deelwoord als aparte categorie en zien we binnen de woordsoortenleer zaken aan de orde gesteld die wij eerder tot de syntaxis rekenen.

Op de voorzijde: de voorstelling van de *interiectio* als een zot, in *Grammatica figurata* van Mathias Ringmann (St.-Dié 1509; repr. Straatsburg 1905). De zot brengt "voces inconditae" voort: woorden die zich, net als tussenwerpsels, aan de fonologische distributieregels onttrekken.

De auteur van deze studie is bijzonder hoogleraar voor de geschiedenis van de Nederlandse grammatica in Westeuropese context aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.